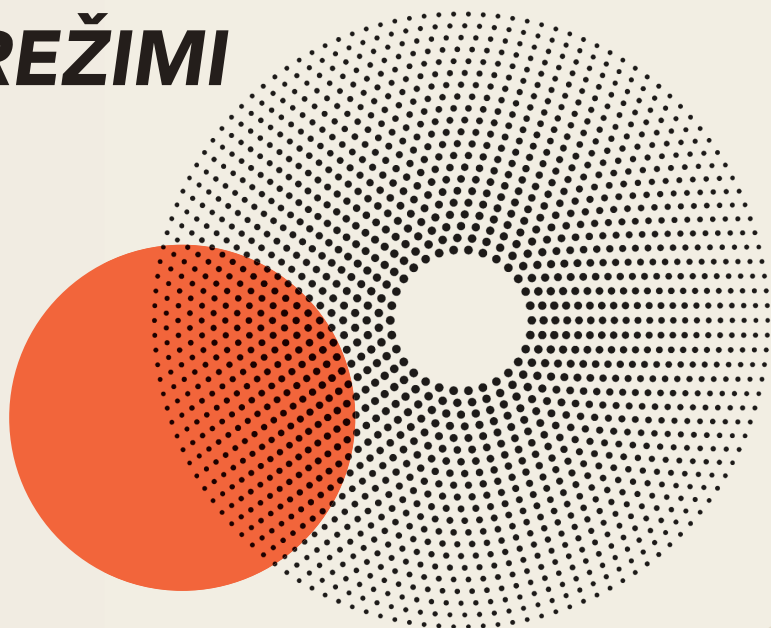

TRANSFORMACIJA RADA: NARATIVI, PRAKSE, REŽIMI

Uredili: Ozren Biti i Reana Senjković

Biblioteka
Nova
etnografija

Transformacija rada: narativi, prakse, režimi

Uredili Ozren Biti i Reana Senjković

Biblioteka:

Nova etnografija

(urednice: Naila Ceribašić, Valentina Gulin Zrnić i Maja Pasarić)

Nakladnik:

Institut za etnologiju i folkloristiku

Za nakladnika:

Iva Niemčić

Recenzenti:

Andrea Matošević i Tanja Petrović

Lektura:

Jelena Cvitanušić

Oblikovanje i grafička priprema:

Vesna Beader

Oblikovanje naslovnice:

Sanja Bachrach Kristofić

Tisak:

Tiskara Zelina

Objavljivanje knjige pomoglo je Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH

Ovaj je zbornik sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom

IP-2016-06-7388 (Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj – TRANSWORK)

ISBN 978-953-8089-67-1

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001100446

© 2021. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, Hrvatska

Transformacija rada: narativi, prakse, režimi

Uredili Ozren Biti i Reana Senjković

Zagreb, svibanj 2021.

Sadržaj

Ozren Biti i Reana Senjković
Uvod

7

Konceptualne rasprave i hegemonijska proizvodnja znanja o radu

Sven Cvek

Transformacije rada, proizvodnja znanja i klasna borba

13

Mislav Žitko

Prekarni život: od političke do moralne ekonomije

47

Mario Reljanović

Fleksibilizacija i prekarizacija na tržištu rada: redefinisanje radnih odnosa u postsocijalističkom svetu

81

Deindustrijalizacija, nostalgija i struktura osjećaja

Reana Senjković

Konfiscirana sjećanja (na rad i zaposlenost)

111

Sanja Potkonjak i Tea Škokić

Višestruke temporalnosti: konceptualni izazov u promišljanju postindustrijske etnografije Siska

139

Nina Vodopivec

Interpretacije gubitka posla i propasti tvornice: primjer tekstilne tvornice Mura u Sloveniji

159

Intenzifikacija rada, kvaliteta radnih mjesta i rizik na poslu

Tibor T. Meszmann

Kad radna mjesta idu južnije: promjene u kvaliteti radnih mjesta u automobilskim kompanijama preseljenim u Mađarsku

189

Dimitra Kofti

Rad u prekarnim vremenima: rizik, opasnost i nesigurnost u bugarskom industrijskom gradu

221

Jelena Ostojić, Marko Lucić, Katarina Jaklin i Teo Matković

Ožiljci prekarne povijesti na radnim karijerama: odnos blagostanja i uvjeta rada odgojiteljica sa stažem na određeno vrijeme u dječjim vrtićima u Hrvatskoj

239

Migracije, rod i afektivni rad

- Romana Pozniak
Briga o sebi u (post)humanitarnom sektoru: prijevori
i prakse rada u izbjegličkom režimu u Hrvatskoj 267
- Danijela Majstorović
Rad i rod između "tamo" i "ovdje": naracije
trećeg vala bosansko-hercegovačkih migrantkinja
u Njemačkoj nakon 2015. godine 289

Klasna preslojavanja i komodifikacija u prostoru kulture i svakodnevice

- Joško Čaleta
Tradicijska glazba na tržištu u postsocijalističkoj Hrvatskoj:
slučaj klapskog pjevanja 317
- Tea Škokić i Ozren Biti
Stambeni objekti, poslovni subjekti, turistička ponuda
grada: o iznajmljivačima privatnog smještaja u Zagrebu
kao dnevnim kapitalistima 339

Pogovor

- Chiara Bonfiglioli
Transformacije rada 361

Afterword

- Chiara Bonfiglioli
Transformations of work 371

O autorima 383

Uvod

Kad smo u proljeće 2017. godine započeli s izvedbom četverogodišnjeg znanstvenoistraživačkog projekta Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj u dobroj smo mjeri bili svjesni nefiksiranosti vlastita središnjeg predmeta istraživanja. Stavljajući u projektni fokus fenomen transformacije rada te proučavajući ga u kontekstu posttranzicijske Hrvatske sa svim njezinim političkim, gospodarskim i kulturnim previranjima, pretpostavili smo da naši rezultati neće nužno biti ni konačni ni jednoznačni. Ostalo nam je razviti odgovarajuću dijakronijsku i sinkronijsku perspektivu, preispitati postojeće teorijske koncepte i kategorije te pribjeći komparativnoj metodi. Naša domaća, što životna što istraživačka iskustva tranzicije, prvenstveno odmjenjivanja socijalističkih tekovina Jugoslavije postsocijalističkim obrascima života u Republici Hrvatskoj te postupnog pretvaranja industrijskog društva u postindustrijsko kontaminirana su naime specifičnostima ovdašnjeg društveno-političkog miljea, koje uvelike oblikuju narative, prakse i režime rada u Hrvatskoj. Naš pak etnografski interes za kulturu svakodnevice, za iskustvo rada i (ne)zaposlenosti ljudi u određenim sredinama, njihova pojedinačna umijeća snalaženja, a onda i reflektiranja vlastitih pozicija uputio nas je na terene diljem Hrvatske gdje smo zabilježili svjedočanstva prošlih i sadašnjeg vremena.

Promatrali smo, slušali i čitali o tome gdje i kako, što i zašto sve ljudi rade te kako usto i od toga žive. Utvrđivali smo što se promijenilo u odnosu na ranije razdoblje, a što se sve ubrzano mijenja u novije vrijeme. Prepoznavali smo zadane okvire i bilježili modalitete izvedbe da bismo ih potom teorijski artikulirali s obzirom na parametre poput fleksibilizacije i prekarizacije rada, socijalističkog nasljeđa, deindustrijalizacije, privatizacije, tranzicije, ortačkog kapitalizma, kao i one rodni uloga, afektivnih ulaganja, humanitarnih politika te brojne druge koji su se za našeg istraživačkog procesa razotkrivali bitnima.

U svojem radu oslanjali smo se na doprinose drugih istraživača iz Hrvatske, ali i onih iz inozemstva jer smo držali da nam po obavljanju planiranih istraživanja u Hrvatskoj nužan projektni iskorak treba biti ostvarivanje komparativnog uvida u modele i učinke transformacije rada u geopolitičkom okružju naše zemlje. To smo naumili postići kroz organizaciju skupa na kojemu bi se etnografski i teorijski nalazi kolegica i kolega iz društveno i kulturno bliskih zemalja jugoistočne, odnosno srednjoistočne Europe putem izlaganja i diskusija supostavili našima.

Dakako, kod raspisivanja projekta, pa ni kod stanovitog modificiranja istraživačkih planova tijekom same njegove izvedbe, nismo nikako mogli naslutiti skorbu erupciju novih rizika i strahova u živote svijeta nas, takvih koji će kolonizirati budućnost života (time i rada i zaposlenosti) kako u globalnim tako i u nacionalnim razmjerima. Prve infekcije koronavirusom (SARS-CoV-2) u Hrvatskoj gotovo su se poklopile s datumima održavanja međunarodne znanstvene konferencije "Transformation of work: narratives, practices, regimes" (Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 27. i 28. veljače 2020.) koju smo predvidjeli kao kulminaciju trogodišnjeg istraživačkog ciklusa našeg projektnog tima, a ujedno kao podlogu za nastajanje zbornika radova koji je pred vama. Pandemijske, odnosno epidemijske okolnosti obilježile su razdoblje od nešto više od pola godine u kojem su temeljem izlaganja održanih na tom skupu kolegice i kolege iz zemlje i inozemstva pisali tekstove s namjenom objavljivanja u ovom zborniku.

S jedne strane zbog epidemije bolesti COVID-19 koja je u Hrvatskoj proglašena 11. ožujka 2020. godine, a s druge zbog jakih potresa popraćenih golemim štetama, koji su pogodili Zagreb 25. ožujka, odnosno Baniju 29. i 30. prosinca 2020. godine, ispalo je da se već za trajanja projekta, konkretno u njegovoj završnoj godini, stubokom promijenio karakter našeg znanstvenog rada, baš kao i, općenito, rada ljudi u Hrvatskoj. Ogroman broj ljudi, uključujući i znanstvenike, bio je prisiljen na "rad od doma", odnosno na "rad na daljinu". Nešto što je ranije funkcioniralo samo kao iznimka i obilježavalo pokoju specifičnu profesiju odjednom se nametnulo kao nužnost koju je valjalo integrirati u životnu svakodnevicu, a državnim vlastima u zakonodavne okvire. Oni koji nisu radili od doma, radili su pod maskama, ograničeno, sa smanjenim brojem kontakata s ljudima, s prilagođenim radnim itinererima. Najgore su

u egzistencijalnom smislu zacijelo prošli oni koje je koronakriza ostavila bez posla te oni kojima su potresi razorili životne i radne prostore.

Bez posla, a time i identitetskih uporišta s obzirom na njihove neri-jetko i višedesetljetne radne karijere, ostao je tijekom našega projekta i velik broj radnika u brodogradnji uslijed neizravno politički potpo-mognutog kolapsa te industrije u Hrvatskoj. Sudbinom brodogradilišta Uljanik i 3. maj, prosvjedima i štrajkovima koji su se ponajprije u Puli i Rijeci protezali 2019. godinom, na neki je način simbolički zatvoren krug deindustrijalizacije zemlje nakon svega što se od devedesetih godina 20. stoljeća naovamo događalo s tekstilnom, drvnom, naftnom i meta-loprerađivačkom industrijom. Prilozi u ovom zborniku koji raspravljaju o radu i (ne)zaposlenosti u Bosni i Hercegovini, Bugarskoj, Mađarskoj i Srbiji ukazuju na sličan spektar promjena u tim zemljama.

Nezahvalno je prognozirati kako će se sve radni i životni procesi odvijati u bližoj i daljoj budućnosti na globalnom, pa onda i na nacio-nalnom nivou, a na društvenim i humanističkim znanostima zapravo ni nije da to pokušaju učiniti. No pratiti i tumačiti što se događa od izuzetne je važnosti. U svakom slučaju brzina i obuhvat promjena u području rada sve su veći, posljedice toga sve ekstremnije, pa se kao urednici možemo samo nadati da zbornik koji je pred vama uspijeva na pravi način nadograditi naše istraživačke uvide u transformaciju rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj raspravama o promjenama koje se događaju u svijetu i sa svijetom (rada) te da kao takav može biti poticaj budućim društvenim i humanističkim istraživanjima tih tema.

Konceptualne rasprave i
hegemonijska proizvodnja
znanja o radu

Transformacije rada, proizvodnja znanja i klasna borba

U ovom prilogu raspravi o transformacijama rada pozabavit ću se prijelomnim trenutkom u procesu srozavanja industrijskoga rada i slabljenja industrijskoga radništva u socijalističkoj Jugoslaviji i postsocijalističkoj Hrvatskoj. Naglasak pritom neće biti na samim transformacijama rada povezanim s deindustrijalizacijom (iako će i o njima biti riječi), već na načinu na koji su te promjene shvaćene i artikulirane u dominantnim strujama onovremene politike i sociologije. Kako ću nastojati pokazati u nastavku, društvene potrebe s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina 20. stoljeća – koji su uključivali dramatične, danas uglavnom zaboravljene promjene u iskustvu industrijskoga rada – na vrlo su sličan način razumjeli pobornici liberalnih reformi iz redova političke klase i dobar dio jugoslavenskih sociologa. I jedni i drugi suvremena su previranja razumjeli u kontekstu očekivanog “dolaska postindustrijskoga društva”, da se poslužimo naslovom utjecajne knjige Daniela Bella. U ključnom trenutku u konstituiranju naše postsocijalističke suvremenosti takav je opis predstavljao ne samo čin napuštanja radničke klase (posebno one industrijske) od strane njezinih dotadašnjih (nominalnih) zastupnika već i konačno odricanje od pokušaja stvaranja socijalističke alternative kapitalizmu. Kako se iz rečenoga može naslutiti, ovakvo specifično razumijevanje suvremenosti bilo je upleteno u temeljito preslagivanje društvenih odnosa, odnosno klasna previranja u trenutku restauracije kapitalizma u Jugoslaviji. Dakle, u napomenama o postindustrijskom diskursu koje slijede namjera mi je ukazati i na općenitiji problem: na klasni aspekt proizvodnje znanja o društvu.

Navedenim pitanjima ovdje pristupam u okviru šire problematike postsocijalizma. Pritom postsocijalizam ne shvaćam samo kao ono što

je uslijedilo nakon historijskoga loma oko 1989. godine, već kao formaciju duljega trajanja i širega, svjetskoga dosega.¹ Iz takve pozicije moguće je postaviti pitanja o tome kako se jugoslavenski socijalizam, unutar svjetskog kapitalističkog tržišta, prilagođavao imperativima vrijednosti, produktivnosti, efikasnosti i natjecanja, kao i imperativu međunarodnoga duga koji je odredio posljednju dekadu postojanja SFRJ-a. Baviti se problemom sociološkoga znanja o i u posljednjim godinama realnoga socijalizma znači suočiti se s pitanjem kako je jedan državni socijalizam, u kapitalističkom globalnom okruženju, proizveo zametke vlastite propasti – ili bar neke od njih. Drugim riječima, historijski događaj koji se obično naziva “padom komunizma” uključivao je pukotine u socijalističkoj hegemoniji koje nisu bile tek proizvod prevrata oko 1989. Restauracija kapitalizma (i dolazak postsocijalizma) uključivala je ideološka preslagivanja, promjene u načinima legitimacije i delegitimacije (npr. političke moći), u dominantnim oblicima razumijevanja društva; ukratko, uključivala je mutacije u polju široko shvaćene kulture. O tome može posvjedočiti i ideološko komešanje koje je popratilo kraj realnoga socijalizma. Komentirajući programe novih političkih stranaka na izborima 1990. godine, Mirjana Kasapović primijetila je kako su oni “nedopustiva mješavina elemenata različitih i oprečnih političkih ideologija (nacionalističke i liberalne, liberalne i socijalističke itd.)” (1991: 35). Takva “mješavina” nije odlikovala samo uže shvaćenu političku sferu. Ideološka su vrludanja bila prisutna i u javnim istupima sindikata ili samih radnika, koji su se znali istovremeno pozivati na historijske temelje jugoslavenskoga socijalizma, izražavati opreznu vjeru u pravednost tržišta, zazivati magično rješenje svih problema u vidu mutnoga pojma “demokracije” ili pribjegavati jeziku nacionalizma. No to se šarenilo dade razumjeti ne samo kao znak dezorijentacije već i kao simptom otvorenosti povijesnoga trenutka u kojem supostojе višestruke mogućnosti. Na taj način događaju pada socijalizma pristupa Susan Buck-Morss. Pišući o kraju realnih socijalizama, ta autorica navodi: “Kada u strukturirajućoj topologiji između riječi i svijeta nastupe seizmički pomaci, može se desiti da se istina ne može izreći. Određene fraze, određeni diskurzi postaju nedostupni dok drugi izranjaju s novom snagom” (Buck-Morss 2002: 240). U toj semantički bogatoj formulaciji Buck-Morss upozorava na

¹ Za primjer ovakvoga pristupa problemu postsocijalizma usp. Gille 2010.

dramatičnu destabilizaciju kulturnih značenja koja je pratila društveni prevrat oko 1989. godine. Ovom uvidu želim pridodati tvrdnju da je logika po kojoj riječi postaju nedostupne ili moćne društvena, odnosno materijalna. “Seizmičke pomake” u “strukturirajućoj topologiji” jugoslavenskoga društva ovdje razumijem u okviru lokalnog odigravanja globalnoga sukoba između rada i kapitala u kojemu je potonji bio na putu da – poslužimo se još jednom prigodnom parafrazom – okonča povijest. Ova rasprava o specifičnom slučaju dominantnih artikulacija jugoslavenske krize pred kraj osamdesetih predstavlja doprinos istraživanju tako shvaćene kulturne problematike.²

U nastavku ću prvo pojasniti poziciju iz koje pristupam opisanoj problematici. Zatim ću skicirati povijesni trenutak o kojem je riječ i ukazati na način na koji ga je razumjela politička klasa i jedna utjecajna struja u suvremenoj sociologiji. U najdužem dijelu rada ponudit ću retrospektivni prikaz podudaranja ili konvergencije između političko-birokratskog i sociološkog shvaćanja ondašnje društvene stvarnosti. Pritom ću se usredotočiti na dominantnu tendenciju u sociologiji toga vremena, koju bismo mogli opisati kao tehnokratsku. O njoj ću pokušati više reći na temelju čitanja izabranih tekstova iz korpusa (uglavnom) industrijske sociologije i iz radova Josipa Županova, jednog od njezinih najistaknutijih predstavnika. U zaključnom dijelu teksta vratit ću se na mjesto društvenih borbi koje su obilježile dolazak postsocijalizma u Jugoslaviju.

I

Moj interes za postsocijalističku transformaciju proizašao je iz istraživanja klasne dinamike kraja socijalizma u Jugoslaviji.³ U središtu intere-

² Za recentan pokušaj promišljanja kulturnih procesa vezanih za “intelektualnu razgradnju i transformaciju socijalizma” v. Kolanović 2019. Kolanović se fokusira na devedesete godine i analizira modalitete domestifikacije kapitalizma u reklamama, prijevodima iz područja ekonomije i književnosti.

³ Od 2014. do 2019. sudjelovao sam u istraživanju *Kontinuitet društvenih sukoba 1988.–1991.: kombinat Borovo*. Istraživanje je provedeno u organizaciji Centra za mirovne studije i Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju iz Zagreba. Osnovna je ideja istraživanja bila proučiti kontinuitete i diskontinuitete između radničkih štrajkova koji su obilježili kraj osamdesetih i oružanih sukoba s početka devedesetih godina, koji se

sa istraživanja u kojem sam sudjelovao bili su masovni radnički štrajkovi s kraja osamdesetih godina pa do ljeta 1991., dok je za studiju slučaja odabran jedan jugoslavenski industrijski sistem, vukovarski kombinat Borovo, čiji su radnici odigrali istaknutu ulogu u tadašnjim štrajkovima. Borovo, u kojem se proizvodila obuća, automobilske gume i druga roba, bilo je jedno od najvećih poduzeća u zemlji i zapošljavalo preko dvadeset tisuća ljudi. No taj je industrijski pogon, u skladu s idealom “socijalističkoga fordizma” (Suvin 2014: 110), formirao život svojih radnika i izvan radnoga vremena (stanovanje, rekreaciju, školovanje) te je stoga imao ogroman utjecaj na razvoj izrazito multietničke sredine, u skladu s još jednim, specifično jugoslavenskim idealom, onim bratstva i jedinstva. Zbog te kompleksne povezanosti s cjelinom jugoslavenskoga socijalističkoga projekta, propast Borova, sagledana u kontekstu pomaka na svjetskome tržištu i lokalne tranzicije u kapitalizam, može poslužiti kao paradigmatički primjer koji govori o propasti jugoslavenskoga socijalističkoga projekta kao takvog. U našem istraživanju namjera nam je bila sagledati taj povijesni trenutak iz perspektive rada i radništva. Radilo se dakle o nekoj vrsti narodne povijesti čija je početna točka u “skrivenom mestu proizvodnje” (Marx 1974: 162). Takva metodološka perspektiva imala je ogromne praktične implikacije. Kada mu pristupimo na ovaj način, povijesni trenutak koji se u Hrvatskoj obično opisuje u terminima “dolaska demokracije” i “stvaranja države” pojavljuje se kao ključan trenutak u procesu restauracije kapitalističkih društvenih odnosa, ali i kao polje klasne borbe. Krajem osamdesetih Jugoslavija je bila jedna od mnogih zemalja u kojima su se, u konkretnosti lokalnih uvjeta, odigravala globalna preslagivanja unutar kapitalističkoga svjetskoga sistema (v. Cvek 2017). Radničko je organiziranje iz toga vremena predstavljalo reakciju na pritiske kapitala, bilo da su se oni u radničkim životima pojavljivali u obliku mjera štednje (koje su diktirali strani kreditori), zahtjeva za povećanom produktivnosti (motiviranih izvoznom orijentacijom) ili realnošću sve nedostatnijih radničkih primanja u uvjetima inflacije. Logikom osnovne strukture jugoslavenskoga društva, te su pritiske prema radnicima posredovali i usmjeravali predstavnici političke i me-

danias tumače prvenstveno u etničkom ključu. Glavni nalazi istraživanja objavljeni su u knjizi *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987.–1991.* (usp. Cvek, Račić i Ivčić 2019). U ovom se članku oslanjam na nalaze iz te knjige koja služi kao pozadina za razumijevanje ideoloških pomaka o kojima je ovdje riječ.

nađžerske klase. Upravo su političari i menadžeri – koji su često i sami između sebe stupali u sukobe i saveze – bili meta radničkoga nezadovoljstva, adresati kojima su se radnici obraćali sa svojim zahtjevima, ali i akteri s kojima su mogli sklapati taktička savezništva.

Ovdje se ne možemo upuštati u svu kompleksnost društvenih sukoba u kojima su sudjelovali jugoslavenski radnici oko 1989. godine.⁴ Recimo tek da se radilo o sukobima u kojima su radnici, izloženi sili kapitala, reagirali defanzivno ne bi li obranili prava koja su se dotada smatrala zdravorazumski neupitnima, prvenstveno (ali ne isključivo) ona vezana za radno mjesto. Kako je ranije rečeno, glavni je interes ovoga rada vezan za specifične načine na koje je taj povijesni trenutak shvaćan i predstavljan, a koji se također mogu sagledati kao dio opisanoga sukoba. Stoga u svjetlu naslova ovoga teksta i diskusije koja slijedi želim naglasiti da koncept klasne borbe nadilazi praksu industrijske akcije ili drugog oblika otvorenih i organiziranih radničkih borbi. U svojoj razradi teorije klasne borbe Domenico Losurdo nudi uvid koji i u ovom kontekstu može biti produktivan: ako teoriju klasne borbe razumijemo kao “opću teoriju društvenoga sukoba” (Losurdo 2016: 43), onda i široko shvaćenu sferu kulture – koja uključuje i proizvodnju znanstvenoga ili akademskoga znanja – valja promatrati u odnosu na procese kojima kapital oblikuje društvenu stvarnost.

II

Okrenimo se sada nekim, danas većinom zapostavljenim debatama koje su popratile turbulentni period kraja osamdesetih i početka devedesetih godina u Jugoslaviji. U političkim dokumentima, novinskim napisima i znanstvenim člancima iz toga vremena nailazimo na tragove jednog diskursa, ili jednog korpusa znanja, iz kojega su neki od sudionika tih događanja crpili vokabular za razumijevanje društvene transformacije koja se odvijala. Mislim pritom na diskurs o postindustrijskom društvu koji je u to vrijeme bio prisutan i u društvenim znanostima i u sferi politike unatoč tome što je, kao opis trenutnoga stanja, bio u raskoraku s društvenom zbiljom.

⁴ Detaljnija razrada te problematike može se naći u Cvek, Račić i Ivčić 2019.

Neka nam kao početna ilustracija posluže *Dokumenti* s jedanaestog kongresa Saveza komunista Hrvatske (na kojem su prevladale reformske ili liberalne snage unutar SKH-a i na kojem je donesena povijesna odluka o raspisivanju višestranačkih parlamentarnih izbora 1990. godine), dakle jedan programatski tekst koji, iako budućnosno usmjeren i deklarativno intoniran, jasno govori o tendenciji o kojoj je ovdje riječ. U dijelu *Dokumenata* posvećenom “osnovnim pravcima društvene reforme” nalazimo i ovaj odjeljak:

Problemi socijalizma proizlaze iz vezanosti za vrijeme i način proizvodnje koji polako ostaje iza nas. Ključnim vrijednostima industrijalizma, kao što su to standardizacija, specijalizacija, sinhronizacija, koncentracija, maksimizacija, centralizacija – dolazi kraj. S tim dolazi kraj i svim onim obrascima društvenih i političkih organizacija koje su se na tome gradile. Informacijsko doba negira sve ove principe u organizaciji društvenog rada, ali i u sistemu vrijednosti. Novi identitet ne nalazi se u beskrajoj traci i tisućama zaposlenih koji disciplinirano opslužuju strojeve. Ljudski rad se seli iz pozicije privjeska mašini prema upravljanju automatima. [...] Raznolikost, posebnost, individualnost i nove međusobne veze izrastaju. Pojedinačno i maleno postaje ponovo lijepo. Nov način upravljanja i na njemu izrasle nove vrijednosti mogu se doći samo ukoliko se shvati ono što dolazi, pa je očito da u centru interesa svakog društva koje želi ravnopravnu poziciju na svjetskoj sceni moraju biti snage i procesi koji su nosilac postindustrijskog razvoja društva, a među njima posebno oni što afirmiraju znanje, stvaralaštvo i inovativnost. [...] To je i put od socijalističkog kolektivizma prema socijalističkom individualizmu. To je i prostor razvoja samoupravljanja koje će efikasnošću iskazivati svoju utemeljenost (11. kongres SKH: 19–20).

Informacijsko doba, znanje, inovativnost – ovdje smo suočeni s čitavim leksikom povezanim s idejama čije je ishodište u sociologiji, a koje su u vrijeme 11. kongresa bile itekako prisutne, i implicitno i eksplicitno, u jugoslavenskim društvenim znanostima. No prije nego se okrenemo sudbini teorije postindustrijskoga društva u Jugoslaviji, a da bismo shvatili puno značenje ovakvog opisa suvremenoga trenutka, moramo se pozabaviti stvarnošću u kojoj se dolazak postindustrijskoga društva najavljuje. Kako ćemo vidjeti, gornja izjava predstavlja svojevrsno “zbogom” industrijskoj radničkoj klasi koje krajem 1988. godine izgovara politička snaga koja se nekada dičila imenom radničke avangarde, a u navedenom času zabavljena je implementiranjem politika uperenih protiv onih u čije je ime vladala.

Godine 1989. preko pola je milijuna jugoslavenskih radnika u štrajku. To je vrhunac masovne reakcije na gotovo desetljetne mjere štednje i reforme koje provodi savezna vlada da bi zadovoljila uvjete stranih kreditora i izvela zemlju iz dugogodišnje krize.⁵ Kriza i reformski pokušaji da se iz nje pronađe izlaz rezultirali su ne samo drastičnim padom standarda već i totalnom društvenom transformacijom. Pred kraj desetljeća sami temelji jugoslavenskoga socijalizma, društveno vlasništvo i samoupravljanje, likvidirani su, a zemlja je krenula na danas poznati put “bez alternative”. Ti su strukturni pomaci uključivali promjene u iskustvu rada, posebice u izvozno orijentiranoj industriji. U Borovu praksa podugovaranja poslova, odnosno rada na *lohn*-ugovore, mijenjala je uobičajeni ritam industrijskoga rada kroz osamdesete. U borovskoj Tvornici kožne obuće, koja je od kraja sedamdesetih redovito stranim kompanijama prodavala vlastitu radnu snagu, *lohn*-poslovi značili su rad u manjim serijama, u kraćim rokovima i u dodatnim smjenama. Istovremeno se količina posla smanjivala: mjere štednje i kreditna restrikcija dovodile su do pomanjkanja repromaterijala te je sve više radnika sve češće moralo na čekanje.⁶ Usto je sve jasnije kako će najavljeno “restrukturiranje” uključivati mnogobrojna otpuštanja. Svjetska banka, jedan od glavnih jugoslavenskih kreditora, u opširnom izvješćaju

⁵ Za razumijevanje globalnog konteksta jugoslavenske krize korisno je konzultirati radove koji kraj realnih socijalizama povezuju sa strukturnim promjenama unutar kapitalističkoga svjetskoga sistema. Primjerice, Buck-Morss smatra kako taj događaj treba shvatiti unutar “narativa o restrukturiranju globalnoga industrijalizma do kojega dolazi nakon ekonomske krize 1970-ih. Radilo se o sistemskoj krizi fordističkoga modela industrijalizacije u kojemu su dominirala gigantska poduzeća, centralizirana proizvodnja, teške industrijske tehnologije i standardizirani *output*” (Buck-Morss 2002: 263–64). Charles Maier također tumači krizu koja je osamdesetih godina pogodila državne socijalizme u kontekstu globalnoga “pada produktivnosti” čiji korijeni sežu u sedamdesete godine (Maier 1991: 49). U recentnom prikazu globalnoga rasta kronične podzaposlenosti Aaron Benanav govori o “postupnom usporavanju ekonomskoga rasta od 1970-ih” koji povezuje s globalnom ekspanzijom i zasićenošću industrijskom proizvodnjom. U situaciji u kojoj “alternativnih mehanizama rasta nema na vidiku [...] s usporavanjem ekonomskoga rasta, pada i zaposlenost. Upravo zato, a ne zbog uništenja radnih mjesta kroz razvoj tehnologije, pada i globalna potražnja za radom” (Benanav 2019b: 117). Za pitanja radničkoga organiziranja u navedenom kontekstu vidi Silver 2003. Ovdje vrijedi spomenuti da su domaće sociološke analize uzroke jugoslavenske krize većinom tražile u problemima inherentnim socijalizmu i, još konkretnije, jugoslavenskoj varijanti samoupravnoga socijalizma.

⁶ Pojam “čekanje” (“biti na čekanju”) odnosi se na situacije u kojima bi radnici zbog nedostatka posla određeno vrijeme ostajali kući. U Borovu su radnici na čekanju obično primali 40% plaće.

o restrukturiranju jugoslavenskih industrijskih poduzeća procijenila je da će, uz nužnost ukidanja samoupravljanja i društvenoga vlasništva, u čitavoj zemlji biti potrebno otpustiti 20% radnika (World Bank 1991). Početkom 1990. restrukturiranje je ubrzano putem šok terapije,⁷ a restriktivna monetarna politika i liberalizacija uvoza rezultirale su valom stečajeva i masovnom nezaposlenošću.

Zamijenimo li načas ovaj panoramski pogled konkretnom scenom iz industrijskoga pogona, ranije spomenuti nesklad “između riječi i svijeta” možemo sagledati u konkretnosti povijesnoga iskustva. U proljeće 1991. godine u Borovu, kao i u mnogim drugim jugoslavenskim poduzećima, kreću stečajevi. Po sili zakona pokretanje stečaja znači da bez posla automatski ostaje gotovo 5 000 radnika. Dio se njih uskoro vraća na posao gdje sada rade pod apsolutnom vlašću stečajnih upravitelja u izmijenjenim, za njih bitno nepovoljnijim uvjetima. Po povratku u pogone nakon proglašenja stečaja radnici nailaze na pojačanu disciplinu, zahtjeve za “samoodgovornošću”, kao i “rigoroznija mjerila u vrednovanju rada”. Jedan od stečajnih upravitelja za borovski tvornički list komentira kako je stečaj “prava prilika da se bez birokratskih stega i radnici i rukovodioci posvete poslu”. Smatra da je radnicima bilo “dosta samoupravljanja, njihovih prava, bolovanja i lažne solidarnosti. Oni žele posao, nekoga tko će im dati naređenje i platu”. Iako se tvrdi da će to imati pozitivan utjecaj na “radnike čija je kreativnost bila potiskivana”, četrnaest radnika uskoro dobiva otkaz jer nisu ispunili obaveze ili su bili “nezainteresirani”. Povećanje produktivnosti postignuto je po cijenu žestokoga intenziviranja rada ili, kako ga tvornički list opisuje, “zapadnjačkog proizvodnog ritma” (Cvek, Račić i Ivčić 2019: 139–140).

Ovi prizori iz borovskih tvornica u procesu restrukturiranja mogu poslužiti kao ilustracija nekoliko momenata relevantnih za našu diskusiju. Ako je to uistinu trenutak kada se ljudski rad mijenja, kako je navedeno u citiranom partijskom dokumentu, čini se da se ipak ne mijenja u anticipiranom smjeru. Osim toga, ovaj primjer ukazuje na općeniti-

⁷ Prema jednom od najistaknutijih pobornika te doktrine, šok terapija predstavlja “brz, sveobuhvatan i dalekosežan program reformi za uvođenje ‘normalnog’ kapitalizma” (Sachs 1995: 268). Pritom je prioritet privatizacija državnih ili društvenih poduzeća. Mjere šok terapije koje vlada Ante Markovića provodi od početka 1990. godine uključuju uvođenje konvertibilnog dinara, zamrzavanje plaća i dijela cijena te smanjenje dostupnosti kredita za privredu (usp. Cvek, Račić i Ivčić 2019: 80–83).

ji trend: važna funkcija reformi koje su restrukturirale jugoslavensku ekonomiju bilo je discipliniranje rada. Iako jugoslavensko industrijsko radništvo nije nikada bilo izuzeto od imperativa produktivnosti, u času tranzicije ono je bilo prisiljeno prilagođavati se novim radnim ritmovima, oštrijoj disciplini, povećanoj nesigurnosti, prijetnji od gubitka posla i smanjenim pravima; ili, jednostavno, kapitalističkim pravilima igre. Izjave stečajnih upravitelja koje govore o oslobađanju radničke “kreativnosti” odstupaju od stvarnosti na sličan način kao i programatske najave reformirane partijske birokracije. Usto, ovdje postaje očit klasni aspekt ovakvih diskurzivnih zahvata jer postindustrijski vokabular služi kao alibi za vrlo opipljive gubitke koje u opisanom trenutku trpi rad.

III

Dakako, postindustrijska teorija nije nastala ni u sferi politike ni u industrijskim pogonima, već unutar akademske discipline sociologije. Njezina je genealogija složena. U svojoj knjizi o sociologiji industrijskog i postindustrijskog društva Krishan Kumar postindustrijsku teoriju povezuje s usponom futurologije te razlikuje tri razvojne linije koje su “konvergirale u ideji o kretanju k postindustrijskom društvu”. Jedna je američka (počeci joj sežu u pedesete godine 20. stoljeća), druga je zapadnoeuropska (jasnije marksistički usmjerena i skeptična prema američkoj varijanti) dok je treća istočnoeuropska (formulirana marksističkim rječnikom, no u svojim zaključcima nerijetko podudarna bilo s prvom bilo s drugom spomenutom varijantom) (Kumar 1986: 192).⁸ Sudeći po referencama u njihovim radovima, jugoslavenski su sociolozi bili upoznati sa sve tri tradicije postindustrijske misli iako su se daleko najčešće pozivali na onu američku koja je u jugoslavenskoj sociologiji nalazila plodno tlo u tradicionalnom marksističkom interesu za razvoj proizvodnih snaga i koja je često bila reformulirana u idiomu socijalističkoga samoupravljanja.

⁸ Osim Kumarove knjige za uvid u probleme postindustrijske teorije korisno je konzultirati Brickov (1992), doduše, amerocentričan pregled, kao i sažet prikaz koji nudi Vogt (2016). Raniji, vrlo informativan kritički osvrt na rad Daniela Bella koji naglasak stavlja i na problem birokracije (i njegove korijene u postrevolucionarnoj sovjetskoj misli) može se naći u Ferkiss (1979).

Sociolozi su pomno pratili reformske mjere jugoslavenske savezne vlade, kao i previranja koja su reforme izazivale u svijetu rada (posebno onog industrijskog). U svojim javnim istupima – intervjuima, novinskim člancima, okruglim stolovima i raznim napisima posvećenim krizi i reformama – oni su sudjelovali u suvremenim debatama o budućnosti jugoslavenskoga društva. Njihovo je razumijevanje problema onodobne Jugoslavije počivalo na pretpostavkama o historijskoj neizbježnosti postindustrijskoga razvoja u kojemu će se ljudska kreativnost osloboditi birokratskih stega i postati središnji element novih proizvodnih snaga utemeljenih u znanju. Kako je već spomenuto, interes za pitanja razvoja proizvodnih snaga nije predstavljao nikakvu novost u hrvatskim i jugoslavenskim društvenim znanostima, ali je u tom času vjera u postindustrijski napredak bila poistovjećena s, naizgled, neupitnim povratkom Jugoslavije kapitalizmu.

Tipičan primjer takve orijentacije možemo pronaći u jednom sociološkom radu iz 1990. godine koji se bavi pozicijom radničke klase i njezinim odnosom prema suvremenim reformama (dakle prema liberalizaciji ekonomije). Autor članka navodi koje će posljedice deregulacija tržišta rada imati za radnike: smanjenje sigurnosti zaposlenja, povećanje intenziteta rada te rast nejednakosti između manualnih i nemanualnih radnika. Pritom naglašava kako ti trendovi imaju posebno ozbiljne posljedice po radnike u vremenu krize te njihovu situaciju naziva “neizdrživom”. To su razlozi, navodi autor, zbog kojih radnička klasa “ne podržava uvijek zdušno reforme koje idu u smjeru tržišne ekonomije”. Još jedan razlog izostanka radničke podrške tiče se “egalitarističkog vrijednosnog kompleksa” karakterističnog za jugoslavensko društvo (ali i druga socijalistička društva u kojima liberalne reforme nailaze na narodni otpor; Sekulić 1990: 1052–53). Za toga autora, kao i za mnoge druge sociologe iz toga vremena, kriza u zemlji nastala je zbog kontradikcije između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, tj. između etatističke ili birokratske koncepcije socijalizma i realnosti “treće tehnološke revolucije”:

Društveni odnosi uspostavljeni u [etatističkim socijalizmima] predstavljaju prepreku za ekonomiju zasnovanu na znanosti, ekspanziji informacija, brzini i fleksibilnosti. Epoha socijalne revolucije mora razbiti neadekvatne društvene odnose za daljnji razvoj proizvodnih snaga. [...] Za razliku od kapitalizma koji se pokazao dovoljno fleksi-

bilnim da mijenja postojeće odnose i da na taj način stalno apsorpira zahtjeve novih proizvodnih snaga, socijalizam nema tu fleksibilnost. To je sistem koji je više usmjeren na održavanje postojećih odnosa moći, tj. na održavanje vladajuće klase, nego na tehnološku i ekonomsku promjenu (Sekulić 1990: 1054).

Autor zatim zaključuje kako “proces koji se sada zbivaju u socijalističkim zemljama predstavljaju revoluciju koja treba promijeniti društvene odnose što koče daljnji napredak” (Sekulić 1990: 1055). U knjizi objavljenoj godinu dana kasnije i prikladno naslovljenoj *Strukture na izmaku*, isti je autor sasvim eksplicitan po pitanju klasnoga karaktera društvenog razvoja koji se u to vrijeme u srednjoj struji jugoslavenske sociologije smatra ne samo poželjnim već i jedinim mogućim: “Novi razvoj postindustrijskog društva zaista se više ne zasniva na radničkoj klasi, nego na tehnokraciji i inteligenciji, dakle ne na fizičkom radu, nego na znanju i umješnosti” (Sekulić 1991: 109).

U nastavku ću pokušati kontekstualizirati i historizirati sociologijsku tendenciju koja je na djelu u citiranom tekstu. Prije toga želim samo naglasiti kako su društvenu transformaciju oko 1989. godine na vrlo sličan, pa i identičan način razumjeli oni čiji je zadatak bio tumačiti društvene promjene – sociolozi – te oni koji su bili u poziciji donositi odluke o smjeru društvenoga razvoja – pripadnici političke klase ili partijske birokracije. I jedni i drugi su u tom času, riječima Davida Osta, o dramatičnim promjenama koje su iz temelja mijenjale društvene odnose govorili tek kao o “novoj normalnosti” na koju se potrebno priviknuti (Ost 2015: 544). Vizije poželjnog i neupitnog društvenoga razvoja tih društvenih grupa (ili njihovih dominantnih elemenata) poklopile su se u tom trenutku. Upravo je široko shvaćena postindustrijska teorija, odnosno njezina recepcija u domaćim društvenim znanostima, poslužila kao diskurzivni teren za tu konvergenciju. Drugim riječima, ideje o postindustrijskome društvu bile su neodvojive od specifične političke vizije snažno prisutne u sociološkome *mainstreamu*. On je pak u sukobu koji je obilježio trenutak naše tranzicije u kapitalizam sasvim nedvosmisleno odabrao stranu: radilo se o strani menadžmenta ili tehnokracije, odnosno, s obzirom na suvremenu dinamiku unutar političkoga polja, o približavanju reformskim (liberalnim) snagama u tadašnjem Savezu komunista.

Kako objasniti tu konvergenciju između politokratske i sociološke misli? Ona je tim neobičnija ako uzmemo u obzir tradicionalni anti-

birokratski sentiment jugoslavenskih sociologa. I zašto je postindustrijski teorijski okvir predstavljao neizbježan odabir za većinu sociologa koji su pisali o jugoslavenskoj krizi i mogućnostima budućega društvenog razvoja? Iscrpan odgovor na ova pitanja zahtijevao bi širok pregled stanja discipline u trenutku postsocijalističke tranzicije kao i dublju institucionalnu arheologiju jugoslavenske sociologije. Budući da i jedno i drugo nadilazi okvire ovoga teksta, ovaj prikaz sociološkoga odgovora na jugoslavensku krizu i njegovih odjeka u sferi politike valja shvatiti kao nedovršen pokušaj razumijevanja društvene konstitucije sociologije u socijalističkoj Jugoslaviji. Moje opaske o ovoj temi utemeljene su na izboru relevantnih članaka iz *Revije za sociologiju* (časopisa zagrebačkog Odsjeka za sociologiju koji izlazi od 1971.), odabranih brojeva časopisa *Naše teme* iz druge polovice osamdesetih (časopisa koji se aktualnim društvenim temama bavio od 1957.) te odabranih socioloških publikacija posvećenih, više ili manje direktno, pitanjima socijalističkoga razvoja, većinom također iz osamdesetih. Ovakav je arhiv svakako nepotpun: sve su navedene publikacije zagrebačke, odnosno hrvatske provenijencije iako su u njima redovito objavljivali autori iz drugih jugoslavenskih republika.⁹ Osim toga, izbor tekstova iz ovoga arhiva ne pokriva svu raznolikost pozicija i ne daje uvid u važne, katkad bitne razlike u stavovima jugoslavenskih sociologa. Tome je u prvom redu tako jer je namjera ovoga rada rekonstruirati jednu tendenciju sociološke misli koja, po mom mišljenju, dominira znanstvenim poljem u trenutku o kojem je ovdje riječ, a ne zato što drugih pogleda na stvari u to vrijeme nije bilo. Uz navedene kvalifikacije i ograde ovaj arhiv može poslužiti kao temelj za nacrt šire teze o razlozima za glavni smjer kojim je krenula jugoslavenska sociološka misao u ključnom trenutku postsocijalističke tranzicije.

Svoj ću opis ove tendencije ograničiti na one aspekte jugoslavenske sociologije koje smatram bitnima za razumijevanje pozicije discipline oko 1989. godine. Oni uključuju: produktivističke pretpostavke društvenih znanosti u odnosu na problematiku socijalističkoga razvoja, socio-

⁹ U predgovoru knjizi o institucionalnom razvoju sociologije u Jugoslaviji iz 1990. godine Marija Bogdanović navodi kako se unatoč prvotnoj uredničkoj intenciji knjiga ponajviše bavi sociologijom u Srbiji. Razlog je za to činjenica da "sredinom 80-ih godina [...] nisu postojali svi društveni uslovi" za općejugoslavenski pregled razvoja discipline. Konkretnije, problem je bio u decentraliziranom modelu financiranja istraživanja koji je takve pokušaje uvelike strukturno ograničavao na teritorije pojedinih republika (Bogdanović 1990: 9).

loško shvaćanje vlastite disciplinarne pozicije unutar jugoslavenskoga razvojnog modela te unutar klasnih odnosa socijalističkoga društva. Rasprava koja slijedi bit će organizirana oko ta tri momenta. Pritom ću, u skladu s tezom iznesenom ranije, navedene momente nastojati povezati s onim postavkama postindustrijske teorije koje su rezonirale s postojećim interesima jugoslavenskih sociologa, ali i s pragmatičnim prioritetima onih društvenih aktera s kojima su sociolozi tradicionalno bili u sukobu: političkom birokracijom.

IV

Pozicioniranje sociologije pri početku restauracije kapitalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji predstavljalo je posljedicu duljeg razvoja discipline koja je bila usko povezana s jugoslavenskim modelom društvenoga razvoja. Taj razvojni model ovisio je o stalnom povećanju produktivnosti rada te se odvijao u okvirima globalnoga kapitalizma (usp. Gagyí 2020). Disciplinarna uključenost u problematiku društvenoga razvoja snažno je obilježila jugoslavensku sociologiju. Produktivizam velikog dijela discipline povezivao ju je s partijskom birokracijom: pitanje produktivnosti rada i problem njegova povećanja bilo je centralno za oboje. No vrijedi naglasiti da su i za sociologe (o kojima je ovdje riječ) i za političare pojmovi “rada” i “proizvodnje” bili velikom većinom ograničeni na sferu robne proizvodnje.¹⁰

Uspostavljanje ovakvih veza između birokracije i sociologije može se učiniti neobičnim s obzirom na tradicionalni antagonizam između sociologa i političke klase. Štoviše, i letimičan pogled na disciplinarni arhiv govori o postojanju određenog antibirokratskoga sentimenta u sociologiji (i to ne samo onoj jugoslavenskoj). Izraza takve pozicije u jugoslavenskoj sociologiji, može se naći pregršt. Recimo, u svom prilogu zborniku radova sa skupa *Proturječja i razvojni problemi suvremenog jugoslavenskog društva* iz 1986. godine Rudi Supek sažima neke glavne momente ovoga diskursa kada birokraciju dovodi u vezu s “etatizacijom sredstava za proizvodnju” te zaključuje da ona predstavlja “nešto

¹⁰ Za pitanje robne proizvodnje u kontekstu socijalističkoga samoupravljanja v. Zovak 2017, posebno 135–146 te Bavčar et al. 1985.

što je gore od kapitalizma, jer ujedinjuje u 'istoj ruci' političku i ekonomsku moć, jer radnika pretvara u najamnu radnu snagu, a građana u poslušnog podanika!" (Supek 1986: 26). Supekova je kritika nedvojbeno bila povezana s konkretnim političkim i institucionalnim zbivanjima na koja se isti autor osvrće u članku u kojem nudi kratak pregled razvoja sociologije u SFRJ-u. Ondje Supek navodi kako su na stanje sociološke discipline nepovoljno djelovali sljedeći procesi povezani s djelovanjem političke birokracije: "birokratska 'atomizacija' društvenog sistema, zatvaranje društvenih pa i znanstvenih djelatnosti u okvire pojedinih republika"; "represivne mjere protiv niza istaknutih sociologa" (tj. izbacivanje profesora praksisovaca s beogradskog sveučilišta sedamdesetih godina); i "uplitanje političkih faktora u područje samoupravljanja" ili konkretnije, "u djelovanje socioloških udruženja i njihovo slobodno biranje vlastitih predstavnika" (Supek 1989: 8; vidi još i ranije spomenutu Bogdanović et al. 1990: 19).

Takva je kritika birokracije imala dublje povijesne korijene i nadišla je i granice i probleme jedne znanstvene discipline te je bila dio dulje socijalističke tradicije. Kako piše Suvin (2014), diskurs o birokraciji u SFRJ-u je bio usko povezan s kritikom staljinizma. Suvin sumira kako široki pojam birokracije

može pokrivati heterogeno polje negativnih držanja [...] u postrevolucionarnoj vlasti, koje seže od neefikasnosti i slabog razumijevanja stvarnosti van činovničkih ureda (Staljin) do rasta posebne "kaste" kao stupa vlasti (Marx), a onda i do početnih sumnji da se tu radi o sve više kontrarevolucionarnoj klasi koja je uzurpirala raspolaganje s viškom rada (pionir je tu bio Trocki, a u Jugoslaviji se ti stavovi protežu od Kidriča i Djilasa do Praksisovaca). To je dakle svojevrsni *portmanteau word* [...] u koji se slijevaju razna značenja, a čija je negativnost simetrična pozitivnosti dijametralno suprotnog pola i polja pučke demokracije (Suvin 2014: 60).

Dakle, iako je "birokracija" u socijalizmu bila značenjski širok i relativno fluidan pojam, on je nedvojbeno imao izražen klasni aspekt o čemu svjedoči primjerice Đilasova disidentska kritika partijske birokracije kao "nove klase" koja ima monopol na vlast u državnom socijalizmu (Djilas 1957), ili pak kritika Edvarda Kardelja, koji piše kako je "birokratizam posljednja i najotpornija tvrđava ostataka klasnog sistema, a time i najopasniji neprijatelj socijalizma" (prema Suvin 2014: 67). Kako ćemo

vidjeti, mjesto “suprotnoga pola” birokracije ne mora nužno zauzeti “pučka demokracija”, već i sama ekonomija, bilo u formi proizvodnih snaga, ekonomskih zakonitosti ili pak oslobođenog tržišta. (Poseban slučaj Miloševićeve “antibirokratske revolucije” s kraja osamdesetih pokazuje da je antibirokratski diskurs služio i za borbe unutar političke birokracije.)

No zadržimo li se u okvirima discipline, odjeke diskursa o birokraciji kako ga opisuje Suvin pronaći ćemo i u sociološkim razmatranjima jugoslavenske društvene strukture. Ivan Kuvačić iznosi općeprihvaćenu tezu o toj temi kada piše kako je osnovni klasni odnos u društvima realnoga socijalizma onaj između vladajuće klase i radnika. Oslanjajući se na rad Mladena Lazića, Kuvačić navodi kako u državnom socijalizmu “[n]a mjesto tržišta dolazi plan, što u socijalnom kontekstu ima za posljedicu da planiranje, organizacija i kontrola postaju isključivi monopol jedne osnovne društvene grupe, dok je neposredna proizvodnja nasuprot tome polje djelatnosti druge osnovne društvene grupe” (Kuvačić 1988: 46). Planiranje cjelokupnosti društvenoga života tako “postaje monopol vladajuće grupe, koja na toj osnovi prerasta u kolektivnog vlasnika sveukupnih proizvodnih sredstava”, odnosno u klasu kolektivnih vlasnika. Lazić tu klasu naziva još i “agentom plana” (usp. Lazić 1987: 37) i ističe njezin konfliktan odnos s radništvom: “Ona je klasa zato što je to upravljanje njen monopol, što istovremeno znači isključivanje radništva iz njega i suprotstavljanje ove dve grupe kao neprijateljske” (ibid.: 40).¹¹

Osim sa socijalističkom tradicijom kritike birokratizma u sociologiji je tema birokracije neizbježno povezana i s radom Maxa Webera gdje se birokracija pojavljuje kao racionalna organizacijska forma modernoga društva usmjerenog prema efikasnosti. U jugoslavenskom sociološkom diskursu te su se dvije tradicije misli o birokraciji isprepletale. To je bilo moguće i stoga što su unatoč svojim razlikama dijelile određene zajedničke interese. Raspravljajući o analizi problema birokracije u dje-

¹¹ Kuvačić pod “birokracijom” podrazumijeva i političku klasu i administrativni aparat koji narasta iz potrebe za upravljanjem i kontroliranjem društvenoga razvoja, što rezultira “umnažanjem režijsko-neproizvodnog rada koji potire efikasnost” (Kuvačić 1988: 51). U jugoslavenskim su poduzećima administrativni radnici uobičajeno nazivani “režijom” i kao takvi predstavljali jako čestu metu napada pogonskih (proizvodnih) radnika. Zahtjevi radnika u štrajku krajem osamdesetih godina gotovo su bez iznimke uključivali i apele za drastičnim rezanjem broja zaposlenih u “režiji” (usp. Cvek, Račić i Ivčić 2019).

lu Maxa Webera i V. I. Lenjina, Erik Olin Wright te zajedničke interese sumira ovako:

Kako je moguće kontrolirati državni aparat? Mogu li mase upravljati državom? Koji je odnos između predstavničkih institucija i državne vlasti u kapitalističkom društvu? Što možemo učiniti po pitanju rastuće moći birokracije? Kakve posljedice po prirodu države ima uspon socijalizma? (Wright 1974: 69–70).

Ova pitanja, pa tako i problem birokracije, imaju važno mjesto i u postindustrijskoj teoriji kako ju je sistematizirao Daniel Bell, jedan od njezinih najutjecajnijih zagovaratelja.¹² Birokratska je problematika stoga krajem osamdesetih godina predstavljala moment koji je postindustrijsku teoriju činio bliskom postojećim interesima jugoslavenskih društvenih znanstvenika. Zato vrijedi ukratko razmotriti kako Bell, čije razmišljanje o ovoj temi inspiraciju vuče i iz rada Maxa Webera i iz spomenute socijalističke tradicije, piše o birokraciji.

Oslanjajući se na Webera, Bell navodi kako je birokracija postala “središnji problem svih društava, i socijalističkih i kapitalističkih”. Za Bella je državni socijalizam “alternativni oblik industrijalizacije” koji stvara industrijska društva, ali “putem političkih, a ne tržišnih mehanizama”: “Bitna podjela u modernim društvima nije ona između vlasnika nad sredstvima za proizvodnju i nediferenciranoga ‘proletarijata’ već [...] između onih koji imaju moć donošenja odluka i onih koji tu moć nemaju, u različitim vrstama organizacija, političkim, ekonomskim i društvenim.” Kako je vidljivo, birokracija ovdje nadilazi hladnoratovsku podjelu jer su, kako Bell navodi, i kapitalistička i socijalistička društva usmjerena prvenstveno na razvijanje sredstava za proizvodnju, pa stoga i jedna i druga iziskuju postojanje “upravljačkoga sloja u politici i ekonomiji” (ovdje Bell citira Webera). Nije nebitno da za Bella i sam koncept industrijskoga društva (koji preuzima od Raymonda Arona) funkcionira na sličan način stoga što omogućuje da se kapitalizam i socijalizam “svedu [...] na zajednički nazivnik” (Bell 1999). U skladu s ovakvom integrativnom analitičkom vizijom Bell se u raspravama o birokraciji referi-

¹² Bellova je knjiga *The Coming Post-Industrial Society* netom po objavljivanju recenzirana u *Reviji za sociologiju*, i to relativno nepovoljno. Recenzent je 1976. godine zapisao kako su “Bellove analize apologetske, a predviđanja i suviše optimistička” te kako njegovu knjigu odlikuje “tehnokratska vizija” (Žubrinčić 1976: 82).

ra i na Milovana Đilasa i na druge kritičare “nove klase” u socijalističkim društvima (najčešće na Trockog). U tim referencama nailazimo na formulacije vrlo slične jugoslavenskom diskursu o birokraciji: “U ne-komunističkim zemljama, birokrati iznad sebe imaju ‘političke gospodare, koji su obično izabrani na izborima, ili vlasnike’ [...] U komunističkom svijetu ‘vlast i upravlja i distribuirati nacionalno vlasništvo. Nova klasa, ili njezin izvršni organ – partijska oligarhija – i djeluje kao vlasnik i jest vlasnik. Najreakcionarnija buržoaska vlast može samo sanjati o takvom monopolu nad ekonomijom” (Bell 1999, citati su iz Đilasove *Nove klase*).

Dakle, stav o birokraciji kakav nalazimo u postindustrijskoj teoriji bio je vrlo blizak poziciji jugoslavenskih sociologa, a razloge za to treba tražiti u kritičkim disciplinarnim tradicijama na koje su se i jedni i drugi oslanjali i pozivali. (Jedan je američki komentator ustvrdio da i sam Bellov koncept postindustrijskoga društva pripada “porodici teorija” koje su se bavile pitanjem klasne dominacije u postrevolucionarnom sovjetskom društvu. Usp. Ferkiss 1979: 67.) No sociološke kritike birokracije u SFRJ-u osamdesetih inzistirale su na jednom konkretnijem problemu, koji je također imao dodirnih točaka s postindustrijskom teorijom. Sociolozi su naime smatrali da je birokracija suprotstavljena znanju, a posebno znanju potrebnom za planiranje uspješnoga društvenoga razvoja. Budući da na mjesto pokretača društvenoga razvoja stavlja upravo stručno znanje, postindustrijska je teorija mogla poslužiti kao teren za reartikulaciju postojećeg antagonizma između jugoslavenske sociologije i političke birokracije. Dodajmo ovdje da za rečeni antagonizam možemo pronaći i imanentno disciplinarne razloge. Naime, u jugoslavenskoj je sociologiji rad discipline shvaćan funkcionalistički, kao aktivnost koja nije trebala tek ponuditi analizu društva, nego i praktično rješavati društvene probleme i optimizirati funkcioniranje sistema. Sociološko bavljenje samoupravljanjem, koje je predstavljalo jednu od središnjih tema u disciplini i koje je razmatrano iz spektra različitih pozicija, od marksističko-humanističkih (u tradiciji Praxisa) pa do industrijsko-psiholoških racionalizacija radnoga procesa (usp. npr. Obradović 1989), svakako treba shvatiti i u kontekstu takve, funkcionalističke samosvijesti discipline.

Ideja da sociološko znanje mora imati konkretnu društvenu primjenu sveprisutna je u konzultiranom arhivu. Iz velikog broja primjera možemo izdvojiti sociološke komentare koji primijenjenom disciplinarnom znanju namjenjuju glavnu ulogu u nadilaženju krize osamdesetih:

Ako je društvo u krizi, a kriza je anomičko stanje, moramo se kolektivno zalagati da sociolog u društvu postane ono što je kemičar u laboratoriju i liječnik u klinici. [...] [P]ovećani angažman sociologa i sociologije [je] jedan od uvjeta prevladavanja društvene krize u nas. To, uostalom, sociolozi i njihova stručna udruženja u posljednje vrijeme i čine (Cvjetičanin 1986: 15).

U svom uvodu posebnom broju *Revije za sociologiju* posvećenom stanju discipline iz 1989. godine Rudi Supek napominje kako je "ekspanzija društvenih znanosti" povezana s prijelazom iz industrijskog u post-industrijsko društvo, u kojem je središnje mjesto namijenjeno "analizi, kontroli i planiranju društvenih procesa" (ibid.: 3). Stoga je "uloga sociologije da na osnovu znanstvenih analiza predlaže društvu praktičko rješavanje društvenih problema, skladnije odvijanje društvenih procesa, bolju integraciju pojedinaca u društveni život. Njena je uloga u suvremenom društvu eminentno organizatorska" (Supek 1989: 4).

V

Primjenjivost kao generička značajka discipline vrlo je jasno istaknuta u polju industrijske sociologije gdje dobiva specifičan, tehnokratski okvir. U ostatku ovoga teksta najviše ću se referirati na rad Josipa Županova, jedne od ključnih figura u navedenom polju ali i u hrvatskoj i jugoslavenskoj sociologiji općenito. Rad Josipa Županova relativno je nedavno podvrgnut prijeko potrebnom kritičkom prevrednovanju (Dolenec 2014, 2016) tako da ću svoje primjedbe ograničiti samo na one aspekte Županovljeva rada koji su direktnije povezani s trenutnom problematikom, dakle s pitanjem uloge sociološkoga znanja u klasnoj dinamici koja je obilježila kraj socijalizma u Jugoslaviji.

Kao početak za takvu raspravu neka nam posluži članak "Znanje, društveni sistem i 'klasni' interes" koji je objavljen u okviru temata o "aktualnim problemima samoupravljanja" u *Našim temama* 1983. godine. Članak započinje autorovim osvrtom na ozbiljan i konkretan problem suvremenoga znanstvenog rada (koji se mora učiniti bliskim svakome tko radi u znanosti u uvjetima štednje). Naime, žali se Županov, uvoz stranih znanstvenih časopisa, bilo putem pretplate bilo putem razmjene i darovanja, drastično je smanjen. Službeno opravdanje da "nema de-

viza [...] zbog štednje” Županov ne prihvaća, smatra da su rečeni iznosi beznačajni u odnosu na republički budžet te nudi drugo objašnjenje. Za njega glavni je problem u političkom odnosu prema znanju, “najvažnijem proizvodnom faktoru”. Stoga pita: “Zašto politička birokracija podcjenjuje znanje, zašto se znanje nalazi na dnu njezinih prioriteta?” (Županov 1983b: 1049). Na ova se pitanja autor nadovezuje kritikom nevoljkosti političke birokracije da uspostavi “recipročnu komunikaciju sa znanošću” i uključi znanost u “sistem dominacije” (ibid.: 1050). Da bi ponudio odgovor, Županov se okreće svom članku “Egalitarizam i industrijalizam” iz 1970. godine.¹³ Ondje je suboptimalna upotreba znanja u industriji objašnjena pozivanjem na “normativno-vrijednosni kompleks” jugoslavenskoga društva u čijem je središtu radikalni egalitarizam (Županov 1987a: 171). Prema Županovu, oko radikalno egalitarne jezgre toga kulturnoga kompleksa orbitiraju drugi “kolektivni stavovi”: “antiprofesionalizam, antipoduzetništvo, intelektualna uravnilovka, antiintelektualizam i sl.”. Za Županova su ti stavovi i vrijednosti ukorijenjeni “u tradicionalnom društvu” i “predstavljaju čvrst i trajan faktor koji je otporan na društvene promjene” (Županov 1983b: 1050–1051). Nadalje, “egalitarna matrica” može biti “elastična” ili “rigidna”. U vrijeme ekonomskoga rasta ona je elastična, što znači da “tolerira izvjestan prodor industrijsko-konzumerističkih tendencija sa Zapada”, dok je u doba recesije i stagnacije rigidna, što znači da zahtjevi za egalitarnom distribucijom jačaju, a slabi “korištenje znanja” (ibid.: 1051).

Ipak, Županov drži kako je ovo objašnjenje nedovoljno da bismo razumjeli neprijateljsko držanje birokracije prema znanju, pa tezu o radikalnom egalitarizmu iz šezdesetih godina početkom osamdesetih nadopunjuje jednako važnom i utjecajnom tezom o svojevrsnom klasnom kompromisu ili velikoj koaliciji na kojoj počiva jugoslavenski društveni poredak. Za njega je drugi dio problema nerazvijenosti u klasnom interesu vladajuće društvene grupe čija moć ovisi o paternalističkom odnosu prema radikalno egalitarnom, “slabo obrazovanom” i “slabo plaćenom” manualnom radništvu. Ta koalicija između političke birokracije i radništva blokira razvoj proizvodnih snaga: “manuelno radništvo [je]

¹³ Članak se temelji na referatu koji je Županov održao 1969. godine. U nastavku se referiram na reizdanje tog članka u obljetničkom broju *Naših tema* iz 1987. godine (tj. Županov 1987a).

prihvatilo ideologiju političke birokracije, a politička birokracija egalitarne vrijednosti i stavove manualnog radništva". Promjena razvojnoga modela od "ekstenzivnog" (u kojem dominira manualni rad) prema "intenzivnom" (u kojem bi znanje bilo centralno) dokinula bi tu koaliciju. U takvoj, postindustrijskoj konstelaciji, središnje mjesto imala bi "tehnička inteligencija", a birokracija ne bi imala izbora doli uključiti je u vlastite redove "po zapadnom tehnokratskom modelu" (Županov 1983b: 1054). Županov zaključuje kako birokracija, u želji da sačuva moć, favorizira *status quo*, pa tako i znanje ostaje marginalizirano. Taj konflikt oko znanja vidljiv je i kada Županov (u koautorstvu sa Željkom Šporer) piše o problemima profesionalizacije sociologije u Jugoslaviji. I tu je "monopol na sociološku ekspertizu" u sukobu s "monopolom na političku moć" i iz praktičnih i iz teorijskih razloga.¹⁴ Kada govori o razlici između "jezika i kuta gledanja sociološke struke" i "ideološkog jezika i ideološkog kuta gledanja 'politike'", Županov komentira kako potonji "sebe smatra apsolutno mjerodavnim za društvenu analizu" (Županov i Šporer 1986: 38). Implikacija je, dakako, da nije mjerodavan, a zaključak da takva vladavina (ideologiziranoga) neznanja onemogućuje sudjelovanje sociologa, odnosno stručnjaka za društvo, u rješavanju društvenih problema.

Kako citirane formulacije iz rada Josipa Županova pokazuju, sociolozi su, kao nositelji ekspertnoga znanja o organiziranju društvenoga života, stupali u konkurentski odnos prema političkoj birokraciji. Iz očista postindustrijskoga razvoja, uloga sociologije i sociologa bila je povezana s optimističnim predviđanjima o usponu "nove klase humanističke i tehničke inteligencije" koja će od starih vladajućih klasa preuzeti dominaciju nad društvom zahvaljujući svojoj stručnosti i znanju (usp. Rus 1984: 55). Ukratko, u postindustrijskoj podjeli rada, gdje znanje postaje motor razvoja, sociolozi se pojavljuju kao "tehnička inteligencija" ili kao nosioci znanja potrebnog za skladno i efikasno funkcioniranje društva.

Očito, i ovdje je na djelu antibirokratski diskurs. Ali, kako sam već napomenuo pri spomenu produktivističke orijentacije koja je bila zajednička sociologiji i birokraciji, antibirokratskom opozicijskom gardu

¹⁴ Uvijek angažiran oko gorućih društvenih problema Županov se ovdje kritički osvrće na neuključivanje sociološkoga doprinosa u završni izvještaj Kraigherove komisije, koji je početkom osamdesetih trebao ponuditi rješenja za krizu jugoslavenske ekonomije (Županov i Šporer 1986: 38).

jugoslavenskih sociologa valja pristupiti s dozom opreza. Štoviše, krajem osamdesetih su i sami sociolozi primjećivali da je između te dvije strane došlo do određene vrste približavanja. U ranije citiranom tekstu iz 1989. godine Rudi Supek bilježi kako

danas već i u zemljama “realnog socijalizma”, gdje je dogmatski stav prema sociologiji dugo prevladavao, [...] sazrijeva svijest da se ne može zamisliti racionalna i efikasna proizvodna organizacija bez pomoći sociologije. Iako se u ovom slučaju radi vjerojatno o jednom čisto političko-pragmatičkom odnosu, ipak ga valja uzeti kao korak naprijed s obzirom na stari dogmatski stav (Supek 1989: 4).

Ovaj komentar možemo shvatiti i kao reakciju na sve izraženiji utjecaj one struje unutar politokracije koja će dovesti do entuzijastičnog prigrbljivanja ideja postindustrijskoga društva (i rezigniranog napuštanja radničke klase) o kojem svjedoči dugi citat iz partijskih dokumenata s početka ovoga teksta.¹⁵

Još jedan simptom “političko-pragmatičkog” približavanja i usvajanja sociološkoga znanja od strane političke birokracije može se pronaći u broju *Naših tema* posvećenom odnosu znanosti i politike. Ondje, objavljene rame uz rame, nalazimo tekst sociologa (Josipa Županova) o isključivanju sociološkoga znanja iz procesa donošenja političkih odluka i tekst političara (Dragutina Dimitrovića) o mogućnostima tehnološkoga razvoja, koji vrvi formulacijama i pretpostavkama iz sociološke teorije. Dimitrovićev tekst nudi projekcije tipične za optimističnije varijante postindustrijske teorije, gdje “nove slobode”, “emancipacija”, “kreativni i inovativni rad”, “demokratizacija” i “decentralizacija” postaju mogući zahvaljujući prije svega tehnološkom razvoju.¹⁶ “Ostvarivanje komunističkih vizija počinje se bazirati na novoj osnovi, proizvodnim snagama

¹⁵ Zainteresirani za direktniji konfrontacijski odgovor na promjene u odnosu birokracije prema sociologiji krajem osamdesetih mogu konzultirati polemični napad Vjerana Katunarića na kolegu po struci i suparnika po vokaciji, sociologa – političara Stipu Šuvara. Pišući o Šuvarovim negativnim osvrtima na rad jugoslavenskih sociologa, Katunarić osuđuje njegovo preobraćenje od “neo-staljinističkog” do “liberalno-socijalističkog” političara. Katunarić usput primjećuje kako bi sociolozi trebali ustrajati u svojoj kritici birokracije i u vremenima kada njezine frakcije slave “uvođenje tržišne privrede” ili pribjegavaju “nacionalističko-populističkoj” retorici (Katunarić 1989: 475).

¹⁶ Dimitrović je bio jedna od ključnih ličnosti na ranije spomenutom, reformskom jedanaestom kongresu SKH-a. Sličnosti između netom citiranog članka (koji je ustvari Dimitrovićev referat s jedne partijske konferencije 1987. godine) i Dokumenta 11. kongresa SKH-a takve su da je razumno pretpostaviti da je Dimitrović sudjelovao u

postindustrijskog društva”, zaključuje Dimitrović. Ali u istom tekstu, uz ritualno zazivanje komunizma, nailazimo na primjedbe koje upućuju na drugu vrstu “političko-pragmatičkog” zaokreta. Autor se tako zalaže za “snažnije oslanjanje na oslobođene sile ekonomskih zakonitosti”, “podizanje motiviranosti radnika – robnih proizvođača”, za deregulaciju “na svim razinama”, za “otvara[nje] vrata inicijativi, kreativnosti i znanju, i to onim oblicima i nosiocima koji se uspješno potvrđuju ekonomskom valorizacijom na tržištu ili drugim oblicima društvenog verificiranja” (ibid.: 968). Mada su te izjave formulirane u birokratskom žargonu i nemilice kvalificirane, njihovo je značenje jasno: radi se o jugoslavenskoj varijanti socijaldemokratske politike trećega puta koja je osamdesetih godina prošloga stoljeća pratila globalni uspon neoliberalizma. Ovdje nije naodmet spomenuti kako, prema Susan Woodward, službenu jugoslavensku politiku prema radničkoj klasi u to vrijeme odlikuje “realizam” karakterističan i za tadašnje europske partije ljevice, a koji se u bitnome svodio na napuštanje tradicionalnog socijalističkog ideala pune zaposlenosti (usp. Woodward 1995), odnosno, drugim riječima, na napuštanje tradicionalne baze laburističkih ili radničkih političkih partija.

Za našu je raspravu manje važno je li prigrbljivanje ideja postindustrijskoga razvoja od strane (dijela) političke birokracije u Jugoslaviji bilo cinično ili ne. Ono na što želim upozoriti je konjunktura u kojoj su sociologija (odnosno njezina dominantna tendencija) i birokracija (odnosno njezin reformski ili liberalni dio) ujedinile snage u napuštanju ne samo industrijske radničke klase već i socijalističkoga projekta u cjelini, pod znakom historijskoga imperativa postindustrijskoga razvoja. U svjetlu prethodne diskusije tu se konvergenciju, kao i samu sociološku tendenciju čini logičnim nazvati tehnokratskom. Upravo je tu kvalifikaciju Theodor Adorno dao onoj tendenciji u sociologiji koju naziva još i “čistom”, “pozitivističkom” i “fetišističkom”. U svojoj kritici sociološkoga pozitivizma Adorno piše o disciplinarnom “polaganju prava na dominaciju” (ili “autoritet”, Adorno 2000: 131), te se eksplicitno osvrće na činjenicu da sociološka misao u realnim socijalizmima ne uspijeva nužno umaći logici produktivnosti i zakonu vrijednosti:

njihovu sastavljanju. Kao i mnogi drugi političari u osamdesetim godinama Dimitrović je u politiku došao s menadžerske pozicije (v. PSD 2009).

Nemali broj socijalista [...] vjeruje da se socijalizam stvara eliminiranjem nepotrebnih troškova, jednostavnim uklanjanjem faktora trenja zarad glatkog funkcioniranja ogromne proizvodne mašinerije kapitalizma, bez refleksije o odnosu ljudskih bića prema njoj. Slijedi li zahtjev za kontrolom nad društvom koji je u disciplini latentan, sociologija postaje tek sredstvo kontrole usklađeno s tehnokratskim idealom [...] (Adorno 2000: 135).

Na ovom bi se mjestu mogla iznijeti primjedba da Adorno (kao i drugi autori koji su jugoslavenskom približavanju tržištu upućivali kritike sa sličnih pozicija) i Županov jednostavno pripadaju različitim intelektualnim tradicijama.¹⁷ Sam je Županov bio vrlo otvoreno skeptičan prema filozofskim tendencijama u jugoslavenskoj sociologiji – one, po Županovu, ne vode sociologiji, već “nekoj vrsti socijalne filozofije” – te se zalagao za jasna razgraničenja između disciplina, mogli bismo reći: za određeni vid disciplinarne čistoće (usp. Županov i Šporer 1986: 38). Ali takva primjedba ne odgovara na bit Adornovih zamjerki. Nazvati takvu sociologiju “tehnokratskom” znači upozoriti na njezino “latentno polaganje prava na dominaciju” i njezine “elitističke pretenzije” (Adorno 2000: 130–135). Postindustrijsku teoriju i njezinu jugoslavensku sociološku recepciju možemo promotriti unutar tako shvaćene općenitije disciplinarne tendencije. Budući da se u postindustrijskoj perspektivi između upravljanja i vladanja praktički gubi razlika – oboje postaje domena “stručnjaka” – sociologija koja nekritički prihvaća ulogu opsluživanja postindustrijskoga razvoja postaje vrlo bliska tehnici vladanja. Odnosno, naglasak na društvenoj primjenjivosti sociološkoga znanja u sebi sadrži rizik: to znanje sada može biti shvaćeno kao puko pitanje tehnike (recimo, kao ekspertiza o organizacijskim modelima). Stavljena isključivo u funkciju razvoja proizvodnih snaga, takva sociološka tendencija disciplinarno znanje pretvara u oblik menadžmenta ili upravljanja ljudskim resursima (radnom snagom).

¹⁷ Treba također reći da je Županov bio svjestan ambivalentnih konzekvenci socijalističkoga interesa za “industrijalizam”, koji je shvaćao kao fazu u evoluciji proizvodnih snaga u načelu podudarnu sa suvremenim kapitalizmom (socijalizam po Županovu “treba da proizade kao povijesna negacija kapitalističkoga industrijalizma”): “[A]ko je industrijalizam nužan preduvjet socijalizma, ako ga dakle treba razvijati da bi ga socijalizam dijalektički negirao, može li se industrijalizam razvijati ako se ne prihvati njegova ‘logika’, tj. njegov način mišljenja, njegove vrednote i način života? A prihvati li se ‘logika industrijalizma’, što će onda ostati od socijalizma; neće li se privremeno odstupanje izroditi u jedan novi, trajan oblik klasnoga društva ideološki mistificiran socijalističkom frazeologijom?” (Županov 1977: 7).

VI

U posljednjem dijelu želim se kratko osvrnuti na poziciju sociologije u odnosu na radničku klasu, posebno onu industrijsku, te se tako vratiti povijesnom trenutku s kojim smo započeli ovu raspravu. O Županovljevoju tezi o radikalnom egalitarizmu, koja je bila integralan dio prevladavajuće klasne analize jugoslavenskoga društva i koja je s vremenom postala dijelom disciplinarnog zdravog razuma, već je bilo riječi. Kako je spomenuto, slika radničke klase ("otporne na društvene promjene") koja se pojavljuje unutar takvog konceptualnog okvira doima se začudno esencijalističkom i ne-historijskom. No, kako smo vidjeli, radništvo ne predstavlja prepreku razvoju tek zbog svog urođenog egalitarizma i neprijateljskog stava prema znanju, već i zbog koalicije s političkom birokracijom, koja svoj dug radničkom konzervativizmu plaća blokiranjem neometanog razvoja proizvodnih snaga. Ako se ovako sagledaju stvari, jasno je da je radničku klasu najbolje ostaviti za sobom. No, isto je tako jasno da, u trenutku sustavne transformacije društvenih odnosa koja je dovela do vala nezaposlenosti, ovakva analiza – budući da funkcionira kao ideološki diskurs čija je intencija stvarnost oblikovati u skladu s partikularnim interesima – može također poslužiti kao političko opravdanje.

Kako sam nastojao pokazati, navedena analiza, koja je uključivala klasno pozicioniranje jugoslavenske sociologije, krajem se osamdesetih oslanjala na postindustrijsku teoriju. Ta je teorija tako prešla put od "optimističnih spekulacija o mogućim budućnostima" do nekritičkog "opisa suvremenih situacija", kako je razvoj postindustrijske misli sažeo Kristoffer Chelsom Vogt (2016: 4–5). Prema tom autoru, kada se od utopijske misli pretvori u ideologiju, postindustrijska teorija postaje "specifičan pogled na rad, znanje i obrazovanje. Ona uzdiže i slavi 'kognitivni rad' i čini nevidljivim postojeće oblike radničkoga truda i znanja potrebnog za praktičan rad". Na taj se način, navodi dalje Vogt, i praktičan rad i ljudi koji ga obavljaju jednostavno prepuštaju prošlosti (ibid.: 1). Vogtova zapažanja navodim kako bih još jednom ukazao na uglavnom nepropitane implikacije socioloških analiza jugoslavenskoga društva s kraja osamdesetih, a posebno na problematičnu sliku radništva koja se u njima pojavljuje i koja, uzmemo li u obzir historijske uvjete u kojima je proizvedena, ne mora nužno u potpunosti odgovarati istini. Dodajmo da je u konzultiranom arhivu moguće pronaći sociološke radove koji se

u svojim nalazima ne podudaraju u potpunosti s Županovljevom utjecajnom tezom. Recimo, u članku o otuđenju i štrajku iz 1976. godine, Vladimir Arzenšek donosi rezultate empirijskoga istraživanja štrajkova u četrnaest slovenskih poduzeća. Jedan je njegov zaključak da "sudionici štrajka imaju pozitivniji stav prema štrajku, da ih više zahtijeva od sindikata da obavlja svoju reprezentativnu funkciju, da ih je manje autoritarno orijentirano, da su manje konzervativni i da pokazuju veći stupanj egalitarizma. Među sudionicima štrajka također nema manje poduzetnički orijentiranih nego među radnicima koji nisu štrajkali" (Arzenšek 1976: 11). Dakle, i unutar županovljevske analitičkog okvira, s kojim Arzenšek pristupa svojoj materiji, nalazimo da radnički "radikalni egalitarizam" ne mora biti povezan s drugim socijalno konzervativnim stavovima, kako dominantna teza sugerira.

Ako nas gornje primjedbe mogu potaknuti da posumnjamo u uvjerljivost teorije o egalitarnom sindromu, one nas ne bi trebale navesti na pomisao da je ona bila u potpunosti odvojena od historijske realnosti. Naprotiv, smatram da je tezu o egalitarnom sindromu i sliku radništva koja se na njoj temelji moguće u potpunosti razumjeti jedino ako u obzir uzmemo historijske uvjete njezina pojavljivanja. Vratimo li se načas ranije citiranom Županovljevom članku iz 1983. godine, vidjet ćemo da je njegov pogled unazad motiviran naizgled nerješivom zagonetkom. Naime, kako piše Županov, u Jugoslaviji postoji "kontinuitet u lošem korištenju ljudskog faktora uopće i znanja napose", bez obzira na to što se i kako u društvu mijenja (Županov 1983b: 1050). Drugim riječima, što god napravili, Jugoslaveni ne uspijevaju sustići razvijene ekonomije Zapada.¹⁸ To navodi Županova na pretpostavku da odgovor mora biti u postojanju nekog trajnog elementa koji bi objasnio jugoslavensku zaostalost te poseže za svojim radom iz 1970. godine. Zanimljivo je da i ondje postavlja slično pitanje, ali o drugom polu razvojnoga spektra, o (opet naizgled neobjašnjivoj) ekonomskoj superiornosti SAD-a: "u čemu je 'tajna' američke efikasnosti?" (Županov 1987a: 170). U potrazi za odgovorom Županov se okreće kulturi: radi se o tome da, za razliku od nerazvijene Jugoslavije, u razvijenom SAD-u prevladava "kulturna norma efikasnosti". Prema analogiji, teza o kulturi radikalnog egalitarizma, kojoj se Županov vraća da bi objasnio situaciju podrazvijenosti u kojoj se Jugoslavija nalazi osam-

¹⁸ Danijela Dolenec pisala je u važnosti teze o "devijantnoj modernizaciji" (na kojoj navedeni tipičan stav počiva) u hrvatskoj sociologiji (Dolenec 2016).

desetih godina, trebala bi ponuditi objašnjenje za “tajnu” jugoslavenske neefikasnosti. (Zanimljivo je da je ovdje, u svojevrsnom ironijskom obratu marksističkoga odnosa između baze i nadgradnje, kultura uzdignuta na poziciju determinirajućeg elementa društvene zbilje.)

Nije slučajno da su korijeni Županovljeve teze o radikalnom egalitarizmu u ranijem momentu liberalizacije jugoslavenske ekonomije. Kako je zapisala Dolenec, Županovljeve su teze šezdesetih godina “predstavljale [...] dio liberalne reformske struje koja je rješenje ekonomskih problema vidjela u daljnjem širenju tržišnih odnosa” (Dolenec 2014: 58). Kraj toga desetljeća zaista je obilježio rast nezaposlenosti i društvenog raslojavanja, kako navodi ista autorica, ali i s njima povezan val radničkih nemira. Prvi značajan rad o radničkim štrajkovima u Jugoslaviji napisan je 1969. godine, iako će biti objavljen deset godina kasnije. Radi se o *Radničkim štrajkovima u SFRJ od 1958. do 1969. godine* Nece Jovanova, djelu koje društvena previranja s kraja šezdesetih, osim kroz usustavljene empirijske podatke, registrira i na manje izravne načine. Primjerice, Jovanov u uvodu svojoj knjizi piše kako je njegovu istraživanju na ruku išla “naklonjenost” Saveza komunista i Vijeća sindikata istraživanju radničkih štrajkova, “koja se naročito ispoljila 1969. godine” (Jovanov 1979: 5). Ta “naklonjenost” vlasti istraživanju štrajkova ne iznenađuje kada promotrimo podatke koje donosi Jovanov: od 1958. do 1964. godine broj štrajkova je narastao s 28 na 271, da bi za prvih mjeseci 1969. iznosio 138, ali s dotad najvećim zabilježenim brojem radnika u štrajku (22.000). Ti su sukobi znali biti i nasilni, pa Jovanov navodi slučaj štrajka u riječkoj luci, kada je grupa radnika

fizički napala generalnog i komercijalnog direktora i nanela im teže telesne povrede, dok je druga grupa isterala iz kancelarije celokupno administrativno osoblje. [...] Radi sprečavanja narušavanja javnog reda i mira i zaštite života ljudi i imovine, kao i zbog izlaska mase na ulice, služba javne bezbednosti je odmah intervenisala. [...] izvestan broj radnika je pružio otpor bacanjem raznih predmeta na milicionare, pa je upotrebljena gumena palica nad tridesetak lica koja su pružala otpor (Jovanov 1979: 107–108).

Ove detalje spominjem iz očitog razloga: Županovljeva teza o kulturnoj normi radikalnog egalitarizma kao središnjem ekonomskom problemu pojavila se usred šireg društvenog sukoba. Štoviše, rekao bih da se njegov rad “Egalitarizam i industrijalizam” može shvatiti i kao pokušaj

sociološkog objašnjenja otpora privrednoj reformi iz šezdesetih godina. I sam Županov sugerira da je tome tako kada u članku komentira onovremene “kritike na račun egalitarizma” (Županov 1987a: 173). Pritom se referira uglavnom na predstavnike vlasti: Miku Tripala, koji u jednom intervjuu iz 1969. godine nalazi da zahtjevi za egalitarnom distribucijom dolaze prvenstveno iz redova mladih radnika i studenata; i Vladimira Bakarića, koji ovome dodaje da ti zahtjevi – koje drugdje povezuje s “revolucionarnim pritiskom narodnih masa” (Županov 1987a: 176) – “nisu bili na liniji ubrzanja ekonomskoga procesa” (ibid.: 173). Županovljeva kritika egalitarizma s kraja šezdesetih tako se našla rame uz rame s kritikama “uravnilovke” (i radničkih i studentskih pobuna vođenih egalitarnim zahtjevima) koje su dolazile iz redova političke birokracije.

Iako je bio svjestan da socijalizam koji počiva na produktivizmu neizbježno dovodi do štrajkova, jer radnik mora “i dalje [...] teško raditi” (Županov 1971: 7), Županov u to vrijeme nije smatrao da radnici štrajkom mogu proizvesti društvene pomake. Kako je 1971. godine zapisao:

Samoupravni [je] sistem [...] depolitizirao štrajk i time pružio globalnom sistemu značajan ventil za ispuštanje pare (drugi je važan ventil masovna migracija radne snage na Zapad). Jugoslavija je tijekom posljednjega desetljeća [tj. 1960-ih] doživjela oko 2000 štrajkova, ali ni jedan Istočni Berlin, ni jedan Poznanj ili Gdanjsk (Županov 1971: 23–24).

Početkom osamdesetih, kada je broj štrajkova u Jugoslaviji bio sličan onome s kraja šezdesetih, Županov je ostao pri stavu da radnici štrajkovima ne mogu bitno popraviti vlastiti položaj na radnom mjestu (Županov 1983a: 130, 150). Međutim, u svojim općenitijim i vrlo lucidnim komentarima na suvremenu društvenu i ekonomsku krizu Županov anticipira moguću eskalaciju društvenih sukoba. Ako se kriza ne razriješiti, piše on, posljedice mogu biti opasne po društvo: “na jednoj strani našla bi se država, političke strukture (cijela nadgradnja), a na drugoj radnička klasa” (ibid.: 45–46). Tom scenariju, koji uključuje razvrgavanje “velike koalicije” između radništva i birokracije, autor pridodaje i opasnost od jačanja nacionalizma (ibid.: 56). Očigledno, ovaj opis nije daleko od realnosti društvenih nemira koji su potresli Jugoslaviju na izmaku osamdesetih, kada će i drugi sociolozi primijetiti da “štrajkovi poprimaju svojevrсни klasni karakter jer predstavljaju konfrontaciju radnika sa stvarnim nosiocima moći” (Sekulić 1987: 27). No, kako smo vidjeli, u tom trenutku, kada je broj jugoslavenskih radnika u štrajku počeo prelaziti

pola milijuna (Cvek, Račić i Ivčić 2019: 45), oči jugoslavenskih sociologa bile su čvrsto uprte u postindustrijsku budućnost u kojoj za “radničku klasu iz XIX stoljeća” (Županov 1989: 32) po logici stvari nema mjesta.

Kao i drugi društveni znanstvenici, Županov je sudjelovao u intenzivnim javnim raspravama o budućnosti jugoslavenskoga društva koje su se odvijale oko 1989. godine. Na jednoj tribini o sudbini samoupravljanja i društvenoga vlasništva održanoj početkom 1990. godine, ponovio je svoju tezu o “autoritarnoj političkoj kulturi i radikalnom egalitarizmu” te se, u novoj, postsocijalističkoj situaciji – u kojoj, kako komentira novinar koji izvještava sa skupa, “prijeti najgrublji najamni odnos” – založio za održanje samoupravljanja u poduzećima organiziranim “na kooperativnoj osnovi, odnosno u radničkom vlasništvu” (Jusup 1990: 7). Drugom prilikom, na okruglom stolu u organizaciji reformiranog socijalističkog sindikata, Županov je govorio o “nužnosti da sistem industrijskih odnosa mora osigurati efikasnost poduzeća”, a da “efikasnog poduzeća nema bez efikasnog managementa”. Zato menadžment treba osloboditi od utjecaja politike, ali i radnika; i sama “pomisao da radnici štrajkom smjenjuju management”, rekao je Županov, je “smiješna”. Upitan smatra li i dalje da odgovornost za upravljanje poduzećem treba podijeliti između “managementa i organa [radničkog] upravljanja”, Županov odgovara da je u međuvremenu “promijenio mišljenje” te da upravljati mogu samo profesionalni menadžeri (Erceg 1990: 15).

Gornje primjedbe o nekim aspektima rada Josipa Županova nisu mišljene kao biografske crtice. Namjera mi je bila na primjeru znanstvenoga djelovanja jednog iznimno produktivnog i utjecajnog sociologa reći nešto više o općenitijim društvenim procesima naznačenim u prethodnim dijelovima ovoga teksta. Radi se, ukratko, o pokušaju da se ocrtaju obrisi i logika jednog aspekta naše postsocijalističke transformacije. Kako sam nastojao pokazati, suvremeni društveni problemi – koji su u bitnome uključivali degradaciju rada i otpor tom procesu – u sociološkom su *mainstreamu* shvaćeni i prihvaćeni kao neugodna, ali neizbježna cijena koju treba platiti da bi Jugoslavija dosegla ideal zapadnih kapitalističkih zemalja, u kojem će upravljači postati vladaoci, a vladaoci upravljači.¹⁹

¹⁹ Takvo je tehnokratsko rješenje za probleme tek osamostaljene hrvatske države predložila bivša studentica Josipa Županova, sociologinja i liberalna političarka Vesna Pusić. Teza je njezine knjige *Vladaoci i upravljači* iz 1992. godine da “upravljači” (tj.

Nesumnjivo, ovaj članak brojna pitanja ostavlja otvorenima. Jedno od njih svakako se tiče onoga “što da se radi”, dakle pitanja koje je predstavljalo središte rasprava o složenoj jugoslavenskoj krizi osamdesetih. Umjesto odgovora (ako je odgovor uopće moguć), spomenimo neke prijedloge koji su se razlikovali od rješenja koja su dominirala socio-loškom disciplinom. Od alternativnih i marginalnih pogleda na klasnu dinamiku koja bi omogućila progresivnu društvenu promjenu izdvojiti ću dva. Jedan nalazimo u knjizi koja nudi kritičku analizu dominantnih čitanja Marxa u Jugoslaviji, *Kapital i rad u SFRJ*. Ondje autori iznose tezu da sistem socijalističkog samoupravljanja nije uspio nadići antagonizam između kapitala i rada te da je “poslijeratna povijest upravo povijest permanentnih sukoba između tehnokracije i birokracije za njihovu dominaciju nad radom” (Bavčar et al. 1985: 76). U zaključku knjige autori se (pomalo iznenađujuće) zalažu “za ‘savezništvo’ radnika i radnih ljudi s tehnokracijom [tj. menadžerskom klasom]”. Logika takvoga zahtjeva je sljedeća: “Tehnokracija ne nudi asocijaciju slobodnih proizvođača [tj. komunizam], ali nudi od birokracije oslobođene radne organizacije” (Bavčar et al. 1985: 124). Dakle, ti autori predlažu stvaranje nove “velike koalicije”, ali ovaj put između radnika i menadžera.

U članku u kojem traga za subjektom koji bi jugoslavensko društvo izveo iz krize, Zoran Vidojević se zalaže za savez “suvremene radničke klase” i “svih emancipatorskih snaga društva” (1987: 1002):

Kategorija borbe za izmenu postojećeg stanja morala bi da obuhvati celokupan spektar po sadržaju, ali i po subjektima različitih borbi, od borbi radništva, do borbi intelektualnog proletarijata, nezaposlenih, marginalnih i depriviranih društvenih grupa, stručne i kulturne avantgarde, [...] onog što je progresivno i sveže u pokretima mladih, onog što je potencijal socijalizma u kritičkoj društvenoj svesti (ibid.: 1003).

“Klasni kompromis” koji dominira jugoslavenskim društvom u osamdesetim godinama, prema Vidojevićevu mišljenju, temelji se na novoj i

bivši socijalistički menadžeri) u novim okolnostima trebaju postati “vladaoci”. Znakovito je da je ovdje treći uobičajeni element klasne strukture (radnici), ispao iz igre. To ne mora čuditi s obzirom na to da je ta knjiga objavljena nakon što su mjere šok terapije već bile pokosile jugoslavensku (i hrvatsku) industriju i u času kada su radnici koji su donedavno zajedno organizirali štrajkove pucali jedni na druge. Dodajmo ipak da dolazak rata nije u potpunosti prekinuo radničko organiziranje nastojanja, o čemu svjedoči Arhiv radničkih borbi Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju (usp. arhiv-radnickih-borbi.org).

neteoretiziranoj koaliciji “politokratije, kvazitehnokratije, stvarne tehnokratije (onoliko koliko je ima) i preduzetničkog privatnovlasničkog sloja” (ibid.: 1005). Da bi se to stanje nadišlo, zaključuje autor, potrebna je “velika, kolektivna, nemonopolistička *misaona sinteza* svih tih borbi i njihova politička artikulacija”, za koju Savez komunista nije sposoban (ibid.: 1003, istaknuto u originalu).

Ako ovi prijedlozi iz današnje perspektive zvuče tek kao kurioziteti, to je prije svega zato jer su u međuvremenu druge opcije i druge snage prevladale. Među njima, u dominantnom razumijevanju naše tranzicije one nacionalističke zauzimaju daleko najistaknutije mjesto. No, vratimo li se debatama koje su pratile burna događanja u svijetu rada osamdesetih, možemo jasnije razabrati i druge, većinom zaboravljene silnice koje su doprinijele konstituciji naše postsocijalističke suvremenosti. Jedna od njih bila je i tehnokratska struja u sociologiji, koja je kroz specifično razumijevanje svoga društvenog trenutka pridonijela kako normaliziranju uvođenja kapitalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji tako i daljnjem urušavanju pozicije rada.

Literatura

11. kongres SKH. *Dokumenti*. 1989. Zagreb: CK SKH.
- Adorno, Theodor W. 2000. *Introduction to Sociology*. Stanford: Stanford University Press.
- Archer, Rory. 2019. “‘Antibureaucratism’ as a Yugoslav Phenomenon. The View from Northwest Croatia”. *Nationalities Papers* 47/4: 562–580.
- Arzenšek, Vladimir. 1976. “Otudjenje i štrajk”. *Revija za sociologiju* 6/2-3: 3–16.
- Bavčar, Igor, Srečo Kirn i Bojan Korsika. 1985. *Kapital i rad u SFRJ*. Zagreb: Naše teme.
- Bell, Daniel. 1999. *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. Basic Books.
- Benanav, Aaron. 2019a. “Automation and the Future of Work, 1”. *New Left Review* 119: 5–38.
- Benanav, Aaron. 2019b. “Automation and the Future of Work, 2”. *New Left Review* 120: 117–146.
- Bogdanović, Marija. 1990. *Sociologija u Jugoslaviji. Institucionalni razvoj*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Brick, Howard. 1992. “Optimism of the Mind. Imagining Postindustrial Society in the 1960s and 1970s”. *American Quarterly* 44/3: 348–380.

- Buck-Morss, Susan. 2002. *Dreamworld and Catastrophe. The Passing of Mass Utopia in East and West*. Cambridge: MIT Press.
- Cvek, Sven. 2017. "Notes on 'Command of Money' and the End of Socialism". U *The Errant Labor of the Humanities. Festschrift Presented to Stipe Grgas*. Sven Cvek, Borislav Knežević i Jelena Šesnić, ur. Zagreb: FF press, 143–157.
- Cvek, Sven, Jasna Račić i Snježana Ivčić. 2019. *Borovo u štrajku. Rad u tranziciji 1987.–1991*. Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju.
- Cvjetičanin, Veljko. 1986. "Dvadeseta obljetnica Odsjeka za sociologiju". U *Suvremeno društvo i sociologija. Zbornik radova sa skupa "Proturječja i razvojni problemi jugoslavenskog društva"*. Ognjen Čaldarović, Jasna Gardun i Duško Sekulić, ur. Zagreb: Globus, 9–15.
- Čaldarović, Ognjen, Jasna Gardun i Duško Sekulić, ur. 1986. *Suvremeno društvo i sociologija. Zbornik radova sa skupa "Proturječja i razvojni problemi jugoslavenskog društva"*. Zagreb: Globus.
- Dimitrović, Dragutin. 1987. "Savez komunista i tehnološki razvoj. Zadaci SKH u ostvarivanju tehnološkog razvoja. Idejno-politički aspekti". *Naše teme* 31/8-9: 963–977.
- Djilas Milovan. 1957. *The New Class. An Analysis of the Communist System*. London: Thames and Hudson.
- Dolenec, Danijela. 2014. "Preispitivanje 'egalitarnog sindroma' Josipa Županova". *Politička misao* 51/4: 41–64.
- Dolenec, Danijela. 2016. "Nakon devijantne modernizacije, divlji kapitalizam? Genealogija teze i neke kritičke opaske". U *Vrijednosti u hrvatskom društvu*. Duško Sekulić, ur. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 91–109.
- Erceg, Anđelko. 1990. "Vlasništvo. Ključni problem". *Radničke novine* 5: 15, 22. siječanj.
- Ferkiss, Victor. 1979. "Daniel Bell's Concept of Post-Industrial Society. Theory, Myth, and Ideology". *Political Science Reviewer* 9/1: 61–102.
- Foucault, Michel. 2008. *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978–79*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gagyi, Agnes. 2020. "Socialism and Development. Seven Theses on Global Integration". *LeftEast*, 20. veljače. Dostupno na: <https://www.criticatac.ro/lefteast/socialism-and-development-six-theses-on-global-integration> (pristup 27. 2. 2020.).
- Gille, Zsuzsa. 2010. "Is there a Global Postsocialist Condition?". *Global Society* 24/1: 9–30.
- Jerovšek, Janez. 1971. *Industrijska sociologija*. Zagreb: Naše teme.
- Jusup, Nedjeljko. 1990. "Nova utopija za staru realnost". *Radničke novine* 5: 7, 22. siječnja.
- Kasapović, Mirjana. 1991. "Strukturna i dinamička obilježja političkog prostora i izbora". U *Hrvatska u izborima '90*. Ivan Grdešić Mirjana Kasapović, Ivan Šiber i Nenad Zakošek, ur. Zagreb: Naprijed, 15–48.

- Katunarić, Vjeran. 1989. "Znanje o društvu i ignorancija. Kako sociolog i političar govore o jugoslavenskom društvu". *Revija za sociologiju* 20/3-4: 471-477.
- Kolanović, Maša. 2019. "The Transformation of Economic Imagery in Croatian Culture in the 1990s". *Colloquia Humanistica* 8: 281-310.
- Kumar, Krishan. 1986. *Prophecy and Progress. The Sociology of Industrial and Post-Industrial Society*. London: Penguin Books.
- Kuvačić, Ivan. 1988. "Pristupi u proučavanju socijalne strukture socijalizma". *Revija za sociologiju* 19/1-2: 43-52.
- Lazić, Mladen. 1987. *U susret zatvorenom društvu? Klasna reprodukcija u socijalizmu*. Zagreb: Naprijed.
- Losurdo, Domenico. 2016. *Class Struggle. A Political and Philosophical History*. New York: Palgrave Macmillan.
- Maier, Charles S. 1991. "The Collapse of Communism. Approaches for a Future History". *History Workshop* 31: 34-59.
- Marx, Karl. 1974. *Kapital. Kritika političke ekonomije*, 1. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, Prosveta.
- Milić, Vladimir. 1974. "Strategija radničke borbe i odnos prema tehnokratiji u savremenom kapitalizmu". *Marksizam u svetu* 3/1: 7-14.
- Obradović, Josip. 1989. *Rad i tehnologija. Sociopsihološki i sociološki pristup*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Ost, David. 2015. "Class after Communism. Introduction to the Special Issue". *East European Politics and Societies and Cultures* 29/3: 543-564.
- PSD. 2009. "Dragutin Dimitrović. Nekadašnji sekretar predsjedništva CK SKH. Milošević mi je ponudio autonomiju Dalmacije". *Slobodna Dalmacija*, 10. listopada. Dostupno na: <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/dragutin-dimitrovic-nekadasnji-sekretar-predsjednistva-ck-sk-milosevic-mi-je-ponudio-autonomiju-dalmacije-70950> (pristup 25. 5. 2020.).
- Rus, Veljko. 1984. "Protuslovlje između industrijalizacije i profesionalizacije rada". *Revija za sociologiju* 14/1-2: 47-58.
- Rus, Veljko i Vladimir Arzenšek. 1984. *Rad kao sudbina i kao sloboda. Podjela i alijenacija rada*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Sekulić, Duško. 1987. "Štrajk ili obustava rada. Jedan sociološki pristup". *Kulturni radnik* 40/6: 23-33.
- Sekulić, Duško. 1990. "Tržište, klasna struktura i konflikti". *Naše teme* 34/5: 1042-1062.
- Sekulić, Duško. 1991. *Strukture na izmaku. Klase, sukobi i socijalna mobilnost*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Silver, Beverly J. 2003. *Forces of Labor. Workers' Movements and Globalization since 1870*. New York: Cambridge University Press.
- Supek, Rudi. 1986. "Sociolog kao istraživač i kao odgajatelj". U *Suvremeno društvo i sociologija. Zbornik radova sa skupa "Proturječja i razvojni pro-*

- blemi jugoslavenskog društva". Ognjen Čaldarović, Jasna Gardun i Duško Sekulić, ur. Zagreb: Globus, 21–27.
- Supek, Rudi. 1989. "Uvod". *Revija za sociologiju* 20/1-2: 3–12.
- Suvin, Darko. 2014. *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945.–72., uz hipoteze o početku, kraju i suštini*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Tribe, Keith. 2019. "Introduction to Max Weber's *Economy and Society*". U Weber, Max. *Economy and Society*. Keith Tribe, ur. Cambridge: Harvard University Press.
- Veysey, Laurence. 1982. "A Postmortem on Daniel Bell's Postindustrialism". *American Quarterly* 34/1: 49–69. Dostupno na: www.jstor.org/stable/2712790. (pristup 28. 9. 2020.).
- Vidojević, Zoran. 1987. "Posuvraćena dijalektika". *Naše teme* 31/8-9: 999–1006.
- Vogt, Kristoffer Chelsom. 2016. "The Post-Industrial Society. From Utopia to Ideology". *Work, Employment and Society* 30/2: 366–76.
- Woodward, Susan L. 1995. *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*. Princeton: Princeton University Press.
- World Bank. 1991. *Yugoslavia. Industrial Restructuring Study. Overview, Issues and Strategy for Restructuring*. Washington: World Bank Group.
- Wright, Erik Olin. 1974. "To Control or to Smash Bureaucracy. Weber and Lenin on Politics, the State, and Bureaucracy". *Berkeley Journal of Sociology* 19: 69–108.
- Zovak, Krešimir. 2017. "Teorija i praksa radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Kritički pogled". *3K: kapital, klasa, kritika* 4/4: 125–174.
- Žubrinčić, Dušan. 1976. "Kraj ideologije i postindustrijsko društvo". *Revija za sociologiju* 6/2-3: 79–85.
- Županov, Josip. 1971. "Industrijski konflikti i samoupravni sistem". *Revija za sociologiju* 1/1: 5–24.
- Županov, Josip. 1977. *Sociologija i samoupravljanje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Županov, Josip. 1983a. *Marginalije o društvenoj krizi*. Zagreb: Globus.
- Županov, Josip. 1983b. "Znanje, društveni sistem i 'klasni' interes". *Naše teme* 27/7-8: 1048–54.
- Županov, Josip. 1985. *Samoupravljanje i društvena moć*. Zagreb: Globus [2. izdanje].
- Županov, Josip. 1987a. "Egalitarizam i industrijalizam". *Naše teme* (31/posebni broj): 167–209 [reprint članka originalno objavljenog u *Našim temama* 14/2 (1970): 237–296].
- Županov, Josip. 1987b. "Modeli komunikacije između znanosti i 'politike'". *Naše teme* 31/8-9: 1045–47.
- Županov, Josip. 1989. "Samoupravni socijalizam. Konac jedne utopije". *Politička misao* 26/4: 21–36.
- Županov, Josip i Željka Šporer. 1986. "Profesija sociolog". U *Suvremeno društvo i sociologija. Zbornik radova sa skupa "Proturječja i razvojni problemi jugoslavenskog društva"*. Ognjen Čaldarović, Jasna Gardun i Duško Sekulić, ur. Zagreb: Globus, 28–61.

Prekarni život: od političke do moralne ekonomije

Umjesto uvoda

Neobična slučajnost vremenskog preklapanja sve češće upotrebe pojma *prekarijat* u sociološkoj literaturi i sintagme *prekarna zaposlenost* u hrvatskom javnom diskursu predstavlja neposredni povod za analizu koja slijedi, usmjerenu k skromnom cilju uvođenja konceptualnih određenja koja će omogućiti domišljeniju upotrebu spomenutih koncepata.¹ Ishodišno pitanje kojim ćemo se ovdje baviti tiče se elemenata koji čine sadržajnu povezanost dviju naizgled tako različitih stvari kao što su teze britanskog sociologa Guya Standinga izložene u knjizi *Prekarijat: nova opasna klasa* (2011) i serija promjena u hrvatskom radnom zakonodavstvu u razdoblju nakon globalne ekonomske krize.

U prvom se slučaju prekarnost pokazuje kao nova klasa, štoviše *nova opasna klasa* negativno definirana u terminima nedostatka sigurnosti zaposlenja i rada. U potonjem slučaju prekarnost upućuje na obilježje tržišta rada na kojem se bilježi rast nestandardnih oblika zaposlenosti. Iz navedenog proizlazi par važnih pitanja: prvo, gdje je prekarnost prvenstveno smještena – na razini društvene stratifikacije gdje se ona pojavljuje kao nešto trajno, tj. nova društvena klasa (drugačija od tradicionalne radničke klase) ili na razini učinaka pojedinih javnih politika pri čemu je onda riječ o fenomenu koji je privremen i neposredno ovisan o lokalnom institucionalnom poretku unutar kojeg je proizveden? Drugo, postoji li neki aspekt prekarnosti koji funkcionira mimo klasnog i/ili *policy*-registra? Na ta ćemo se pitanja ovdje usredotočiti da bismo donekle organizirali nepreglednu teorijsku i empirijsku građu vezanu uz pojam prekarnosti.

¹ Ovaj rad financirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (IP-2016-06-7388).

Prekarnost na *policy*-razini

Najprije ćemo se osvrnuti na rasprave, izvješća i članke u hrvatskom javnom diskursu kako bismo stvorili odgovarajući kontrast između obrade prekarnosti na *policy*-razini i prekarnosti određene u klasnom ključu. Radno zakonodavstvo u Hrvatskoj mijenjalo se nekoliko puta u proteklih dvadeset godina. Nakon donošenja prvog Zakona o radu 1996. godine ključne pomake prema fleksibilizaciji radnog zakonodavstva donijele su izmjene i dopune Zakona o radu iz 2013., a zatim i novi Zakon o radu iz 2014. godine. Naravno, tendencija k fleksibilizaciji tržišta rada, odnosno formalnopravnog odnosa poslodavca i radnika prisutna je više desetljeća. Štoviše, netom nakon donošenja prvog Zakona o radu 1996. godine stvorio se snažan konsenzus većine relevantnih društvenih aktera – poslodavaca, društvenih znanstvenika, konzultanata različitih profila, državnih dužnosnika i mnogih vodećih političara – oko, skraćeno rečeno, postojanja suviše rigidnog radnog zakonodavstva. Taj je konsenzus prisutan kroz cijelo tranzicijsko razdoblje te je bio podržan od strane politički utjecajnih međunarodnih organizacija, ponajprije Međunarodnog monetarnog fonda te kasnije od strane Europske komisije (EK 2013).

Ovdje se, dakako, otvara dodatno pitanje konzistentnosti u zagovaranju različitih strategija od strane različitih međunarodnih institucija. Primjerice, Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD) koncem 1994. godine formulirala je svoju poziciju kroz niz dokumenata i analiza pod nazivom *Job Strategy* zagovarajući deregulaciju tržišta rada, smanjenje razine zaštite zaposlenja i tržišne modele za rješavanje problema nezaposlenosti. Međutim, nakon dva desetljeća OECD radi reviziju vlastitih pozicija u dokumentu iz 2018. godine objavljenom pod naslovom *Good jobs for all in a changing world of work*, eksplicitno dovodeći u pitanje pretpostavke, odnosno učinke strategije fleksibilizacije tržišta rada (OECD, 2018; v. tkd. Janssen 2019). Iz razloga u koje ne možemo ovdje ulaziti transmisija ideja, objašnjenja, preporuka i strategija uglavnom se kreće iz središta prema periferiji na način da donositelji političkih odluka i stručnjaci funkcioniraju kao prenositelji i zastupnici pozicija formuliranih unutar vodećih međunarodnih institucija (Ban 2016).

U svakom slučaju, upisivanje liberalizacije i fleksibilizacije tržišta rada u zakonski okvir dobilo je novi poticaj tijekom procesa pristupanja Europskoj uniji zbog potrebe usklađivanja lokalnih propisa s pravnom

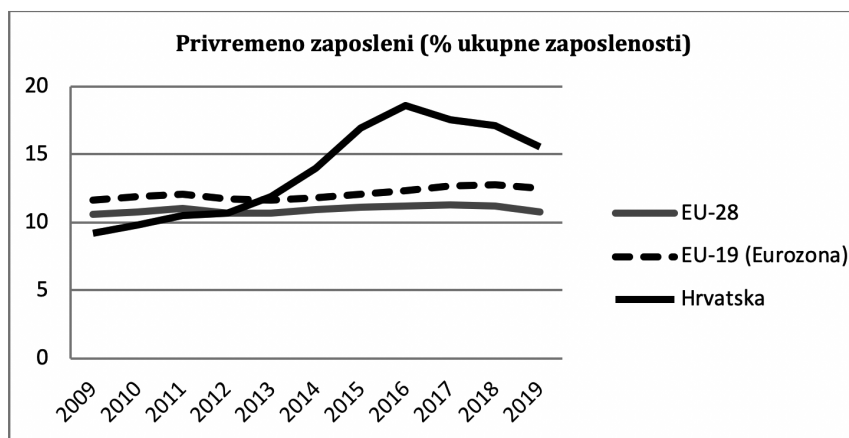
stečevinom Europske unije, što je svakako dodatno ojačalo poziciju poslodavaca i donositelja političkih odluka zainteresiranih za promjenu onoga što je percipirano kao rigidno radno zakonodavstvo. Dakako, spor oko fleksibilizacije tržišta rada nedvojbeno postoji od ranije, odnosno star je koliko i konsenzus ključnih aktera.

Osvrćući se na promjene radnog zakonodavstva nakon 2000. godine kada su u dva navrata usvajane izmjene i dopune Zakona o radu, Dragan Bačić navodi da je “fleksibilizacija tržišta rada bila jedan od ključnih zahtjeva novoj Vladi od strane poslodavaca, preporuka MMF-a i Svjetske banke u sklopu *stand-by* aranžmana, ali i mjera kojoj su bili skloni sami članovi Vlade” (Bačić 2010: 253). Zagovornici u Vladi RH bili su socijaldemokratski ministri u ključnim resorima gospodarstva i rada, što opet na drugi način govori o širini konsenzusa (*ibid.*). Usprkos snažnom doktrinarnom pritisku kretanje prema formalnoj fleksibilizaciji tržišta rada bilo je relativno sporo, a točke pritiska nisu bile toliko vezane uz ne-standardne oblike zaposlenosti, koliko uz skraćivanje otkaznih rokova i smanjivanje visina otpremnina.

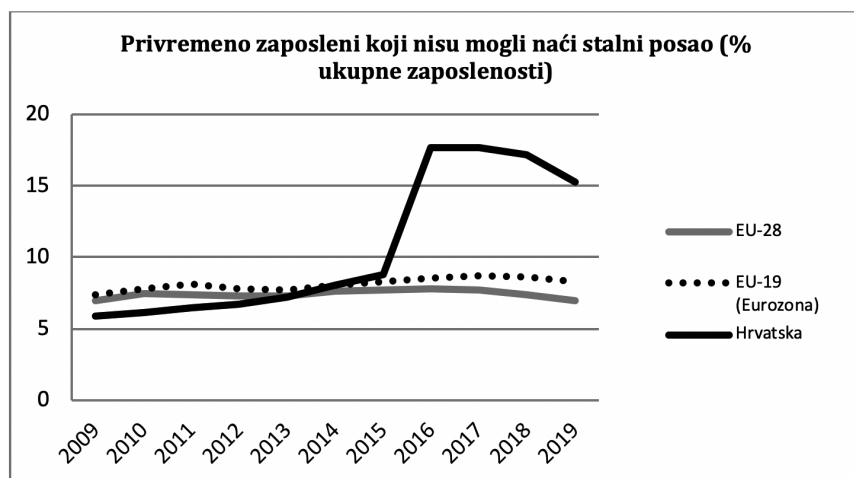
Naravno, formalni registar u kojem dominira pravni diskurs ne iscrpljuje u potpunosti fenomen fleksibilizacije. Naime, u prikazima tog razdoblja navodi se da se stvarna fleksibilizacija odvijala bez obzira na izostanak promjena na razini radnog zakonodavstva. Domagoj Račić, Zdenko Babić i Najla Podrug ukazuju na porast ugovora broja na određeno i pad broja ugovora o radu na neodređeno vrijeme uspoređujući 1997. i 2002. godinu (Račić et al. 2005: 51), što potvrđuje i Teo Matković (2013) pokazujući rast broja ugovora na određeno u intervalu od 1999. do 2006. godine. Drugim riječima, možemo uočiti jaz između diskursa o tržištu rada usidrenog oko nominalne razine rigidnosti zakonodavstva i stvarne razine prekarnosti određene kao odstupanje od standardnog modela zaposlenosti. To je važno jer se gdjekad reforme radnog zakonodavstva mogu tumačiti kao “propuštene prilike” i održavanje postojećeg stanja iako se na empirijskoj razini odvija nešto sasvim drugo. Tako je, primjerice, novi Zakon o radu usvojen 2009. godine često tumačen od strane stručnjaka, stranačkih dužnosnika i poslodavaca u terminima nedovoljnog napretka s obzirom na stari zakonski okvir i u tom smislu kao propuštena prilika da se fleksibilnost *doista* uvede u formalnopravnom smislu. Primjerice, Ivana Vukorepa u komentarima tog Zakona o radu navodi da on u suštini ne donosi značajne pomake prema fleksibilizaciji, nego, suprotno, pogoduje pregovaračkoj poziciji

sindikata i ujedno donosi novu razinu složenosti i zahtjevnosti čime će se “ugroziti međunarodna konkurentnost hrvatskih proizvoda i usluga, a time i štetiti rješavanju nezaposlenosti i nedovoljne iskorištenosti raspoložive radne snage” (Vukorepa 2010: 336).

Međutim, kako se kasnije pokazalo, od 2009. godine nadalje počinje rast udjela privremene zaposlenosti u ukupnoj zaposlenosti (vidi Slike 1 i 2), te usprkos nominalnom jačanju pregovaračke pozicije sindikata na činjeničnoj razini imamo slabljenje ukupne pregovaračke pozicije rada, što se ogleda u rastu prekarne zaposlenosti.

Slika 1

Slika 2

Ovdje moramo dotaknuti dodatnu poteškoću vezanu uz korištenje kompozitnih indeksa od strane donositelja političkih odluka, stručnjaka i društvenih znanstvenika. Bez ulaženja u rasprave na području filozofije i sociologije znanosti treba reći da nedomišljeno oslanjanje na kompozitne indekse donosi neosvijestenu pristranost, odnosno ideologiziranost prikrivenu brojčanim izrazom. Koncem kolovoza 2020. godine Svjetska je banka privremeno suspendirala publikaciju *Doing Business* koja nudi rangiranje države prema takozvanoj lakoći poslovanja izraženoj brojčanim indeksom. Od 2003. godine *Doing Business Report* funkcionirao je kao kriterij uspješnosti vlada pojedinih zemalja, odnosno rang zemlje na *Doing Business* ljestvici korišten je u svrhu političke legitimacije konkretnih reformskih paketa i mjera. Svjetska banka suspendirala je njihov indeks zbog navodnih neregularnosti podataka i analiza nastalih na temelju upitnih podataka, međutim na dublje probleme tog indeksa kritičari su upozoravali i ranije. Ukratko, mimo pitanja dolaska do prikupljenih podataka i njihove kvalitete, indeks koji donosi *Ease of Doing Business* počiva na implicitnim teorijskim pretpostavkama o utjecaju zakonskog okvira na ekonomski razvoj, dakle utemeljen je na teoriji razvoja prema kojoj ne samo da postoji poveznica između liberalizacije zakonskog okvira poslovanja i ekonomskog rasta nego je ekonomski rast društveno poželjan bez obzira na, primjerice, probleme ekonomske nejednakosti ili nesigurnosti (McCormack 2018).

Uspinjanje na ljestvici *Doing Business* podrazumijeva smanjivanje poreza, uklanjanje sigurnosnih propisa, smanjivanje ili uklanjanje minimalne nadnice bez obzira na njihovu funkcionalnost ili društveni značaj, dakle sugerira se, kako s ironijom zaključuju Justin Sandefur i Divyanshi Wadhwa (2018), da bi se Hobbesovo “prirodno stanje” prilično visoko pozicioniralo na toj ljestvici. Iako je u hrvatskom javnom diskursu indeks *Doing Business* najprisutniji, on nije jedini kako pokazuje rasprava o fleksibilizaciji tržišta rada u kojoj se, osobito u stručnoj literaturi, pojavljuju indeks zakonske zaštite zaposlenosti (*Employment Protection Legislation*, EPL) i indeks lakoće zapošljavanja (*Ease of Employment*). Iako se indeks zakonske zaštite zaposlenosti može naći u mnogobrojnim domaćim stručnim člancima i izvještajima, veoma se rijetko ukazuje na činjenicu da “indeks odražava samo zakonsku regulativu, a ne i stvarno stanje zaštite zaposlenja na tržištu rada”, te da u mjeri u kojoj

ne zahvaća suptilnije promjene radnog zakonodavstva predstavlja “više grubi orijentir nego precizan analitički alat” (Matković i Biondić 2003: 526). Povrh toga snižavanje vrijednosti indeksa ili pojedine komponente indeksa tumačilo se gotovo bez iznimke pozitivno, odnosno kao pomak prema funkcionalnom tržištu rada i samim tim prema višoj razini ekonomskog blagostanja, iako je objašnjenje uzročnosti između bilježenja snižavanja vrijednosti EPL-indeksa, tržišta rada i funkcioniranja ekonomije rijetko formulirano, a kamoli dokazano.

Tako primjerice Bilten HNB-a iz 2014. godine donosi pregled reforme tržišta rada tijekom 2013. i 2014. kada je, kako smo ranije napomenuli, stvoren okvir za sklapanje ugovora o radu na određeno vrijeme bez pozivanja na objektivne razloge te je ukinuta odredba o vremenskom ograničenju za prvi ugovor o radu na određeno (iako je ukupno trajanje više ugovora na određeno i dalje ostalo ograničeno na maksimalno tri godine). Također, tim su reformama pojednostavljeni postupci kolektivnog otpuštanja, olakšani su uvjeti korištenja radne snage u nepunom radnom vremenu, omogućeno produljenje plaćenog prekovremenog rada itd.

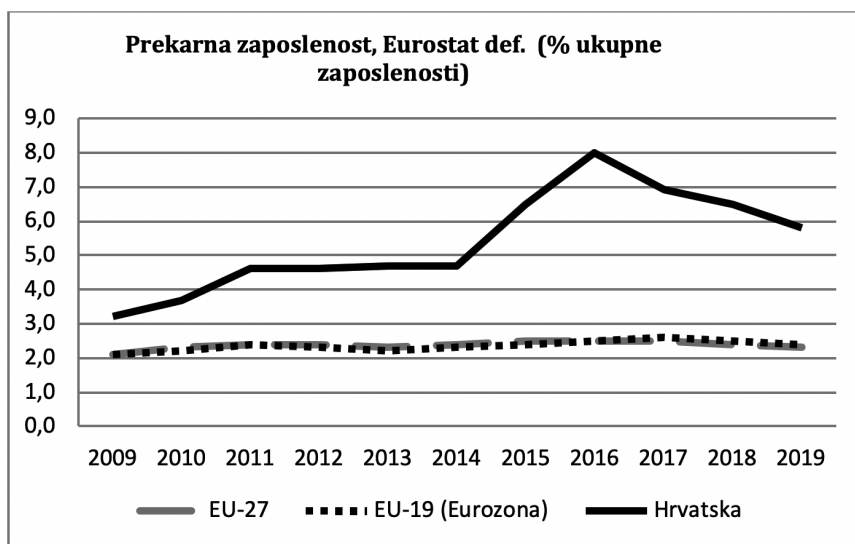
	Zakonska zaštita zaposlenja za ugovore na neodređeno	Zakonska zaštita za kolektivna otpuštanja	Zakonska zaštita zaposlenja za ugovore na određeno vrijeme
Hrvatska (2008)	2,55	3,75	2,21
Hrvatska (2013)	2,55	3,00	1,96
Hrvatska (2014)	2,28	2,25	1,96

Slika 3. OECD indeks zakonske zaštite zaposlenja (izvor: HNB 2014; Kunovac 2014)

Bilten HNB-a navodi da su spomenute reforme smanjile rigidnosti radnog zakonodavstva što se ogleda u smanjenju vrijednosti pojedinih komponenata indeksa, kako se može vidjeti na slici 3. Nadalje, prema indeksu lakoće zaposlenja (*Ease of Employment*) koji procjenjuje četiri kategorije (poteškoće pri zapošljavanju, rigidnost radnih sati, poteškoće pri otpuštanju i troškove pri otpuštanju) Hrvatska se nakon reformi spustila – dakle poboljšala – na ljestvici po svim kategorijama. Konačna ocjena navedena u Biltenu glasi da je reforma tržišta napravila značajne

korake naprijed, kako sugeriraju mjerenja fleksibilnosti zakonodavstva, a reforma rada nije dovršena jer se odnosila na specifične skupine radnika, a ne na ukupnu radnu snagu (Bilten HNB-a 2014: 17).

Činjenica da diskurs o fleksibilizaciji tržišta rada – podjednako svojstven donositeljima političkih odluka, državnim dužnosnicima i znanstvenicima – u značajnoj mjeri internalizira perspektivu poslodavaca pokazat će se kao interpretacijska poteškoća nakon 2014. godine kada dolazi do značajnog rasta nestandardnih oblika zaposlenosti i samim time prekarnosti rada (vidi Sliku 4).

Slika 4

Naime, ako promjene radnog zakonodavstva iz 2013. i 2014. godine uzmemo kao jedinstvenu reformu, onda se postavlja pitanje njezinih učinaka s obzirom na to da se radi o promjenama zakonskog okvira i za stalno i za privremeno zaposlenje, što se, između ostalog, ogleda u dugoočekivanom snižavanju indeksa zakonske zaštite zaposlenja. Tomić empirijski testira učinke fleksibilizacije privremene i stalne zaposlenosti kroz izmjene radnog zakonodavstva 2013. i 2014. godine i dolazi do nalaza da je, ukupno gledano, reforma potakla rast privremene zaposlenosti, dok su učinci povećanja ukupne zaposlenosti vidljivi samo kod reforme 2014. godine, tj. nakon uvođenja novog zakona o radu koji je fleksibilizirao odrednice stalne zaposlenosti (Tomić 2020:

24). Ostavljajući po strani detaljnu interpretaciju učinaka reformi koju je ponudila Tomić, njezina temeljna postavka u skladu je s ranijim ocjenama ponuđenim u literaturi (cf. Brkić 2015; Butković et al. 2018): porast nestandardnih oblika zaposlenosti ukazuje na postojanje segmentiranog, odnosno dualnog tržišta rada. U okviru dualnog tržišta rada jedan dio zaposlenosti je obuhvaćen standardnim modelom, dok se drugi dio nalazi u različitim nestandardnim ili atipičnim modelima zaposlenosti.

Koncept dualnog tržišta rada skrojen je za *policy*-razinu stoga što se referira na pravno proizvedenu društvenu činjenicu te omogućuje nastavak empirijskih istraživanja usredotočenih na stranu ponude, nasuprot strani potražnje za radnom snagom. Na strani ponude u tom kontekstu leže po različitim osnovama deprivilegirane skupine (mladi, žene, niskokvalificirani radnici itd.) koje mogu postati točke ciljne intervencije kroz aktivne politike zapošljavanja. U tom smislu, koncept fleksigurnosti, naglašen u ključnim dokumentima Europske unije, računa na intervencije u obliku aktivnih politika zapošljavanja koje čine dio takozvanog “zlatnog trokuta” fleksigurnosti (uz fleksibilno tržište rada i programe socijalne skrbi za nezaposlene osobe).

Teorijski ideja fleksigurnosti razmjerno je jednostavna i podrazumijeva stvaranje društvene situacije u kojoj poslodavci imaju mogućnost donošenja odluka o otpuštanju i zapošljavanju bez većih zakonskih ograničenja dok privremena sigurnosna mreža za nezaposlene omogućava minimalnu sigurnost tijekom tranzicijskog razdoblja nezaposlenosti uz aktivne politike usmjerene na stvaranje usklađenog tržišta rada putem poticaja za zapošljavanje, programa prekvalifikacije i osposobljavanja, savjetovanja itd. Primjena modela fleksigurnosti osmišljena je kako bi se riješio problem nezaposlenosti bez negativnog utjecaja na konkurentnost domaćih poduzeća, što u konkretnim terminima znači da bi njegova implementacija trebala utjecati na smanjivanje razlika unutar dualnog tržišta rada.² Ipak, bez ulaženja u daljnju raspravu o modelu fleksigurnosti, načelno se može ustvrditi da nemaju sve nacionalne ekonomije jednaku mogućnost njegove primjene budući da

² To je, ustvari, zaključak do kojeg dolazi Matković u analizi primjene fleksigurnosti u prvom desetljeću dvijetisućitih u Hrvatskoj navodeći kako je parcijalna primjena modela donijela “smanjenje prekarnosti za privremeno zaposlene i spriječila segregaciju po vrsti ugovora o radu” (Matković 2013: 100). Međutim, nakon razdoblja poboljšanja od 2004. do 2008. slijedi razdoblje produbljivanja dualnog tržišta rada s oštrim porastom prekarnosti nakon 2015. godine.

mnogo toga ovisi o ekonomskoj snazi, strukturi zaposlenosti i poziciji u međunarodnoj podjeli rada. U raspravi o mogućnosti primjene fleksigurnosti na hrvatsko tržište rada Ana Ostrovidov Jakšić sugerira da je pri “povećavanju sigurnosti na hrvatskom tržištu rada potrebno prije svega uzeti u obzir proračunska ograničenja koja bi bila potrebna za sustav socijalne sigurnosti kakav podrazumijeva model fleksigurnosti” (Ostrovidov Jakšić 2017: 74). S obzirom na procedure prekomjernog deficita (EDP) i funkcioniranje *Europskog semestra* ustanovljene početkom 2010. godine, manevarski prostor za razvoj sustava socijalne sigurnosti zacijelo se nije povećao. Dapače, recentne analize sugeriraju suprotni učinak (Lendvai-Bainton 2019; Stubbs 2019). U svakom slučaju, konceptualizacija fenomena prekarnosti u okviru dualnog tržišta rada zajedno s fleksigurnosti kao paketom mjera istovremeno usmjerenih na probleme nezaposlenosti i prekarnosti otvara širok raspon analitičkih tema i intervencijā mahom vezanih uz ponudu na tržištu rada. Rast prekarnosti iz te perspektive postaje marker nezadovoljavajuće razine funkcioniranja tržišnog mehanizma. Diskurs o prekarnosti na *policy*-razini može ponuditi pod tim premisama analizu uzročnih mehanizama i intervenciju u njih putem različitih javnih politika ostvarujući na taj način ideal o politici zasnovanoj na dokazima (engl. *evidence-based policy*).

S druge strane, ako promotrimo prekarnost iz perspektive potražnje za radnom snagom, veoma ćemo brzo doći do toga da ona igra značajnu ulogu u smanjivanju ukupnih troškova rada, odnosno da je riječ o specifičnom izrazu sukoba proizašlog iz suprotstavljenih interesa poslodavaca i radnika. Razlika u plaćama i nadnicama te davanjima za mirovinsko i zdravstveno osiguranje između privremeno zaposlenih radnika i radnika zaposlenih u skladu sa standardnim modelom dosad je dobro dokumentirana (Comi i Grasseni 2012; Perugini i Pompei 2017). To nas vodi prema konfliktnoj formulaciji prekarnosti koja se naslanja na sociološku tradiciju klasne analize usredotočujući se na moment klasnog sukoba koji se uglavnom zaobilazi na *policy*-razini.

Prekarnost: borba oko značenja

Prekarnost je na neki način najavljena u društvenim istraživanjima već kasnih 1970-ih od strane teoretičara kao što su Daniel Bell, Alvin Toffler

i drugi. Oni su najavili nadolazak postindustrijskog kapitalističkog društva u kojem će se očitovati učinci nove ekonomije poput rasta usluga nasuprot proizvodnji dobara i sve izraženije uloge znanja i ljudskog kapitala u procesu proizvodnje, a sve to u kontekstu globaliziranog svijeta i mobilnog kapitala. Izraz postindustrijsko društvo kasnije je dobilo nove inačice i izvedenice primjerice: informacijsko društvo, umreženo društvo, ekonomija znanja, protočna modernost itd. Te su nove oznake nastajale kako je nova generacija istraživača u domeni društvenih istraživanja nastavljala teorijsko iščekivanje postindustrijskog društva i novog kapitalizma (Biti i Žitko 2018).

Iz tog istraživačkog kompleksa dolazi teorijski dodatak o stanju zaposlenosti u uvjetima postindustrijskog društva. On se može sažeti na sljedeću formulaciju: u novom postindustrijskom društvu stare klasifikacije – primjerice bijeli ovratnici nasuprot plavim – i stara poimanja zaposlenosti u terminima funkcionalnosti, sigurnosti i izvjesnosti više ne vrijede. U novom kapitalizmu, kako glasi argument, vrijednost leži u ljudskom kapitalu, u novim idejama koje vode prema razvoju novih tehnologija, u prilagodljivosti nezaustavljivoj tehnološkoj promjeni, u preuzimanju rizika i upravljanju rizicima. Stari je svijet industrijske proizvodnje, standardne i dugotrajne zaposlenosti i sindikalno organiziranog rada iza nas. Ulrich Beck je još 2000. godine pisao o svijetu u kojem fleksibilan rad i nesigurni uvjeti zaposlenja rastu brže nego bilo koji drugi oblici rada, odnosno zaposlenosti (vidi Beck 2000). Ovdje ne možemo, nažalost, dati detaljnu analizu diskursa o novom kapitalizmu koji obuhvaća više istraživačkih disciplina i postupno se širi iz domene društvenih istraživanja prema publicistici i novinarstvu, pojavljujući se istovremeno u politici i državnim poslovima. Bit će dovoljno još jednom podcrtati kako sociološko imaginiranje novog kapitalizma nužno povlači za sobom posebnu konceptualizaciju rada i zaposlenosti.

Kevin Doogan karakterizira tu konceptualizaciju proizašlu iz literature o postindustrijskom društvu kao derivativno tumačenje rada i tržišta rada. U takvom se pristupu – kako je vidljivo čak i površnim pogledom na radove Becka, Baumana, Castellsa i drugih – transformacija rada tumači kao posljedica širih procesa globalizacije i transformacije proizvodnje. Posljedično, tržište rada nema zasebnu strukturu ni unutrašnju dinamiku, već je svedeno na kanal u kojem se ogledaju tehnološke i druge institucionalne promjene karakteristične za postindustrijsko

društvo (Doogan 2009: 90–98). Nasuprot tome, drugi pristupi, primjerice oni izvedeni iz rada Karla Polanyia, pokušavaju naglasiti ukotvljenost rada u društvenoj strukturi ne samo proizvodnje nego i društvene reprodukcije zadužene za obnavljanje i održavanje radne snage. Njihovo je drugo i još važnije obilježje ostavljanje mjesta za proučavanje rada i analizu konkretne dinamike industrijskih odnosa mimo nespornih, ali u pogledu učinaka često prenaglašenih fenomena tehnološke promjene i globalizacije. Nadilaženjem redukcionističkog pristupa otvara se put za analizu različitih modaliteta komodifikacije radne snage i mogućih invarijantnih obilježja odnosa poslodavaca i radnika (ibid.: 99).

Nadalje, treba uočiti da je diskurs o novom kapitalizmu tijekom svoje višedesetljetne povijesti bio manje deskriptivan, a više tendencijski i preskriptivan. Naime, bio je, i u značajnoj mjeri ostao, manje utemeljen u izmjerenim odsječcima empirijske stvarnosti, a više oslonjen na kvalitativne uvide u narav kapitalističkog razvoja. Kvalitativne ocjene i klasifikacije mogu djelovati preskriptivno i polučiti učinke bez obzira na činjenično stanje stvari. Kate Bronfenbrenner (2000) primjerice u opsežnoj studiji pokazuje da prijetnja zatvaranjem proizvodnih pogona oslonjena na ideju pokretljivosti kapitala učinkovito djeluje kao pregovaračka karta vlasnika i uprave kompanija nevezano uz stvarnu razinu pokretljivosti kapitala ili financijsko stanje kompanije. Prevedeno u domenu rada i zaposlenosti, vjerodostojna tvrdnja da je fleksibilizacija rada neizbježna – teorijski temeljena na nekoj inačici teorije globalizacije i tehnološke promjene – može potaknuti donositelje političkih odluka na reforme i mjere pomoću kojih će se ostvariti upravo one pretpostavke koje diskurs o novom kapitalizmu navodno samo opisuje.

Ako se složimo da se fenomen prekarnog rada ne može razumjeti isključivo kao učinak procesa globalizacije i tehnološke promjene te ako prihvatimo da razmatranje prekarnog rada potrebuje dimenziju potražnje za radnom snagom, dakle ne tiče se samo pitanja karakteristika radne snage na strani ponude rada, kako sugerira *policy*-diskurs, onda smo upućeni na sljedeća dva problema: prvo, utvrđivanje empirijskog statusa prekarnog rada po različitim osnovama, a zatim drugo, pitanje klasnog statusa prekarnosti s obzirom na to da teza o prekarijatu implicira da se tržište rada transformiralo na način da su se učinci tog procesa prelili i *de facto* reorganizirali društvenu stratifikaciju. Iz te perspektive proces transformacije rada i funkcioniranja tržišta rada

toliko je snažan da se prekarna radna snaga pojavljuje kao nova klasa – prekarijat.

Kada je riječ o empirijskom statusu prekarnog rada, zatičemo nekoliko poteškoća. Teoretičari postindustrijskog društva svojim su projekcijama i predviđanjima nastojali ukazati da se nešto fundamentalno mijenja u načinu na koji *jezgra* suvremenog kapitalizma funkcionira. Drugim riječima, njihove mnogobrojne knjige i članci nastoje pokazati da se u vodećim kapitalističkim zemljama događaju promjene koje su dovele do naglašene prekarnosti rada. Štoviše, uslijed transformacije kapitalizma, prekarnost rada – a za neke autore i prekarnost cjelokupnog društvenog života – predstavlja ne samo obilježje vremena u kojem su zagovornici teze o prekarizaciji djelovali nego se radi o dugoročnom trendu koji će biti prisutan i u budućnosti. S obzirom na to da su vodeći teoretičari postindustrijskog društva i njihovi nastavljači djelovali prije više desetljeća, prekarizacija bi se danas trebala jasno empirijski očitovati u različitim segmentima društva, možda ponajprije u domeni rada i zaposlenosti. Međutim, niz studija usredotočenih na ispitivanje empirijskog utemeljenja teorijā o rastućoj prekarnosti rada u vodećim kapitalističkim zemljama pokazuju slabost ili čak potpunu neutemeljenost takvih teorija (Neumark et al. 1999; Auer i Cazes 2001; Doogan 2001, 2009; Hyatt i Spletzer 2016; Choonara 2019, 2020).

Budući da ovdje nemamo prostora za iscrpno predstavljanje nalaza svih relevantnih studija, poslužit ćemo se samo recentnim radom Josepha Choonare (2019) u kojem se razmatra prekarnost rada u kontekstu Ujedinjenog Kraljevstva. Choonara pokazuje na temelju Ankete o radnoj snazi (*Labour Force Survey*) da je ukupno gledano privremena zaposlenost u Ujedinjenom Kraljevstvu 1997. godine dosegla 8% te da nakon 2000. ostaje intervalu od 6% do 7%. Od početka devedesetih godina privremena zaposlenost je koncentrirana u mlađoj radnoj snazi (od 16 do 24 godine) bez pokazatelja koji sugeriraju prelijevanje na druge dijelove radne snage. Privremena zaposlenost ima ciklički karakter na način da se broj ugovora na određeno povećava netom nakon recesije, a zatim se smanjuje u razdoblju oporavka. Za UK je karakterističan rast agencijskih radnika, međutim njihov udio – u razdoblju koje Choonara promatra (od 1992. do 2017.) – ostaje ispod 3%. Nadalje, rast broja samozaposlenih, koji je koncem 2016. godine prešao 15% udjela u ukupnoj radnoj snazi, svakako se dijelom može tumačiti kao rast prekarnog rada, međutim

kategorija samozaposlenih – osobito kada je zemlja o kojoj je riječ jedno od financijskih i bankarskih središta svijeta – suviše je heterogena da bi se mogao izvesti zaključak o razmjerima prekarnosti (Choonara 2019: 81–126). Što se tiče trajanja zaposlenosti, Choonara uzima nešto duže razdoblje koje počinje s osamdesetim godinama i ukazuje na to da se trajanje zaposlenosti produžuje u razdobljima recesije i krize te smanjuje tijekom ekonomskog uzleta. Zanemarujući specifičnosti rase i spola radne snage, trajanje zaposlenosti ostalo je stabilno između 1992. i 2017., s prosjekom od približno 7,5 godina, što se značajno podudara s nalazima drugih istraživanja (Gregg i Gardiner 2015).

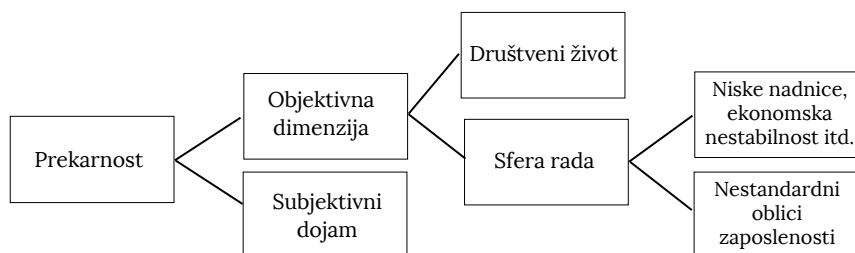
Bez ulaska u daljnju raspravu vezanu za Ujedinjeno Kraljevstvo ili neku drugu razvijenu kapitalističku zemlju, ovdje sumarno navodimo Choonarine nalaze kako bismo oprimjerili kritiku teze o sveprisutnoj prekarnosti u formacijama postindustrijskog kapitalizma. Nije riječ o tome da fenomen prekarnosti nije dio suvremenih kapitalističkih režima, nego njegovo pojavljivanje ne korespondira s najavama iznesenim u značajnom korpusu literature koja se proteže u rasponu od tekstova sociologa poput Urlicha Becka ili Anthonyja Giddensa do tekstova postmarksističkih teoretičara kao što su Michael Hardt i Antonio Negri (2010). Prekarnost rada izražena u terminima proširenosti nestandardnih oblika zaposlenosti, empirijski gledano, nije ni sveprisutna ni neizbježna karakteristika industrijskih odnosa u zemljama naprednog kapitalizma. Tamo gdje postoji, prekarnost rada se pojavljuje kao učinak institucionalnih, odnosno formalnih, ali i neformalnih odnosa između rada i kapitala koji su funkcija razine organiziranosti, pregovaračke snage i drugih faktora vezanih uz specifičnosti pojedinih poslova.

S obzirom na heterogenost radne snage ne začuđuje to što se prekarnost rada obično pojavljuje u specifičnim džepovima ekonomskog poretka u kojima ne funkcionira sindikalno i drugo organiziranje radnika, pa su stoga mladi radnici ili migrantski radnici oni s najvećim izgledima da završe u nekom obliku prekarne zaposlenosti (Cazes i Tonin 2010; Lee i Kofman 2012; Mrozowicki i Trappmann 2020). Jednako tako neki oblici zaposlenosti koji se veoma često bez razmišljanja svrstavaju pod prekarni rad, poput različitih oblika samozaposlenosti ili rada u skraćenom radnom vremenu, mogu biti izraz volje radnika ili želje ni odabir s obzirom na trenutne okolnosti u kojima se radnici nalaze. Drugim riječima, niti svi oblici nestandardne zaposlenosti podrazumi-

jevaju prekarnost niti je sama prekarnost rada svediva na nestandardne oblike nezaposlenosti.

Naime, ako proširimo određenje prekarnosti rada onkraj onoga što obuhvaćaju nestandardni oblici zaposlenosti, onda u analizu ulazi niz čimbenika – od nezaposlenosti i funkcije rezervne armije rada preko distribucije dohotka i udjela plaća i nadnica u nacionalnom dohotku do državne socijalne politike. To je s jedne strane analitički opravdano jer nas upućuje na činjenicu da je tržište rada stvoreno i osigurano od strane države. Rad je, piše Karl Polanyi, “samo drugi naziv za jednu ljudsku aktivnost koja ide sa samim životom, a ona pak nije proizvedena za prodaju, već zbog potpuno drugačijih razloga i ta aktivnost ne može biti pohranjena ili učinjena mobilnom” pa u tom smislu može predstavljati samo *fiktivnu robu* pomoću koje se ipak organizira tržište rada (Polanyi 1999: 95).

Budući da tržište rada nije zadano, već se radi o organizaciji društveno konfliktnog procesa komodifikacije rada u različitim zemljama i historijskim razdobljima, radna je snaga suočena s nesigurnostima i neizvjesnostima mimo nestandardnih oblika zaposlenosti. U tom pogledu analitički je korisno razlikovati prekarnost društvenog života i prekarnost rada, a unutar potonje treba razlikovati obilježja koja se neposredno tiču oblika zaposlenosti od onih koja su na druge načine vezana uz sferu rada.

Slika 5 (izvor: Choonara 2019)

Ovo nas proširivanje problematike prekarnosti vraća na izvorišno tumačenje izvedeno u terminima nesigurnosti, karakteristično za francusku sociološku tradiciju unutar koje je riječ *précarité* bila oznaka za siromaštvo i nesigurnost, obično na razini kućanstava koja se nastoje

nositi s materijalnom deprivacijom i učincima anomije (Doogan 2009: 204). U analizama Pierrea Bourdieua prekarnost u sferi rada predstavlja dio mehanizama dominacije kroz koje radnici pounutruju podređenost i eksploataciju i prihvaćaju ih kao uobičajeno stanje stvari (Bourdieu 1998: 85). Širenjem opsega koncepta prekarnosti otvara se mogućnost da se u terminima nesigurnosti, neizvjesnosti i dominacije prikaže komodifikacija radne snage i uobičajeno funkcioniranje sfere rada u kapitalizmu, što je dobrodošla korekcija prešutne idealizacije standardne zaposlenosti i klasnog kompromisa koji je prema mnogobrojnim historijskim prikazima obilježio zapadna društva u razdoblju od kraja Drugog svjetskog rata do, ugrubo, kraja sedamdesetih godina.

Međutim, cijena takvog proširivanja pojavljuje se u obliku manje precizno određenog i utoliko teže mjerljivog predmeta istraživanja. Na taj se način javlja opasnost da se društvena istraživanja formiraju oko slogana i teorijskih fraza čije analitičko utemeljenje nestaje nakon prve iole temeljitije provjere. Ralph Fevre (2007) ukazuje da je raspravu o prekarnosti rada obilježila upravo navedena opasnost u mjeri u kojoj je društvene teoretičare obuzela ideja o *dobu nesigurnosti zaposlenja* koja se širila intelektualnim poljem bez vođenja računa o empirijskom utemeljenju i o složenosti prekarnog rada koji karakteriziraju mnogostruki izrazi na konkretnim tržištima rada.

U svakom slučaju, empirijska osnova za tumačenje širenja prekarnosti rada na temelju rasta nestandardnih oblika zaposlenosti nije ni približno dovoljno snažna da bi mogla sama nositi teret dalekosežnih tvrdnji teoretičara postindustrijskog društva i njihovih prominentnih nastavljača. Poteškoće se donekle smanjuju kada uključimo obje dimenzije prekarnosti koje u Choonarinu prikazu čine sferu rada (Slika 5), no u tom slučaju prekarnost dobiva novo značenje koje bismo mogli odrediti kao ekonomsku nesigurnost. Ali čak i takva promjena ne podržava elemente teorije globalizacije vezane uz tehnološki determinizam koje smo ranije spomenuli, odnosno čak se ni u tom slučaju značaj tržišta rada i karakter industrijskih odnosa ne mogu pravocrtno izvesti iz sveobuhvatnih pretpostavki o transformaciji kapitalizma. Naravno, nema sumnje da je pozicija rada u suvremenom kapitalizmu istovremeno određena vrstom ugovora o radu i dužinom radnog vremena, visinom nadnice, visinom otpremnine u slučaju otkaza, autonomijom radnog mjesta, razinom zaduženosti, količinom stresa na radnom mjestu itd.

Opravdana rezerviranost u pogledu teze o širenju prekarnosti kroz ne-standardne oblike zaposlenosti u zemljama naprednog kapitalizma ne znači da takvo određenje prekarnosti nije relevantno za kapitalističku periferiju. Usto, analitičko proširenje prekarnosti onkraj nestandardnih oblika zaposlenosti upućuje na mogućnost da prekarnost prožima cjelokupnu sferu rada. Na pitanje formuliranja sveobuhvatnijeg koncepta prekarnosti vratit ćemo se u zaključnom dijelu priloga, no prije toga potrebno je dotaknuti klasnu dimenziju prekarnosti.

Klasna dimenzija prekarnosti i teza o prekarijatu

Izvođenje teze o prekarijatu kao novoj klasi nedvojbeno crpi motivaciju iz više izvora. Jedan je od njih zacijelo rasprava o širenju nestandardnih oblika zaposlenosti i percepcija postojanja sveprisutne nesigurnosti. No također nije bez osnove tvrdnja koju iznosi Bryan D. Palmer (2014) prema kojoj teza o prekarijatu izrasta iz postmarksističkih teorijskih stremljenja poduprtih uvjerenjem o kraju velikih pripovijesti te argumentom zastarjelosti objašnjenja koja se pozivaju na sukob između rada i kapitala. Uvođenje prekarijata u klasnu strukturu implicira drugačije organiziranje iskustva prekarnosti. Pojavljivanje prekarnosti na razini društvene stratifikacije znači da nije riječ o marginalnom ili sporadičnom fenomenu, nego imamo posla sa stabilnim obilježjem jedne društvene klase koja se relacijski konstituira naspram drugih klasnih pozicija. Kako bismo pojednostavili argumentacijsku liniju, ovdje ćemo se usredotočiti na tumačenje prekarijata kao nove opasne klase u radovima Guya Standinga te na dva pokušaja operacionalizacije i smještanja prekarijata u klasnu shemu u kojima se ogledaju ključne teorijske i metodološke poteškoće.

Kada je riječ Standingovoj teoriji prekarijata, glavna poteškoća proizlazi iz toga što su gotovo sve odredbe prekarijata provizorne i deskriptivne na način da je bilo kakvo potvrđivanje ili odbacivanje njegove klasne sheme gotovo bespredmetno. U marksističkim, veberovskim ili burjdeovskim inačicama klasne analize obavezno nalazimo princip klasne stratifikacije, primjerice mjesto u procesu proizvodnje ili kombinaciju različitih vrsta kapitala (ekonomskog, socijalnog i kulturnog). Standingova klasna shema nudi deskripciju pojedinih grupa prema ra-

zličitim, nekonzistentno izvedenim indikatorima među kojima se može, ali ne mora, nalaziti dob, dohodak, imovina, zanimanje, obrazovanje, karakteristike zaposlenosti itd. U Standingovoj kvazishemi na vrhu je elita o kojoj saznajemo jako malo s obzirom na to da je riječ o skupini “apsurdno bogatih globalnih građana koji gospodare svemirom, zgrnuli su milijarde dolara, časopis Forbes ih opisuje kao velike i dobre, utjecajni su u vladama diljem svijeta i velikodušno daju novac u dobrotvorne svrhe” (Standing 2011: 7). Ispod njih stoji salarijat, skupina koja ima stabilan posao i puno radno vrijeme u privatnim korporacijama, javnoj administraciji i vladinim agencijama. Ta skupina, prema Standingu, “uživa u svom statusu, u mirovinama, plaćenom godišnjem odmoru i poslovnim povlasticama koje najčešće subvencionira država” (ibid.: 8). Ispod njih stoji klasa stručnjaka-tehničara koju Standing naziva *proficians* (engl. *professionals + technicians*) i drži da ona predstavlja “suvremene malo-posjednike, vitezove i vlasteline iz srednjeg vijeka” (ibid.). Budući da je nejasno što točno razlikuje salarijat od stručnjaka-tehničara, Standing uvodi veoma specifičnu, ali posve nepotkrijepljenu tvrdnju da potonji “ne žele standardni radni odnos”. Iduća klasa su manualni radnici ili “suština stare radničke klase” (ibid.) zbog koje su, tvrdi Standing, izgrađeni država blagostanja i sustavi regulacije rada. Na samom dnu klasne sheme nalaze se prekarijat i neimenovana klasa koja sabire nezaposlene i “društveno neprilagođene koji čame na dnu društva” (ibid.). Ako zanemarimo sve nedoumice koje donosi Standingova shema možemo se usredotočiti na karakterizaciju klase prekarijata koja se stvara kroz kontrast s predodžbom tradicionalne radničke klase. Prema Standingu prekarijat je nastao uslijed rastuće ekonomske nesigurnosti te je prvenstveno određen negativno:

Mi kažemo da su prekarijat ljudi koji nemaju sedam oblika sigurnosti povezanih s radom koje su nakon Drugog svjetskog rata socijaldemokrati, stranke rada i sindikati htjeli ostvariti za radničku klasu ili industrijski proletarijat putem svoje agende o industrijskom građanstvu (ibid.: 11).

Sedam oblika radne sigurnosti jesu redom:³ *sigurnost tržišta rada* koja se zapravo tiče sigurnosti prihoda u smislu politike pune zaposleno-

³ Da izbjegnemo nejasnoće, Standingovo puno određenje sigurnosti o kojima je riječ glasi: 1) Sigurnost tržišta rada – prikladne mogućnosti za stjecanje prihoda; na

sti koja implicira da će svima biti omogućeno stjecanje prihoda ako to žele; tu su zatim *sigurnost na poslu*, *sigurnost radnog mjesta*, *sigurnost na radu* i *sigurnost održavanja vještina* kojima se jamči napredovanje i razvijanje znanja i vještina unutar prihvatljivih radnih uvjeta; sljedeća *sigurnost* tiče se *prihoda*, ali ovaj put u pogledu visine prihoda što je potrebno regulirati kroz zakon o minimalnoj nadnici, progresivnim oporezivanjem, indeksiranjem nadnica i plaća itd.; konačno, *sigurnost zastupanja* podrazumijeva da radnici imaju kolektivan glas kroz sindikalne organizacije i mogućnost štrajka kako bi mogli javno izraziti nezadovoljstvo (ibid.: 10).

Lako je uočiti da Standingova karakterizacija sigurnosti nije više od opisa države blagostanja kroz prizmu ekonomske sigurnosti. Nadalje, riječ je o opisu države blagostanja na razini ideal-tipskog modela iz čega proizlazi prva poteškoća. Naime, lica klasnog kompromisa iz kojega su proistekle institucije i mehanizmi države blagostanja nisu bila ista, pa tako primjerice Sjedinjene Američke Države nikad nisu ustanovile sustav javnog zdravstva dok je s druge strane u Ujedinjenom Kraljevstvu sustav javnog zdravstva ugaoni kamen britanske države blagostanja. Dalje, Zakon o minimalnoj nadnici na nacionalnoj razini Ujedinjeno Kraljevstvo uvodi tek 1998., dok ga je Francuska uvela 1950. godine itd. Te i druge razlike predstavljaju temelj za razlikovanje režimā države blagostanja, odnosno različitih socijalnih i radnih standarda unutar pojedinih nacionalnih ekonomija, pa tako poznata klasifikacija Gøstae Esping-Andersena (1990) govori o liberalnom, konzervativnom i socijaldemokratskom modelu države blagostanja. Neuzimanjem u obzir različitih standarda

makrorazini primjer je vladina odluka o "punoj zaposlenosti". 2) Sigurnost na poslu – zaštita od arbitrarnog otpuštanja, reguliranje primanja i otpuštanja s posla, novčane kazne poslodavcima ako ne poštuju pravila i tako dalje. 3) Sigurnost radnog mjesta – sposobnost i mogućnost zadržavanja određene vrste posla, plus zapreke za degradaciju vještina i mogućnosti napredovanja u kontekstu statusa i prihoda. 4) Sigurnost na radu – zaštita od nezgoda i bolesti na radu, na primjer pomoću zaštitnih i zdravstvenih regulacija, ograničenja radnog vremena, vremena u izolaciji, noćnog rada za žene, kao i kompenzacije za nesretne slučajeve. 5) Sigurnost održavanja vještine – mogućnost stjecanja vještina pomoću obuke na radu, obrazovanja za radno mjesto i slično, kao i mogućnost korištenja stečenog znanja. 6) Sigurnost prihoda – zajamčen adekvatan i redovit prihod koji je zaštićen primjerice regulacijom minimalne plaće, vezivanjem plaća za kretanje cijena, punom socijalnom sigurnošću, progresivnim oporezivanjem kako bi se smanjila nejednakost i nadoknadili niski prihodi. 7) Sigurnost zastupanja – imati kolektivan glas na tržištu rada pomoću na primjer neovisnih sindikata i pravo na štrajk (Standing 2011: 10).

i načina izvedbe države blagostanja Standing pojednostavljuje socijalnu povijest kako bi mogao uvesti prekarijat kao novu klasu nastalu na ruševinama države blagostanja, što bi se moglo prihvatiti pod uvjetom da iz toga proizlazi doradeni opis klasne pozicije prekarijata. Međutim, umjesto toga prekarijat ostaje široko određena kategorija u koju u određenim okolnostima može ući bilo tko, odnosno, kako navodi Standing:

Pad u prekarijat se može dogoditi većini od nas ako se dogodi kakva nesreća ili uslijed šoka nestanu mehanizmi sigurnosti na koje se mnogi oslanjaju. Mimo toga treba imati na umu da prekarijat ne obuhvaća samo žrtve; neki ulaze u prekarijat jer ne žele dostupne alternative, a neki zato što im tako odgovara u određenim okolnostima. Ukratko, postoje inačice prekarijata (ibid.: 59).

Osim što pojedinac može postati dio prekarijata igrom slučaja ili svojom voljom bez obzira na prethodni klasni identitet, prekarijat je dovoljno heterogen da obuhvaća “tinejdžera koji zalazi u kafić i preživljava od povremenih poslova”, “samohranu majku koja se brine kako će kupiti hranu” i “šezdesetogodišnjeg muškarca koji povremeno radi kako bi platio račune” (ibid.: 12). Na temelju ponuđene klasne sheme i određenja prekarijata ne može se odgovoriti zašto je tradicionalna radnička klasa homogena, a prekarijat heterogen, a također je teško reći pripada li prekarijatu muškarac zaposlen na neodređeno s prosječnim primanjima koji se muči s plaćanjem medicinskih računa. Pripadnost prekarijatu na koncu je stvar subjektivne percepcije jer prekarijat nema profesionalni identitet ni “osjećaj pripadnosti solidarnoj radnoj zajednici”, a nije poput radničke klase ni dio društvenog ugovora koji donosi “radnička prava u zamjenu za podređenost i privremenu poslušnost” (ibid.: 12). Prekarijat je iskusio, piše dalje Standing, bijes, dezorijentaciju, tjeskobu i otuđenje (ibid.: 20); pripadnici prekarijata “nemaju samopoštovanje i nemaju osjećaj da je njihov posao društveno vrijedan, pa drugdje, uspješno ili neuspješno, moraju tražiti poštovanje” (ibid.: 21). Vjerovanje da druge klase, osobito radnička, nisu iskusile tjeskobu ili dezorijentaciju jest, najblaže rečeno, upitno, dok je pitanje percepcije smislenosti i vrijednosti vlastitog zanimanja izuzetno važno, ali je i ono trivijalizirano i svedeno samo na neodređenu skupinu prekarno zaposlenih.

Mogli bismo nizati primjere dalje, no već je iz ovog kratkog pregleda jasno da se Standingova konceptualizacija klasne sheme i klasne

pozicije prekarijata sastoji od niza usputnih primjera i anegdota koje same po sebi mogu biti više ili manje zanimljive, no niti daju jasnu sliku klasne strukture zapadnih društava niti obrazlažu putanju radničke klase od sedamdesetih godina do danas, a ponajmanje nude minimalno doradenu karakterizaciju prekarijata. Umjesto toga klasa prekarijata prema Standingovoj se prezentaciji pokazuje kao društvena skupina koja je suštinski bez identiteta, potpuno propusna i oportunistički nastrojena u društvenom djelovanju. Budući da nema izraženog osjećaja pripadnosti, ni perspektive u pogledu vlastitog napretka, frustrirani i indignirani prekarijat pretvara se u potencijalni bazen birača i simpatizera krajnje desnih opcija i populistički nastrojenih političkih projekata, zaključuje Standing (ibid.: 25). Tvrdnje o političkom usmjerenju načelno je nemoguće provjeriti, kao što nije moguće provjeriti druge navedene, ali nepotvrđene karakteristike prekarijata s obzirom na to da, nakon Standingove analize, prekarijat izgleda manje kao konkretna društvena klasa, a više kao sablast koja progoni sociološku teoriju.

Ako na razini teorijske konceptualizacije stvari nisu prikladno postavljene, možda ćemo pronaći primjereniju karakterizaciju prekarijata na empirijskoj razini, u kontekstu pokušaja operacionalizacije klasne sheme. Ovdje ćemo dotaknuti dva takva pokušaja mjerenja prekarijata: prvi je kontroverzni rad koji su 2013. godine objavili Mike Savage i suradnici na projektu *Great British Class Survey* (GBCS) u suradnji s javnom televizijskom kućom BBC. Drugi je rad recentna analiza kojom Joshua Greenstein (2020) pokušava empirijski utemeljiti Standingove teorijske postavke. Treba naglasiti da je riječ o dvjema potpuno različitim klasnim shemama, odnosno o dvama teorijski i metodološki različitim načinima operacionalizacije klasne sheme. Međutim, ono što ih povezuje jest eksplicitno oslanjanje na Standingovu teoretizaciju prekarijata.

Kontroverza oko klasne analize Savagea i suradnika tiče se metodoloških poteškoća vezanih uz nacrt istraživanja i postupak uzorkovanja. Suradnja s BBC-om omogućila je da anketni upitnik ispuni više od 160 000 ljudi, međutim, zbog autoselekcije prisutne u tom velikom uzorku, narušeno je načelo nepristranosti te je na taj način dovedena u pitanje reprezentativnost uzorka. Savage i suradnici bili su stoga prisiljeni na drugu, dodatnu anketu s manjim kvotnim uzorkom (1 026) nakon čega su induktivno izveli sedam klasa britanskog društva. To je otvorilo niz

metodoloških pitanja o statusu cjelokupnog GBCS projekta. Među kritičarima najmanje je milostiv bio Colin Mills, koji je ustvrdio kako “Savage i dr. imaju brdo autoselektiranih podataka loše kvalitete na krtičnjaku podataka (neznatno) bolje kvalitete” (Mills 2014: 339). Nalazi proizašli iz GBCS projekta trebaju se uzeti – ako se uopće uzimaju – sa zrnom soli. Ovdje ostavljamo po strani daljnje metodološke poteškoće kako bismo vidjeli što se događa s prekarijatom unutar sedmeročlane klasne strukture. Sedmeročlana klasna struktura prikazana je u Tablici 2.

	%GfK (GBCS)	Opis
Elita	6 (22)	veoma velik ekonomski kapital (osobito štednja); veliki socijalni kapital; velik kulturni kapital (visoka kultura)
Etabilirana srednja klasa	25 (43)	velik ekonomski kapital; visok društveni status prosječnih socijalnih kontakata; velik kulturni kapital (visoka i popularna kultura)
Tehnička srednja klasa	6 (10)	velik ekonomski kapital, visok društveni status socijalnih kontakata, ali relativno malen broj; srednja vrijednost kulturnog kapitala
Novi dobrostojeći radnici	15 (6)	razmjerno dobar ekonomski kapital, razmjerno nizak društveni status socijalnih kontakata, iako velik broj; osrednji kulturni kapital visoke kulture, velik kulturni kapital u pogledu popularne kulture
Tradicionalna radnička klasa	14 (2)	razmjerno loš ekonomski kapital (iako velika vrijednost nekretnina); malen broj socijalnih kontakata; nizak kulturni kapital
Novi uslužni radnici	19 (17)	razmjerno loš ekonomski kapital uz pristojan dohodak kućanstva; osrednji broj socijalnih kontakata; velik kulturni kapital vezan uz popularnu, ali ne i visoku kulturu
Prekarijat	15 (1<)	malen ekonomski kapital, najniži rezultati po svim drugim kriterijima

Tablica 2. Sažetak klasne strukture Velike Britanije (izvor: Savage et al. 2013: 213)

Istraživanje koje su proveli Savage i suradnici temelji se na Bourdieuovoj klasnoj teoriji pa se u skladu s tim klasna pozicija oblikuje kao latentna varijabla koja se otkriva kroz mjerenje ekonomskog, socijalnog i kulturnog kapitala. Prvi pogled na klasni raspored u Tablici 2 otkriva da Standingova teza o prekarijatu kao novoj opasnoj klasi nije potvrđena

budući da je prekarijat po udjelu tek neznatno veći od tradicionalne radničke klase, a sačinjen je od dijela stanovništva na dnu društvene ljestvice. Detaljniji pogled na karakteristike prekarijata navedene dalje u istraživanju potvrđuje prvi dojam. Dohodak prekarijata na razini kućanstava najmanji je među sedam društvenih klasa, kao i veličina uštedevine. Samo 3% pripadnika prekarijata ima visoko obrazovanje, samo 9% pripada nekoj profesiji ili zauzima poziciju u menadžmentu te samo 5% dolazi iz obitelji čiji su članovi imali neku profesiju ili poziciju u višem menadžmentu. Pripadnici prekarijata imaju relativno malo socijalnih kontakata, a društveni je status njihovih kontakata najniži unutar sedmočlane klasne podjele. Njihov je kulturni kapital malen, bilo da ga promatramo kroz prizmu popularne ili visoke kulture. Gledano prema zanimanjima prekarijat je nadzastupljen među nezaposlenima, vozačima kombija, čistačicama, blagajnicama, poštanskim radnicima i stolarima (Standing et al. 2013: 243).

Iako se Savage i suradnici eksplicitno oslanjaju na Standinga prilikom spominjanja prekarijata, njihovo istraživanje ne ocrtava *opasnu klasu* čija se obilježja šire kroz klasnu strukturu, već klasu siromašnih i slabo obrazovanih radnica i radnika smještenih na dnu društvene ljestvice. Možemo tu frakciju radničke klase nazvati prekarijatom kako bismo naglasili nesigurnost koja je nesumnjivo egzistencijalno obilježava, no eksplanatorni je značaj nadijevanja novog imena zanemariv bez teorijske elaboracije i empirijske potvrde. U pogledu psihosocijalnog profila ili političkih uvjerenja o prekarijatu kod Savagea i suradnika ne saznajemo ništa, ali dostupna klasna obilježja upućuju na materijalnu deprivaciju i relativnu socijalnu izoliranost te na obiteljsko podrijetlo koje sugerira klasnu reprodukciju. Nasuprot Standingovoj tezi o monolitnosti radničke klase i heterogenosti prekarijata nalazi ovog istraživanja impliciraju obrnutu sliku. Prekarijat se doima homogeno i odijeljeno dok radnička klasa dolazi u različitim inačicama. Dapače, kako napominje Mills (2014: 443), tradicionalna radnička klasa i klasa novih uslužnih radnika razlikuju se samo u pogledu kulturnog kapitala utoliko što potonji imaju kulturni kapital po osnovi uronjenosti u popularnu kulturu. Ta razlika međutim nije začuđujuća ako znamo da je prema podacima iz GfK ankete prosječna dob pripadnika tradicionalne radničke klase 66 godina, dok prosječna dob pripadnika klase novih uslužnih radnika iznosi 34 godine. Prema tome imamo dvije klase koje su u socioeko-

nomskom pogledu veoma slične, dok se razlike najvjerojatnije mogu objasniti učinkom kohorte. U skladu s tim britanska radnička klasa razmjerno je velika grupa koja se sastoji od barem dvije klasne frakcije uz klasu prekarijata koja leži na dnu.

Klasna analiza Savagea i suradnika osim upotrebe izraza prekarijat donosi malo toga što bismo mogli uzeti za potporu Standingovoj teoriji prekarijata. No upravo zato vrijedi pogledati Greensteinovu klasnu analizu koja od Standinga preuzima cjelokupno klasno nazivlje te nastoji empirijski potvrditi njegovu shemu radije nego Bourdieuovu analizu. Klasnu strukturu SAD-a proizašlu iz Greensteinova pristupa možemo vidjeti u u Tablici 3.

Klasa (%)	1980.	2000.	2010.	2018.	% promjena 1980–2018
Rentijeri	0.08	0.10	0.10	0.17	106
Salarijat	15.52	19.42	18.34	20.96	35
Stručnjaci-tehničari	5.76	6.13	6.51	7.57	31
Tradicionalna radnička klasa	38.98	30.72	25.01	25.71	-34
Prekarijat	33.03	36.22	37.97	36.01	9
Nezaposleni	6.63	7.40	12.07	9.58	45

Tablica 3. Sažetak klasne strukture SAD-a (izvor: Greenstein 2020: 454)

Greenstein razrađuje Standingovu klasnu shemu na temelju podataka iz ankete o stanovništvu Američkog zavoda za statistiku rada (U.S. Bureau of Labor Statistics) i podataka iz Dodatka uz anketu o stanovništvu (*Annual Social and Economic Supplement*) za 1980., 2000., 2010. i 2018. godinu. Klase prikazane u Tablici 3 definirane su na sljedeći način: u rentijersku klasu, koju Standing naziva elita, ulazi 0.001% najbogatijih bez obzira na izvor prihoda te pojedinci koji ulaze u 1% najbogatijih na temelju kapitalne dobiti, kamata itd., bez obzira na prihode od rada. Salarijat obuhvaća pojedince s visokim prihodima, zaposlene na puno radno vrijeme na radnim mjestima za koje je obično potrebna sveučilišna diploma, isključujući samozaposlene i one s dužim razdobljem nezaposlenosti u prethodnoj godini (15 tjedana i više). Stručnjaci-tehničari (engl. *proficians*) nasuprot tome predstavljaju klasu pojedinaca koji su

radili na dobro plaćenim poslovima za koje je obično potrebna sveučilišna diploma, ali su bili samozaposleni ili zaposleni na skraćeno radno vrijeme, ili nezaposleni više od 15 tjedana u prethodnoj godini, ili im poslodavac nije pokrивao mirovinsko ili zdravstveno osiguranje. Tradicionalna radnička klasa obuhvaća zaposlene na radnim mjestima za koja obično ne treba sveučilišna diploma, a radili su u punom radnom vremenu kod poslodavca koji im je pokrивao zdravstveno i mirovinsko osiguranje. Greenstein određuje tradicionalnu radničku klasu na taj način kako bi promotrio Standingovu tezu o stabilnoj radničkoj klasi nasuprot nestabilnom prekarijatu. Prekarijat je posljedično sastavljen od pojedinaca koji su radili poslove za koje obično nije potrebna sveučilišna diploma, ali je njihova zaposlenost pripadala nekom nestandardnom obliku rada (samozaposlenost, rad sa skraćenim radnim vremenom, nezaposlenost duža od 15 tjedana) bez pokrivanja zdravstvenog osiguranja od strane poslodavca. Posljednja klasa obuhvaća dugotrajno nezaposlene, nezaposlene koji su prethodne godine neuspješno tražili posao te bolesne i nesposobne za rad.

Na prvi pogled teorija o prekarijatu u postindustrijskom društvu bolje prolazi u Greensteinovoj klasnoj analizi, barem utoliko što lako možemo vidjeti smanjenje tradicionalne radničke klase. Također, možemo vidjeti rast klasa rentijera i salarijata što je očekivano za društvo u kojem rapidni rast nejednakosti dolazi na pozadini rasta bankarskog sektora i financijskih poslova. Ono što začuđuje jest stagnacija prekarijata. Iako autor navodi kako njegovo istraživanje pokazuje rast prekarijata, podaci koje iznosi govore suprotno: postojanost prekarijata kroz proteklih 38 godina uz blagi pad u 2018. u usporedbi s 2010. godinom. Ono što je raslo na samom dnu klasne raspodjele je klasa nezaposlenih, obeshrabrenih i radno nesposobnih, dakle rezervna armija rada i lumpenproletariat. Standing i Greenstein ne ubrajaju tu skupinu u prekarijat jer se ne pojavljuje neposredno u sferi formalnih radnih odnosa. U svakom slučaju, klasa nezaposlenih, obeshrabrenih i radno nesposobnih pokazuje značajan rast osobito između 2000. i 2010., najvjerojatnije uzrokovan globalnom krizom 2008. godine.

Detaljniji pogled na Greensteinove nalaze pokazuje se još nepovoljniji po teoriju o prekarijatu. Prvo, Greenstein navodi da samozaposleni koji su pripisani prekarijatu imaju više prosječne prihode od pripadni-

ka prekarijata i tradicionalne radničke klase po svim godinama. Drugo, definicijski gledano, smanjenje udjela tradicionalne radničke klase u značajnoj je mjeri uvjetovano smanjenjem broja zaposlenih kojima poslodavac pokriva zdravstveno osiguranje.

Ostavljajući po strani neke upitne odluke poput definiranja radničke klase prema kriteriju sveučilišne diplome ili neuključivanja u anketu osoba zaposlenih u vojnoj službi, dvije spomenute točke ukazuju na činjenicu da brojčane vrijednosti Greensteinove klasne strukture treba također uzeti sa zrnom soli. Usto, s obzirom na ondje ustanovljenu stabilnu i ujednačenu prisutnost prekarijata teško je vidjeti kako se Greensteinovi nalazi uklapaju u pripovijest o rastu prekarijata u postindustrijskom kapitalizmu. Nažalost, autor ne nudi podatke za odabrane godine prije 1980. pa ne možemo vidjeti prisutnost prekarijata u ranijim razdobljima, odnosno početnu točku pojavljivanja. No ako uzmemo Greensteinove nalaze kako su predstavljeni, prekarijat se pokazuje začuđujuće postojanim s obzirom na rast nejednakosti dohotka i bogatstva, uspon financija i tehnološke promjene u razdoblju od gotovo četrdeset godina. Kada je riječ o rastu nejednakosti, što je uz klasnu strukturu tema Greensteinove studije, čini se da se ključne promjene događaju na vrhu klasne raspodjele. Također, prekarijat je, kada pogledamo njegov rasni sastav, kanal kroz koji se reproduciraju rasne razlike. Prvo, u svakoj od navedenih godina bijelci su podreprezentirani, dok su Hispanoamerikanci nadreprezentirani u sastavu prekarijata. Afroamerikanci su proporcionalno prisutni u klasi prekarijata, dok su nadreprezentirani u tradicionalnoj radničkoj klasi i klasi nezaposlenih radnika. Iako ne pokazuje brojčane vrijednosti, Greenstein tvrdi da su osobe bez američkog državljanstva nadreprezentirane u sastavu prekarijata za sve godine za koje postoje podaci (2000., 2010. i 2018.), što korespondira s rastom broja Hispanoamerikanaca u toj klasi do 2018. godine kada je gotovo četvrtina prekarijata hispanoamerička.

Greensteinova empirijska obrada Standingove klasne sheme podudara se s njegovim teorijskim namjerama na bolji način no što to čini klasna shema Savagea i suradnika. To se osobito tiče promjene sastava prekarijata koji u američkom društvu sve više čine Hispanoamerikanci, odnosno osobe bez državljanstva. Poteškoća leži u postojanoj veličini prekarijata kao klase koja se nije mijenjala usprkos značajnom smanje-

nju radničke klase, kako ju je definirao Greenstein. Naravno, nalaz da je vodeći uzrok smanjenja tradicionalne radničke klase gubitak zdravstvenog osiguranja preko poslodavca također predstavlja poteškoću za Standingovu teoriju s obzirom na to da bi vodeći uzrok smanjenja radničke klase trebala biti tehnološka promjena, mobilnost kapitala i drugi pritisci globalizacije. U svjetlu toga potrebno se na kraju osvrnuti na pitanja koja bitno određuju klasnu analizu.

Načelno je moguće konceptualizirati različite verzije klasne sheme i dodati u raspodjelu klasnih pozicija novu klasu ili klase, kako to pokazuju dva prethodno prikazana pokušaja određenja prekarijata. Međutim, ključna dimenzija klasne analize treba biti njezina eksplanatorna snaga. Uvođenjem prekarijata u klasnu shemu, u nastojanju da se teorijski nered prisutan u Standingovu tumačenju donekle umanjí vezivanjem teorijskog koncepta za odabrani skup podataka, postiže se, ustvari, suprotan učinak. S jedne strane razrada klasne sheme mora biti redefinirana na način da uzima indikatore stabilnosti zaposlenja, što posljedično narušava logiku dosadašnjih pristupa klasnoj analizi – dakle pristupa u marksističkom, veberovskom ili burdjeovskom ključu – te se ne može poopćiti na sve klase prisutne u shemi. To je osobito vidljivo u Greensteinovoj podjeli u kojoj indikatori stabilnosti zaposlenja ne igraju nikakvu ulogu za klasu rentijera na samom vrhu, a ni za klasu nezaposlenih na samom dnu. Na taj je način klasna analiza izobličena upotrebom dvostrukih kriterija.

S druge strane, fenomen prekarnosti nije bolje osvijetljen kada ga odjenemo u klasno ruho. Naprotiv, različiti izrazi nestandardnih oblika zaposlenosti podvedeni su pod kategoriju prekarijata iako su mnogi od njih, kako smo više puta naglasili, ambivalentni. Greenstein mjestimice uočava ambivalentnost kategorije samozaposlenih kada navodi činjenicu da su prosječni prihodi samozaposlenih bez sveučilišne diplome veći od prosječnih prihoda drugih pripadnika prekarijata, ali i pripadnika tradicionalne radničke klase. Iste poteškoće nalazimo kod drugih indikatora prekarijata poput stjecanja zdravstvenog osiguranja preko poslodavca, nezaposlenosti u prethodnoj godini dužoj od petnaest tjedana ili zaposlenja sa skraćenim radnim vremenom. Primjerice, u pogledu posljednjeg indikatora Doogan pokazuje da forme zaposlenosti koje nude alternativu standardnom rasporedu radnih sati u tjednu

doprinosu stabilnosti zaposlenosti pogotovo kad je riječ o zaposlenosti žena (Doogan 2009: 158). Općenito, različiti oblici nestandardne zaposlenosti dobivaju značenje unutar konkretnih ekonomskih i političkih okolnosti, a tek na temelju te povezanosti možemo utvrditi pridonosi li njihova pojava rastu prekarnosti u sferi rada. Jedan od mogućih ishoda, nipošto zanemariv, jest da uvođenjem prekarijata u klasnu analizu dobijemo najgore od dva svijeta: izobličenu klasnu analizu s jedne te površno razumijevanje nestandardnih oblika rada s druge strane. Ono što su ponudili Savage i suradnici u tumačenju sedam novih klasa Velike Britanije i Greenstein prilikom razrade šestočlane klasne podjele američkog društva primjeri su takvog ishoda.

Moralna ekonomija prekarnog rada

Nakon što smo razmotrili načine pojavljivanja prekarnosti na *policy*-razini i unutar klasne analize, okrećemo se najobuhvatnijoj i najmanje preciznoj artikulaciji prekarnosti rada do koje dolazimo upotrebom koncepta *moralne ekonomije*. Riječ je o konceptu koji nalazimo u radu britanskog povjesničara E. P. Thompsona izvorno objavljenom 1971. godine pod naslovom *The Moral Economy of the English Crowd in the 18th Century*. Sintagma moralna ekonomija pojavljuje se, dakako, mnogo ranije, kako pokazuje Norbert Götz (2015), međutim u kontekstu rasprave o prekarijatu Thompsonov je koncept najpogodniji za ono što želimo zahvatiti, a to su razlozi zbog kojih se prekarnost pojavljuje kao društveni problem. Dosad smo baratali pojmom prekarnosti, odnosno sintagmom prekarni rad na način na koji se ona pojavljuje u različitim istraživačkim disciplinama i u jeziku stručnjaka. Međutim, prekarnost se također pojavljuje u javnom diskursu, njome se bave sindikalisti, izvjestitelji i novinari, aktivisti civilnog društva itd. U hrvatskom javnom diskursu, osobito posljednjih godina, prekarnost je predmet javne indignacije i nezadovoljstva, kao što se može vidjeti na temelju naslova članaka u novinama i na portalima, primjerice: "U Hrvatskoj cvate prekarni rad"⁴

⁴ <https://net.hr/danas/hrvatska/u-hrvatskoj-cvate-prekarni-rad-deset-puta-sam-dobivala-poslove-na-određeno-nikad-dulje-od-tri-mjeseca-zato-danas-nemam-stan/> (pristup 15. 12. 2020.).

ili “Hrvatska je svjetski prvak po broju ugovora o radu do tri mjeseca”⁵ ili “Prekarijat u Hrvatskoj: oko 250 000 ljudi radi na nesigurnim i slabo plaćenim poslovima”⁶ itd.

Ti primjeri ukazuju na to da se o prekarnom radu može govoriti, a da se ne spominju ni nestandardni oblici zaposlenosti ni klasna analiza. Diskurs kojim se kritizira prekarni rad bez oslanjanja na vokabular stručnjaka i bez prevođenja u termine klasne analize upravo je ono na što je Thompson ciljao uvođenjem sintagme moralna ekonomija. Moralna ekonomija diskurs je invokacije: ona počiva na zazivanju prava, na pozivanju na izvanekonomske norme i običaje, na uvođenju javnog interesa u raspravu u svrhu suprotstavljanja ekonomskoj logici. Moralna ekonomija postaje učinkovita onda kada je javno mnijenje o društvenoj pravednosti, društvenim vrijednostima i zaslugama dovoljno snažno da potisne ili spriječi najgrublje učinke tržišne utakmice.

Društvene norme i recipročni odnosi koji reguliraju društveni život u središtu su Thompsonove analize “moralne ekonomije engleske svjetine”. Prisjetimo se, engleska je svjetina onaj dio puka koji je sudjelovao u pobunama zbog previsokih cijena hrane (engl. *food riots*) kroz cijelo 18. stoljeće. To je vrijeme uspostave nove privredne strukture temeljene na takozvanoj slobodnoj trgovini i vrijeme nove intelektualne refleksije o slobodnoj trgovini sažete u načelima nove discipline: političke ekonomije. Ekonomska pozadina mnogobrojnih buna razmjerno je jednostavna, iako su bune za hranu koje su uslijedile složene pojave. Na ekonomskoj razini, rast cijena hrane prati mešetarenje posrednika, preprodavača i trgovaca, a za značajan dio stanovništva to znači pothranjenost, bolest i možda smrt. Thompson navodi da se u razdobljima visokih cijena žitarica više od polovine tjednog budžeta radničke obitelji trošilo na kruh (Thompson 1971: 82). U kontekstu još uvijek dominantne poljoprivredne proizvodnje, nestašice i krize koje su prouzrokovane konkurencijom, rastom cijena i arbitražom trgovaca bile su opipljivo materijalne. Thompson piše:

⁵ <https://www.tportal.hr/biznis/clanak/hrvatska-je-europski-prvak-po-broju-ugovora-o-radu-na-do-tri-mjeseca-a-nakon-korone-ta-bi-se-titula-mogla-i-pojacati-foto-20200512> (pristup 15. 12. 2020.).

⁶ <https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/hrvatska/1783147/prekarijat-u-hrvatskoj-oko-250000-ljudi-u-radi-na-nesigurnim-i-slabo-placenim-poslovima/> (pristup 15. 12. 2020.).

Danas umanjujemo ucjenjivačke mehanizme nereguliranog tržišta jer nam ono donosi tek poneke neugodnosti ili neupadljive poteškoće. U 18. stoljeću to nije bilo tako. Nestašice su bile stvarne. Visoke cijene donosile su natečene trbuhe i gladnu djecu čija je hrana bio prosti kruh napravljen od ustajalog brašna (ibid.: 134).

Na toj pozadini moralna ekonomija nastupa kao diskurs koji prati pobune i proteste, kao legitimacija za potraživanja usmjerena prema očuvanju blagostanja stanovništva, seljaka i nadničara, u neposrednoj konfrontaciji s logikom tržišta. Moralna ekonomija značila je oblikovanje legitimacije u smislu da su “muškarci i žene koje nalazimo u gomili prosvjednika bili uvjereni da stoje na braniku tradicionalnih prava i običaja i da iza njih općenito stoji konsenzus šire zajednice” (ibid.: 78).

Skraćeno rečeno, moralna ekonomija ima barem dva aspekta. Prvi je negativan u smislu konfrontacije s logikom tržišta i trgovačkih marži. U tom aspektu moralna ekonomija bliska je onome što je Polanyi opisao u terminima dvostrukog kretanja kada je opisivao proces uspostave tržišta i njegove posljedice. Prema Polanyiju dvostruko se kretanje može promatrati

kao djelovanje dvaju organizacijskih načela u društvu, od kojih svako sebi postavlja specifične institucionalne ciljeve, ima podršku određenih društvenih snaga i koristi vlastite distinktivne metode. Jedno je načelo ekonomskog liberalizma koje teži uspostavljanju samoregulatornog tržišta [...] drugo je načelo društvene zaštite koje teži očuvanju čovjeka i prirode kao i proizvodne organizacije, oslanjajući se na promjenljivu podršku onih koje najneposrednije pogađa pogubno djelovanje tržišta [...] (1999: 159).

U tumačenju onoga što je vidio kao dvostruko kretanje on se oslanja primarno na klase kao društvene nositelje ocrtanog sukoba, odnosno dvostruko kretanje ima već zadani politički sadržaj, što se može vidjeti na temelju prostora koji Polanyi ostavlja za analizu ekonomskog liberalizma. Nasuprot tome, i time dolazimo do “pozitivnog sadržaja” moralne ekonomije, Thompsonova analiza operira na razini diskursa bez jasne identifikacije nositelja, što mu omogućuje da konstatira kako moralna ekonomija ne može biti *a priori* opisana kao politička, ali ne može biti opisana ni kao nepolitička jer pretpostavlja vrijednosti i strastvenu vezanost za određene predodžbe zajedničkog dobra i društvenog blagostanja (Thompson 1971: 79). Kada se premjestimo u suvremeni kon-

tekst rasprave o prekarnom radu, koncept moralne ekonomije, upravo u mjeri u kojoj reprezentira nešto politički ambivalentno, pa čak i konzervativno, može biti koristan ako želimo opisati kritički odnos prema prekarnom radu koji nije politički jednoznačno definiran, nije vezan uz klasnu svijest, pojavljuje se sporadično u zaoštrenom obliku, a gdjekad čak i u reakcionarnom ključu ksenofobije i stigmatizacije.

U suvremenim se sociološkim raspravama termin moralna ekonomija pojavljuje u okviru razmatranja moralne ekonomije države blagostanja (Mau 2004; Svallfors 2006; Taylor-Gooby et al. 2019). Budući da su države blagostanja ustvari veliki mehanizmi redistribucije, potrebno ih je sagledati u terminima vrijednosti, običaja, morala i etičkih opravdanja, dakle svega onoga što se gubi u ekonomističkom pristupu (npr. teorija javnog izbora) koji računa na društvene skupine koje pravocrtno slijede vlastiti interes. Naime, država blagostanja utjelovljuje i institucionalno ovjerava normativne ideje o zajedničkom dobru i pravičnim odnosima, odnosno “jezik potreba, prava, sigurnosti i pravednosti koji prati socijalne politike nije samo prazna retorika, već on, štoviše, ima utjecaja na motive pojedinca kada prihvaća ili odbacuje određene programe blagostanja” (Mau 2004: 187). Rasprava o prekarnosti u sferi rada u mnogočemu predstavlja nastavak ili dio rasprave o državi blagostanja. Zagovaranje uklanjanja nestandardnih oblika rada dolazi na pozadini moralnih uvjerenja o prihvatljivim uvjetima rada i predodžbi o tome što je u sferi rada potrebno za ostvarivanje dobrog društva (usp. Galbraith 2007). Dio poteškoća u raspravama o prekarnosti rada proizlazi iz činjenice da su radni, odnosno industrijski odnosi područje sukoba, ali ne samo u smislu interesa već i u pogledu predodžbi i uvjerenja oko društvenog statusa plaćenog rada. To je, da se vratimo na početak, temeljna poteškoća s razmatranjem prekarnosti na *policy*-razini na kojoj se redovito oblikuju instrumentalne politike bez razumijevanja da je sukob oko distribucije prava, dobara i dohotka istovremeno povezan s moralnom ekonomijom države blagostanja koja izmiče ekonomskoj logici.

Dakako, ranije je napomenuto da moralna ekonomija može biti konzervativna, što se lako može vidjeti u raspravama o statusu rada u kojima se razlikovanje privatnog i javnog sektora pojavljuje kao ključna opreka. To razlikovanje postaje relevantno po učincima i za problema-

tiziranje prekarnog rada u mjeri u kojoj se negativni učinci fleksibilizacije, izvojevani kroz reformu radnog zakonodavstva, žele neutralizirati daljnjim reformama u istom smjeru kako bi se zahvatio preostali korpus standardne zaposlenosti. U zemljama poput Hrvatske, u kojima je najveći dio prekarne zaposlenosti smješten u privatnom sektoru, može se očekivati mobilizacija reakcionarne moralne ekonomije usmjerene na “ujednačavanje prema dolje”, što podrazumijeva zadiranje u stečena prava javnog sektora koji se, zahvaljujući značajno većoj organiziranosti, odnosno sindikalnoj gustoći, mnogo bolje suočio s agendom fleksibilizacije rada. Uzimajući u obzir rečeno, moralna ekonomija prekarnog rada pokazuje se prvenstveno kao koristan alat koji funkcionira kao pandan političkoj ekonomiji rada te otkriva problem prekarnog rada u kvalitativnom registru diskurzivne analize. Time se zatvara puni krug prezentacije prekarnog rada od *policy*-razine preko klasne analize do moralne ekonomije.

Literatura

- Auer, Peter i Sandrine Cazes. 2000. “Resilience of the Long-Term Employment Relationship. Evidence from the Industrialized Countries”. In: *International Labour Review* 139/49: 379–408.
- Bagić, Dragan. 2010. *Sustav industrijskih odnosa u Republici Hrvatskoj. Hrvatski sindikati između društvene integracije i tržišnog sukoba*. Zagreb: Filozofski fakultet [doktorska disertacija].
- Ban, Cornel. 2016. *Ruling Ideas. How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press.
- Beck, Ulrich. 2000. *Brave New World of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Biti, Ozren i Mislav Žitko. 2017. “Transformacija (ideje) rada. Od teorijskih rasprava o novom kapitalizmu do kvalitativnih istraživanja u hrvatskom posttranzicijskom kontekstu”. *Narodna umjetnost* 2/54: 149–167.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Acts of Resistance*. Cambridge: Polity Press.
- Brkić, Mislav. 2015. “Labor Market Duality and the Impact of Prolonged Recession on Employment in Croatia”. *Croatian Economic Survey* 17/1: 5–45.
- Bronfenbrenner, Kate. 2000. *Uneasy Terrain. The Impact of Capital Mobility on Workers, Wages, and Union Organizing*. Ithaca: New York State School of Industrial and Labor Relations, Cornell University.
- Butković, Hrvoje, Višnja Samardžija, Ivana Skazlić i Ivana Čavar. 2016. *The Rise of the Dual Labour Market. Fighting Precarious Employment in the New Member States through Industrial Relations. Country Report: Croatia* (No. 15). Bratislava: Central European Labour Studies Institute.

- Cazes, Sandrine i Mirco Tonin. 2010. "Employment Protection Legislation and Job Stability. A European Cross-country Analysis". *International Labour Review* 149/3: 261–285.
- Choonara, Joseph. 2019. *Insecurity, Precarious Work and Labour Markets. Challenging the Orthodoxy*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Choonara, Joseph. 2020. "The Precarious Concept of Precarity". *Review of Radical Political Economics* 52/3: 427–446.
- Comi, Simona i Mara Grasseni. 2012. "Are Temporary Workers Discriminated Against? Evidence from Europe". *The Manchester School* 80/1: 28–50.
- Doogan, Kevin. 2001. "Insecurity and Long-term Employment". *Work, Employment and Society* 15/3: 419–441.
- Doogan, Kevin. 2009. *New Capitalism? The Transformation of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Doogan, Kevin. 2015. "Precarity-Minority Condition or Majority Experience?. U *The New Social Division*. Donatella della Porta, Tiina Silvasti, Sakari Hänninen i Martti Siisiäinen, ur. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 43–62.
- Esping-Andersen, Gøsta. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Fevre, Ralph. 2007. "Employment Insecurity and Social Theory. The Power of Nightmares". *Work, Employment and Society* 21/3: 517–535.
- Galbraith, John Kenneth. 2007. *Dobro društvo. Humani plan*. Zagreb: Algoritam.
- Götz, Norbert. 2015. "'Moral Economy'. Its Conceptual History and Analytical Prospects". *Journal of Global Ethics* 11/2: 147–162.
- Greenstein, Joshua. 2020. "The Precariat Class Structure and Income Inequality Among US Workers. 1980–2018". *Review of Radical Political Economics* 52/3: 447–469.
- Gregg, Paul i Laura Gardiner. 2015. *A Steady Job. The UK's Record on Labour Market Security and Stability since the Millennium*. London: Resolution Foundation.
- Hardt, Michael i Antonio Negri. 2010. *Mnoštvo*. Zagreb: Multimedijalni institute MAMA.
- Hrvatska narodna banka. 2014. *Bilten HNB-a* 209.
- Hyatt, Henry R. i James R. Spletzer. 2013. "The Recent Decline in Employment Dynamics". *IZA Journal of Labor Economics* 2/1: 5.
- Janssen, Ronald. 2019. "The Revised OECD Jobs Strategy and Labour Market Flexibility. A Double-handed Narrative". *Transfer. European Review of Labour and Research* 25/2: 221–227.
- Kunovac, Marina. 2014. "Employment Protection Legislation in Croatia". *Financial Theory and Practice* 38/2: 139–172.
- Lee, Ching Kwan i Yelizavetta Kofman. 2012. "The Politics of Precarity. Views beyond the United States". *Work and Occupations* 39/4: 388–408.
- Lendvai-Bainton, Noemi. 2019. "Diversified Convergence. Uneven Welfare Trajectories in Central and Eastern Europe". *Social Policy, Poverty, and*

- Inequality in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union. Agency and Institutions in Flux*, 263–84.
- Matković, Teo. 2013. “Flexicurity’ through Normalization? Changes in Scope, Composition and Conditions of Temporary Employment in Croatia”. U *Non-Standard Employment in Europe*. Max Koch i Martin Fritz, ur. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 84–102.
- Matković, Teo i Iva Biondić. 2003. “Reforma zakona o radu i promjena indeksa zakonske zaštite zaposlenja”. *Financijska teorija i praksa* 27/4: 515–528.
- Mau, Steffen. 2004. *The Moral Economy of Welfare States. Britain and Germany Compared*. London: Routledge.
- McCormack, Gerard. 2018. “Why ‘Doing Business’ with the World Bank May Be Bad for You”. *European Business Organization Law Review* 19/3: 649–676.
- Mills, Colin. 2014. “The Great British Class Fiasco. A Comment on Savage et al.”. *Sociology* 48/3: 437–444.
- Mills, Colin. 2015. “The Great British Class Survey. Requiescat in Pace”. *The Sociological Review* 63/2: 393–399.
- Mrozowski, Adam i Vera Trappmann. 2020. “Precarity as a Biographical Problem? Young Workers Living with Precarity in Germany and Poland”. *Work, Employment and Society* [u tisku].
- Neumark, David, Daniel Polsky i Daniel Hansen. 1999. “Has Job Stability Declined Yet? New Evidence for the 1990s”. *Journal of Labor Economics* 17/S4: S29–S64.
- Ostrovodov Jakšić, Ana. 2017. “Postoji li mogućnost primjene koncepta fleksigurnosti na tržište rada u Republici Hrvatskoj?”. *Privredna kretanja i ekonomska politika* 26/1(140): 43–83.
- Palmer, Bryan D. 2014. “Reconsiderations of Class. Precariousness as Proletarianization”. *Socialist Register* 50: 40–62.
- Perugini, Cristiano i Fabrizio Pompei. 2017. “Temporary Jobs, Institutions, and Wage Inequality Within Education Groups in Central-Eastern Europe”. *World Development* 92: 40–59.
- Polanyi, Karl. 1999. *Velika transformacija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Račić, Domagoj, Zdenko Babić i Najla Podrug. 2005. “Segmentation of the Labour Market and Employee Rights in Croatia”. *Revija za socijalnu politiku* 12/1: 45–66.
- Sandefur, Justin i Divyanshi Wadhwa. 2018. “Why the World Bank Should Ditch the ‘Doing Business’ Rankings—in One Embarrassing Chart”. Dostupno na: <https://www.cgdev.org/blog/chart-week-3-why-world-bank-should-ditch-doing-business-rankings-one-embarrassing-chart> (pristup 14. 1. 2021.).
- Savage, Mike, Fiona Devine, Niall Cunningham, Mark Taylor, Yaojun Li, Johs. Hjellbrekke, Brigitte Le Roux, Sam Friedman i Andrew Miles. 2013. “A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment”. *Sociology* 47/2: 219–250.
- Standing, Guy. 2011. *The Precariat. The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Publishing.

- Stubbs, Paul. 2019. "Towards a Political Economy of Welfare in Croatia". *Economic Annals* 64/223: 105–136.
- Svallfors, Stefan. 2006. *The Moral Economy of Class. Class and Attitudes in Comparative Perspective*. Calif: Stanford University Press.
- Taylor-Gooby, Peter, Bjørn Hvinden, Steffen Mau, Benjamin Leruth, Mi Ah Schoyen i Adrienn Gyory. 2019. "Moral Economies of the Welfare State. A Qualitative Comparative Study". *Acta Sociologica* 62/2: 119–134.
- Thompson, Edward P. 1971. "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century". *Past & Present* 50/1: 76–136.
- Tomić, Iva. 2020. "Employment Protection Reforms and Labour Market Outcomes in the Aftermath of the Recession. Evidence from Croatia". *Public Sector Economics* 44/1: 3–39.
- Vukorepa, Ivana. 2010. Novi zakon o radu. *Revija za socijalnu politiku* 17/2: 333–337.

Fleksibilizacija i prekarizacija na tržištu rada: redefinisanje radnih odnosa u postsocijalističkom svetu

Političke promene inicirale su promene ekonomskih politika

Radno pravo se menja na globalnom nivou, i to se događa relativno velikom brzinom. Zagovornici promena pokušavaju da ih argumentuju objektivnim potrebama za novim konceptima rada koji nisu “rigidni” i “formalni” kao oni koji su karakterisali drugu polovinu XX veka.

Ove nove forme nazivaju se “fleksibilni oblici rada”, sa namerom da se istakne njihova dinamičnost. Zasnivaju se na tezama da je posao lako izgubiti ali ga je lako i naći, da bi trebalo da se posvetimo nizu “mikrokarijera” umesto jednoj celoživotnoj profesiji, da je sve to nužno potrebno kako bi se prilagodili fluktuirajućim potrebama na tržištu rada. Senad Jašarević navodi “velike promene u oblasti svetske ekonomije, društvenih, tehnoloških i drugih uslova u kojima se odvija rad”, koje između ostalog dovode do promena u okolnostima odvijanja rada ali i pravnog tretmana radnog odnosa (Jašarević 2015: 1–2). Iako su ove konstatacije tačne, one su međutim pre posledica nego uzrok promena u shvatanju rada i radnog odnosa. Dalje, obično se kao argument nužnosti fleksibilizacije iznosi da nju zahtevaju sami radnici. Ovo nije sasvim tačno, a naročito nije slučaj u zemljama regiona, gde fleksibilizacija nije odraz visokog životnog standarda i sigurnih prihoda, već nužnost koju nameću poslodavci uz podršku države kako bi se uopšte došlo do posla. Otuda značajan broj fleksibilnih radnika zapravo ne želi da bude u takvoj poziciji. U dva istraživanja koja su sprovedena u Srbiji sasvim se jasno pokazuje u kakvom su stanju nužde ovi radnici prihvatili svoj fleksibilan položaj (Mihajlović et al. 2019; Jandrić i Krivokapić 2017: 53–55).

Da li je, međutim, potrebno uvoditi nove oblike rada, posebno one koji se drastično razlikuju od tradicionalnog shvatanja radnog odnosa? Novi, dinamični oblici rada mogu se međutim podvesti pod ustaljene oblike rada bez ugrožavanja osnovnih radnih prava. Takođe, novi oblici rada su pre svega usmereni ka većoj radnoj eksploataciji, a fleksibilnost koja je navodno potrebna predstavlja samo moralno prihvatljivo opravdanje iza kojeg se krije želja za ekstraprofitom i smanjenjem troškova rada.

Na primer, kao jedan od karakterističnih novih radnih odnosa pojavljuje se agencijski rad putem agencija za privremeno zapošljavanje, takozvani "lizing radnika". Prednosti tog vida angažovanja su, kako se tvrdi, višestruke. Sa jedne strane, poslodavac može na veoma jednostavan način doći do tržišta rada, zapravo agencijske ponude radnika, na kojem će pronaći i radnike sa deficitarnim zanimanjima. Agencija ga istovremeno lišava tereta administracije, s obzirom na to da takav poslodavac ima minimalne obaveze prema radniku i da svu dokumentaciju koja se tiče zapošljavanja radnika i kasnije ostvarivanja njegovih prava, reguliše agencija. Konačno, i sam radnik ima komfor da radi povremeno (i privremeno) i da lakše pronađe poslodavce koji su zainteresovani za njegov radni profil.

Ovo je teorijski model. U praksi se međutim dešavaju različite anomalije, koje otkrivaju pravu prirodu agencijskog zapošljavanja. Na primer, iako se naziva privremenim, u pojedinim državama je moguće višegodišnje angažovanje radnika putem agencija (u Mađarskoj pet godina, u Hrvatskoj i Bugarskoj tri godine).¹ U većini zemalja u regionu ne traže se neke specifične okolnosti koje vode do takvog zapošljavanja – mogu se zaposliti radnici na određeno vreme čak i kada je očigledno da postoji kontinuitet radnog procesa i stalna potreba za izvršiocima (tako je u Mađarskoj, Crnoj Gori, Sloveniji, Srbiji).² Iako postoje odre-

¹ Zakonik o radu Mađarske (Act I of 2012 on Labour Code), član 214. stav 2.; Zakon o radu Hrvatske (*Narodne novine* RH, br. 93/14, 127/17, 98/19), član 48.; Zakonik o radu Bugarske (SG. 26/1 Apr 1986 sa kasnijim izmenama zaključno sa SG. 92/6 Nov 2018), član 68.

² Zakonska rešenja u tim zemljama predviđaju samo ograničenja u pogledu pojedinih okolnosti (na primer, poslodavac ne može angažovati radnike putem agencije za privremeno zapošljavanje da bi zamenio radnike koji štrajkuju) ili ponekad kvantitativna ograničenja (primeri Srbije i Bugarske).

dena ograničenja kada poslodavac ne može angažovati radnika putem agencije, ona su najčešće samo esencijalna i eksplicitno nabrojana u zakonima, dok u nekim drugim državama (na primer Italiji) zadiru daleko dublje u autonomiju odlučivanja poslodavca i mogu se dodatno proširiti kolektivnim ugovorima. Konačno, ne postoje efikasna kvantitativna ograničenja broja agencijskih radnika kod jednog poslodavca. Ako je u državama koje su u samom vrhu korišćenja agencijskog zapošljavanja procenat ukupnog broja agencijskih radnika na nivou 1-2% (izvor: Eurostat Data Explorer),³ zašto se onda ne uvode kvantitativni limiti u regionu (limit postoji u Bugarskoj, ali iznosi čak 30%, u Srbiji je 10%, ali uz izuzetke koji ga čine irelevantnim)?⁴ Odgovor na to pitanje je jednostavan, zato što postoje poslodavci koji sve svoje zaposlene pribavljaju putem agencija i tako efikasno zaobilaze institut uporednog zaposlenog (što kao konačnu posledicu po pravilu dovodi do uslova rada koji su na samom zakonskom minimumu) i praktično lišava agencijske radnike njihovih kolektivnih prava (koja se, čak i tamo gde su formalno proklamovana, veoma teško realizuju kod poslodavca korisnika agencijske radne snage).

Tako “fleksibilizacija” vodi do prekarizacije rada. Zašto onda poslodavci koriste agencijske usluge? Upravo zbog smanjenja rizika. Agencija je poslodavac ustupljenom radniku, a ne onaj poslodavac kod kojeg radnik obavlja rad. Takav specifičan trostrani odnos dovodi do potrebe za drugačijom regulacijom. Tamo gde regulacije nema, kao što je u regionu

³ U regionu – i Evropskoj uniji – najveći udeo agencijskih radnika u ukupnom broju radnika ima Slovenija (5,9%) i on je postojan u prethodnih deset godina. U ostalim evropskim državama je udeo u porastu, ali je daleko niži – EU28 prosek je u 2018. godini iznosio 2,1% (2009. je iznosio 1,5%); kada je reč o ostalim zemljama regiona, najmanje agencijskih radnika ima u Severnoj Makedoniji (0,3%) a najviše u Crnoj Gori (4,2%). Izvor: Eurostat Data Explorer, http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_qoe_4a6r2&lang=en.

⁴ Zakonik o radu Bugarske, član 107. stav 2.; Zakon o agencijskom zapošljavanju Srbije (*Službeni glasnik RS*, br. 86/2019), član 14. stav 1. Interesantno je da u Srbiji ograničenje važi samo za radnike koji su kod agencije zaposleni na određeno vreme, dok je broj radnika koje može angažovati pojedinačni poslodavac, a koji su zaposleni kod agencije na neodređeno vreme – neograničen. Budući da zaposlenje na neodređeno vreme ne podrazumeva nikakvu sigurnost jer agencija može otpustiti radnika u bilo koje vreme kao višak zaposlenih uz simboličnu novčanu kompenzaciju (koja prema zakonskom rešenju – član 24. Zakona o agencijskom zapošljavanju – može biti apsurdno niska i iznositi svega par desetina evra, a u slučaju da je zaposleni radio kraće od godinu dana u agenciji neće uopšte imati pravo na naknadu), ovo rešenje zapravo predstavlja mehanizam za neograničenu (zlo)upotrebu agencijskog zapošljavanja.

do skora bio slučaj sa Srbijom, a još uvek je sa Bosnom i Hercegovinom, uslovi rada agencijskih radnika su čak i ispod zakonskog minimuma predviđenog za radni odnos jer se koriste mehanizmi rada van radnog odnosa. Tamo gde regulacija postoji agencijsko zapošljavanje je skuplje za poslodavca, ali je rizik od radnog spora u slučaju kršenja prava agencijskog radnika daleko manji – u većini slučajeva ga preuzimaju agencije, a poslodavac se pojavljuje samo u odnosu na specifične obaveze (na primer, obučavanje radnika za rad na određenim mašinama, odgovornost za bezbednost i zdravlje na radu, i slično).

Kako bi tržište rada funkcionisalo bez agencija? Ako one služe samo da naruše koncept radnog odnosa koji je postojao u drugoj polovini XX veka i umanje direktnu odgovornost poslodavca prema radniku, čini se da njihove usluge zapravo nisu potrebne sa stanovišta efikasnosti dolaženja do posla. Sa druge strane, poslodavac koji ne želi da se bavi administracijom svojih radnika, danas može poveriti (podugovoriti) te poslove advokatima, službama za ljudske resurse, knjigovodstvenim agencijama – što veliki broj poslodavaca i radi. Time ostajemo bez argumentacije koja bi opravdala privremeno zapošljavanje putem agencija kroz potrebe tržišta rada i dinamike radnih odnosa i ostaje nam samo radna eksploatacija radnika, odnosno prekarizacija njihovog položaja, kao cilj agencijskog zapošljavanja.

Sličnih primera ima dosta. Često se na primer može čuti od poslodavaca da imaju kompleksne probleme sa organizacijom rada i radnog vremena, zbog ograničenja da radnik ne može raditi duže od 48 časova u toku jedne radne nedelje. Ti problemi su međutim isključivo vezani za maksimizaciju profita poslodavaca, koji pokušavaju po svaku cenu iz postojećih radnika izvući što veću vrednost rada uz što manje izdataka. Tako je rešenje malog broja radnih časova koje mogu ostvariti raspoloživi radnici veoma jednostavno – treba zaposliti više radnika.

Kako dolazi do ovih tumačenja i (navodnih) praznina u radnom pravu druge polovine XX veka, u kojem je korpus osnovnih prava radnika veoma striktno postavljen i pre svega garantuje dostojanstvo radnika na radu, sigurnost zaposlenja, ograničeno radno vreme, plaćene odmore i odsustva, kao i neometano uživanje kolektivnih prava i sloboda? Njihov izvor treba tražiti u novom odnosu države prema poslodavcima. Poslodavci jednostavno koriste šanse koje im se ukazuju u periodu kada

država odustaje od svoje uloge održavanja ravnoteže među socijalnim partnerima i njihovog jednakog tretmana. Nakon istorijskog povlačenja komunizma sa svetske scene, države se okreću kapitalu i postaju servis sprovođenja politika privatnih poslodavaca. Delikatna ravnoteža u radnom odnosu je narušena, u korist poslodavaca, koji to koriste da bi svoj uticaj proširili na normativni okvir i strateško-političke ciljeve države.

U procesima globalizacije, države sebe posmatraju kao države “centra” ili “periferije”, u zavisnosti od procene koliki uticaj imaju na globalne tokove na tržištima rada i kapitala. Države regiona se po pravilu (samo)deklarišu kao države periferije, što uzrokuje značajne posledice na njihove politike u oblasti investicija, zapošljavanja i radnih i socijalnih prava. Iako one svakako ne spadaju u moćni centar zbivanja, činjenica je da ovakvo kategorisanje, iako često irelevantno sa stanovišta pojedinačnog poslodavca,⁵ vodi primeni pogrešnih taktika i politika koje, između ostalog, utiču i na umanj enje kvaliteta radnih prava.

Većina država se – manje ili više otvoreno – uključuje u takozvanu “trku do dna”,⁶ ekonomsku utakmicu u kojoj se ekonomska politika u potpunosti oslanja isključivo na spoljne investicije, dok se malo pažnje posvećuje domaćim privrednim kapacitetima. Takve ekonomije su nesigurne, krhke i ne mogu opstati bez konstantnih injekcija stranog

⁵ Na primer, u Srbiji je Privredna komora Srbije izvela neformalno istraživanje koje nije objavljeno, ali u koje je autor imao uvid. Ono se odnosilo na primere dobre prakse poslovanja domaćih privrednika (poslodavaca) na stranim tržištima koje se odvijalo bez (političke ili finansijske) podrške države, bez medijske ispraćenosti i bez prisustva stranog kapitala i mehanizama subvencija. Ti poslodavci su sami pronašli (po pravilu strana) tržišta za svoje proizvode i plasiraju ih bez posrednika. U takvim radnim sredinama po pravilu postoje sindikati i kolektivni ugovori, koji garantuju radnicima veći obim i kvalitet prava od zakonskog minimuma. Ti primeri pokazuju da je moguće primeniti drugačiju vrstu politike u zemljama “periferije” i da se one ne moraju osloniti samo na priliv stranog kapitala, znanja i plasmana proizvoda. Istraživanje međutim nije objavljeno zbog izričitog odbijanja tih poslodavaca da daju pristanak za tako nešto zbog, kako su naveli, činjenice da se njihov uspeh kosi sa preovlađujućim i zvaničnim političkim narativom u Srbiji – što dovoljno govori da država ne samo što usvaja pogrešne politike kao posledicu samopercepcije domaćih poslodavaca na globalnom tržištu, već i postulate tih politika dogmatski predstavlja, razvija i brani, najčešće radi zadovoljenja individualnih interesa ljudi na vlasti koji takve politike sprovode.

⁶ “Racing to the bottom”, *Economist* 27. 11. 2013., <https://www.economist.com/free-exchange/2013/11/27/racing-to-the-bottom>; “The dynamism of competition should lead to a ‘race to the top’ instead of a ‘race to the bottom’ in labour standards”, *ILO*, 24. 2. 2014., https://www.ilo.org/brussels/WCMS_236260/lang--en/index.html; “ILO warns of ‘race to the bottom’ in wages”, *etui.*, 10. 6. 2020., <https://www.etui.org/About-Etui/News/ILO-warns-of-race-to-the-bottom-in-wages>.

kapitala. Otuda se države odlučuju da strane investitore privuku različitim povlasticama i beneficijama, ali i snižavanjem nivoa radnih prava, odnosno stvaranjem jeftine i nezaštićene radne snage. Kako to izgleda u praksi, biće predstavljeno na primeru Srbije.

Trka do dna: primer Srbije

Srbija je prve poteze privlačenja stranih investicija učinila relativno rano osnivanjem posebne Agencije za podsticanje stranih investicija (2006. godine), kao i prodajom velikih privrednih subjekata kao što su Naftna industrija Srbije (2008. godine) i Zastava automobili (2011. godine). Ipak, tek od izmena i dopuna Zakona o radu koje su izvršene 2014. godine, a kojima su značajno degradirana radna prava, može se smatrati da je “trka do dna” radi privlačenja direktnih stranih investicija postala zvanična politika vlade.

“Trku do dna” u Srbiji karakteriše nekoliko okolnosti. Većina njih nije specifična za Srbiju, već se u manjoj ili većoj meri može uočiti i u drugim državama regiona i sveta, koje prate iste obrasce privlačenja stranog kapitala.

Iako pravo na subvencije prema Zakonu o ulaganjima podjednako imaju i strani i domaći privrednici, procenat subvencija koje su dodeljene stranim investitorima kreće se oko 80%.⁷ Praktično, samo strani poslodavci mogu dobiti subvencije države, dok su domaći potpuno zanemareni.

Rezultat privlačenja direktnih stranih investicija daje rezultate, pa je Srbija prva država u regionu po iznosima koji se u nju investiraju iz inostranstva. Porast zaposlenosti prema podacima Republičkog zavoda za statistiku ukazuje na to da je u poslednjih pet godina kreirano preko 300 000 novih radnih mesta.⁸ Takav rast međutim može da završi. Srbija je prva zemlja u Evropi prema broju kratkotrajnih ugovora o

⁷ “80% svih subvencija otišlo stranim investitorima”, *Kamatika*, 25. 10. 2019., <https://www.kamatika.com/analiza/80-svih-subvencija-otislo-stranim-investitorima/59966#>.

⁸ Podaci Republičkog zavoda za statistiku o registrovanoj zaposlenosti za period 2012.–2019. godine, <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/trziste-rada/registrowana-zaposlenost/>. Međutim, treba naglasiti da je i sa tih 300 000 novozaposlenih

radu (do tri meseca) po jednom radniku (Bradaš i Reljanović 2019: 20).⁹ Broj ugovora na određeno vreme je samo u prvom talasu nakon izmena radnog zakonodavstva u periodu 2014.–2016. godine porastao za 39% i u ukupnom udelu se sasvim približio broju ugovora na neodređeno vreme (Bradaš 2018: 3). Najveći broj novozaposlenih (čak 81%) nalazi se u naglašeno prekarnim oblicima rada – najčešće je u pitanju rad na određeno vreme (direktno ili putem agencije), ali raste i udeo ugovora o radnom angažovanju van radnog odnosa (Bradaš i Reljanović 2019: 5). Poslovi na kojima se zapošljavaju su jednostavni i manuelni, pa većina radnika radi u režimu podzaposlenosti, što daje potpuno drugačije tumačenje “uspešne” politike zapošljavanja (ibid.: 8).¹⁰

Kao rezultat loše strukture poslova javlja se još jedna posledica, iz koje se vidi da je statistički rast koji Srbija beleži pre svega imaginarna numerička kategorija koja ne odražava stvarni porast kvaliteta života velike većine građana. Naime, iako je stvoren veliki broj poslova, oni su tako loše plaćeni da nemaju veći uticaj na makroekonomska kretanja. Tako rast zaposlenosti nije ispraćen adekvatnim rastom bruto društvenog proizvoda (BDP), kao ni rastom zarada za najveći broj radnika.¹¹ To ukazuje ne samo na neznatne pomake u kvalitetu života građana, već i na činjenicu da veliki procenat njih živi podjednako loše, ili lošije, u odnosu na period pre ulaska u “trku do dna”.¹²

broj radnika i dalje za gotovo 200 000 niži nego što je bio 2001. godine kada je započeta temeljna reforma radnog zakonodavstva u pravcu liberalizacije i fleksibilizacije rada.

⁹ Prema podacima iz Labour force survey database Eurostata, oko 10% svih ugovora koji se zaključe u Srbiji je na period do tri meseca. Hrvatska je sa oko 7% na drugom, a Slovenija sa oko 5% na četvrtom mestu.

¹⁰ Ako se u stopu nezaposlenosti uračuna i stopa podzaposlenosti, dobijaju se drastične razlike u odnosu na zvaničnu statistiku. Na primer, za 2017. godinu stopa nezaposlenosti korigovana na ovaj način iznosila bi 27,9%.

¹¹ Iako se zvanična statistika prosečne zarade u Srbiji uglavnom politizuje i predstavlja nerealan iznos (za decembar 2019. godine iznosila je 506 evra), od 2018. godine Republički zavod za statistiku koristi i daleko pouzdaniju metodu utvrđivanja medijane zarade (iznosa zarade koji prima 50% radnika) i taj podatak otkriva daleko nepovoljniju sliku – prema podacima za decembar 2019. godine, polovina zaposlenih u Srbiji primala je zaradu do 377 evra. Izvor: <https://www.stat.gov.rs/oblasti/trziste-rada/zarade/>.

¹² Budući da su se politike privlačenja stranih investicija razvijale postepeno, nije moguće odrediti tačan period u kojem se država odlučila da to bude dominantan pravac budućeg razvoja privrede. Najstariji primeri neracionalnog subvencionisanja stranih investitora potiču iz 2006.–2007. godine, dok je pre toga, u periodu 2000.–2006. postojao značajan rast dohotka građana koji se zasnivao na politici privatizacije državnih preduzeća, zaduživanju države i jakom rastu proizvodnje, odnosno bruto društve-

Kuda odlazi višak vrednosti koji radnici proizvedu? Najpre treba naglasiti da “trka do dna” predstavlja izuzetno skupu politiku. Strani investitori dobijaju od države infrastrukturu i druge benefite, oprost poreza, ali i direktnu finansijsku pomoć – pa se tako često može čuti argumentacija da su zarade na novim poslovima niske između ostalog i zbog toga što ih posredno isplaćuje država, koja finansira svako novo radno mesto subvencijama koje često prelaze iznos neto (ponekad čak i bruto) zarade zaposlenih na tim poslovima. Strani investitori na taj način minimalizuju svoje troškove. Oni međutim nemaju obavezu da reinvestiraju – sav profit koji ostane nakon isplate poreza i drugih fiskalnih dažbina kojih nisu oslobođeni, mogu nesmetano da iznesu iz zemlje, u bilo koju drugu zemlju sveta. Ovako nešto je omogućio Zakon o ulaganjima i karakteristično je samo za strane poslodavce, dok domaći nemaju takvu privilegiju. Na taj način se višak vrednosti koji se stvori radom domaće radne snage troši, odnosno dalje investira u inostranstvu, ne pomažući privrednom rastu.

Kada subvencije i druge vrste olakšica isteknu, a najčešće su oročene na određeni period vremena, strani investitori se povlače čim pronađu tržište sa povoljnijim uslovima poslovanja. Takav pristup podrazumeva da država ulaže mnogo više novca nego da sama pokrene proizvodnju.¹³ Dalje, na taj način se “trka do dna” nastavlja jer stabilnost radnih mesta ne postoji, a svakog investitora koji napusti zemlju treba zameniti novim – i ponuditi mu još povoljnije uslove.

Konačno, cela klima privlačenja stranih investicija nužno podrazumeva urušavanje radnih prava. Kao što je već napomenuto, država tendenciozno menja zakone kako bi ponudila obespravljenu i jeftinu radnu snagu. Kada strani investitor dođe radnicima uglavnom nudi zakonski

nog proizvoda. Taj period je zvanično okončan završetkom privatizacije 2015. godine, ali je još od 2008. godine i nastanka ekonomske krize privatizacija praktično postala marginalan proces i izvor državnih prihoda, dok je subvencionisanje direktnih stranih investicija prevladalo kao politička opcija budućnosti razvoja privrede. Takođe, kao što je već naglašeno, izmene i dopune Zakona o radu 2014. godine označile su jasno raskidanje sa politikom održavanja radnih prava i početak njihove drastične devolucije, u cilju privlačenja predatorskog kapitala.

¹³ Detaljniji pregled drastičnih subvencionisanja države i neisplativosti takve politike u periodu 2006.–2016.: Bogdan Petrović, “Državne subvencije stranim investitorima: bez mere i rezultata”, *Nova ekonomija*, 29. 4. 2016., <https://novaekonomija.rs/arhiva-izdanja/broj-29-april-2016/bez-mere-i-rezultata>.

minimum prava, na koji se obavezuje ugovorom koji potpiše sa državom radi ostvarivanja prava na subvencije. Zašto država ne insistira na većem stepenu radnih prava? Zato što to poskupljuje proizvodnju i destimuliše investitora. Međutim, na terenu se ni takav minimum radnih prava ne poštuje i poznato je više primera užasnog maltretmana radnika.¹⁴ Takvi poslodavci se osećaju zaštićeno jer država ne konstatuje nezakonite prakse i ne pokreće postupke za njihovo sankcionisanje. Inspekcijski nadzor se namerno opstruira, a inspektori rada trpe političke pritiske (Reljanović 2019: 193–195). Veliki pritisak postoji i na sudove, koji s vremena na vreme tumače postojeća pravila radnog prava na nezakonit način, stvarajući presedane koji omogućavaju dalje nezakonite prakse.

Takvi poslodavci ne otvaraju radna mesta koja su namenjena visoko-kvalifikovanoj radnoj snazi, niti su dobro plaćena. Po pravilu su u pitanju proizvodni poslovi koji su jednostavni i manuelni, mehanički; kada je reč o poslovima pružanja usluga, otvaraju se call-centri različitih kompanija – opet su dakle u pitanju jednostavni poslovi na kojima radnici, kao i u proizvodnji, nemaju perspektivu učenja, usavršavanja i napredovanja. Na taj način poslodavac brzo ulazi u proizvodnju ili uslužnu delatnost, nikakva obuka radnika nije potrebna (odnosno traje jako kratko – za većinu poslova jedan ili dva dana) i radnici su lako zamenjivi jer u njih nije investirano niti su specijalizovani za neke deficitarne profesije. Naprotiv, u kombinaciji sa nezakonitim držanjem radnika na ugovorima na određeno vreme, njihova zamenjivost i činjenica da na tržištu rada postoji izuzetna konkurencija, čini da se radnici sve vreme rada osećaju nesigurno i da se svesno faktički odriču zakonskih prava kojih se inače ne bi mogli formalno odreći – najčešće su u pitanju plaćeni prekovremeni rad, ograničenje radnog vremena, plaćeno odsustvo, plaćeni

¹⁴ Svakako je medijski najispraćeniji bio primer fabrike Jura ("Sloga: tortura u Juri, radnicima savetuju da nose pelene", *N1*, 28. 4. 2016., <http://rs.n1info.com/Biznis/a155764/Sloga-Tortura-u-Juri-radnicima-savetuju-da-nose-pelene.html>; "Novi incident u Juri: srpski radnici kleče pred korejskim gazdama", *Blic*, 10. 10. 2016., <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/novi-incident-u-juri-srpski-radnici-klece-pred-korejskim-gazdama-video/096hn2z>) koji je između ostalog rezultirao i korupcionaškim skandalom za koji niko nije odgovarao ("Pravna praznina: donacije kao prikrivena korupcija", *Insajder*, 25. 5. 2016., <https://insajder.net/sr/sajt/tema/997/>). Drastičnih primera međutim ima daleko više i otkrivaju se na dnevnoj bazi. Svaki od njih podrazumeva teško kršenje zakona od strane poslodavaca koje često prerasta i u krivično delo; krivične prijave koje podnose sindikat i ponekad radnici se međutim nikada ne procesuiraju.

godišnji odmor, i druga – sve u cilju da poslodavac učini njihov rad još jeftinijim. Druga grupa prava kojih se odriču su kolektivna prava, pa se tako kod stranih investitora često brani sindikalno organizovanje – iako tako nešto predstavlja krivično delo, nikada nije pokrenuta istraga povodom krivičnih prijava zaposlenih i sindikata.¹⁵

Ovaj kratak pregled faktičkog i normativnog okvira pokazuje da je “trka do dna” izuzetno nenaklonjena radnicima i radnim pravima. Stoga će u narednom delu analize biti posmatran uticaj opisanih politika i procesa na položaj radnika u regionu.

Uticaj promena na položaj radnika

Opisane promene višestruko utiču na položaj radnika, kvalitet uslova rada i poslova koje obavljaju.

Najpre, treba ukazati na tendencije koje se tiču konkretnih umanjavanja radnih prava. One se mogu podeliti u dva opšta smera.

Prvi smer promena odnosi se na fleksibilizaciju radnog vremena i smanjenje koštanja rada. Cilj je da radnik radi što duže, a bude plaćen što manje. Pojam radnog vremena se razvodnjava i mistifikuje kroz ugovore sa nultim radnim vremenom, ili po pozivu; radno vreme više ne čini bitan element ugovora o radu. Potom, tu su nove forme prekovremenog rada – mesečne ili godišnje kvote koje poslodavac može da rasporedi kako želi, a ne kako iziskuju objektivne potrebe procesa rada. Konačno, postoji i široka zastupljenost režima kvazi-rada, kao što

¹⁵ Ovakva situacija rezultirala je sve otvorenijim kršenjem zakona, pa je tako bugarski vlasnik kompanije u Sremskoj Mitrovici u ugovore o radu stavio klauzule “odricanja” važećeg kolektivnog ugovora, kao i zabrane sindikata (Dragana Prica Kovačević, “Strani investitor zabranio sindikate u privatizovanom preduzeću, poništio kolektivni ugovor”, 021, 13. 3. 2020., https://www.021.rs/story/Info/Vojvodina/236439/Strani-investitor-zabranio-sindikate-u-privatizovanom-preduzecu-ponistio-kolektivni-ugovor.html?fbclid=IwAR22euVaMA8ArX8y7Okhrw-REV9gXrMBa_X0G5GayeCQDYSNdTAYia-eDPs8). Činjenica da poslodavac ne strahuje od posledica pa napismeno potvrđuje radnju izvršenja dva krivična dela (“Zabrana političkog, sindikalnog i drugog udruživanja i delovanja” iz člana 152. i “Povreda prava po osnovu rada i prava iz socijalnog osiguranja” iz člana 163. Krivičnog zakonika Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019), dovoljno govori o načinu na koji se percipira uloga države u “po-dršci” stranim investitorima.

su preraspodela radnog vremena, pripravnost za rad i raspoloživost za rad. One se često prepuštaju regulisanju kolektivnim ugovorima – tamo gde ih nema, poslodavac je vlastan da ih upotrebi (i zloupotrebi) prema sopstvenim potrebama. Istovremeno, zarada sve više odudara od vrednosti uloženog rada radnika i viška vrednosti koji je stvoren radnikovim radom. Ona se formira prema “ponudi i potražnji” na tržištu rada – što je, imajući u vidu katastrofalnu situaciju koja je nastala nakon krize 2008.–2009. i visoke stope nezaposlenosti, uticalo na uspostavljanje nerealno niskih tržišnih parametara visine zarada. Iako se tendencije na tržištu rada menjaju (pre svega zbog velikog odliva radne snage na druga tržišta), nivo zarada se veoma sporo menja, na šta direktno utiče i država zaključivanjem nepovoljnih ugovora sa stranim investitorima i držanjem minimalne cene rada na neprihvatljivo niskim iznosima.

Druga tendencija koja se može uočiti u regionu jeste prerastanje kratkoročnih radnih angažovanja i nesigurnih oblika rada u osnovnu formu rada. Ugovori o radu na određeno vreme postaju pravilo, dok se rad na neodređeno vreme sve više susreće kao izuzetak, posebno u privatnom sektoru. To stvara i dodatnu nesigurnost kod radnika, koji se često odriču garantovanih prava u zamenu za produženje ugovornog odnosa, a svakako pristaju na uslove rada koji nisu odgovarajući i najčešće predstavljaju zakonski minimum. Postoje i ekstremni primeri postojanja kratkoročnih ugovora koji su konstantno zloupotrebljeni u praksi i koji su upravo i kreirani i normirani da bi se omogućila što veća radna eksploatacija. Tako je, na primer, u Bosni i Hercegovini¹⁶ i Srbiji moguće zaključiti ugovor o obavljanju privremenih i povremenih poslova kojim se ne zasniva radni odnos (Zakon o radu Srbije, članovi 197–198.; Zakon o radu Republike Srpske, član 204.; Zakon o radu Federacije BiH, članovi 166–167.). Taj ugovor je tako koncipiran da se radniku nameću obaveze i odgovornosti koje su identične onima u radnom odnosu, ali nisu praćene gotovo nijednim pravom koje je garantovano zaposlenima. Tako radnici angažovani putem tih ugovora nemaju pravo na ograničeno radno vreme, plaćeni prekovremeni rad, plaćeni godišnji odmor, minimalnu zaradu, i slično.

¹⁶ U Bosni i Hercegovini je nadležnost zapošljavanja i radnih odnosa podeljena između entiteta, pa su tako Federacija Bosne i Hercegovine, Republika Srpska i Distrikt Brčko doneli svoje posebne zakone iz oblasti rada.

Država se istovremeno odriče svoje zaštitne funkcije u oblasti rada. Radno pravo većeg dela XX veka nastalo je kao odgovor na sindikalne borbe u nastojanju da se utvrde osnovni standardi dostojanstvenog rada. Države su razvile norme radnog prava kako bi poništile urođenu neravnotežu u radnom odnosu, u kojoj inače prirodno poslodavac ima dominantan položaj. Zaštitna uloga države je u tom smislu postala garant radnih prava i način njihove zaštite, odnosno sankcionisanja kršenja postavljenih standarda kada je reč o položaju radnika i njihovim pravima. Odricanjem od te funkcije u XXI veku, država vraća dominirajući položaj poslodavaca, i to na dva načina: normativnim intervencijama koje podrivaju radna prava, kao i slabljenjem nadzornih mehanizama nad njihovim poštovanjem. Čak se i sudska zaštita može smatrati donekle izvitoperenom, budući da sudije pravo tumače u korist novih političkih tendencija.

Istovremeno, država ne može da izdrži tempo podrške stranim investicijama. Budući da se kratkoročno od njih dobija malo novca na osnovu plaćenih poreza, a da se u "trci do dna" očekuje konstantno unapređivanje uslova privlačenja stranog kapitala, izdaci za tako nešto neprestano rastu. Zbog toga se umanjuju socijalna davanja države, a njena socijalna funkcija polako odumire (Urdarević et al. 2019). To se vrši kroz normativne izmene, kojima se ili smanjuje iznos davanja u apsolutnim ciframa, ili se umanjuje kroz drastično sužavanje broja potencijalnih korisnika nekog od prava iz socijalne zaštite – kod ovog drugog procesa, najčešće izostavljeni ostaju oni koji su i najugroženiji, odnosno oni koje od apsolutnog siromaštva upravo deli podrška koju su dobijali od države. Sve navedeno stvara sve širi sloj siromašnih i onih koji su na granici siromaštva, odnosno u velikom riziku od istog.

U trenucima kada je jasno da ne mogu računati na podršku države, radnici se mogu obratiti sindikatima. Sindikati su međutim u značajnoj krizi koja svoje uzroke ima u više istovremenih aktuelnih procesa.

Najpre, individualizacija rada koja je posledica kako tehnološkog napretka tako i novih fleksibilnih oblika rada ne pogoduje sindikalnoj bazi, pa se broj članova sindikata neprestano umanjuje. Radnici na digitalnim platformama, agencijski radnici, radnici po pozivu i radnici koji rade van prostorija poslodavca, nemaju priliku da koriste svoja kolektivna radna prava kao klasični radnici. Oni su od kolektiva izolovani i fizički prema

mestu rada i u smislu podele radnih zadataka, pa tako nemaju ni vezu sa svojim kolegama ni svest o postojanju kolektiva, njegovoj veličini, pa ni solidarnosti između njegovih članova. Dodatno situaciju pogoršava što u mnogim zemljama regiona država ne reaguje na otvoreni animozitet poslodavaca prema sindikatima ili bilo kakvom pokušaju udruživanja radnika, čak i braneći osnivanje sindikata ili sindikalno delovanje, iako je to suprotno osnovnim načelima radnog prava, a u pojedinim državama sveta predstavlja i krivično delo. U takvoj atmosferi, osipanje članstva za sindikat znači i manje sredstava za rad, što znači i manje sprovedenih sindikalnih akcija i veću zavisnost od države i poslodavca. Ta zavisnost, kao i percepcija pasivnosti sindikata, opet dovodi do opadanja poverenja u njih i daljeg umanjivanja broja članova, čime se “začarani krug” zatvara.

Sindikati su, sa druge strane, vremenom postali visokobirokratizovane strukture koje reaguju sporo i mlako, i koje su često u svojim reakcijama i postupcima rastrzane mnogim partikularnim interesima ljudi koji ih vode. Sindikati često predstavljaju skup fragmentisanih organizacionih celina koje nemaju jasnu predstavu ni strategiju i čiji pojedinačni ciljevi ne moraju uvek da se poklope sa ciljevima “centrale” sindikata. Tako organizovani i oslabljeni, sindikati ne mogu predstavljati ozbiljnog oponenta državnim politikama i poslodavčevim akcijama protiv radnih prava. Oni nemaju dovoljnu specifičnu težinu da nametnu svoje stavove, kako u kolektivnim pregovorima tako ni u tripartitnim telima. Zbog toga se njihov glas zanemaruje ili jednostavno zaobilazi u procesima normativnih i drugih izmena koje se dešavaju.

Napušteni od strane države i nesigurni u sindikate, mnogi radnici se odlučuju da napuste svoje matične države i potraže poslove u zemljama u kojima “trka do dna” nije aktuelna ili nije uzela maha, a radna prava se nalaze na značajno višem nivou. To stvara masovni odliv radne snage u prethodnim godinama tako da Balkan ostaje bez kvalifikovanih kadrova u mnogim profesijama i radnim profilima. Naročito je upečatljiv odlazak radnika u Nemačku, koja ima punu zaposlenost i neprestanu potražnju za najrazličitijim izvršiocima, uključujući i poslove za visokoobrazovane kadrove, što je čini posebno privlačnom destinacijom ekonomskih migranata. Samo u toku 2018. godine, Srbiju je napustilo prema zvaničnim podacima Evrostata preko 52 000 ljudi koji su dobili

prebivalište i radnu dozvolu na teritoriji Evropske unije.¹⁷ U pitanju je dakle samo jedna kalendarska godina, samo oni koji su utočište našli na teritoriji Evropske unije i samo oni koji su tamo otišli na legalan način. Na osnovu ovog podatka može se konstatovati da je prethodna pretpostavka o 60 000 ekonomskih migranata koji godišnje napuste Srbiju suviše konzervativna; kao ispravna se čini cifra od oko 100 000 ljudi godišnje, odnosno milion ljudi u svakoj dekadi. Slična je situacija i u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Severnoj Makedoniji,¹⁸ dok je taj talas već ranije prošao Rumunijom i Bugarskom.

Smanjenje korpusa radne snage u zemljama regiona ima dvostruke posledice.

Sa jedne strane, one se mogu kvalifikovati kao pozitivne po one radnike koji ostanu, a čiji su profesionalni profili traženi. Njima poslodavci jednostavno ne mogu ponuditi osnovne, minimalne uslove rada, jer je potražnja za njihovim radom velika, a ponuda mala. Zbog toga su u stanju da ugovore natprosečne uslove rada, pre svega u pogledu zarade i radnog vremena. Takvih zanimanja je međutim veoma malo u odnosu na ukupan broj radnika, pa je druga vrsta posledica značajno izraženija.

Postavlja se pitanje kako države reaguju na procese ekonomskih migracija? Osim strateško-političkih proklamacija, koje najpre služe kao dnevno-politički kontekst, nema ozbiljnijih pomaka u stvaranju povoljnije klime za one koji ostaju. Radno zakonodavstvo se ne menja u pravcu evolucije radnih prava – naprotiv, u najavi su nove devolucije. Ne radi se ništa na uvećanju zarada, kao ni na osiguranju poštovanja zakonom garantovanih prava. Ni drugi faktori koji uzrokuju ekonomske migracije – kao što su nedostatak vladavine prava i nezavisnih institucija, nepoverenje u državne institucije, opšta pravna i faktička neizvesnost i

¹⁷ Tačna cifra za 2018. godinu iznosi 52 049 lica, i to onih koji po prvi put dobijaju legalan boravak u Evropskoj uniji. Prema ranijim podacima, oko 50% tih lica je dobilo radnu dozvolu, oko 30% su dobili dozvolu radi spajanja porodice, dok je zajednički udeo ostalih osnova oko 20%. Izvor: Eurostat, Asylum and Managed Migration Database, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/asylum-and-managed-migration/data/database>.

¹⁸ Analize o ekonomskim posledicama migracija mladih Westminster fondacije za demokratiju: "Youth emigration is damaging Western Balkan economies", WFD, 24. 10. 2019., <https://www.wfd.org/2019/10/24/youth-emigration-is-damaging-for-western-balkan-economies/>.

rasprostranjena sistemska korupcija – nisu predmet interesovanja država. Umesto toga pristupa se pokrivanju deficita radne snage njenim uvozom iz inostranstva. Ti procesi su već karakteristični za nekoliko država regiona, posebno za Hrvatsku u doba turističke sezone. U Srbiji i Severnoj Makedoniji radna snaga se uglavnom uvozi iz Azije, dominantno iz Indije, dok u Srbiji postoje i specijalni međudržavni ugovori sa Kinom prema kojima kineske kompanije preuzimaju infrastrukturne projekte za koje obezbeđuju radnike iz Kine. U januaru 2020. godine javnost u Srbiji je saznala da indijski radnici koji su angažovani kod domaćeg, srpskog poslodavca, žive i rade u uslovima koji se graniče sa trgovinom ljudima. Nakon reakcije novinara i organizacija civilnog društva, država je “pojasnila” radnopravni položaj tih ljudi – navodeći da za njih nije nadležna.¹⁹ Ovde je u pitanju izuzetno grubo zanemarivanje prava i interpretacija Zakona o radu i Zakona o zapošljavanju stranaca koja graniči sa saučesništvom države u izvršenju pomenutog krivičnog dela trgovine ljudima.²⁰

Svi navedeni procesi utiču na stvaranje hronične klime devolucije radnih prava. Kako su se ona promenila u prethodnih tridesetak godina, može se videti na osnovu uporedne analize pojedinih instituta radnog prava u državama u regionu.

¹⁹ Mario Reljanović, “Dole suverenitet, živela eksploatacija!”, *Peščanik*, 27 .1. 2020., <https://pescanik.net/dole-suverenitet-zivela-eksploatacija/>.

²⁰ U pitanju su član 2. Zakona o radu, stavovi 1. i 4.: “Odredbe ovog zakona primenjuju se na zaposlene koji rade na teritoriji Republike Srbije, kod domaćeg ili stranog pravnog, odnosno fizičkog lica, kao i na zaposlene koji su upućeni na rad u inostranstvo od strane poslodavca ako zakonom nije drukčije određeno.” i “Odredbe ovog zakona primenjuju se na zaposlene strane državljanke i lica bez državljanstva koji rade kod poslodavca na teritoriji Republike Srbije, ako zakonom nije drukčije određeno.”, kao i član 4. stav 1. Zakona o zapošljavanju stranaca Srbije: “Stranac koji se zapošljava u Republici u skladu sa ovim zakonom, ima jednaka prava i obaveze u pogledu rada, zapošljavanja i samozapošljavanja kao i državljani Republike, ako su ispunjeni uslovi u skladu sa zakonom.” Izuzeci koji se pominju u Zakonu o radu tiču se rada u diplomatsko-konzularnim predstavništvima u Srbiji, kao i situacija kada je posebnim međudržavnim ugovorom (koji potvrđuje Narodna skupština, a koji u konkretnoj situaciji ne postoji) uređeno da će se na upućene radnike primenjivati pojedina pravila rada koja važe u matičnoj državi poslodavca koji ih upućuje. U članu 19. stav 2. tačka 4) Zakona o zapošljavanju stranaca kaže se da se “strani državljanin upućuje na rad uz izdavanje akta o upućivanju na privremeni rad u Republiku, kojim se utvrđuje način ostvarivanja prava i obaveza iz rada, kao i način smeštaja i ishrane za vreme boravka i rada u Republici” – nema dakle odredbe koja isključuje primenu domaćeg prava Republike Srbije.

Primeri fleksibilizacije koji vode do prekarizacije

Fleksibilizacija oblika i uslova rada po pravilu dovodi do nesigurnosti postojanja radnog odnosa i neizvesnosti njegovog trajanja. Dodatno, fleksibilni uslovi rada uvek podrazumevaju da radnici imaju manji obim i lošiji kvalitet prava nego u tradicionalnom radnom odnosu. Analizom nekoliko osnovnih prava iz radnog odnosa u zakonima o radu u regionu može se doći do dva osnovna zaključka. Najpre, u odnosu na postavljeni parametar – standard radnog prava koji je bio uobičajen do kraja XX i početka XXI veka – sva posmatrana prava doživela su manje ili više modifikacija koje su uticale na njihov kvalitet i mogućnost ostvarivanja. Drugo, iako je izvesno da države imaju različite pristupe rešavanju pojedinih pitanja, kao i različit tempo urušavanja radnih prava, izvesno je da aktuelna zakonska rešenja imaju dosta dodirnih tačaka i da odražavaju legalizaciju tendencije pojeftinjenja radnika i omogućavanja njihovih sveobuhvatnije i intenzivnije radne eksploatacije.

Odmor u toku dnevnog rada

Direktiva 2003/88/EZ Evropskog parlamenta i Saveta od 4. novembra 2003. godine o određenim vidovima organizacije radnog vremena (dalje: Direktiva 2003/88) članom 4. postavlja veoma široke osnove za priznanje tog prava, dajući državama članicama slobodu bližeg uređenja uz jedino ograničenje da je odmor u toku dnevnog rada nužno obezbediti svim radnicima koji rade duže od šest sati u toku jednog radnog dana.

U mađarskom Zakonu o radu iskorišćena je mogućnost ograničenja prava (član 103.), pa je određeno da pravo na odmor u toku dnevnog rada ima radnik koji radi bar šest sati u toku dana; pravo se ne može koristiti u prva tri sata rada, a mora se iskoristiti najkasnije posle šest sati rada. Trajanje pauze ograničeno je na 20 minuta, s tim što se licima koja rade duže od devet sati može produžiti na 45 minuta. Pauza svakako ne može trajati duže od sat vremena ukupno, a poslodavac je ovlašćen da je podeli u više delova, poštujući prethodno navedena pravila. Mađarsko rešenje ima nedostatke, ali i prednosti u odnosu na norme u drugim posmatranim državama. Tako u Rumuniji važi pravilo iz člana 134. Zakonika o radu o obaveznom odmoru u toku rada, ali osim za maloletna lica nije nave-

deno minimalno trajanje odmora; pored toga, postoji odredba da se taj odmor ne računa u radno vreme – radnik će dakle morati da radi duže za ono vreme koje provede na pauzi u toku rada, osim ako kolektivnim ugovorom ili opštim aktom poslodavca nije drugačije uređeno. Rešenje identično rumunskom predviđeno je i bugarskim Zakonom o radu (član 151.) kao i Zakonom o radu Federacije Bosne i Hercegovine (član 44.).

U Crnoj Gori, Severnoj Makedoniji, Srbiji i Republici Srpskoj stanje je nešto povoljnije po radnike, budući da imaju pravo na odmor u toku dnevnog rada već nakon četiri radna sata i da se taj odmor u svakom slučaju računa u radno vreme. Sa druge strane, to pravo je rezervisano samo za zaposlene, to jest radnike koji imaju zaključen ugovor o radu. U slučaju rada van radnog odnosa (radnici po ugovoru o delu, ugovoru o privremenim i povremenim poslovima) pravo na dnevni odmor ne postoji (Zakon o radu Crne Gore, član 73.; Zakon o radnim odnosima Severne Makedonije, član 132.; Zakon o radu Srbije, članovi 64. i 65.; Zakon o radu Republike Srpske, članovi 75. i 76.). U Hrvatskoj se odmor takođe računa u radno vreme, ali se može koristiti tek ako radno vreme u toku dana pređe šest radnih časova (Zakon o radu, član 73.). Konačno, u Sloveniji je na osnovu člana 154. Zakona o radnim odnosima prihvaćeno rešenje da radnik ima pravo na 30 minuta odmora u slučaju da radi puno radno vreme (koliko god ono iznosilo), a u danima kada radi nepuno radno vreme, pravo na odmor u toku dnevnog rada se srazmerno smanjuje. Odmor se računa u radno vreme.

Izvesno je da se u odnosu na pravo na “pauzu” u toku dnevnog rada stvari razvijaju nepovoljno po radnike. Dok se standardi korišćenja odmora u toku rada uglavnom manje ili više poklapaju, tendencije su da se taj period vremena više ne računa u radno vreme, čime se produžava ostanak radnika na poslu za vreme trajanja pauze. Na godišnjem nivou to zapravo znači da će radnik sa uobičajenim radnim vremenom boraviti na radu preko stotinu dodatnih časova. Drugi problem je u pogledu načina korišćenja odmora, budući da poslodavci imaju tendenciju da ih podele u nekoliko kratkih intervala koji nisu dovoljni za efikasan odmor od procesa rada, ali nisu ponekad dovoljni ni za ishranu radnika i obavljanje osnovnih fizioloških potreba. Time pitanje organizacije radnog vremena i pauze u toku dnevnog rada postaje pitanje urušavanja prava na dostojanstvo radnika na radu.

Prekovremeni rad i preraspodela radnog vremena

Dužina nedelnog radnog vremena se menjala, pa je četrdesetočasovna radna nedelja u većini posmatranih zemalja uvedena relativno kasno, tokom osamdesetih i devedesetih godina XX veka. Raspored radnog vremena je u tom periodu podrazumevao i jednu ili više radnih subota, odnosno uobičajenu šestodnevnu radnu nedelju. Prekovremeni rad se u tom smislu posmatrao kao izuzetna mera kojoj poslodavac pristupa samo u slučaju da nije moguće angažovati dodatne radnike u kratkom roku, a posao čiji je obim nenadano porastao mora biti završen. Danas se međutim prekovremeni rad posmatra daleko fleksibilnije i parametri za njegovo uvođenje se tumače šire. U tom smislu se javljaju značajne razlike između normativnih rešenja u posmatranim državama; u praksi je međutim primena norme gotovo identična. Direktiva 2003/88 ne ograničava redovno nedeljeno radno vreme, ali ograničava ukupno nedeljno radno vreme (sa uračunatim prekovremenim radom) na 48 sati (član 6.).

U Mađarskoj je prekovremeni rad regulisan na nivou godišnjeg broja časova rada – radniku koji radi puno radno vreme svih 12 meseci u toku godine, poslodavac može odrediti 250 časova prekovremenog rada, bez posebnog obrazloženja ili objektivne potrebe – dakle, prema ličnom nahođenju, odnosno proceni da je prekovremeni rad neophodan. Time se ne može ugroziti pravo na radnu nedelju od 48 časova, ali se radnici stavljaju u težak položaj neizvesnosti i potencijalno kontinuiranog prekovremenog rada – znajući da jedna kalendarska godina ima oko 250 radnih dana, jasno je da poslodavac može uvesti devetočasovno radno vreme ili šestodnevnu radnu nedelju kao uobičajene, bez pravdanja objektivne potrebe (Zakonik o radu, članovi 107–109.). U Rumuniji je prekovremeni rad regulisan povoljnije, uz standardno ograničenje na 48 radnih sati nedeljno. Međutim, raspored radnog vremena je takav da nakon svakog radnog dana koji traje maksimalnih 12 časova, poslodavac mora obezbediti radniku odmor u trajanju od 24 časa. Takođe, kod preraspodele radnog vremena prosek radnih časova u toku tri meseca (maksimalno trajanje preraspodele) ne može biti veći od 48 radnih časova. Prekovremeni rad se međutim ne mora prema rumunskom rešenju plaćati kroz uvećanu zaradu, već se može rešiti preraspodelom radnog vremena u roku od 30 dana (praktično, davanjem slobodnih dana za odrađeni prekovremeni rad). Tek ukoliko poslodavac ne može, zbog potreba posla, da

ispuni svoju dužnost preraspodele, biće dužan da plati uvećanu zaradu radniku (Zakonik o radu, član 114. i članovi 121–123.). Slično rešenje sadrži i Zakon o radu Bugarske (član 136a.), ali je ograničenje dnevnog rada 10 časova, a period prekovremenog rada je ograničen na 60 dana godišnje, odnosno 20 uzastopnih radnih dana. Period uprosečavanja je četiri meseca, nakon čega – ako ne obezbedi slobodne dane radniku – poslodavac mora platiti prekovremeni rad. Nešto drugačiji režim je u Republici Srpskoj (Zakon o radu, članovi 60–54. i 69.), gde je prekovremeni rad ograničen na četiri sata dnevno, odnosno deset sati nedeljno i 180 časova godišnje (230 časova ako je tako određeno kolektivnim ugovorom). Prekovremeni rad se plaća kroz uvećanu zaradu. Međutim, preraspodela radnog vremena moguća je tokom cele kalendarske godine i ona se isključivo kompenzuje kroz slobodne dane, dok je ograničenje nedelnog rada postavljeno na 52 časa. U Srbiji je sličan režim, uz značajne izuzetke da nema ograničenja prekovremenog rada na godišnjem nivou, kao i da u režimu preraspodele radnog vremena radnik može provoditi i do 60 časova nedeljno (Zakon o radu, članovi 53–54. i 57–61). Interesantno je da je u Hrvatskoj Zakonom o radu (član 65.) radno vreme u režimu prekovremenog rada ograničeno na 50 časova nedeljno, što nije u skladu sa Direktivom 2003/88. Postoje i godišnja ograničenja na 180 časova, odnosno do 250 ako je prekovremeni rad uređen kolektivnim ugovorom. U ovim državama, za razliku od Mađarske, prekovremeni rad mora biti obrazložen. Međutim, u praksi se dešava da su obrazloženja poslodavaca opšte prirode (“povećan obim posla” – bez preciziranja kako je povećan, o kom poslu se radi i u kojem roku se mora izvršiti) dok inspekcijski organi po pravilu tolerišu takvo uvođenje prekovremenog rada dok poslodavac poštuje vremenska ograničenja njegovog trajanja. Tako se u nekoliko zemalja dešava da radnici imaju praktično šestodnevnu radnu nedelju, iako je ona zvanično petodnevna – 40 časova rade u redovnom režimu, a šesti dan je režim prekovremenog rada. Sve to svedoči o značajnom urušavanju prava na ograničeno radno vreme.

Rad na određeno vreme

Ako se kao osnovni standard prihvate podaci sa kraja osamdesetih godina XX veka, rad na određeno vreme bio je izuzetak u većini profesija

i bilo je svega nekoliko procenata radnika u tom režimu rada, dok je preko 90% radilo u režimu rada na neodređeno vreme. Rad na određeno vreme u opštem režimu (dakle, ne posmatrajući specifične profesije) bio je ograničen na godinu dana i mogao se ugovoriti samo iz određenih razloga. Osnovni postulat takvog normiranja bila je potreba poslodavca – ako neki rad traje kontinuirano duže od godinu dana, sasvim je logično zaključiti da je potreba za radnikom koji obavlja te poslove trajna. Nove tendencije nisu međutim povoljno uticale na taj standard i može se reći da je on danas u većini država potpuno zanemaren. Svaki novi ciklus normativnih promena po pravilu doprinosi daljoj prekarizaciji radnika na određeno vreme.

Kada je reč o trajanju ugovora, prednjače Mađarska (Zakonik o radu, član 192.) i Severna Makedonija (Zakon o radnim odnosima, član 46.), gde takav privremeni rad može trajati i do pet godina. Nijedna država nije zadržala ograničenje od godinu dana kao opšte pravilo, tako da je u većini moguće trajanje od dve (Rumunija, Republika Srpska, Slovenija, Srbija) ili tri godine (Hrvatska, Crna Gora, Bugarska, Federacija BiH). Ostaje nejasno prema kojim kriterijumima je određena “privremenost” takvog angažovanja. Zapravo, čini se da su zakonodavci odustali od normiranja rada na određeno vreme kao rada koji je potreban poslodavcu zbog specifičnih kratkotrajnih potreba, i uobličili ga tako da sada samo predstavlja fleksibilan oblik rada za koji nema racionalnog obrazloženja. Obrazloženje se međutim lako nalazi u praksi, budući da se radnici koji su angažovani na određeno vreme održavaju u stanju poslušnosti poslodavcu koja daleko prevazilazi redovan odnos subordinacije u radnom odnosu. Tako se u praksi mogu naći primeri da su radnici na određeno vreme nezainteresovani da koriste svoja kolektivna radna prava, ili se u tome efikasno sprečavaju od strane poslodavca. Takođe, oni se neretko faktički odriču jednog dela individualnih prava, kako bi zadržali svoj posao – najčešće ne traže da im poslodavac isplati prekovremeni rad, tolerišu kršenja prava prilikom utvrđivanja rasporeda radnog vremena, odriču se prava na plaćeno odsustvo, i slično. U prilog ovoj teoriji je i činjenica da samo rumunski Zakonik o radu (član 82. stav 4.) poznaje ograničenje broja uzastopnih ugovora o radu na određeno vreme koje poslodavac može zaključiti sa radnikom u okvirima zakonom predviđenog perioda. U drugim državama nikakvog ograničenja nema,

pa tako na primer u toku trajanja rada na određeno vreme u Crnoj Gori poslodavac može zaključiti jedan ugovor sa radnikom u trajanju od 36 meseci, ali može zaključiti i 36 uzastopnih ugovora, svaki u trajanju od po mesec dana. U zakonodavstvima je međutim istovremeno primetna “nedovršenost” novog normiranja rada na određeno vreme, pa se tako samo u tri posmatrane države ne traže posebni razlozi za zaključenje te vrste ugovora (Mađarska, Federacija BiH i Severna Makedonija) dok su u ostalim državama oni formalno ograničeni samo na slučajeve kada je poslodavcu izuzetno potreban radnik za obavljanje nekog konkretnog posla. U praksi međutim razlike nema, jer se kršenje poslodavca kada je reč o povodu za zaključenje ugovora o radu na određeno vreme najčešće uopšte ne konstatuje kao prekršaj prilikom inspeksijskog nadzora – čime se faktički otvara put potpunom “privremenom” statusu svih radnika kod poslodavca, bez obzira na način poslovanja i ustaljeni obim posla, odnosno postojanje trajne potrebe za radnicima.

Otkazni rok u slučaju otkaza od strane poslodavca

Otkazni rok, kao period vremena koji radnik provede na poslu nakon što mu je otkazan ugovor o radu od strane poslodavca, poseduje potencijalno zaštitnu svrhu za obe strane. Sa strane zaposlenog, daje mu određeno vreme da traži drugo zaposlenje; sa strane poslodavca, pruža mu vreme da pronađe zamenu za radnika kojem je ugovor otkazan. Međutim, imajući u vidu razloge zbog kojih poslodavac otkazuje ugovor o radu radnika (nezadovoljstvo kvalitetom rada, prestanak potrebe za radom, kršenje radne discipline, i slično), jasno je da je prevashodna svrha da zaštiti radnika u nepovoljnom položaju. Zbog toga je zanimljivo posmatrati kako je taj institut radnog prava devoluirao od standarda koji su podrazumevali ne samo komplikovanije procedure otpuštanja, već i višemesečne otkazne rokove u pojedinim slučajevima. Čini se da su sadašnja normativna rešenja usmerena isključivo ka tome da otkaz poslodavca što manje košta, pa su i otkazni rokovi kraći, a u nekim situacijama se ni ne primenjuju. Konvencija Međunarodne organizacije rada broj 158 o prestanku radnog odnosa na inicijativu poslodavca, utvrđuje da je pravo na otkazni rok gotovo apsolutno: “Radnik kome radni odnos treba da prestane imaće pravo na razuman otkazni rok ili

naknadu umesto toga, izuzev ako je kriv za težu povredu radne discipline, odnosno takvu povredu radne discipline da bi bilo nerazumno tražiti od poslodavca da ga zadrži za vreme otkaznog roka” (član 11.). U praksi se ono međutim ponekad ograničava, a u Srbiji gotovo nestaje iz radnog zakonodavstva.²¹

Zakonik o radu Mađarske dozvoljava otkazni rok u trajanju od 30 dana do šest meseci, bez većih ograničenja. Jedine situacije kada radnik nema pravo na otkazni rok su one kada je do otkaza došlo u okolnostima u kojima ostanak radnika u procesu rada kod poslodavca objektivno nije moguć zbog ponašanja radnika i teških posledica koje su nastale njegovom krivicom (članovi 69. i 78.). U rumunskom Zakoniku o radu postoji samo donja granica otkaznog roka na 15 radnih dana (član 75.), u Republici Srpskoj i Crnoj Gori na 30 dana (Zakon o radu Republike Srpske, član 192. i Zakon o radu Crne Gore, član 177.),²² u Bugarskoj i Makedoniji su granice postavljene na 30 dana do tri meseca (Zakonik o radu Bugarske, član 326. i Zakon o radnim odnosima Makedonije, član 88.), u Federaciji BiH na 14 dana do tri meseca (Zakon o radu, član 105.), u Sloveniji od 30 do 150 dana (Zakon o radnim odnosima, član 92.). U Hrvatskoj je pravilo postavljeno nešto komplikovanije, ali će za većinu radnika otkazni rok iznositi između dve nedelje i dva meseca (Zakon o radu, član 122.). Iako se može argumentovano prigovoriti minimalnim trajanjima otkaznih rokova, treba reći da su navedene zemlje koliko-toliko očuvale prirodu i svrhu postojanja otkaznog roka. Fleksibilno razumevanje trajanja otkaznog roka koje je naknadno uvedeno u nekima od njih ne mora nužno biti na štetu radnika – pre svega se misli na novčanu kompenzaciju umesto otkaznog roka, kao i na “slobodno vreme”, odnosno umanjeње radnog vremena radnika koji se nalazi u otkaznom roku kako bi mogao da nesmetano traži drugi posao.

Nove tendencije se međutim mogu naći u Zakonu o radu Srbije, kojim je uređeno da otkazni rok može trajati od osam do 30 dana, ali samo u slučaju da radnik ne ostvaruje potrebne rezultate rada, odno-

²¹ Konvenciju 158 su prihvatile, od posmatranih zemalja: Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Severna Makedonija, Srbija i Slovenija. Bivša SFR Jugoslavija bila je potpisnica Konvencije.

²² U Crnoj Gori nije moguće produžiti taj period, odnosno on je fiksno određen na 30 dana.

sno nema potrebna znanja i sposobnosti. U svim ostalim slučajevima, uključujući i sve vrste prestanka radnog odnosa bez uticaja i krivice radnika – otkazni rok ne postoji (Zakon o radu, član 189.). Ovo je za sada jedinstveno rešenje u regionu, ali se mora pokloniti pažnja njegovom kritikovanju kako se od izuzetka ne bi načinilo pravilo, odnosno pravac daljeg razvoja tog instituta.

Alternative dominantnom političkom narativu

Od izuzetne je važnosti da postoje alternativne koncepcije dominantnom političkom narativu. Procesi koji se odvijaju se plasiraju dogmat-ski, bez pravih dokaza da ne postoje drugačije taktike i politike koje se odnose na investiranje, zapošljavanje, radna prava, kao i sa time usko povezanu poresku politiku i socijalnu politiku. Nesporno je da se radno pravo razvija i da postoje nove tendencije koje su proistekle najpre iz ubrzanog tehnološkog razvoja. Njih je nemoguće negirati, kao ni njihov uticaj na radno pravo. To međutim ne znači da bi smo se trebali odreći dosadašnje evolucije radnih prava i negirati sva dostignuća do kojih se došlo u XX veku. Čak i sudska praksa i praksa drugih državnih organa i institucija ide u prilog očuvanju instituta radnog prava, kao centralnih tačaka oko kojih se razvijaju nova pravila. Tako sud, po pravilu, procenjujući da li u nekom slučaju postoji radni odnos, razmatra faktički odnos radnika i poslodavca. Ako u takvom odnosu uoči elemente radnog odnosa, sud će odlučiti da radni odnos postoji bez obzira na to koji je ugovor o radnom angažovanju između radnika i poslodavca zaključen.²³

Portugalska socijalistička vlada izložena je kritikama da njena za sada uspešna reformska politika zapravo znači povratak na staro – na zakonodavstvo i politike koje su bile aktuelne pre 15-20 godina. Takva “kritika” međutim zapravo više otkriva o donedavno aktuelnim portugalskim politikama, nego o reformama koje socijalisti preduzimaju. One su samo potvrda da je na delu bio razvoj koji nije proizveo zadovoljavajuće rezultate za ubedljivu većinu stanovništva, i da je on morao biti

²³ V. npr. *Pulse Healthcare Ltd vs Carewatch Care Services Ltd & others* (UKE-AT/0123/12/BA) i *Aslam and Farrar vs Uber B.V.*, <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2016/10/aslam-and-farrar-v-uber-reasons-20161028.pdf>.

zaustavljen, odnosno anuliran. Situacija u Portugalu, kao i u mnogim drugim državama Evrope i sveta, zapravo je slična – kao da smo se našli u slepoj ulici evolucije koja ne vodi nikuda, i sada se moramo vratiti na raskršće na kojem smo pogrešno skrenuli – i izabrati neki drugi put.

Za početak, pomoglo bi da se države ne samoprocenjuju kao centar ili periferija i na osnovu te subjektivne procene potom grade sve svoje politike na isključiv način kao što je to slučaj danas. Na neka od regionalnih ili globalnih kretanja pojedinačna država regiona može da utiče malo, ili nimalo, na planetarnom nivou. Može međutim da utiče značajno na lokalnom nivou, i to pre svega na način koji predstavlja uklapanje svetskih trendova u lokalne prilike – kako anuliranje onih loših tendencija koje dovode do osiromašjenja stanovništva tako i forsiranje i podsticaj onih pozitivnih trendova koji će dovesti do razvoja privrede, zapošljavanja i konačno do održivog i stabilnog rasta standarda. Na pojedinačnim primerima uspešnih domaćih ili regionalnih poslodavaca, može se videti da postoje načini da se bez prisustva stranog kapitala kao “ulaznice” na svetsko tržište mogu plasirati proizvodi i usluge, i to bez pomoći i subvencija države. Takvi napori se moraju prepoznati, jer je reč o zdravom kapitalu u kojem poslodavac ne vrši radnu eksploataciju svojih radnika, nudi im dostojanstvene uslove rada i poštuje njihova prava. Takođe, država se može naći na mestu poslodavca, naročito kada je reč o investicijama od javnog značaja, kao što su one u infrastrukturu – takvi poslovi se danas pod nepovoljnim uslovima prepuštaju stranim kompanijama, a država se dodatno zadužuje da bi ih isplatila. Umesto stavljanja u fokus zdrave i održive ekonomije koja istovremeno čuva radnička prava, forsira se dakle “trka do dna” koja ne može omogućiti drastično bolji život ogromne većine građana, niti može predstavljati održivu politiku na duže staze – pre ili kasnije, država će ostati bez para za subvencije i druge vrste podrške stranim investitorima, što će značiti njihovo povlačenje i ostavljanje privredne pustoši iza sebe. Istovremeno, sav višak vrednosti stvoren od strane radnika u periodu trajanja “trke do dna” davno je napustio zemlju i zauvek je izvan domašaja.

Trebalo bi reći da se nove ekonomske i druge politike takođe zasnivaju na kapitalističkim odnosima – bilo bi naivno očekivati silovite zaokekrete na političkoj sceni koje bi povratile život nekim drugim opcijama.

Kapitalizam kojem se teži na levisi, takozvani “demokratski socijalizam”, dizajniran je tako da spreči dalje podvajanje bogatih i siromašnih, da osigura poštovanje vrednosti svakog individualnog uloženog rada, kao i da omogućiti dostojanstven život radnicima i njihovim porodicama.

U Srbiji je u toku realizacija projekta “Alternativni Zakon o radu”, koji realizuju stručnjaci ispred nekoliko organizacija civilnog društva. Proizvod tih napora biće potpuno kodifikovano radno pravo, koje je istovremeno harmonizovano sa pravom Evropske unije i svim drugim relevantnim međunarodnim instrumentima – uključujući sve konvencije i preporuke Međunarodne organizacije rada, čak i one koje Srbija nije ratifikovala ili na drugi način prihvatila. Cilj je da se pokaže kako je savremeno radno pravo moguće sačiniti na temeljima radnog prava druge polovine XX veka, i da se pri tome može zadržati zadovoljavajući nivo i kvalitet radnih prava. Cilj je takođe da se pokaže da država sama uništava radno zakonodavstvo kao proizvod njenih ekonomskih i drugih politika, i da to nije nužna propratna posledica harmonizacije koju zahteva Evropska unija, što je neistina koja se u Srbiji često plasira građanima putem medija koji podržavaju vladajuću političku opciju.

Budućnost radnih odnosa leži u uzajamnom poštovanju poslodavaca i radnika. Sadržina tih odnosa može se menjati i varirati, ali korpus osnovnih radnih prava mora biti konstantan. Trebalo bi da postoji skup osnovnih vrednosti koje neće moći da budu predmet normativnih intervencija, kao ni pregovora. U suprotnom, nastaviće se devolucija radnih prava i moraće se preispitati osnovni postulati radnog prava – što kao posledicu ne može imati ni socijalnu pravdu, ni socijalni mir.

Literatura

- Bradaš, Sarita. 2018. *Prekarna zaposlenost na tržištu rada Srbije*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Bradaš Sarita i Mario Reljanović. 2019. *Indikatori dostojanstvenog rada u Srbiji*. Beograd: Fridrih Ebert Stiftung.
- Eurostat, Asylum and Managed Migration Database, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/asylum-and-managed-migration/data/database>.
- Jandrić Maja i Danilo Krivokapić. 2017. *Profil radnika zaposlenih preko agencija za privremeno zapošljavanje*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.

- Jašarević, Senad. 2015. "Nove forme rada u Evropskoj uniji i Srbiji". *Radno i socijalno pravo*, 1. Beograd: Udruženje za radno pravo i socijalno osiguranje Srbije.
- Mihajlović, Srećko, ur. 2019. *Sunovrat radničkih prava i pokušaji zaštite. Prekarizacija radnika u prvim decenijama 21. veka*. Beograd: Centar za razvoj sindikalizma.
- Reljanović, Mario. 2019. *Alternativno radno zakonodavstvo*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, Centar za dostojanstven rad.
- "Statistički podaci Republičkog zavoda za statistiku o registrovanoj zaposlenosti za period 2012.–2019. godina", <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/trziste-rada/registerovana-zaposlenost/>.
- Urdarević, Bojan, Sarita Bradaš, Ivan Sekulović, Željka Jorgić Đokić, Mario Reljanović, Tanja Marković Nataša Nikolić. 2019. *Analiza stanja ekonomskih i socijalnih prava u Republici Srbiji*. Beograd: Centar za dostojanstven rad, Olof Palme Centar. Dostupno na: <https://pescanik.net/wp-content/uploads/2019/07/ceo-izvestaj-CDR.pdf>.

Propisi i sudska praksa

- Aslam and Farrar vs Uber B.V, <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2016/10/aslam-and-farrar-v-uber-reasons-20161028.pdf>.
- Direktiva 2003/88/EZ Evropskog parlamenta i Saveta od 4. 11. 2003. godine o određenim vidovima organizacije radnog vremena.
- Konvencija Međunarodne organizacije rada broj 158 o prestanku radnog odnosa na inicijativu poslodavca.
- Krivični zakonik Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.
- Pulse Healthcare Ltd vs Carewatch Care Services Ltd & others (UKEAT/0123/12/BA).
- Zakon o agencijskom zapošljavanju Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 86/2019,
- Zakon o radnim odnosima Severne Makedonije, *Službeni glasnik RM*, br. 62/05 sa kasnijim izmenama zaključno sa 27/16.
- Zakon o radnim odnosima Slovenije, *Uradni list R. Slovenije*, br. 21/13.
- Zakon o radu Crne Gore, *Službeni list CG*, br. 74/19.
- Zakon o radu Federacije BiH, *Službene novine FBiH*, br. 1/16 i 89/18.
- Zakon o radu Hrvatske, *Narodne novine RH*, br. 93/14, 127/17, 98/19.
- Zakon o radu Republike Srpske, *Službeni glasnik R. Srpske*, br. 1/16 i 66/2018.
- Zakon o radu Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 24/05 sa kasnijim izmenama zaključno sa 95/18.
- Zakon o ulaganjima Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 89/15 i 95/18.
- Zakon o zapošljavanju stranaca Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 128/2014, 113/2017, 50/2018 i 31/2019.

Zakonik o radu Bugarske, SG. 26/1 Apr 1986 sa kasnijim izmenama zaključno sa SG. 92/6 Nov 2018.

Zakonik o radu Mađarske, Act I of 2012 on Labour Code.

Zakonik o radu Rumunije, Law No. 53/2003.

Deindustrijalizacija,
nostalgija i struktura
osjećaja

Konfiscirana sjećanja (na rad i zaposlenost)

Uvod

Nakon što su se građani europskih socijalističkih zemalja našli u novom političkom, društvenom i ekonomskom okružju, prošlosti njihove svakodnevice ponudile su se nove perspektive, među ostalim i iz okružja društvenih i humanističkih znanosti.¹ Znanstvenici koji su došli sa Zapada najprije su otkrili ono što su očekivali ili i “znali otprije”: dugotrajnu i snažnu čežnju za dobrima tržišne ekonomije i liberalne demokracije. Dok su oni izvještavali o stezi, oskudici i strategijama preživljavanja, domaći istraživači radije su razmatrali “subverzivnu” kulturu, koja je bujala odozdo, najčešće iz supkulturnih izbi nadahnutih popularnom kulturom kapitalizma. Poslije nekog vremena, kada se zapazilo da promjena političkog, društvenog i ekonomskog sustava nije donijela očekivano zadovoljstvo, počelo se pisati o propustima u pretvorbi i privatizaciji, kljentelizmu i drugim “prežitcima socijalističkog mentaliteta”, porastu društvenih razlika, novom “divljem kapitalizmu” i “krnjoj demokraciji”. Otprilike istodobno istraživači su čuli i zabilježili prve iskaze u kojima su građani društava “u tranziciji” govorili o boljem životu u socijalizmu. Otkriće postsocijalističke/postkomunističke nostalgije počelo je puniti stranice znanstvenih časopisa, zbornika znanstvenih radova i znanstvenih monografija.²

¹ Tekst je doradena i proširena verzija članka koji je pod istim naslovom objavljen u časopisu *Studia ethnologica Croatica* 32/1, 2020: 233–257.

² Ovaj odlomak krajnje je pojednostavljen i ponešto pristran pokušaj sažimanja dijela literature koja se zanima za “običan život u socijalizmu” i doživljaj prijelaza “iz socijalizma u kapitalizam”, ali i mog iskustva sudjelovanja na znanstvenim skupovima o tim temama. Uzoran pregled relevantne literature ponudila je Larissa Zakharova (2013).

Još 2004. godine Maya Nadkarni i Olga Shevchenko zapazile su da je nostalgija postala središnjim pojmom u tumačenju odnosa građana nekadašnjih europskih zemalja državnog socijalizma prema nedavnoj prošlosti. “Zbog čega je”, zapitale su se, “[nostalgija] postala tako raširena – kao fenomen i kao konceptualna kategorija koja ujedinjuje različite fenomene kulture širom regije” i “[š]to je zajedničko tim nostalgijama, a čini ih različitim od nostalgija drugdje” (2004: 488). Šest godina kasnije Maria Todorova parafrazirat će prvu rečenicu Marxova i Engelsova *Komunističkog manifesta* kojim su Nadkarni i Shevchenko započele svoje razmatranje “politika nostalgije”: “Bauk kruži akademskim svijetom: istraživanje postkomunističke nostalgije” (Todorova 2010: 1). Do tada, fenomen se razložio na različite inačice “dobre” i “loše” nostalgije: neki su u njemu prepoznali komodifikaciju simbola komunizma i time trijumf kapitalizma (dakle praksu kojom se prazni značenje snažnih i važnih simbola komunizma), drugi pak opasnu vezanost za kulturu (i politiku!) prethodnog razdoblja (usp. Nadkarni i Shevchenko 2004: 490). No bez obzira na svoju političku orijentaciju (koja je sudjelovala i sudjeluje u razlikovanju iskaza sugovornika prema nekoj od binarnih podjela nostalgijskih osjećaja)³ mnogi analitičari složili su se u tom da se radi ili o čežnji zbog čežnje same (jer njezin je objekt ionako nepovratno izgubljen) ili o žalovanju za “moralnom i političkom izvjesnošću *idealizma* prije 1989.” i željama koje su ionako bile nedostižne (ibid.: 491, 495–496; kurziv R. S.).

“Nostalgija [...] je”, u uvodu često citirane knjige Svetlane Boym *The Future of Nostalgia*, “čežnja za domom koji više ne postoji ili nikada nije postojao”. Ona je “osjećanje gubitka i izmještenosti”, ali i “romansa s vlastitom fantazijom” koja “može preživjeti samo u vezi na daljinu” (2001: xiii). Ipak, za Boym, nostalgija može biti ne samo jalova nego i produktivna, ne samo restorativna nego i refleksivna, ne nužno retrospektivna nego i prospektivna: “*Fantazije o prošlosti* koje su određene potrebama u sadašnjosti imaju izravan utjecaj na stvarnost u budućnosti. [...] refleksivna nostalgija ima sposobnost pobuditi višestruke razine svijesti” (Boym 2001: xvi, 50, kurziv R. S.). Takvo promišljanje “crvene nostalgije” s vremenom će steći zamjetan broj meritornih pobornika. Daniela

³ U tom smislu naročito se zanimljivom čini podjela na reakcionarnu i progresivnu nostalgiju (Smith i Campbell 2017: 613).

Koleva je opisuje kao “unatrag gledajuću utopiju, tj. čežnju za idealiziranim prošlošću koja ukazuje na deficite sadašnjosti”, pa se odlučuje istaknuti njezin “potencijal za samopozicioniranje, [ponovno] uspostavljanje društvenih veza i simboličko suočavanje s promjenama” (2011: 417–418, kurziv R. S.), a Olivia Angé i David Berliner u svom “Uvodu” zborniku *Anthropology and Nostalgia* prišli su i korak bliže utvrđivanju ravnovjesja među polovima njezine kvalitete:

Daleko od toga da je riječ samo o bijegu od nepovratnosti prošlosti, ili o politički nesubverzivnim [...], nostalgичnim lamentima: [nostalgija kao afekt, diskurs i praksa] može uključivati moralnu kritiku sadašnjosti i alternativu za suočavanje s društvenim promjenama [...]. Katkad, nostalgija je “oružje” [...]. [Može imati] “osnažujuće djelovanje” i “kritički potencijal” (2016 [2015]: 5).⁴

S druge strane, kako god je razumjeli, upozorio je Dominic Boyer, postsocijalistička/postkomunistička nostalgija “participira u civilizacijskom diskursu dugog trajanja koji nudi čvrstu masu istočnoeuropske nazadnosti kao osnovnu točku iz koje Zapadna Europa iscrtava svoju luminoznost, svoju okrenutost budućnosti, zapravo samu svoju ‘europskost’” (Boyer 2010: 22). Drugim riječima, “istočnoeuropsku nostalgiju morali bismo promatrati uvijek i kao *postimperijalistički simptom*, simptom sve izraženije manične potrebe u Zapadnoj Europi da Istočnu Europu fiksira u prošlosti” (ibid.: 23; usp. npr. Kovačević 2008: 20; Rabikowska 2013: 3, 12).⁵ Promotrimo li je u skladu s tim prijedlogom, postsocijalistička/postkomunistička nostalgija nije jedno od istočnoeuropskih identitetskih sidrišta, nego alat u izvedbi modela normalizacije zapadnoeuropske (i američke) krize identiteta koju je prouzročio završetak razdoblja hladnog rata (Wæver 1992; Hanhimäki 2014: 673). Također, u ovom slijedu zaključaka nameće se pitanje o ulozi domaćih znanstvenika koji svoja zapažanja opisuju istim terminima.

Radi li se o impulsima koji su pomicali konceptualne okvire istraživanja postsocijalističke/postkomunističke nostalgije, mogli bismo

⁴ Tom “konceptualnom projektu rekonfiguracije nostalgije kao analitičkog oruđa” pridružili su se i mnogi drugi autori (May 2017: 405). Usp. npr. Berdahl 2010.

⁵ “[N]astojanja na oblikovanju zajedničkog europskog sjećanja”, zapazila je i Sabina Mihelj, “često uključuju teške pregovore u kojima se stavovi istočnih Europljana prema prošlosti ocjenjuju sa stajališta dominantnih zapadnih narativa” (2017: 242).

pretpostaviti da su neki od njih pratili, adoptirali i prilagodili teze kojima je znanost Zapada do tada tumačila zapažanja o nostalgiji u vlastitom okružju. Općenito, znanstveni radovi koji donose rezultate promišljanja nostalgije na Zapadu nerijetko započinju podsjećanjem na to da je taj pojam prvi put upotrijebio Johannes Hofer 1688. godine da bi imenovao duševnu bolest: osobito stanje čežnje za domom što su ga osjećali švicarski vojnici, ratujući za račun različitih europskih vladara. Tištale su ih, po Hoferu, malodušnost, melankolija i nepostojanost osjećaja, uz napadaje beznadnog plača, gubitak apetita i pokušaje samoubojstva (usp. npr. Starobinski i Kemp 1966; Davis 1977: 414–415; Bonnett 2010: 5; De Vries i Hoffmann 2018: 7). “Do izbijanja nostalgije često dolazi nakon revolucija”, ustvrdila je Svetlana Boym i kao primjer navela Francusku revoluciju (2001: xvi). Neki autori naveli su i starije primjere, upozoravajući na odgovarajuće reference u Homerovim i Hipokratovim radovima, pa i u Bibliji (Martin 1954: 93). Najčešće, ipak, radi se o kritici “desničarske reakcionarne politike, koja promatra prošlost kroz sentimentalne emocije da bi je učinila možda ne savršenom, ali svakako boljom od sadašnjosti” (Smith i Campbell 2017: 612). Time je nostalgija (i prije no što se otkrila u postsocijalističkim zemljama) stekla oznaku “reakcionarne bolesti” (ibid.: 614),⁶ no s obzirom na to da takvo određenje jasno otkriva političku poziciju kritičara, valja mu dometnuti i ocjene prema kojima su zapadnoeuropske ljevičarske “urbane elite” sklone stereotipizirati radničku klasu kao reakcionarno nostalgичnu (Bonnett 2010: 131).⁷

⁶ To potvrđuje obimna bibliografija, a ovdje donosim tek primjere iz zbornika *The Imagined Past: History and Nostalgia* koji su uredili Christopher Shaw i Malcolm Chase nakon što se krajem 1986. godine u Leedsu održao *History Workshop* 20 s temom “Uses of History”. U uvodnom tekstu urednici su ovako opisali ideju iz koje je proizašao njihov projekt: “Čim smo predložili niz radionica na temu nostalgije to se prihvatilo s entuzijazmom, jer nama se činilo da su suvremena glad za prošlošću i komercijalne prosudbe koje hrane apetit Hovisovim pekarskim proizvodima i *Lark Rise to Candleford* hladnjacima za vino dvostruko zlostavljanje. One trguju komfornim i ohrabrujućim slikama prošlosti, čime potiskuju njenu raznolikost i, ujedno, njene negativne aspekte; štoviše, osjećali smo da je činjenica popularnosti tih slika simptom suvremenih slabosti. Bolestan Europljanin legao je u krevet, sanjajući o djetinjstvu koje nikad nije imao, krenuvši unatrag u niz izmišljenih infantilnih ljeta bez oblaka. Naše razumijevanje nostalgije bilo je prilično borbeno, stoga: željeli smo istražiti kulturni fenomen koji nam govori o sadašnjosti kroz falsifikaciju prošlosti” (Chase i Shaw 1989: 1). Prilog Davida Lowenthala već naslovom potvrđuje takav pogled na fenomen nostalgije: “Nostalgia tells it like it wasn’t” (1989).

⁷ Chiara Bonfiglioli zapazila je da su se u nekim zapadnoeuropskim državama, “na-ročito onima u kojima su postojali snažni antifašistički pokreti otpora i komunističke

Nostalgija je, upozorio je Alastair Bonnett, “politički mobilna emocija” (ibid.: 3).

U polemičkom članku o fenomenu nostalgije objavljenom 1988. godine Kathleen Stewart odlučila je razumjeti nostalgiju na način na koji će to u svojim promišljanjima izvještaja s postsocijalističkih terena učiniti, među ostalima, Daniela Koleva, Olivia Angé i David Berliner, kao gradivni materijal za zamišljanje i proizvodnju budućnosti. Ovdje je taj članak zanimljiv ne samo zbog toga što upućuje na moguće uzore kasnijim “utješnim” tumačenjima fenomena postsocijalističke/postkomunističke nostalgije⁸ nego i stoga što nudi primjer života stanovnika okruga Raleigh na istoku SAD-a nakon što su zatvoreni ugljenokopi i nezaposlenost je postala “potpuna i konačna”. Nekadašnji rudari su nostalgični, zapazila je Stewart, ali “ne kao turisti koji snimaju uokvirene scene s uobičajene udaljenosti, nego kao prognanici u vlastitoj domovini, bolno se držeći zbliznosti u svijetu koji ih je već napustio” (1988: 235).

U ovom tekstu ne namjeravam raspravljati o “fenomenu nostalgije” u prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti na “Istoku” i na “Zapadu”. Zanimat

partije [...] pojavile određene artikulacije postsocijalističke nostalgije za radikalnom prošlošću” (2011: 121). O ljevičarskoj nostalgiji za “iščeznulom solidarnošću koherentnog i ujedinjenog” predmarksističkog proletarijata” i o suvremenim pozivima s britanske i američke ljevice na “kontinuitet borbi seljaka, obrtnika i radnika za slobodu, jednakost i zajedništvo” piše i David Lowenthal u tekstu koji sam spomenula u prethodnoj bilješci (1989: 28). Bez namjere da nepotrebno proširim raspravu ovdje samo dodajem važno zapažanje Cristofera Scarboroa o sjećanjima koja su prikupili djelatnici Povijesnog muzeja u Dimitrovgradu za svoj stalni postav Omladinskog brigadirskog pokreta u Bugarskoj 1946.–1988. Tekstovi tih sjećanja, upozorio je Scarboro, odavali su nostalgiju za danima mladenačkog entuzijazma, ali su ujedno, svojim “pozivima na povratak prošlosti”, proizvodili “nostalgичnu kritiku bugarskog socijalizma 1960-ih i 1970-ih” (2010: 48, 51). Riječ je, nema sumnje, o nostalgiji za razdobljem u kojem se rad tumačio u terminima herojstva, jednako kao i u poslijeratnoj Jugoslaviji.

⁸ Naime, Stewart primjećuje pozivajući se na Baudrillardov pojam hiperrealnosti: “U svijetu gubitaka i nestvarnosti nostalgija je sve važnija kao ‘fantazmatska, parodijska rehabilitacija svih izgubljenih referentnih okvira’. Ali to ovisi o tome gdje stojite: s jednog mjesta u kulturnom krajobrazu nostalgija je shizofrena oduševljenost [...] običnom sadašnjošću koja promatra slike radi slika samih; s drugog mjesta ona je naslikana budna želja da se uokviri sadašnjost kulture u odnosu na ‘drugi’ svijet – da sadašnjost postane objektom kulture koji je moguće vidjeti, prisvojiti, odbaciti, poremetiti ili od kojeg se može ‘učiniti nešto’” (1988: 227–228).

će me opravdanost posezanja za pojmom/konceptom nostalgije u znanstvenim radovima koji se temelje na razgovorima o prošlosti ili se tim razgovorima ispomažu u promišljanju promjena koje su utjecale na politički, društveni i ekonomski poredak. Konkretno, zanimat će me upotreba pojma nostalgije u tumačenjima iskaza o promjenama koje su utjecale na status i razumijevanje rada i zaposlenosti.

Sjećanja na rad i zaposlenost na domaćem terenu

U članku koji sam ranije spomenula, o “politikama nostalgije”, Nadkarni i Shevchenko priključile su se nizu rezultata sličnih istraživanja u europskim zemljama koje su izašle iz razdoblja državnog socijalizma navevši iskaz Vere, čistačice iz Moskve, koja im je rekla da je prije 1990. godine živjela lagodnije. “Ne tvrdim da komunisti nisu krali”, objasnila je komentirajući prakse korupcije u 1990-ima, “da, krali su. Ali mi to nismo znali, nismo to morali vidjeti” (2004: 506). “Ako se kritika politike ovdje prikriva kao nostalgija”, upozorile su Nadkarni i Shevchenko, “*i sama nostalgija se prikriva kao nepristran iskaz*” (ibid., kurziv R. S.):

Uzimajući u obzir Verina politička uvjerenja (kroz 1990-e konzistentno je glasala za komuniste) moglo bi se doći u iskušenje da se postavi pitanje o političkoj neutralnosti njene nostalgije. Ipak, čini se poučnim usporediti njena sjećanja [...] s iskazima mladih Rusa i Mađara o njihovim sjećanjima na materijalnu kulturu i osobne živote u razdoblju socijalizma. Refren koji se ponavlja u sjećanjima na stvari koje su posjedovali, na avanture u pionirskim kampovima ili na druženja u školi ne zvuči različito od Verinih [...]: “blesavo, ali lijepo: dio mog života”. Zbog čega takvi iskazi liberalnim čitateljima zvuče ideološki prihvatljivije od Verinih razmišljanja? (ibid.: 506–507).

Ovaj tekst fokusira se na problematiku rada i zaposlenosti izborom navoda iz objavljenih istraživanja stranih autora te izborom iz tematski usmjerenih razgovora koje su suradnici projekta Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (TRANSWORK 2017–2021) obavili sa sugovornicima različite dobi i različitog društveno-ekonomskog statusa u svim krajevima Hrvatske, od Pule, Rijeke i Čakovca, do Iloka i Dubrovnika. Preciznije, riječ je o onim dijelovima razgovora u kojima su jednako sugovornici sa “Zapada” i naši sugovornici iskazali “nostalgijska sjećanja” (na rad i zaposlenost) kakva, kako tvrde Nadkarni i Shevchenko, “pri-

padaju manje atraktivnoj i politički opasnijoj vrsti restorativnih [nostalgijских sjećanja]” (2004: 507). Uočila ih je Svetlana Boym upozorivši da “ne razlikuju stvaran dom od zamišljenog”, nego, štoviše, rade na “izgradnji izgubljenog doma” i “zatvaranju pukotina u sjećanju”, što ih čini pogodnim materijalom za osnaživanje novog vala buđenja nacionalnih i religijskih osjećaja. “Restorativna nostalgija”, istaknula je Boym u najavi prvog poglavlja knjige *The Future of Nostalgia* (u kojem će “[s]lijediti tijekom nostalgije od pastoralne scene romantičnog nacionalizma do urbanih ruševina modernosti, od poetskih krajolika uma do cyber-prostora i sve-mira”) “ne misli o sebi kao o nostalgiji, nego radije kao o istini i tradiciji” (2001: xvi, kurziv R. S.).⁹ S druge strane, pozivajući na oprez u interpretaciji nostalgijских sjećanja i nostalgijских praksi (u postsocijalističkom kontekstu), Nadkarni i Shevchenko naglašavaju da nostalgiju valja razlikovati od ostalih vrsta “ulaganja u prošlost” (2004: 504), da nije moguće jasno razdvojiti manifestacije “refleksivne” i “restorativne” nostalgije i da je “jezgra političkog značaja nostalgijских praksi određena širom društveno-političkom logikom postsocijalističkog razvoja tako da jednake prakse, ili čak iste namjere koje aktiviraju te prakse, ispunjavaju radikalno različite društvene funkcije ovisno o kontekstu u kojem se događaju”. Također, zamijetile su razliku u nostalgijским osjećajima svojih sugovornika različitih generacija. Subjekti njihovih istraživanja stariji od 50 godina često su naglašavali ekonomsku depriviranost starije generacije i osjećaj otuđenosti od postsocijalističke stvarnosti. Taj nalaz autorice su interpretirale kao stanje koje je Pierre Bourdieu nazvao *histerezom habitusa*, kao “uznemirujući nedostatak uklapanja internaliziranih dispozicija pojedinca i novih ‘pravila igre’ koja ih neprestano podsjećaju na to da su izgubili mogućnost djelovanja i kontrolu” (ibid.: 504–509).

U tri godine terenskih istraživanja suradnici na projektu TRANSWORK napravili su 132 tematski usmjerena razgovora. Zanimale su nas promjene koje su se dogodile u području rada nakon 1990. godine, a potom i nakon globalne financijske krize 2007./2008. i pristupanja Hrvatske Europskoj uniji 2013. godine. Da bismo o tome saznali,

⁹ Takvo tumačenje nostalgije (koja “kotač povijesti vraća unatrag”), zapazila je Natali Marcos Piason, “proganja razne struje ljevičarske misli” temeljem Marxova određenja radikalne revolucije, zapravo posudbe krilatice koju je, prema Matejevu evanđelju, izrekao Krist: “Revolucija 19. stoljeća mora pustiti mrtvima da pokopaju svoje mrtve, kako bi se dokopala svog vlastitog sadržaja” (2004: 13).

morali smo doznati i o sjećanjima na uvjete života i rada u razdoblju kasne industrijalizacije kroz koju je Hrvatska, tada jedna od republika socijalističke Jugoslavije, prošla nakon 1950-ih. Neki naši sugovornici ponovili su “formulu” tvrdnje kojom je čistačica Vera Mayi Nadkarni i Olgi Shevchenko opisala prekretnicu iz 1990-ih: “[U] onom sistemu si mogao radit, krast i živit, a u ovom sistemu oni radu, oni krađu, oni živu. Mi ne živimo, niti radimo, niti krademo” (Zadar, lipanj 2017., vozač u mirovini); “Istina je, krali su, uzimali su [...], ali su dali radnicima” (Zagreb, ožujak 2018., umirovljena radnica tvornice Sintal). Ipak, zamjetna većina sugovornika starije životne dobi odlučila se za iskaze u prilog oštrijoj opreci iskustava života i rada nekad i danas:

[...] ovde, u Komandi, ja sam tu radila, ja imam vojnu mirovinu [...] bila sam servirka, oficirima sam piće, marende dilila [...] i cili svoj staž. [...] Meni je bilo najljepše dok je bio Tito [...], pa neka svi govore šta oće. Ovo sve lopovi. Ja bi otišla u Vladu i odnila onu moju plaketu što su mi poslali i onu zlatnu medalju i rekla: “Evo vam i ovo. Jer ono sve što smo mi zaslužili, vi ste pokrali.” Nije potreba danas da ja gladujem, ja kupim boce... Sve što popiju po domu [umirovljenika] ja pokupim i nosim predat da bi ja mogla sebi kupit kilu voća. Jel to sramota? To je sramota [plače] (Šibenik, ožujak 2020., žena 80-90 godina).

Mirovina ove naše sugovornice jedva dostaje za troškove smještaja u domu za starije i nemoćne. Sin joj, rekla nam je, jednom mjesečno da nešto novaca za osnovne higijenske potreštine. Za razliku od njezine očite depriviranosti nekadašnji električar u trogirskom brodogradilištu i prije odlaska u mirovinu uspio je steći imovinu koja je danas na dobrobit njegove djece. U svojoj priči on niže topose značajnog broja zabilježenih pripovijedanja o radu u zemljama čiji je naziv većim dijelom druge polovice prošlog stoljeća sadržavao pojmove “narodna” i/ili “socijalistička”: teškog/napornog rada, osjećaja ponosa zbog uspješnog poslovanja poduzeća, zbog vlastitih postignuća u radu i temeljem rada te naposljetku zbog horizontalne i vertikalne solidarnosti u poduzeću:

Trideset godina sam radia u Brodogradilištu Trogir. [...] rad u škveru, to je strašno teški rad, to su velike plohe [...]. U ono vrijeme nosili su radnicima na brod i mlijeko i [...] čaj sa rumom, tolko se radnik poštivao. Postole, odijela, čizme, zaštitno [odijelo]..., sve su imali. Ja sam u penziji od '94. [...]. Ja sam električar, meni je bilo u poduzeću odlično [...]. Bilo je novaca, gradila se jedna kuća, druga kuća, apartmani, sve sa 10 prsta [...]. Za mene je život bia odličan, ali uz naporan rad. [...] Nas je

bilo 2500 radnika škvera, a 1000 kooperanata. [...] Radili smo dokove, radili smo sve živo, to je bilo slavlje: dvadesetdevetoga [studenog; Dan Republike] plaću, plaću i po viška, Nove godine, plaću, plaću, Prvi maja plaću viška! Živilo se. [...] Ja sam ponosan, ja sam napravio ovu kuću i još apartmana [...]. Stanove su davali [...] Bili su komunisti uvijek, ja nemam protiv njih ništa, oni su dragi meni ljudi, ali mijenjali su stanove kako su oni htjeli. [...] Ja znam ljude koji su zaradivali više od mene, imaju dvosobni, trosobni stan, one male sobice, nema vrtla, nema ničega, nisu ništa napravili svojoj djeci. Lako dok su djeca mala [...]. Ja imam kuću [...]. Meni su davali stan, pošto sam ima troje djece, ali ja sam rođen na selu, volio sam uvijek malo oko vrtla [...]. Jednoga dana predsjednik komisije [...] veli on [...]: "Mali moj, sutra dijelimo kredite. Bi li ti kredit ili stan?" [...] Ja kažem: "Ja sam mladi radnik, godinu i pol dana sam ovdje, ko će meni dat stan i kredit?" Kaže: "Ne vodi brigu" [...] (Trogir, ožujak 2020., muškarac 80–90 godina).

U priči 20-ak godina mlađe žene koja je radila kao tajnica u šibenskoj Tvornici elektroda i ferolegura naročito su naglašeni elementi solidarnosti i osjećaja jednakosti među radnicima, bez obzira na porijeklo i obrazovanje. Usto, njezini majka i otac radili su u istom poduzeću (majka u tvorničkoj ambulanti) i, kao i naš sugovornik iz Trogira, svojim plaćama uspjeli su izgraditi kuću. Za razmjerno lagodan život, kako otkriva njezina priča, bila je zaslužna i devalvacija 1980-ih:

Počela sam '79. [...] mater i otac radili, lipo su me tamo ubacili [...] i to je tako, u ono doba kad si se zaposlio, to je moralo bit doživotno. [...] Ja nisam bila vezana na TEF samo svoj radni staž, nego i materin i čaćin [...] tako da sam ja saživljena sa tim, cili život, ka dite... [...] Ja bi se sutra vratila u TEF. Možda je to stvar godina, možda je to stvar moje mladosti, mog prvog zaposlenja, ne znam, al u svakom slučaju tamo ka da je neko same dobre ljude skupio. [...] Tamo je dakle bilo od nepismenih ljudi do vrhunskih intelektualaca, od ljudi [...] iz centra grada do seljaka di nije struja, voda do tog trena došla, koji su putovali [...] do posla. [...] To je bilo stvarno svakakvih sorti, ali šta ti je god tribalo, šta ti je god tribalo, svak će ti napraviti, bilo da treba popraviti peglu [...], bilo da treba nešto sašiti, to je bilo svih struka, svih zanata [...] al bez neke zbrke, nereda. I [...] još jedna stvar u TEF-u [...], mi smo imali Servis. Dakle, to je bilo, bilo je to po nekakvim radnim jedinicama organizirano, po pogonima i radnim jedinicama, a taj Servis, on je negdi pri kraju [...] TEF-a, prije njegovog raspada, bilo je 100 ljudi. Dakle, tu su bili ljudi koji su godinama bili izraubani, znači il su se odali alkoholu ili su bili radno nesposobni zbog nekakvih nesrića privatnih [...], uglavnom to su bili ljudi koje smo mi plaćali [...], pričamo i o 70-ima i o 80-ima [...] ti su ljudi bilo ono: ajd nesi papir nekome [...] to su bili

ljudi koje su jednostavno pustili na miru da dočekaju svoju mirovinu. U ono doba socijala je bila u svima nama više prisutna, ili su mogućnosti bile bolje, sad ne znam u koju kategoriju bi to stavila, ali [...] takvih stvari danas fali. [...] Kod nas je sindikat bio jak [...] pa su se naputovali mater, ćaća: Rusija, toplice, [...] na skijanje [...]. Zimnicu [...] Pršuti su visili ka bumbete [...], kasa uzajamne pomoći [...], televizije Samsung [...] ti si moga cili zid imat televizija, ne bi ni ositija na plaći, još je bila devalvacija [...]. [Majka i otac] jednu plaću bi išli na te potrepštine šta bi kupovali, a drugu plaću bi živili s njom i kuću gradili (Žaborić, ožujak 2020., žena 60 godina).

Kao i neka druga velika poduzeća Željezara u Sisku imala je vlastitu ambulantu, dječji vrtić, brijačko-frizerski salon, kemijsku čistionicu, praočnicu rublja, pa i cvjećarnicu, a kupila je ili izgradila odmarališta za svoje radnike i njihove obitelji u Rogaškoj Slatini, Malinskoj, Bakru, na Pagu... (Tadić 2017: 9). Toga posljednjeg prisjetio se jedan od naših sugovornika:

Išao sam dolje, kako se zove ona Željezarina... Na moru je bio veliki hotel baš za radnike. [...] Odmaralište, da. [...] Prvi put u životu sam išao na more na taj način. [...] Išla su djeca radnika i voditelji, naravno. Lopte i ovo-ono, što je trebalo djeci. [...] Bilo je besplatno. To te odveze i doveze natrag (Sisak, lipanj 2018., muškarac 60–70 godina).

Rad u tvornici i rad tvornice ne samo što su radnicima omogućavali ono što u svojim kazivanjima nazivaju “pristojnim životom” nego su se upisali u izgled i kvalitetu gradskog okružja:

Znači, u Sisku Željezara nije bila samo proizvodnja cijevi. Željezara je bila i generator sportskog, kulturnog života, da tako kažem, a da ne kažem da je masa tih poduzeća i... Neke firme koje su se bavile specijalnim vrstama održavanja, pa su i one dolazile, bile su blizu locirane. Znači, tu je bila jedna baza razvoja. Ovaj hotel je napravila Željezara. Tu je nekad bio željezarski hotel. Koncem godine smo imali ugovaranja i hotel je bio pun. [...] Željezara je napravila sportske dvorane. Gore u Željezari je bilo kino. [...] ideja da se napravi mini naselje uz tvornicu. [...] Znači, nastalo je to jedno novo naselje koje jednostavno... Danas je to, kad dodete tamo, meni to osobno najljepši dio Siska, sagrađeno na rubovima hrastove šume. Željezara je sva u hrastovoj šumi. [...] Mišlim, gubitkom Željezare Sisak je izgubio svoj smisao, dušu i tako dalje (Sisak, ožujak 2018., muškarac 50–60 godina).

Osim što svjedoče o mogućnostima da se prihodima od rada i povoljnim kreditom koji je osiguralo poduzeće kupi zemljište i izgradi kuća, dobije stan, da se preko sindikata radnika poduzeća povoljno nabave

neke namirnice, pođe na izlet u inozemstvo i u toplice na oporavak ili da se ljetuje s obitelji u tvorničkom odmaralištu, priče o radu kakav je bio nekad nižu motive sigurnosti, lakog nalaženja posla i zaposlenosti u jednom poduzeću sve do vremena odlaska u mirovinu.

Ja sam radila u firmi [...], 35 godina u firmi sam radila i zaradila staž. U jednoj firmi. [...] Bilo je u tom lakše što si dobio posao odmah. Ja sam, na primjer, došla iz Bosne sa 17 godina i za dva tjedna otišla na burzu i odmah dobila posao. Nikoga ni znala ni pozнала. [...] Nisam išla od firme do firme ko sad. [...] A moj muž, kak se vratio iz vojske i tu je isto tako zaradio. U jednoj firmi smo mi [...] zaradili mirovinu. I sad nek mi neko ne kaže da nije bilo bolje u onom sistemu. [...] Mi smo došli bez ičega i kupili gradilište i izgradili kuću. [...] Imali smo jako dobre plaće. [...] Imali smo auto. Mi smo si išli u Kragujevcu platiti novi auto, radnici. Onda je bila uzajamna kasa [...] i mi smo išli u Kragujevac po novi auto [...] mi smo sebi kupili auto, mi smo gradili kuću [...] (Zagreb, ožujak 2018., žena 70–80 godina).

Jedan od naših kazivača, umirovljeni radnik pulskog brodogradilišta Uljanik, opisao nam je, ponosan na dosljednu provedbu načela samoupravljanja, postupak ostvarivanja promjena koje je po velikom štrajku radnika zatražio Centralni radnički savjet:

U Uljaniku [...] sam zapravo počeo raditi krajem '67. [...] Masovni štrajk je bio, i nakon toga reakcija je bila na Centralnom radničkom savjetu, odluka: zadužuje se [...] Uprava da formira neku službu za [...] analitičku procjenu u cijelom Uljaniku. Tada je Uljanik imao oko 8500 ljudi plus tri i nešto tisuća kooperanata [...]. Uglavnom, nagovorili su me i ja sam to prihvatio. Formirala se služba i kroz dvije godine smo to uspjeli provesti [...]. [...] prijedlog osnova sistema, pa modela analitičke procjene i tako dalje. Uglavnom, to je sve lijepo išlo na zborove radnika, i svugdje sam ja išao tumačiti. Na 48 zborova [...]. I zato ove priče danas o demokraciji [...] kod nas, znate, malo mi..., malo me smetaju, jer zaboravlja se jedan detalj, a to je neki veliki eksperiment koji se zvao samoupravljanje [...] jedan koji je za mene bio jedna velika priča (Pula, srpanj 2017., muškarac 80 godina).

Za mnoge naše sugovornike promjena koju su osjetili u svom društvenom i ekonomskom statusu nije se dogodila s parlamentarnim izborima 1990. godine. Odgodili su je rat i njegove posljedice, a "epifaniju" je odredio i trenutak konačne propasti "industrijskih giganata". Za radnike Uljanika, za koji se često moglo čuti da gotovo svaka pulska obitelj ima u njemu bar jednog zaposlenog, "promjena" je trajala godinama, postupnim gašenjem

proizvodnje. Zavarivač s kojim smo razgovarali u lipnju 2017. godine suočio se s prvim njezinim naznakama ubrzo nakon što se zaposlio:

Radim u Uljaniku kao zavarivač [...] već 20 godina. [...] Što se tiče plaće, ja kad sam prvi mjesec, nikad ne zaboravim, 4800 sam dobio [...] a danas [...] negdje 6000 [...]. A što se tiče troškova su velike razlike. Krećemo od benzina, bile su tri kune i 30 tada [...], cigare su bile sedam kuna, šest [...] sve je išlo 300%. Od svega, od mlijeka, ulja... [...] Prije kad je bilo ljeto i toplo pa se znalo i manjim tempom ić odraditi, imali su razumijevanja [...], a zadnjih par godina kad dolazi ljeto baš imaju restrikcije [...] forsiraju bluze radne, kacige, a goriš... [...] Nemaju više sluha. [...] Samo režu, smanjuju, stišću... [...] Uglavnom, svi su živčani, svi su nervozni [...]. Bilo je 12 500 tisuća ljudi, sad ih imaš 2000, možda se radilo duplo više brodova [...] i moj otac je radio u Uljaniku isto [...]. Uljanik je gradio [stanove]. Nema više. Tad je mogao Uljanik, imao je viškova, zaradu je imao [...] danas je drukčije. Imali su, i onda su investirali, gradili su zgrade [...] i onda si imao, ne znam, dvoje-troje djece, onda se bodovao po broju djece, po broju zaposlenih i tako, i onda si bio po spisku, po redu, i tako su se dijelili stanovi [...] znači: zgrada ta ima dvosoban, trosoban [...] imali su vjerojatno neku minimalnu ratu neke otplate, to je bila bagatela, to je bilo ništa. [...] Danas smo u dugovima, nema više viškova. [...] Ja da nemam dijete, [...] ja bi vjerojatno već odavno bio ili u Njemačkoj ili Australiji (Pula, lipanj 2017., muškarac 40–50 godina).

Kada smo nešto više od godinu dana kasnije ponovo došli u Pulu, u medijima su se mogle pročitati vijesti o skorom konačnom kraju rada brodogradilišta. Naš tadašnji sugovornik rekao nam je da gotovo svaki radnik koji to može odlazi na rad u inozemstvo:

Teško je to kad tako vidiš... [...] Svaki dan, u principu, ljudi odlaze. Od 1. 8., di smo imali u cijeloj grupi Uljanik, znači sa 3. majem, svim ostalim poduzećima, imali smo 4300 ljudi. Mi smo sad pali na nekih 3900 ljudi, znači, to je, u dva mjeseca i pol, malo manje [...]. A 400 ljudi, recimo, otprilike da je odlepršalo u dva mjeseca, tako da, ono... U principu, svaki dan srećeš nekoga ko ide ća (Pula, listopad 2018., muškarac 30–40 godina).

Odlazak iz zemlje i potraga za poslom u inozemstvu postali su uobičajenim dijelom hrvatske svakodnevice, za mnoge jedino moguće ili prihvatljivo rješenje:

Moj sin ima, 44-a godina je, 44-a godina je njemu... On nema perspektive. [...] ja mu govorim: "Traži, bjež van". Dakle, ja mu savjetujem, a to

ne bi smio jedan roditelj govoriti svojoj djeci. [...] Mislim, ti se nisi ni rodio [...]. Moglo se živjeti i raditi, sva je privreda zadarska mogla raditi (Zadar, srpanj 2017., muškarac 65 godina).

Spoznaju da se u prostoru rada dogodila promjena u Slavoniji, Baranji i Srijemu dogodilo je i dugotrajno izbjeglištvo:

Ja sam u sedmom mjesecu '98. diplomirala i da se nisam kući vratila krajem osmog mjeseca, ja mislim da bih ja umrla. Ja sam se morala vratit, ali isto tako sad znam da kad bih otišla, da se ne bih više ni okrenula. Mislim, jednostavno, sav taj polet što je bio do neke 2004., do 2006. čak, povratak stanovništva, obnova, radna mjesta, to vam je sad sve... ničega nema. Ljudi su danas prepametni da bi radili u Iločkim podrumima za 2600 kuna, ili da bi radili u bilo kojoj tvornici u Iloku, to malo što ima tekstila i tako, ili kod privatnika za 2600, ili minimalac, ni ne znam sad koliko je, 3000 kuna. Smatram da smo mi svi dovoljno pametni i da znamo dovoljno da znamo isto živjet u Zagrebu. Ja imam dvije starije kćeri od 16 i 18 i sina od 6 godina. Znači, školovanje mojih kćeri u Osijeku, samo smještaj u dom mene košta 1260 kuna mjesečno. Ja to moram imat. A zašto bi me to koštalo, ako mogu živjet u Osijeku, ili u Zagrebu, pa me ne košta ništa? Šta nam više vrijedi da živimo ovdje? [...] Rekao mi je neki dan čovjek u banci: "[...] vidiš da više nitko to... za Ilok više nikog nije briga". Ali kad se vi nalazite u takvom okruženju gdje su vam svi depresivni, vi od toga više ne možete pobjeći. Srest ćete ljude po gradu, to je sivilo. [...] Kod nas 70% zaposlenih ljudi koji rade, rade za minimalac. U Iloku Vam sad ima najmanje ljudi koji ne rade, jer oni koji su htjeli radit, koji su radno sposobni i nisu imali posla su davno otišli. [...] Njemačka i Irska najviše. [...] Moji su mama i tata isto bili u Njemačkoj od '71. do '78. Ja sam tamo rođena i onda su se oni vratili, kad su napravili kuću. Znam samo da je tata govorio, kad su se vratili, te '78., da je on radio sam, da mama nije radila, da su još kuću sređivali do kraja, da se moglo lijepo živjet, [...] da se živi cijeli mjesec od njegove plaće i da se još nešto uštedi (Ilok, veljača 2018., žena 40–50 godina).

Naposljetku naši mlađi sugovornici, naročito oni bez djece, većinom su sasvim internalizirali norme individualizma, pokretljivosti i kompetitivnosti, spremni mijenjati poslove i raditi na radnim mjestima za koja se traži drugačija, pa i niža kvalifikacija od one koju su stekli školovanjem. Pitanje socijalnih prava nisu spominjali radije ističući važnost ljudskih kvaliteta i upravljačkih kompetencija poslodavca. Najčešće je riječ o prekarnom radu i niskim primanjima, zbog čega je većina prisiljena koristiti se stečevinama svojih roditelja:

Ja se družim sa baš puno, puno ljudi koji su zapravo nezaposleni, odnosno tako su nekako zaposleni kao ja. Tako nekako, *in between*. Imaju svoj j.d.o.o., ili neki obrt, ili nešto, pa to nekako vrte. Većina njih vrlo brzo, nakon par mjeseci takvog života i takvog rada, izgore i onda se maknu, prestanu raditi i odu roditeljima. [...] Evo, imam jako dobru prijateljicu koja je [rastavljena]. [...] Ona radi u osiguravajućoj kući i ona jednostavno nema dovoljno love za sebe i dijete. Renta stan u kojem živi sa djetetom, jer joj režije i najam pojedu svu lovu. Ona sad smišlja kako zaraditi još ekstra novac. Međutim, nakon osam sati rada u firmi, u osiguranju, ona jednostavno nema snage. Mislim, ima snage, jer kuha djetetu. Onda radi, ne znam što, veganske kobase, tamo mijesi, pa će sad to prodavati. [...] Meni se čini da se generacijski dogodilo to da ljudi koji su imali stalne poslove i gdje su mislili da je smisao života imat stalni posao, da su oni zapravo priskrbili [...]. Nekako mi se čini da ova generacija sad troši taj resurs. Gledajući sve ove svoje prijatelje koji su završili pravo, redatelji su i rade na telki, imaju honorarne poslove, znači u smislu da nisu... zapravo, idu jest kod staraca i za veće investicije u njihovim stanovima... ako su im starci kupili stanove, starci plaćaju kredite ili obnovu, PVC stolarije, ili čega god, tako da se jako puno... da se mi svi, zapravo moja ekipa s kojom se ja družim, pravimo da smo jako odrasli i da imamo nekakve svoje stanove gdje živimo, bilo rentane bilo svoje, a zapravo se jako koristimo resursima od naših predaka. [...] Generalno, strategije nema. Uopće se ne bavimo pitanjima gdje se vidimo za pet godina. Kad se to pitanje postavilo u društvu par puta, svi su bili vrlo, uključujući i mene, anksiozni. Jednostavno, trebamo na psihoterapiju radi toga, odmah čim se postavi pitanje: "Gdje se vidiš za pet godina profesionalno?" [...] Jedino što je tužno je to što ću ja na kraju maltene stvarno iznajmit... Ono, ić ću spavat kod sebe u šupu. To mi je padalo na pamet, jer su sad obnovili šupu: da idem spavat u šupu da bih mogao *airbnb*at svoj stan. Pa kao, zašto ne bih jednu večer prespavao u tom, baš je lijepo. Ima puno starog namještaja. To je malo tužno, da te resurse koje sam ja naslijedio i dobio, da sad moram dat u neku rentu zato što ja nemam što, ili ne nalazim nekakav bolji način zarade od tih (Zagreb, ožujak 2019., muškarac 36 godina).

Sjećanja na rad i zaposlenost na "Zapadu"

Dijakronijske usporedbe uvjeta života i rada nalik ovima čuli su i zabilježili i drugi istraživači u zemljama s prostora bivše socijalističke Jugoslavije (usp. npr. Bonfiglioli 2020; Petrović 2017; Vodopivec 2020), ali i drugih nekoć socijalističkih država. Na ovom mjestu, međutim, zanimat će me usporediva svjedočenja iz zapadnoeuropskih zemalja i

Sjedinjenih Američkih Država pri čemu ću se usredotočiti tek na nekoliko primjera.

Gledati ljude kako odlaze na posao. Gledati mog oca kako ustaje. Bilo je divno to vidjeti, jer baš to je bila Amerika. Za to smo svi radili, da bi korporacije zaradile svoj novac, a mi bismo mogli živjeti svoj život [...]. Svi su bili dio zajednice. [...] Za ovo smo živjeli. I uživao sam u tome. Uživao sam u odlasku na posao. [...] I to su mi oduzeli. Vidjeti napuštene kuće [...], vidjeti trgovine kako se zatvaraju, vidjeti kako nezaposlenost razara [...] (Strangleman, Rhodes i Linkon 2013: 18).

Tada je bilo lako s poslom. Nisi trebao imati srednjoškolsko obrazovanje... Mogao si izaći van i dobiti posao bilo gdje – u Philip Morrisu, Harvesteru, na željeznici. Kao što je bilo u Harvesteru: prijavio sam se za posao, nazvali su me sutradan da bih narednog dana imao razgovor za posao. [...] mogao si odmah početi i dobro zaraditi [...]. U Harvesteru sam zarađivao oko 12 ili 13 dolara na sat [...], a sada niti 10. A to je bilo prije dvadeset godina (ibid.: 18–19).

Dvadeset i jednu godinu radio je isti posao. Ostao je na tom poslu, prije svega, jer su ga ljudi jako poštovali. Mogli su biti sigurni u to da će dobro obaviti posao. [...] Bio je ponosan na ono što je postigao (ibid.: 19).

Ta tri navoda odabrali su Tim Strangleman, James Rhodes i Sherry Linkon u uvodu tematu “Crumbling Cultures: Deindustrialization, Class, and Memory” časopisa *International Labor and Working-Class History*, pod odjeljkom naslova “Reflecting on Deindustrialization: Why Memory Matters” (ibid.: 7–22).¹⁰ Oni ukazuju na to da “deindustrijalizacija stvara snažan skup odgovora na prošlost, sadašnjost i budućnost”, zapravo “podstiče radnike da razmisle o svom sadašnjem stanju [...] i svojim izgledima i sigurnosti u budućnosti”. Također, deindustrijalizacija, tvrde ti autori, “potiče na razmišljanje o tome što je rad značio, o tome koje vrijednosti je stvorio rad u industriji, o povezanostima i prijateljstvima koja su se razvila među radnicima na istom poslu i o načinu na koji je uključenost u rad omogućavala ljudima da rastu i sazrijevaju”. Naposljetku, takva svjedočenja nekadašnjih radnika u industriji Strangleman, Rhodes i Linkon prepoznaju kao “aktivno razmatranje prošlosti” koje “omogućuje kritičku procjenu budućnosti društva, na-

¹⁰ Vidi i npr. Dudley 1994; Linkon i Russo 2002; Cowie i Heathcott 2003; High i Lewis 2007; K'Meyer i Hart 2011.

ročito u vezi s vrstama i kvalitetom poslova koji se nude” (2013: 19–20). Zbog toga, napominju, svaki istraživač koji bilježi životne priče radnika, dok se nužno suočava s “problemom nostalgije”, mora izbjeći zamku sentimentalne interpretacije prošlosti, ali ujedno “ne smije odbaciti stavove i iskustva običnih ljudi koji su se našli usred procesa industrijske promjene” (ibid.). Kao i to troje autora Kathleen Stewart, čiji tekst sam ranije spomenula, takva je promišljanja uokvirila pojmom nostalgije, ipak suosjećajući s nekadašnjim rudarima u regiji Appalachia na istoku Sjedinjenih Američkih Država, koji su joj govorili o tome

da je sve pošlo nagore, da se ljudi prema drugima odnose kao prema psima, da stariji ljudi moraju jesti iz konzervi pseće hrane, da se ljudi više međusobno niti posjećuju niti razgovaraju kao nekada, da ondje nema ničega i ništa za raditi, da nitko ne brine ni o kome osim o sebi, rudnici su zatvoreni i mladi ljudi su morali otići – ne može ih se kriviti jer za njih nije ništa ostalo (1988: 237).

U Velikoj Britaniji, Francuskoj i Njemačkoj Sophie Gaston i Sacha Hilhorst provele su opsežno istraživanje “nostalgijskih diskursa” zapazivši da je “značajnu manjinu – ili čak većinu – građana obuzela neka vrsta beznađa, osjećaj da je nešto trulo u samom srcu njihovih društava” (2018: 11). Rezultate istraživanja položile su uz tvrdnju Andreasa Huyssena, koji suvremene nostalgijske osjećaje vidi kao nastavak trenda iz razdoblja moderne, kao stalno lamentiranje o “gubitku bolje prošlosti” koja je uključivala sigurno okruženje, stabilne okvire života, domaću kulturu, jasan protok vremena i jezgru trajnih odnosa. “Možda su takvi dani uvijek bili san, a ne stvarnost”, napisao je Huyssen, a Gaston i Hilhorst ponovile da bi pokušale razumjeti “prijemчивost građana na politiku nostalgije” u uvjetima “deteritorijalizirajućih i destabilizirajućih tendencija globalizacije i njezinih ekonomskih, društvenih i kulturnih posljedica”, koje “povećavaju vrijednost i utjecaj idealiziranih vizija ‘doma’” (2018: 24).¹¹ Iskaze koje su prikupile na terenu razvrstale su u te-

¹¹ Autorice se ovdje referiraju na znanstvene radove koji prepoznaju i tumače nostalgijske apele u populističkom političkom diskursu. Naime, nešto kasnije u uvodnom dijelu studije pozvat će se na tvrdnje da je “glas za Brexit izravna posljedica ‘nostalgične demokracije’, određenog odstupanja koje ohrabruje restorativno kreiranje politika” i upozoriti na to da “[z]načajan dio retorike populističkih stranaka odgovara restorativnom obliku [nostalgije], koji se temelji na idealiziranom sjećanju na ‘prošlost’ i/ili ‘dom’, uz konspiracijsku naraciju o vanjskim silama koje im prijete”. Primjere takvih apela našle su na političkoj desnici, kao i na političkoj ljevici: predizborni slogan Do-

ritorijalne i tematske pododjeljke, pa tako saznajemo da su im Britanci o “ekonomiji i industrijskoj promjeni” rekli među ostalim:

Nekada je bilo [...] na tisuće radnih mjesta; puno različitih tvornica, brodogradilišta, rudnika ugljena, a sada nema ničeg. [Trebale bi se] ponovo otvoriti sve tvornice, otvoriti dućane koji su bili i sve te [...] dokove, [...] tvornice koje su bile ovdje bile su nevjerojatne. Bila je i tvornica automobila. To su bila sjajna vremena. Zlatna vremena. Mi smo izgubili svoj identitet (2018: 89–90).

Moj je otac radio na dokovima. I onda kad su zatvorili dokove, ostao je bez posla. Kad ste radili na dokovima, što drugo ste još mogli raditi? Donijeli su kontejnere. Dakle, tamo gdje je moj otac nosio velike smrznute komade janjetine, govedine na ramenima, kad je došao kontejner, više im nisu bili potrebni ti ljudi, bio im je potreban samo jedan čovjek da vozi dizalicu. Pa su zatvorili dokove. Velika lekcija je – razmislite o malim ljudima. To nema nikakve veze s klasom. Koje će poslove oni raditi? (ibid.: 93).

U to vrijeme radnici su imali moć jer kad bi počeli raditi u tvornici u ponedjeljak i ne bi im se svidio posao, našli bi drugi u utorak. Sada poslodavci imaju moć i oni su pobrali vrhnje (ibid.: 94).

Francuzi koji su, kako tvrde Gaston i Hilhorst, nostalgичniji od svojih susjeda, nerijetko se referiraju na “slavnih trideset” godina, period između 1946. i 1975. kada je zemlja bilježila brz rast životnog standarda, a rad radnika podupirao je razrađen sustav zaštite i društvene sigurnosti. Zapazile su “endemsku razinu nostalgije” među Francuskinjama koje su izgubile posao zatvaranjem tvornice Moulinex: “Iako su sve kazivačice isticale da je rad na proizvodnim linijama bio fizički zahtjevan i često mukotrpan, ipak su bile nostalgичne za veseljem i drugarstvom koje je nudio – zajedničkim proslavama rođendana na primjer i brigom drugih kada se netko našao u nevolji. ‘Voljela sam svoju tvornicu’, rekla je jedna bivša zaposlenica” (ibid.: 138–139). I drugdje u Francuskoj Gaston i Hilhorst zabilježile su iskaze razočaranja kvalitetom promjene:

nalda Trumpa “*Make America Great Again*” (uz apele koje je propagandna mašinerija budućeg predsjednika upućivala “deindustrijaliziranim zajednicama”, u na primjer nekadašnjim rudarskim regijama, obećavajući ponovno otvaranje rudnika”) usporedile su s izjavom Berniea Sandersa u vrijeme kampanje 2016. godine: “Prije 40 godina, u ovoj zemlji, prije eksplozije tehnologije i mobitela i tehnologije svemirskog doba i tome sličnog, prije eksplozije globalne ekonomije, jedan član obitelji – jedan član – mogao je raditi 40 sati tjedno i zaraditi dovoljno novca za život čitave obitelji” (Gaston i Hilhorst 2018: 32–35).

U prošlosti su stvari bile prilično jednostavne. Dogovorili ste zaposlenje, a ako je nešto pošlo po zlu, mogli ste samo otići u najbliži restoran jer svugdje je bilo slobodnih radnih mjesta. Sada čak katkad nismo ni plaćeni, a moramo raditi i raditi, a povrh toga uopće vas ne poštuju jer ih zanimaju samo zarada i dobre marže (ibid.: 154).

Imam sina koji ima 28 godina i nezaposlen je, a ima diplomu. U naše vrijeme dali biste otkaz u petak i imali novi posao u ponedjeljak (ibid.).

Mladi ljudi danas ne mogu dobiti stalne ugovore, imaju ugovore na određeno vrijeme, pa nema sigurnosti za budućnost. Prije, ako si htio raditi, odmah si mogao dobiti dobar ugovor (ibid.: 155).

Moj otac je čitav život radio u Citroënu. Krenuo je ni od čega i gledao sam ga kako prolazi sve to obrazovanje i osposobljavanje i otišao je kao inženjer. To je tada bilo moguće (ibid.: 159).

Raspravljajući o rezultatima svojih istraživanja u Njemačkoj, Gaston i Hilhorst uvele su pojam “ekonomske nostalgije”, naročito snažne nakon globalne ekonomske krize 2008. godine (ibid.: 211). Subjekti njihovih istraživanja bili su “bolno svjesni rastućeg osjećaja prekarnosti na njemačkom tržištu rada” (ibid.: 226):

Nekada ste mogli pitati i: “Što plaćate? Plaćate li godišnji odmor, božićnice?” Danas samo kažu: “Dodji, počni raditi. Samo radite. Radite pod svaku cijenu.” A ne pitaju vas možete li od toga živjeti (ibid.: 227).

Nekada ste mogli skrbiti o obitelji s jednom plaćom. Danas trebate imati četiri posla da bi bilo dosta za jednu obitelj (ibid.: 228).

Danas vam daju samo ugovore na određeno vrijeme i takva sranja. Nekada ste mogli početi i probijati se prema gore. Bili ste u jednoj firmi i bilo je 80% vjerojatnosti da ćete tamo i ostati. Sada to nije slučaj. S ugovorima na određeno vrijeme uopće ne možete napredovati (ibid.: 229).

“Svijet unatraške korača u budućnost”, primijetili su i Edoardo Campanella i Marta Dassù u studiji o anglonostalgiji iz 2019. godine (2019: 1). Njihov je fokus kampanja za izlazak Velike Britanije iz Europske unije, no radi se, kako tvrde, o “globalnoj epidemiji”, u kojoj nostalgija i nacionalizam šovinističkih vođa idu ruku pod ruku (ibid.: ix) proizvodeći “lažne mitove, pogrešne političke procjene i sve veće tenzije među nacijama”, a ujedno i regresiju i pesimizam običnih ljudi (ibid.: 3). Zanimajući se dakle za politička pitanja, za globalni “nostalgijski nacionalizam”, tek usputno spominju prijetnje koje predstavljaju globalizacija

i eksponencijalni rast tehnoloških promjena zbog kojih radnici, prema njihovu mišljenju “naročito na Zapadu”, “čeznu za ekonomskom sigurnosti i društvenom mobilnosti koju su uživali njihovi roditelji” (ibid.: 38). Da su nostalgijski iskazi snažno političko oruđe populista, zapazile su i Catherine de Vries i Isabell Hoffmann u istraživanju na uzorku od 10 885 Europljana čije su rezultate objavile pod naslovom *The Power of the Past: How Nostalgia Shapes European Public Opinion* (2018). Ustanovile su da 68% Europljana smatra da je u prošlosti život bio bolji – najnostalgičnijima su se pokazali Talijani (77%), a najmanje nostalgичnima Poljaci (59%). Kao ni Campanella i Dassù autorice se nisu zanimale za nostalgijske aspekte ekonomskih promjena, osim u slučaju kada oni utječu na politička uvjerenja “običnih ljudi”, no nalaz da se jedina zemlja nekadašnjeg “komunističkog lagera” u kojoj se provelo opsežnije istraživanje¹² našla na samom dnu popisa nostalgичnih u zanimljivom je nesrazmjeru s činjenicom da su “[znanstveni] radovi o nostalgiji paradigmatički istočnoeuropski” (Angé i Berliner 2015: 1). Rezultate spomenute studije svakako ishode i iz sadržaja pitanja koje su De Vries i Hoffmann postavile u upitniku. Naime, mogli bismo pretpostaviti da su poljski ispitanici svoje “nostalgijske osjećaje” većinom vezivali uz ekonomska pitanja, poput nezaposlenosti ili raspolaganja obiteljskim dohotkom koji je niži od nacionalnog praga rizika od siromaštva (usp. Topić i Chłóń-Domińczak 2019), a ne uz probleme terorizma i ishode migracija kojima se bavio veći dio anketnog upitnika. Na to, uostalom, upućuju podaci o socioekonomskom profilu ispitanika: nostalgичniji od ostalih bili su nezaposleni, oni koji se smatraju radničkom klasom i oni koji su zabrinuti zbog svog ekonomskog statusa (De Vries i Hoffmann 2018: 10).

Zaključak

Znanstveno zanimanje za “nostalgiju” u zemljama “Istočne Europe” neki autori pokušali su objasniti željom da se razumije neočekivan pad entuzijazma ubrzo po prijelazu u novo stanje politike, društva i ekonomije, koje je imalo osloboditi “dugo potiskivane, a ipak ‘prirodne’ liberalne

¹² U opisu svoje metodologije autorice tvrde da su istraživale javno mnijenje u 28 europskih država, no u rezultatima izdvajaju samo Njemačku, Italiju, Francusku, Španjolsku i Poljsku.

ambicije” (Boyer 2010: 24). Pozivajući se na tvrdnju Dominica Boyera da se zapravo radi o izrazu *postimperijskog simptoma* (Boyer 2010: 23), Gediminas Lankauskas iznio je sljedeću pretpostavku:

Trenutačna prevlast nostalgije u istraživanjima postsocijalizma može se pripisati pojavi neke vrste nostalgijske znanstvene industrije koja čezne za čvrsto definiranim suvremenim “drugim” kao objektom istraživanja. Naposljetku, “nostalgifikacija” Istočne Europe čini ovaj dio svijeta kulturno “egzotičnijim” i nesinkroniziranim s vizijama modernosti Zapada koje su okrenute budućnosti. Nostalgija stoga pomaže orijentaliziranju europskog Istoka (Lankauskas 2015 [2016]: 40).

Ta prosudba upućuje na potrebu propitivanja kvaliteta znanstvenih politika za kojima se povode odgovarajuća istraživanja, ujedno i na potrebu propitivanja kvaliteta znanstvenih politika koje odrađuju objavljivanje rezultata tih istraživanja. Pritom bi valjalo imati na umu i jedan od ključaka istraživanja Sophie Gaston i Sache Hilhorst koji autorice ističu kao “naročito upečatljiv”, a odnosi se na značenje pojma nostalgije u javnom diskursu, ali i u “spontanom svakodnevnom govoru” u Njemačkoj, Francuskoj i Velikoj Britaniji. Naime, unatoč tome što su zabilježile velik broj iskaza o “boljoj prošlosti”, pojam nostalgije, zapazile su, upotrebljava se u pogrdnom ili podrugljivom značenju: “Riječ je o relativno malom broju građana i političara koji će otvoreno priznati da su nostalgичni [...], a sadržajna analiza i fokus grupe ukazuju na mjeru u kojoj se taj pojam koristi kao liberalna pogrd” u značenjima nazadnosti, ograničenosti, neprilagodljivosti i pesimizma (Gaston i Hilhorst 2018: 12; usp. Creed 2010: 33). Drugim riječima, “unutar područja političke retorike, intelektualnih aktivnosti, javnog života, nostalgija se rutinski ocrnjuje” (Bonnett 2010: 5).

U našem slučaju “nostalgijskih iskaza” u razgovorima o “boljoj prošlosti rada i zaposlenosti” u Hrvatskoj to je jednako zamjetno iako se ponajprije radi o nelagodi koju proizvodi prevladavajući politički diskurs. “Da ne ispadne da sam jugonostalgičar”, rekao nam je sugovornik iz Zadra u lipnju 2017., odmah nakon što je ustvrdio da je prije “promjene” njegov život bio dobar. “Nisam jugonostalgičar, al u toj Jugoslaviji, to se ipak nije tako radilo”, navela je komentar svoje majke kazivačica iz Iloka s kojom smo razgovarali početkom 2018. godine.¹³ K tome, iako su

¹³ Slično su tome Mauriel Blaive odgovorili sudionici istraživanja koje je provela u Pragu eksplicitno ih pitajući, među ostalim, osjećaju li nostalgiju za prošlim razdo-

znanstvena istraživanja sve sklonija prići fenomenu “postsocijalističke/postkomunističke nostalgije” kao izrazu “društvene i političke moći s praktičnim utjecajem u određenom okružju”, kao “sjećanju koje može uključivati i moralnu kritiku sadašnjosti i alternativu za suočavanje s društvenim promjenama” (Velikonja 2017: 8; Angé i Berliner 2015: 5), a ne kao tek izrazu slabosti, kao falsifikatu povijesti, dramatzaciji diskontinuiteta ili reakciji na nepovratnost prošlosti, najčešće ga se opisuje u terminima selektivnog sjećanja koje se referira tek na (manji?) odsječak stvarnosti kakva je doista bila. Time kao da se upućuje na to da se cijena dobroga morala platiti skupom valutom ostatka obične socijalističke svakodnevice.

Politička kvaliteta nostalgije na “Zapadu”, ako se i zapaža, opisuje se pojmovima populizma, nacionalizma ili posthladnoratovske psihoze. Kada se prepoznaju u ekonomskim terminima, nostalgijski osjećaji ovdje se nazivaju (post)industrijskom, (post)fordističkom nostalgijom/afektom ili, jednostavno, ekonomskom nostalgijom, a pripisuju se posljedicama globalizacije i ubrzanom tehnološkom napretku. Najčešće je međutim čežnja benigna i pomodna, a iskazuje se pojmovljem koje se upisuje u kulturu nekog od desetljeća prošlog stoljeća.¹⁴ U interpretacijama iskaza građana nekadašnjih zemalja državnog socijalizma pojam nostalgije međutim dodatno označuje precizna uputa na prostorni i povijesni okvir, a time i ideološku kvalitetu “čežnje”. Vezuje se, kako je uočila Tanja Petrović, “uz svaku pozitivnu referencu na socijalističko razdoblje” (2017: 24).¹⁵ U ovom dijelu svijeta, primijetio je Gediminas

bljem: “Ne [ne osjećam nostalgiju]. Nedostaju mi praznici koje je organizirao ROH [...], bilo je u pola jeftinije”, i “hm... u to vrijeme smo si mogli priuštiti vikendice [...]. Sada je to nezamislivo. Ali ne osjećam se nostalgično; za mene je to način da usporedim situacije” (2017: 68; usp. npr. Popović 2017: 45). Takve komentare čula je i zapisala i Susanna Trnka, no ni ona nije ozbiljnije promislila o djelovanju postsocijalističkog hegemonijskog političkog diskursa na sadržaj sjećanja svojih sugovornika (2013). Isto vrijedi i u slučaju iskaza mladih Rusa i Mađara koje spominju Maya Nadkarni i Olga Shevchenko (2004: 506–507).

¹⁴ Među sastavnicama “vala nostalgije” koji je zapazio u Sjedinjenim Američkim Državama krajem 1970-ih Fred Davis je pobrojao nostalgiju za “‘1950-ima’, ‘predtelevizijskim holivudskim mjuziklom’, ‘radijskim serijalima iz 1930-ih’ i ‘odjevnim stilom iz vremena Prvog svjetskog rata’ (1977: 416).

¹⁵ Raznorodnost fenomena koje razmatraju istraživači “postkomunističke nostalgije” očita je i u radovima kulturologa koji je, radi li se o prostoru nekadašnje Jugoslavije, objavio najviše radova na tu temu. U tekstu gdje “nostalgiju za socijalizmom” promatra kao “element pluralizma kulture u slovenskoj tranziciji”, Mitja Velikonja postsocijali-

Lankauskas, nostalgija je postala “jednim od onih sumarnih krovnih pojmova koji znače sve i ništa” (2015: 40).

Vidjeli smo međutim da se unutar interpretacijskog okvira “nostalgije” promatraju i raznorodni fenomeni u društvima “Zapada”, sve od trivijalnih trendovskih proizvoda i nacionalističkih političkih pokliča do sjećanja na ranija razdoblja rada i zaposlenosti.¹⁶ Mnogi objavljeni rezultati znanstvenih istraživanja na “Istoku” i na “Zapadu” gotovo mehanički preuzimaju pojam nostalgije u tumačenju zabilježenih iskaza ili u prosudbi viđenog/promatranog (na terenu) često zapostavljajući, među ostalim, njegovo temeljno određenje u domeni (“gorko-slatkih”) emocija.¹⁷ Stoga je važno uočiti da izvaci iz iskaza o prošlosti i sadašnjosti rada i zaposlenosti koje sam probrala iz objavljenih rezultata istraživanja na terenu koji nema iskustvo državnog socijalizma i iz istraživanja suradnika projekta TRANSWORK u Hrvatskoj nisu izvaci iz *restorativnih* nostalgijskih sjećanja koja se samozavaravaju, ne misleći “o sebi kao o nostalgiji, nego radije kao o istini i tradiciji” (usp. Boym 2001: xvi), niti

stičke nostalgijske prakse pobraja ovim redom: “graffiti s jugoslavenskim i partizanskim simbolima; Titov lik u komercijalnom brendiranju; istraživanja javnog mnijenja koja odražavaju razmjerno pozitivne stavove ispitanika o njihovim životima u vrijeme socijalističkog režima; oblikovanje ogromnih slova Titova imena na obroncima; zbirke i nove interpretacije snimaka revolucionarnih pjesama; retro-stilovi u dizajnu i popularnoj kulturi; crvene petokrake sa srpom i čekićem na majicama kratkih rukava koje nose tinejdžeri i socijalistički rekreacijski rituali i slavlja, poput ‘Omladinske štafete’” (2008: 171, kurziv R. S.).

¹⁶ Iako Gerald Creed nudi zanimljiv pogled na povezanost “socijalističke nostalgije” i neoliberalizma (u Bugarskoj), njegovo pitanje o opravdanosti upotrebe pojma nostalgije polazi od pogrešne pretpostavke o tome da se tim pojmom ne opisuju osjećaji (i ponašanja!) pogođenih ekonomskim politikama banaka, poslodavaca ili vlada na “Zapadu”: “Je li nostalgija vidjeti praznu ljusku nekadašnje tvornice i željeti da se u njoj još proizvodi i da ona zapošljava [bugarske] seljake? Možda je apsurdnost takve konceptualizacije očitija ako razmišljamo komparativno: bismo li ogorčenost i razočaranje koje su osjećali radnici General Motorsa u Flintu, u Michiganu [...] nazvali nostalgijom? Bismo li samoubojstva koja su pratila nalet ovrha nad farmama u Sjedinjenim Američkim Državama 1980-ih nazvali nostalgijom?” (2010: 35).

¹⁷ Ovdje nudim primjer određenja koje je Vanessa May u svom utjecajnom tekstu preuzela od Hilary Dickson i Michaela Erbena: nostalgija je “gorko-slatka emocija koja obuhvaća ‘osobno promatranje vrijednih iskustava iz prošlosti [...] za koja pojedinac ne očekuje da će se ponoviti’” (2017: 404).

falsificiraju prošlost zapostavljajući sve ono što je nije činilo lijepom. Ovdje se ni ne radi o iskazima nostalgijских osjećaja, nego o činjeničnim iskazima, o prošlosti koja je doista postojala.¹⁸ Nazivanje takvih iskaza nostalgijским diskvalificira njihovu vjerodostojnost.¹⁹ Nema razloga sumnjati u to da je otac kazivača iz Francuske radio u tvornici Citroën čitav svoj radni vijek i pritom napredovao od poslova nekvalificiranog radnika do poslova inženjera, a u šibenskom TEF-u doista je postojao “Servis” kao snažna socijalna mjera za one koji nisu bili dovoljno stari za odlazak u mirovinu, a nisu više bili sposobni raditi. Interpretacija tih iskaza koja bi se povela za upozorenjem Maye Nadkarni i Olge Shevchenko da bi se moglo raditi o korištenju mimikrijskih tehnika u prikriivanju njihove pristranosti i sama bi morala ponuditi dokaze svoje “političke neutralnosti” (usp. Nadkarni i Shevchenko 2004: 506).

Naposljetku, usporedba iskaza o radu kakav je bio nekada na “Istoku” i na “Zapadu” nudi ponešto drukčiju perspektivu Boyerovu i Lankauskasovu odgovoru na pitanja o razlozima zbog kojih je istraživanje “postkomunističke nostalgije” postalo toliko zanimljivo znanstvenoj zajednici. Zaista, mogli bismo pretpostaviti da pogled sa Zapada (ili pogled koji se pozicionira u skladu sa zapadnjačkom vrijednosnom srednjom strujom)²⁰ u “susretima s prošlošću” na Istoku rjeđe otkriva svojstvo viđenog, a češće već unaprijed u sebe upisuje uvjerenja koja će zaliječiti frustraciju na domaćem terenu. Također, nema sumnje da je “tranzicija iz socijalizma u kapitalizam” na “Istoku” proizvela dublji i akutniji trag od onoga koji je izazvao završetak takozvanog “zlatnog doba kapitalizma” na “Zapadu” (usp. Ost i Crowley 2001: 2).²¹ No subjekti

¹⁸ Za Mitju Velikonju primjerice nostalgija je “melankoličan osjećaj čežnje za nečim što nije postojalo i nikada nije postojalo na način na koji se danas predstavlja. Ona se ne referira na stvarnost prošlosti, nego na prošle snove, nade, želje i očekivanja; ona je idealizirana projekcija prošlosti prije no njena točna reprodukcija” (2017: 8).

¹⁹ Ipak se naposljetku odlučivši za “obranu nostalgije”, Tanja Petrović je u zaključku svoga teksta o “nostalgiji za industrijskim radom u socijalističkoj Jugoslaviji” pomislila i na tu mogućnost “dobrih razloga da se izbjegne pojam postsocijalističke nostalgije i odabere drugačije motrište za promatranje praksi sjećanja na socijalizam u Istočnoj Europi” (2017: 24).

²⁰ Prema Alison Stenning, radi se o “endogenim i egzogenim pritiscima” koji su doveli i do “pozapadnjenja [...] teoretizacije društvenih i ekonomskih promjena” u razdoblju između 1989. i 1991. godine (2005: 991).

²¹ Usto bi se moglo postaviti i pitanje razlike društveno-ekonomskog konteksta socijalističke Hrvatske i zemalja kapitalističkog Zapada, pa zatim i pitanje razlike društveno-ekonomskog konteksta socijalističke Jugoslavije i drugih socijalističkih zemalja.

istraživanja na “Zapadu”, vidjeli smo, prošlost rada i zaposlenosti opisuju istim terminima kao oni na “Istoku”. I jedni i drugi lako su nalazili posao, osjećali su ponos zbog postignuća na radnom mjestu, plaće su bile dobre ili dovoljne, a kod istog poslodavca mogli su raditi do odlaska u mirovinu. Danas, kažu, probleme osjećaju ponajviše “mali ljudi”: plaće su neredovite ili izostaju, poslodavce “zanimaju samo zarada i dobre marže”, oni “samo režu, smanjuju, stišću”, oni “imaju moć i oni su pobrali vrhnje”. Usto, ovdje nije riječ tek o “uznemirujućem nedostatku uklapanja internaliziranih dispozicija pojedinaca” (usp. Nadkarni i Shevchenko 2004: 509), naročito starijih i onih s nižom stručnom spremom, nego i o depresiji i anksioznosti koju osjećaju i mlađi i “kvalificiraniji”, oni koji su stigli (ili su mogli stići) usvojiti pravila ili i vrijednosti novog ekonomskog poretka. Te poruke, kao i mnoga istraživanja koja se zanimaju za “siromaštvo zaposlenih” i segmentaciju tržišta rada,²² otvaraju još jednu interpretacijsku mogućnost upućujući na to da bi prepoznavanje *nostalgije* u iskazima o radu i zaposlenosti nekad i danas, jednako na “Istoku” i na “Zapadu” (pa i onda kada se “nostalgijske osjećaje i prak-

Primjerice, za razliku od zemalja socijalističkog lagersa SFRJ je bilježio visoke stope nezaposlenosti. Prema Susan Woodward “vodstvo Komunističke partije 1950. službeno je priznalo da je nezaposlenost u socijalizmu moguća”. Novootvoreni zavodi za zapošljavanje 1952. godine zabilježili su stopu nezaposlenosti veću od 5%, “što se tada smatralo *normalnom* stopom u Zapadnoj Europi”, a 1985. “stopa je bila viša od 15%, u rasponu od 1,5% u Sloveniji do više od 30% na Kosovu i u Makedoniji” (1995: 4). Te podatke Woodward promatra u svjetlu činjenice da je “jugoslavensko vodstvo, eksplicitnije no [vodstva] drugih socijalističkih zemalja oblikovalo svoje društvo oko koncepta zajednice kroz rad, u kojem je socijalističko radno mjesto bilo srž društvene, ekonomske i političke organizacije”. Riječ je o očitoj rascjepu, ali i o znatnim razlikama među nekadašnjim jugoslavenskim republikama, no one, kao ni razlike među nekadašnjim zemljama “Istoka” i “Zapada”, odgovarajuće razlike društvenog i ekonomskog konteksta nekadašnjih europskih socijalističkih zemalja ili pak pitanja promjena “klasne strukture” / društvene stratifikacije, “dolaska postindustrijskog društva” i sl. nemaju utjecaja na argumentacijsku liniju ovog teksta.

²² Istraživanje koje je Michel Legros proveo 2010. godine za Europsku komisiju kretnulo je, među ostalim, od zapažanja da je “[t]ijekom posljednja tri desetljeća francusko tržište rada postalo segmentirano i manje propusno”, a da “[p]relazak s jednog segmenta na drugi postaje sve teži i, što je najvažnije, prijelaz s nezaposlenosti u zaposlenost događa [se] u najprekarnijim frakcijama tržišta rada, posebno za mlade, žene, ljude stranog podrijetla i najmanje kvalificirane” (2010: 3). U slučaju Austrije Marcel Fink je upozorio na “velike razlike u visini dohotka (što je povezano s razmjerno velikim i rastućim niskim plaćenim sektorom), prilično jaku segregaciju tržišta rada prema spolu” i “sve veći udio honorarnih poslova” (2010: 3). Također, “[o]d druge polovice 1990-ih rast zaposlenosti u Španjolskoj pratilo je smanjivanje stvarnih dohodaka, a to je najviše utjecalo na one skupine koje rade u najprekarnijim sektorima tržišta rada” (Cabrero 2010: 3).

se” tumači kao potencijalno produktivne, prospektivne, refleksivne ili progresivne) moglo raditi u korist neoliberalnog režima osporavanjem vjerodostojnosti, odbacivanjem ili i ridikuliziranjem (usp. Creed 2010: 42) činjenica o kvalitetama ranijih modela rada i zaposlenosti i normaliziranjem i propagiranjem ideje o radu koji je individualiziran i kompetitivan, fleksibilan i mobilan, nepredvidljiv, nesiguran, a katkad i rizičan.

Literatura

- Angé, Olivia i David Berliner. 2016 [2015]. “Introduction. Anthropology of Nostalgia. Anthropology as Nostalgia”. U *Anthropology and Nostalgia*. Olivia Angé i David Berliner, ur. New York, Oxford: Berghahn Books, 1–15.
- Berdahl, Daphne. 2010. *Social Life of Postsocialism. Memory, Consumption, Germany*. Bloomington: Indiana University Press.
- Blaive, Muriel. 2017. “Nostalgia and the Collective Memory of Communism in the Czech Republic. Lessons from an Oral History Study of the Last Pioneers”. U *Nostalgia on the Move*. Mirjana Slavković i Marija Đorgović, ur. Beograd: Muzej Jugoslavije, 62–74.
- Bonfiglioli, Chiara. 2011. “Former East, Former West. Post-Socialist Nostalgia and Feminist Genealogies in Today’s Europe”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 59/1: 115–128.
- Bonfiglioli, Chiara. 2020. *Women and Industry in the Balkans. The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*. London, New York: I. B. Tauris.
- Bonnett, Alastair. 2010. *Left in the Past. Radicalism and the Politics of Nostalgia*. New York, London: Continuum.
- Boyer, Dominic. 2010. “From Algos to Autonomos. Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania”. U *Postcommunist Nostalgia*. Maria Todorova i Zsuzsa Gille, ur. New York, Oxford: Berghahn Books, 17–28.
- Boym, Svetlana. 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Cabrero, Gregorio Rodríguez. 2010. *Spain. In-work Poverty and Labour Market Segmentation A Study of National Policies*. European Commission. DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- Campanella, Edoardo i Marta Dassù. 2019. *Anglo Nostalgia. The Politics of Emotion in a Fractured West*. London: Hurst Publishers.
- Chase, Malcolm i Christopher Shaw. 1989. “The Dimensions of Nostalgia”. U *The Imagined Past. History and Nostalgia*. Christopher Shaw i Malcolm Chase, ur. Manchester, New York: Manchester University Press, 1–17.
- Cowie, Jefferson i Joseph Heathcott. 2003. *Beyond the Ruins. The Meanings of Deindustrialization*. Ithaca: ILR Press.
- Creed, Gerald W. 2010. “Strange Bedfellows. Socialist Nostalgia and Neoliberalism in Bulgaria”. U *Post-Communist Nostalgia*. Maria Todorova i Zsuzsa Gille, ur. New York, Oxford: Berghahn Books, 29–45.

- Davis, Fred. 1977. "Nostalgia, Identity and the Current Nostalgia Wave". *Journal of Popular Culture* 11/2: 414–424.
- De Vries, Catherine i Isabell Hoffmann. 2018. *The Power of the Past. How Nostalgia Shapes European Public Opinion*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
- Dudley, Kathryn Marie. 1994. *End of the Line. New Lives in Postindustrial America*. Chicago: Chicago University Press.
- Fink, Marcel. 2010. *Austria. In-work Poverty and Labour Market Segmentation. A Study of National Policies*. European Commission. DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- Gaston, Sophie i Sacha Hilhorst. 2018. *At Home in One's Past. Nostalgia as a Cultural and Political Force in Britain, France and Germany*. London: Demos.
- Hanhimäki, Jussi M. 2014. "The (Really) Good War? Cold War Nostalgia and American Foreign Policy". *Cold War History* 14/4: 673–683.
- High, Steven i David Lewis. 2007. *Corporate Wasteland. The Landscape and Memory of Deindustrialization*. Ithaca: Cornell University Press.
- K'Meyer, Tracey E. i Joy L. Hart. 2011. *I Saw it Coming. Worker Narratives of Plant Closing and Job Loss*. Basingstoke: Palgrave.
- Koleva, Daniela. 2011. "Hope for the Past? Postsocialist Nostalgia 20 Years After". U *20 Years After the Collapse of Communism. Expectations, Achievements and Disillusions of 1989*. Nicolas Hayoz, Leszek Jesień i Daniela Koleva, ur. Bern, New York: Peter Lang, 417–434.
- Kovačević, Nataša. 2008. *Narrating Post/Communism. Colonial Discourse and Europe's Borderline Civilization*. London: Routledge.
- Lankauskas, Gediminas. 2016 [2015]. "Missing Socialism Again? The Malaise of Nostalgia in Post-Soviet Lithuania". U *Anthropology and Nostalgia*. Olivia Angé i David Berliner, ur. New York, Oxford: Berghahn Books, 35–60.
- Legros, Michel. 2010. *France. In-work Poverty and Labour Market Segmentation*. European Commission. DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- Linkon, Sherry Lee i John Russo. 2002. *Steeltown USA. Work and Memory in Youngstown*. Lawrence: University Press of Kansas.
- Lowenthal, David. 1989. "Nostalgia Tells It Like It Wasn't". U *The Imagined Past. History and Nostalgia*. Shaw Christopher i Malcolm Chase, ur. Manchester, New York: Manchester University Press, 18–32.
- Marcos Piason, Natali. 2004. "History and the Politics of Nostalgia". *Iowa Journal of Cultural Studies* 5: 10–25.
- Martin, Alexander R. 1954. "Nostalgia". *The American Journal of Psychoanalysis* 14/1: 93–104.
- May, Vanessa. 2017. "Belonging From Afar. Nostalgia, Time and Memory". *The Sociological Review* 65/2: 401–415.
- Mihelj, Sabina. 2017. "Memory, Post-socialism and the Media. Nostalgia and Beyond". *European Journal of Cultural Studies* 20/3: 235–251.
- Nadkarni, Maya i Olga Shevchenko. 2004. "The Politics of Nostalgia. A Case for Comparative Analysis of Post-Socialist Practices". *Ab Imperio* 2: 487–519.

- Ost, David i Stephen Crowley. 2001. "The Surprise of Labor Weakness in Postcommunist Society". U *Workers After Workers' States. Labour and Politics in Postcommunist Eastern Europe*. Stephen Crowley i David Ost, ur. Lanham etc.: Rowman & Littlefield Publishers, 1-12.
- Petrović, Tanja. 2017. "Nostalgia for Industrial Labor in Socialist Yugoslavia. Or Why the Post-Socialist Affect Matters". U *Nostalgia on the Move*. Mirjana Slavković i Marija Đorgović, ur. Beograd: Muzej Jugoslavije, 14-30.
- Popović, Milica. 2017. "Yugonostalgia. The Meta-National Memory Narratives of the Last Pioneers". U *Nostalgia on the Move*. Mirjana Slavković i Marija Đorgović, ur. Beograd: Muzej Jugoslavije, 42-50.
- Rabikowska, Marta. 2013. "Introduction. The Memory of the Communist Past. An Alternative Present?". U *The Everyday of Memory. Between Communism and Post-Communism*. Marta Rabikowska, ur. Bern: Peter Lang, 1-31.
- Scarboro, Cristofer. 2010. "Today's Unseen Enthusiasm. Communist Nostalgia for Communism in the Socialist Humanist Brigadier Movement". U *Post-Communist Nostalgia*. Maria Todorova i Zsuzsa Gille, ur. New York, Oxford: Bergahn Books, 46-60.
- Smith, Laurajane i Gary Campbell. 2017. "'Nostalgia for the Future'. Memory, Nostalgia and the Politics of Class". *International Journal of Heritage Studies* 23/7: 612-627.
- Starobinski, Jean i William S. Kemp. 1966. "The Idea of Nostalgia". *Diogenes* 14/54: 81-103.
- Stenning, Alison. 2005. "Where is the Post-socialist Working Class? Working-Class Live sin the Spaces of (Post-)Socialism". *Sociology* 39: 983-999.
- Stewart, Kathleen. 1988. "Nostalgia. A Polemic". *Cultural Anthropology* 3/3: 227-24.
- Strangleman, Tim, James Rhodes i Sherry Linkon. 2013. "Introduction to Crumbling Cultures. Deindustrialization, Class, and Memory". *International Labor and Working-Class History* 84: 7-22.
- Tadić, Đuro. 2017. *Željezara Sisak. Tvornica čelika i života*. Sisak: Kultura vrijednosti.
- Topińska Irena i Agnieszka Chłoń-Domińczak. 2019. *In-work Poverty in Poland*. European Commission. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion.
- Todorova, Maria. 2010. "Introduction. From Utopia to Propaganda and Back". U *Postcommunist Nostalgia*. Maria Todorova i Zsuzsa Gille, ur. New York, Oxford: Bergahn Books, 1-13.
- Trnka, Susanna. 2013. "Forgotten Pasts and Fearful Future Sin Czechs' Remembrances of Communism". *Focaal* 66: 36-46.
- Velikonja, Mitja. 2008. "'Red Shades'. Nostalgia for Socialism as an Element of Cultural Pluralism in the Slovenian Transition". *Slovene Studies Journal* 30/2: 171-184.
- Velikonja, Mitja. 2017. "When Times Were Worse, the People Were Better. The Ideological Potentials and Political Scope of Yugonostalgia". U No-

- stalgia on the Move*. Mirjana Slavković i Marija Đorgović, ur. Beograd: Muzej Jugoslavije, 7–13.
- Vodopivec, Nina. 2020. "Our Factory. Textile Workers' Memories and Experiences in Slovenia". *Narodna Umjetnost* 57/1: 51–70.
- Zakharova, Larissa. 2013. "Everyday Life Under Communism. Practices and Objects". Dostupno na: https://www.cairn-int.info/article-E_ANNA_682_0305--everyday-life-under-communism-practices.htm# (pristup 4. 2. 2020.).
- Wæver, Ole. 1992. "Nordic Nostalgia. Northern Europe after the Cold War". *International Affairs* 68/1: 77–102.
- Woodward, Susan L. 1995. *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Višestruke temporalnosti: konceptualni izazov u promišljanju postindustrijske etnografije Siska

O složenoj konceptualizaciji vremena

U ovom radu nastojat ćemo propitati antropološki koncept *višestruke temporalnosti* koji preuzimamo, nadograđujemo i razvijamo u svrhu opisivanja postindustrijskih gradova i kultura rada koje su u njima postojale, još uvijek postoje ili tek nastaju.¹ Taj nam je koncept, u ovom konkretnom slučaju, pomogao da razumijemo i opišemo etnografska istraživanja koja smo provodile u Sisku, deindustrijaliziranom gradu koji je nekada bio jedno od najvećih industrijskih središta u Jugoslaviji.

Sisak nam je bio donekle poznati teren. Obje smo za njega vezane bilo svojim profesionalnim ili privatnim životom, a naši raniji, više ili manje slučajni istraživački odabiri, vodili su tome da se na primjeru tog “grada-slučaja” pokaže politička i ekonomska tranzicija iz socijalizma u kapitalizam, ponajprije u različitim društvenim i kulturnim manifestacijama de(kon)strukcije gradskog tkiva i ljudskih života. Prvi zajednički rad o transformacijama rada u Sisku izložile smo još 2012. godine i otad pratimo procese raspada nekoć snažne industrijske zajednice da bismo se, eto, danas našle u svojevrsnoj tjeskobi, ne samo zato što smo zbog projektifikacijske logike isporuke rezultata došle do kraja svojeg istraživanja nego još više zbog “zapljusnutosti” prikupljenom građom, ljudima s kojima smo razgovarale tijekom rada te događajima zbog kojih još uvijek imamo dojam da je naš posao nedovršen. Tijekom dugogodišnjeg istraživanja bilo je izazovno dokučiti kako se teren izmješta iz razorenog fizičkog mjesta rada vezanog za industriju željeza u osobne memorijske krajolike (engl. *memoryscape*) koji tematiziraju rad; razumjeti lokalnu

¹ Ovaj rad financirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (IP-2016-06-7388).

umjetničku i muzejsku scenu (engl. *artscape*) koja na različit način problematizira identitet postindustrijskog grada; zamišljati buduće poduzetničke radne prostore koji nastaju u okrilju nekadašnje tvornice (engl. *workscape*) i s njima povezane nade o novim oblicima rada (engl. *hopescape*); prenijeti afektivne dispozicije što vjernije, u rasponu od afekta uslijed gubitka industrije i industrijske nostalgije do afekta lokalizirane poduzetničke euforije. Svi ti “krajolici” više su od fizičkog prostora i na različite načine obuhvaćaju vrijeme i naracije o radu.

Da bismo shvatile sve te blijedeće, perzistirajuće, ali i evoluirajuće i nastajuće pojave postindustrijskoga (g)rada, morale smo razviti otvorene koncepte koji uključuju (životne) svjetove koji se kreću naprijed i natrag, kao i (životne) svjetove koji miruju. Vjerujemo da samo koncepti koji su otvoreni za istodobno uključivanje tih paralelnih svjetova današnjeg Siska mogu odgovoriti na pitanja o tome kako je ekonomska transformacija ušla u narative o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti grada. Koncept *višestruke temporalnosti* jedan je od takvih koncepata. Naše promišljanje Siska bitno je određivala i činjenica da ga zatičemo, promatramo i na njega reagiramo kroz ideju da je rad koji je taj grad, zapravo, činio industrijskim gradom – gotov. Vremensko određenje koje uključuje narative o zgotovljenosti, naknadnom, onom poslije, nepovratno izgubljenom, odredilo je da se u našoj analizi velikim dijelom bavimo idejom vremena i značenja vremena za postindustrijske građane i postindustrijski grad u kojem smo provodile svoje istraživanje. Prefiksom *post-* kojim označavamo sisačku situaciju “kasnog industrijalizma” (usp. Fortun 2012), obilježeni su i “postfordistički afekt” (Berlant 2007) sisačke postindustrijske zajednice, odnosno specifične “afektivne politike i pedagogije budućnosti” (Ringel 2018) koje se u njoj kreiraju. Upućenost na vrijeme i zahvaćanje *višestruke temporalnosti* (Pels 2015) omogućuju nam da istovremeno uzmemo u obzir različite koegzistirajuće formulacije sadašnjeg, prošlog i budućeg u narativima naših sugovornika, koji se odražavaju i u prostornom i u afektivnom, iskustvenom svijetu na koji smo naišle dok smo radile etnografska istraživanja u Sisku.

Naši uvidi u postindustrijsku temporalnost temelje se, ponajprije, na kazivanjima naših sugovornika² o tome kako svoju situaciju procjenjuju

² U ovom radu iskaze sugovornika u pravilu koristimo anonimno, osim u situacijama kada su sugovornici javne osobe koje svojom profesionalnom funkcijom predstavljaju institucije.

u kategorijama vremena. Svjesne smo da time izdvajamo tek jedan od aspekata narativa koje smo prikupile u istraživanju, kao i činjenice da su mnoga druga razmišljanja naših sugovornika o njihovim životima, o Sisku kao postindustrijskom gradu, kao i o njihovu doživljaju rada na taj način ostala izostavljena. Izdvajanje ponavljajućeg obrasca priča- nja o radu kroz perspektivu vremena omogućilo nam je da detektiramo vremenske orijentacije na koje su bili usmjereni naši sugovornici. Mjestimice smo taj obrazac dopunile konceptima koji se odnose na promišljanja o prostoru rada i afektima (pa i emocijama) vezanim uz rad, a na koje smo naišle u njihovim iskazima. Konačno, kategorija postind-ustrijskog vremena daje nam priliku da propitamo teorijske postavke o paralelnim, odnosno višestrukim temporalnim svjetovima, ruiniranim prostorima deindustrijaliziranih gradova (kao prisutnosti onoga čega više nema) te specifičnim afektivnim politikama vezanima za percepciju osobne, sisačke i radne prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Zašto valja razmišljati o vremenu kao bitnom analitičkom konceptu u kontekstu deindustrijalizacije i onoga što joj slijedi – postindustrij- skog doba? Osim što je jedna od najdojmljivijih izjava naših sugovornika na samom početku istraživanja, izrečena kao zlokobno proročanstvo, glasila: “Ovo je grad bez budućnosti” – vrijeme se pokazalo i kao kvali- teta uz pomoć koje su kazivači izražavali razmišljanja koja bismo mogli svrstati pod analitičke pojmove postindustrijskog identiteta, subjektiviti- teta i socijalnog iskustva deindustrijalizacije. Za njih “Željezara je Sisak!”, kako će reći jedan od sugovornika, naznačujući gotovo agonijski jedna- kost između propasti industrije i propasti grada. To jednačenje najjače gradske industrije (za koju se može ustvrditi da više ne postoji i da se njezina revitalizacija neće dogoditi u opsegu i značenju strateške indu- strije kakvo je imala u socijalizmu) i grada Siska bilo je ključno za anali- tičko uvođenje kategorije vremena koju smo počele pažljivije uočavati u iskazima naših sugovornika. Pritom o vremenu treba razmišljati šire, u smjeru pojma temporalnosti, koja nije ni povijest ni kronologija, ali ni njihova suprotnost ili negacija (v. Ingold 1993: 160), već zajedno s njima gradi iskustvo i znanje o životu zajednice i pojedinaca. U tom procesu izgradnje do izražaja dolazi “temporalna heterogenost” – supostojanje različitih vremenskih okvira unutar kojih su naši kazivači opisivali post- industrijsku društvenu dinamiku u Sisku, a što je nas natjeralo da te narrative kontekstualiziramo mimo “eksplicitnih argumenata o mjestu uzroka i zbrajanju učinaka” (Guyer et al. 2007: 8) deindustrijalizacije.

Istraživati vrijeme, paralelne temporalnosti, odnosno višestruke i isprepletene temporalnosti koje su napućivale “vrijeme ovdje i sada”, a koje smo zatjecale na terenu, tražilo je svojevrstu refleksivnu kritiku vlastita metodološkog alata. Suočavale smo se s naracijama iskustava koja u sebi nose tragove prošlog, zatim neprorađenu, kriznu i neshvatljivu sadašnjost razapetu između prošlosti i budućnosti i uvučenu u *status quo* (usp. Bryant i Stewart 2016) ili pak s naracijama koje naznačuju budućnost, anticipiraju je i imaginiraju (Bryant i Knight 2019). No ono što je naknadno odredilo naše prihvaćanje važnosti kategorije vremena i pokušaj razumijevanja složenih temporalnosti koje su izgrađivale naracije naših sugovornika u sebi je, prije svega, sadržavalo snažnu poruku o vremenskoj rupturi koja je počivala na razaznavanju različitosti vremena prije i ovoga sada. Istodobno je vrijeme koje slijedi izazivalo najviše nedoumica. Vrijeme budućnosti, iako najčešće tek u obrisima, za pojedine je sugovornike bilo referentno za samooblikovanje, narativizaciju i prakticiranje postindustrijskog identiteta. Vremenske orijentacije – anticipacija, očekivanje, nagađanje, potencijal, nada i sudbina, kako predlažu Rebecca Bryant i Daniel Knight, “predstavljaju različite dubine vremena i različite, iako često povezane, načine na koje budućnost može usmjeriti našu sadašnjost” (2019: 2). Pitanje imanja ili neimanja budućnosnih orijentacija snažno je odredilo svojstva postindustrijskog vremena u Sisku i načine izgradnje postindustrijskog subjektiviteta za naše sugovornike. Isključenost budućnosti, odnosno njezina uključenost, puzajuća obuhvatnost prošlosti, mutna i dezorijentirajuća sadašnjost, označavaju vremenska svojstva sisačke “heterokronije” (usp. Bryant i Knight 2019: 15).

Felix Ringel pokazao je na primjeru Hoyerswerda, “najbrže smanjujućeg njemačkog grada”, da postoji “raznovrsna koegzistencija i simultanost vremenskih referenci i okvira” (2013: 26) u pripovijedanjima i praksama, vrijednostima i idejama, imaginarijima i stvarnostima njegovih stanovnika. Za Ringela razlike u percepciji temporalnosti, a što ujedno ukazuje na njezinu složenost i fleksibilnost, ne proizlaze samo iz različitih generacijskih iskustava prošlosti već su i izraz različitih stavova, interesa i vrijednosti unutar istih generacija:

Osporavam ideju da se određenim društvenim skupinama – postsocijalističkim društvima ili određenim “generacijama” – zbog njihova odgovarajućeg repertoara sjećanja može pripisati samo jedna speci-

fična vremenska orijentacija. [...] Različiti članovi svake dobne skupine prizivaju prošlost i budućnost na iznenađujuće različite načine” (ibid.).

Njegova tvrdnja pokazala se točnom i u našem istraživanju u kojem generacijski narativ nije bio organiziran samo s obzirom na biološku dob ili iskustvo života u socijalizmu. Iskustvo vremena pripadnika različitih generacija, ali i unutar istih generacija, njihovo “vremensko rasuđivanje”,³ bilo je ponajprije povezano s iskustvom rada i života u industrijskom gradu. Pritom nije riječ o bilo kojem iskustvu, već o onom povezanom s radom u Željezari Sisak ili pak sa značenjem Željezare Sisak za grad. Jednom kada smo ustanovile da su “industrijski rad”, “industrijski grad”, odnosno “industrijski subjektivitet” glavni akteri u razlikovanju vremenskog iskustva, uspjele smo shvatiti glavne vremenske okvire unutar kojih su se kretali naši sugovornici u svojim naracijama. Unutar tih narativa prepoznale smo tri skupine vremenskih orijentacija s obzirom na iskustvo rada u željezari, iskustvo rada željezare i iskustvo življenja u industrijskom, odnosno postindustrijskom dobu.

Prošlost sadašnjosti

Vremensku orijentaciju koju smo nazvale *prošlost sadašnjosti* grade narativi čija je sadašnjost natopljena prošlošću na način da je u pričama o sebi, radu i gradu pojedinih naših kazivača ona “[...] aktualnija od sadašnjosti i neizvjesnija od budućnosti [...]”. Prošlost koja čak više nije ni dimenzija vremena nego je, naprotiv, kulturni artefakt” (Buden i Žilnik 2013: 8). To su narativi sugovornika koji su bili izravno povezani sa sisačkom željezarnom, čiji je subjektivitet snažno određen industrijskom radom, kolektivizmom, sindikalizmom, osiguranim radom, radničkom klasnom

³ Felix Ringel analitički pojam “vremensko rasuđivanje” [engl. *temporal reasoning*] stvara na temelju pojma rasuđivanja Jane Guyer, koja, pak, smatra da je iz današnjeg religijskog i ekonomskog diskursa uklonjen vremenski okvir “bliske budućnosti”, odnosno “doseg misli i mašte, planiranja i nade, pronalaženja međusobnih utjecaja, uključivanja u borbe za određene ciljeve, ukratko, proces uplitanja sebe u trenutni život društvenog i materijalnog svijeta koji je nekada bio obuhvaćen rastezljivo uključivim konceptom ‘rasuđivanja’” (Guyer 2007: 409). Ringel s vremenom proširen pojam rasuđivanja koristi kako bi objasnio različite vremenske reference koje koegzistiraju u javnim i privatnim diskursima, a tiču se problema života danas u Hoyerswerdi (Ringel 2013: 26), posebice analizirajući rezoniranja o budućnosti koja iznose stanovnici njemačkog grada, tumačeći ih “krucijalnim za razumijevanje njihove sadašnjosti” (Ringel 2018: 7).

svijesti. To su sugovornici koji se sjećaju vremena kad je Željezara radila, koji se sjećaju da su tamo radili. Njihova je vremenska orijentacija uglavnom usmjerena na prošlost, kroz nju tumače sadašnjost. No bivši radnici Željezare s kojima smo razgovarale imali su od 50 pa do gotovo 90 godina, što znači da ne pripadaju istoj generaciji. Stoga su se unutar ovih narativa, okupljenih oko i zbog iskustva industrijskog rada koje je vezano uz Željezaru, razvijale nijansirane klasifikacije vremena i orijentacije spram prošlog. Njihove su naracije, iako usmjerene na prošlost, različite. One se ponekad oblikuju kroz prisjećanja starijih ljudi na “dobar život” kojeg više nema (ali koji ih je odredio kao uspješne pojedince tijekom njihova radnog vijeka) ili pak kroz rezigniranost mladih sudionika razgovora zbog “ispražnjene” sadašnjosti jer su nezaposleni, odnosno, kako je rekao jedan naš sugovornik, sada “ubijaju vrijeme”. Ono što povezuje njihove narative jest vremenska ruptura, jasna razdjelnica između “prije” (dok je tvornica radila u punom kapacitetu) i “poslije” (kad je tvornica radila sa smanjenim opsegom poslova, odnosno potpuno prestala s radom). Kontrapostiranje prošlosti i sadašnjosti, s tek rijetkim, pesimističnim nagovještajem budućnosti, možda se najbolje može razumjeti iz sljedećih dijelova razgovora s našim sugovornicima, bivšim radnicima Željezare, koji su redovito vezani za rad tvornice i njihov radni(čki) život:

[...] bili smo zadovoljni... ti si išo na poso živahan, bezbrižan, kak bi rekla, i onda smo išli s posla – to je bila zafrkancija... u porti je sve vrvjelo od ljudi. To je bio gigant, a ja sam mislila to se ne može srušit. Uvijek će ostat, uvijek...

Niste morali razmišljat oćete li sutra... ono što je vrlo bitno na što se vrlo često poziva – niste morali razmišljat oćete li sutra imat poso ili nećete. Oćete li sutra dobit plaću il nećete. Plaća je bila, posao je bio. Posao je dobio svatko onaj ko je htio radit. Sad, uvijek je bilo iznimke. Uglavnom je to bio drugačiji život. Moramo reći na što se danas pozivamo i u današnje vrijeme, hrvatska socijalna država... ne znam koliko vi znate... u to vrijeme nedjeljom nisu radile trgovine. Subotom iza četrnaest sati nisu radile trgovine... Nit je ko bio gladan, nit je ko bio žedan... Znači i trgovci, naše kolegice i kolege, u svojim firmama... mogli su normalno imati nedjeljni ručak sa svojom obitelji. Imali su... radili su pet dana. Imali su... točno se znalo kad je godišnji odmor.

Međutim, ta dva citata kao i brojni drugi koje smo prikupile upućuju na opservaciju Alexeia Yurchaka da “brojna sjećanja na godine perestrojke ukazuju na izvanrednu činjenicu: za većinu sovjetskih ljudi slom sovjet-

skog sustava bio je ne samo neočekivan, već i nezamisliv – barem do perestrojke. Pa ipak do kraja perestrojke, u vrlo kratkom vremenu, kriza sustava počela se doživljavati kao nešto potpuno prirodno” (2007). Ili, kao što je vidljivo u narednom citatu, kriza se može razumjeti i kao kriza subjekta da se prilagodi novom vremenu, a ne samo kao kriza sustava:

Uvijek je pametnije jutro nego noć, jer padnu emocije, dođe do nekih promjena, stabiliziraš se, pa se onda drugačije razmišlja. I onaj koji ide na vješala se nečemu nada. Uvijek nešto postoji. Postoji neakvo rješenje. Ima puno faktora koji na to utječu u životu. Pitanje je koliko razumiješ sebe, sredinu i koliko se snalaziš u toj sredini. Ja kažem: ovo su gadna vremena. Nisu ona toliko kriva, koliko sam kriv ja. Meni je gadno, jer se ja nisam na njih navikao. Ja ih ne mogu prihvatit. To je problem u meni, a ne u vremenima. Ima onih kojima je ovo sad najljepše vrijeme, koji su pokrali, koji su se obogatili. Oni koji su, recimo, 90-ih godina bili, ajmo reć, ispod srednjeg staleža, a danas su bogatuni.

Pukotina koja oštro dijeli narative na prošlost i sadašnjost nije samo posljedica dugotrajne agonije gašenja Željezare Sisak, koja je započela 1990-ih i trajala do 2015. godine, nego, kako smo prije napomenule, i dugogodišnje traume izazvane političkom i ekonomskom promjenom te raspadom socijalnog sustava i društvenog života, kao i ratom⁴ te, konačno, ekonomskom krizom od 2008. godine nadalje. Sve je to utjecalo na radnički život u materijalnoj oskudici, u siromaštvu ili na rubu siromaštva, u socijalnoj patnji i nesigurnosti (v. Knight i Stewart 2016: 2).

Pripovijedanje je retrospektivno, primjećuje Guyer, onda kada se temporalni raskid premjesti s razine sustava, odnosno s razine događaja, na razinu subjekta, zatim kada su događaji koji presudno utječu na živote pojedinih subjekata za druge nevažni te kada “govor ne uspije” (2007: 417). “Neuspjeh govora” da oblikuje budućnost i nosi se sa sadašnjosti pojedini su naši kazivači prevladavali na sličan način kakav su Knight i Stewart primijetili u narativnim strategijama stanovnika južne Europe pogođenih posljednjom velikom ekonomskom krizom i politikom štednje.⁵

⁴ Sisak se nalazio na prvoj liniji bojišnice te su opisi ratnih zbivanja, mobilizacije, radne obaveze za vrijeme najžešćih granatiranja grada i okolice te pitanja nacionalnog predznaka – gdje su nestali ili što se događalo s radnicima srpske nacionalnosti – itekako prisutni u radničkim opisima destrukcije rada i života.

⁵ Život “u štednji” prema Knight i Stewart razlikuje se “od endemske nerazvijenosti i siromaštva po tome što se odnosi na situacije u kojima društva ili pojedinci, koji su ranije uživali viši standard potrošnje, sada moraju trošiti manje” (2016: 2).

Neizvjesnost uzrokovana štednjom zahtijeva kritička razmišljanja o svakodnevnom aktivnostima koje izazivaju trenutke tjeskobe i stresa, trenutke kada sadašnjost postane nesnosna, uhvaćena u odgođenom življenju. Oslanjanje na prošle događaje, kako bi se promišljalo o neizvjesnoj budućnosti, nadaje se kao jedna od strategija za rješavanje aporija krize (Knights i Stewart 2016: 4).

Naracije bivših radnika Željezare nerijetko su niz afektivno organiziranih iskaza (v. *ibid.*: 6) u kojima prošlost i sadašnjost postoje simultano, ali dok je prošlost prepuna događanja, sadašnjost se možda najbolje može opisati riječima našeg sugovornika: “Stara generacija čuva svoje unuke. Njihova vlastita djeca su u Italiji, Njemačkoj, Švedskoj ili Dalmaciji.”⁶

U razgovorima koje smo vodile s bivšim radnicima Željezare netom prije pristupanja Hrvatske Europskoj uniji, dakle 2012. godine, Europa se činila kao metafora u koju je upisana radna i životna nada i mjesto gdje će oni naći trajno zaposlenje, radnička prava, egzistencijalnu sigurnost. Dok su za Sisak govorili: “U Sisku niko više ne zapošljava za stalno. Sad radiš, a drugi mjesec te ne treba i može te poslat na biro”, “Nema u Sisku posla. Posla nema ni u bližoj okolini”, vremenska orijentacija na budućnost narativno se oblikovala u imaginiranju novog radnog početka u Europskoj uniji, “Kad uđemo u Uniju ode Veronika na kran... u Njemačku. Diplomu imam. Radit znam” ili “Meni je da uđemo u Europsku uniju super, za mlade, ne za nas stare. Mislim, ako nema tu posla, možeš ići gdje hoćeš, a sada sva ta djeca znaju engleski [...]”. Mislim, ako uspijemo [ući u EU] i ako ta europska zajednica opstane. Meni je to izvrsno” (Potkonjak i Škokić 2013: 88). Sedam godina kasnije i isto toliko od ulaska Hrvatske u Europsku uniju, za mnoge koji su ostali u Sisku sadašnjost je i dalje egzistencijalno neizvjesna. Kao što govori i naš sugovornik, bivši radnik Željezare otpušten 2002. godine, otada s privremenim poslovima u privatnom sektoru i, kako kaže, u “fikus

⁶ Prema popisima stanovništva iz 1991., 2001. i 2011. godine područje Grada Siska je s 61 413 stanovnika palo na 52 236 stanovnika, a zatim na 47 760 (www.dsz.hr). Pretpostavljivo je da će naredni popis stanovništva pokazati daljnji pad jer je u cijeloj Sisačko-moslavačkoj županiji zamjetno iseljavanje u druge gradove ili inozemstvo, pa je npr. 2015. godine ta županija bila treća u Hrvatskoj po broju zahtjeva za privremenom promjenom prebivališta. “Od 29. prosinca 2012. godine, kad je Zakon o prebivalištu stupio na snagu, status prebivališta prijavom privremenog odlaska u Sisačko-moslavačkoj županiji reguliralo je 5 897 ljudi. Samo u 2014. godini PU Sisačko-moslavačka zabilježila je 3 630 zahtjeva za takvo reguliranje statusa” (Kegelj 2015).

firmama” koje su ga zapošljavale fiktivno i kratkoročno, a s kojim smo razgovarale 2019. godine:

Završio sam fakultet i imao sam super mentore i na poslu od doktora nauka i tako dalje, koji su me cijenili, koji su me gurali, gledali, bacali u vatru i tako dalje, a danas jednostavno ne znam. Možda me negdje prime kao zaštitara, možda negdje. Velim, kao bauštelac teško mogu proć.

Ispražnjenost sadašnjosti od nade, zamišljanja i očekivanja svodi budućnost na planiranje rutinizirane svakodnevice, a narativno se nerijetko opisuje i kao ispražnjenost prostora od ljudi i uspoređuje s nekadšnjom napučenosti grada, posebice naselja Caprag izgrađenog za potrebe stanovanja zaposlenih u Željezari jer “u sjećanju, vrijeme postaje mjesto” (Portelli prema De Nardi et al 2020: 2).

Sad je najveći problem što je to doslovno grad duhova. Donedavno si nisam mogao definirati što je to u Željezari čudno, a to je u biti da nema nigdje nikoga. Tamo se vucaraju kao zombiji s nekim vrećicama oko placa, ali u principu nema ljudi. Koga ima baš, gore nigdje nema nekog osjećaja da to mjesto živi.

Ja imam dva psa i onda po noći idem u neku šetnju. Velim mom sinu: “Čuj, nekad je u 10 sati ovom cestom kojom sad idemo, upravo kraj Granda, tu ti je znalo, kad je išlo iz druge u treću smjenu, to ti je bilo kao usred bijelog dana, kao u Zagrebu na špici.” Par tisuća ljudi ide cestom. Danas nikog živog tamo nemate. Nikog živog na cesti ni za dana, ni za noći. Jednostavno, grad duhova. Ne bih se usudio reć kao Detroit u doba kad su povukli kompletnu industriju iz njega, ali otprilike slično to, ako ne i gore.

Djeca Željezare

Sugovornički iskaz “Željezara je nestala, nestalo je majke... Ljudi još uvijek govore majka Željezara” upućuje na simboličko mjesto Željezare kao stvarateljice i hraniteljice grada. Đuro Tadić je na predstavljanju svoje monografije *Željezara Sisak, tvornica čelika i života* (2017) o Željezari govorio u ključu “fordističkog afekta”⁷ – kojim se stapaju industrija (kao

⁷ “Na primjer, pišući u neko vrijeme između 1929. i 1935., humanistički marksistički učenjak i aktivist Antonio Gramsci primijetio je da se tvornica transformirala iz pukog mjesta proizvodnje u generalizirani sustav društvene organizacije i, kako je rekao,

javni život) i obitelj (kao privatni život) u jedinicu koja je bila “osnova državne politike u pitanjima zapošljavanja, dobrobiti i razvoja” (Fraser prema Muehlebach i Shoshan 2012: 327).

Mi smo željezarci velika obitelj. Ima nas danas razasutih diljem svijeta. Prvi krug čine zaposlenici Željezare [...]. Drugi krug željezaraca čine porodice zaposlenih [...]. Treći krug željezaraca čine oni koji su u bilo kakvim rodbinskim, poslovnim ili prijateljskim odnosima. Bez obzira što Željezare više nema, još uvijek se proširuje obiteljski krug [...]. Kako je vrijeme odmicalo obrazovanje je postalo primarni cilj željezaraca. Nema područja gdje druga, treća ili četvrta generacija nije dosegla najveći stupanj obrazovanja. I obavlja najodgovornije poslove.

Slijedom metateze kojom se obiteljski život i socijalna reprodukcija umeću u produktivni, tvornički život, stapaju se s njim, a time i izjednačuju te slijedom tvrdnje jednog od naših sugovornika da “ovdje u Sisku praktički nema obitelji iz koje netko nije radio u nekoj tvornici sisačkoj. Kad kreneš u neku priču, svatko ima neku osobnu priču o pojedinoj tvornici, pojedinom pogonu, pojedinom dijelu svoje obitelji koja radi u tom nekom dijelu”, sljedeću skupinu narativa nazvale smo, pomalo patetično, narativima “djece Željezare”. Riječ je o Siščanima rođenima između 1970. i 1980. godine. Dio je njih svoje formativne godine proveo iseljen iz ratnog Siska i mnogi se nikad nisu u njega vratili te uglavnom žive u Zagrebu, no i dalje su obiteljskim i poslovnim vezama vezani za Sisak. Vremenski okvir unutar kojeg se kreću njihove naracije mogao bi se opisati kao okvir “koegzistirajućih vremena” (Tonkin 1994: 72–75), od govora o dobrim vremenima koja su nestala (ali koja su oblikovala iskustva na koja se, kao dio generacije industrijskih građana, još uvijek oslanjaju), do govora o sadašnjem vremenu “poraženosti” (u kojem negativno zamišljaju budućnost Siska).

Od ovih svih koje vidiš, moje generacije ili srednjih generacija, rođeni 70-ih, oni su ti ili branitelji ili rade u Zagrebu. Reći da postoji neka cvjetajuća stvarnost stvarno... To može reći samo neko... To je jednako rečenica ko reći “nemate kruha, pa jedite kolače”. To je po meni potpuno

‘specifičan način života, razmišljanja i osjećaja života’ (1997: 302). Sposobnost fordizma da to učini počivala je ne samo u pružanju niza postupaka za učinkovito organiziranje života (život kao proizvodnja) već i u tome što je uspio prodrijeti dublje, čak do razina afekta (Berlant 2007) i ‘živčanog sustava’ (Gramsci 1997: 300)” (Dawson i Goodwin-Hawkins 2018: 282).

nebulozna... Neš ti posla, napravili kompjutersku firmu i imaju pet milijuna prometa... Al koje to veze ima s time da je jedna zajednica nestala.

Ne da je propao grad, nego je poražen. To je još više od propasti. Propast je objektivna, ekonomska kategorija, a ovo je nešto na ljudskim licima.

Ali, mislim da je osnovni problem bilo kog od nas koji je odrastao u Sisku 80-ih, polazišna pozicija. Mislim da Sisak neće u nekoj svojoj doglednoj budućnosti doći do one razine bitnosti koju je imao 80-ih. To se naprosto neće desiti. Ali zašto ne bi bio prosperitetni grad od 20 000 stanovnika, kao Čakovec ili... Problem je da u gradovima tipa Čakovec, Varaždin, nekim drugima, nisu postojali ogromni sistemi o kojima smo svi, na ovaj ili onaj način ovisili, pa onda propašću takvog sistema se ljudi nalaze na nekom brisanom prostoru. Relativno malo ljudi je u socijalizmu u Sisku imalo neku vrstu poslovne odgovornosti ili... Kad imaš mali sistem u kojem imaš nekoga tko donosi odluke, nekoga tko preuzima na sebe rizik, dok se mijenjaju te okolnosti, ti ljudi će se brzo prilagoditi novim vremenima. Ali kad imaš, ne znam, 15 000 ljudi o kojima misli neka logika velikog sistema, ti ne možeš očekivati da će tih 15 000 ljudi u novim okolnostima profunkcionirati na paljenje tastera kao poduzetnici. To se neće desiti. Oni nisu poduzetnici. Oni će ili otići negdje drugdje ili će doći netko drugi koji će njihovu energiju kanalizirati. Tako da, najvjerojatnije, ako se negdje krije neka pozitivna u budućnosti, to je u nekim novim tehnologijama, nekom prodavanju pameti, a ne predmeta, objekata, proizvoda.

Ako primijenimo tezu Lauren Berlant o postfordističkom afektu, "kao sceni stalnog pregovaranja s normalnošću u uvjetima koji jedva mogu podržati čak i sjećanje na fantaziju" (Berlant 2007: 278), sceni na kojoj se odvija "regrutacija djece u svjetove njihovih roditelja, svjetove roditeljskih želja, praznine razočaranja i neuspjeha koje djeca vide", onda ova skupina narativa otkriva sliku "izgubljene budućnosti", posebice za djecu koja su i sama nezaposlena, pa njihova "sadašnjost postaje toliko neizvjesna da proždire budućnost i zabranjuje razmišljati o njoj osim kao o fantaziji" (Wacquant prema Berlant 2007: 300), odnosno budućnosti koju uglavnom traže izvan Siska.⁸

Ali moji frendovi tamo svi su, osim nas par koji smo tu u Zagrebu, svi su mahom ostali u Sisku i sad ih je jako puno odselilo iz Siska, tipa Fran-

⁸ Lauren Berlant smatra da u akademskom promišljanju, kao i u najširoj javnosti te socijalnim politikama i ljudskopravaškim zajednicama, povezivanje djece i neoliberalizma postaje ključno, "kao slika trenutnih etičkih, političkih i ekonomskih zavrzlama oko strukturne podređenosti i društvene izdaje" (Berlant 2007: 279).

kfurt, München, Dublin i te fore. To su ovi moji frendovi iz najranijeg djetinjstva, ovi koji nisu završili fakultete i te fore, nego se jednostavno borili tamo. I sad, kako je sva industrija i sve krepalo, jednostavno su sad u nekim godinama kao i ja, 40 i više i vidim da ih je sram biti bez posla. Dosad su stalno nešto radili. To su bile neke zidarije, krečenje, knauf, ovo-ono. Sad više ni toga nema.

Osim toga, tako opisani Sisak poprima odlike heterotopije građene kroz narativne intersekcije vremena i prostora u kojima se istodobno zrcale utopija, nostalgija i distopija. Meandrično pripovijedanje o gradu i radu zahvaća vrijeme prošlosti, odnosno njihovo današnje društveno i materijalno ruinirano postojanje koje je tek eho nekog prijašnjeg urbanog industrijskog pulsa čiji je ritam udarao "veliki sistem", kao i viziju nekog novog grada čije bi konture trebale oblikovati nove vrste rada i radnika. U iskazima ove skupine naših sugovornika najviše dolazi do izražaja prilično kritička percepcija stanovnika Siska vezana za njihovu nemogućnost zamišljanja sebe u bliskoj budućnosti, odnosno "umetanja sebe u trenutni život društvenog i materijalnog svijeta" (Guyer 2007: 409), pa će tako jedan od sugovornika primijetiti:

Sisak je meni interesantan kao mjesto koje je bilo bitno, a više nije bitno, a ljudi još uvijek nisu prihvatili to neko novo stanje. [...] momenti kad staro vrijeme još nije otišlo jer ljudi koji su živjeli u okolnostima kojih više nema se ne mogu od tih okolnosti emancipirati, a novo još nije došlo. Znači, kad se to nešto novo, što možemo nazvati tranzicijom ili kako god, i ono staro, što možemo nazvati socijalizmom, kad se preklapaju, kao postoji neka dvostruka slika.

U razgovorima s tom skupinom sugovornika bilo je razvidno da za njih emancipacija stanovnika Siska, posebice bivših radnika Željezare, ne podrazumijeva samo egzistencijalnu sigurnost i pronalaženje novog, sigurnog posla, već je više riječ o nemogućnosti da "pronađu novi način da iskažu stare vrijednosti" (Dudley 1994: 161). Kathryn Marie Dudley na primjeru zatvaranja Chryslerove tvornice u Kenoshi u Wisconsinu 1988. godine te na temelju razgovora s radnicima koji su izgubili posao smatra da pomak od industrijskog k postindustrijskom društvu nije samo promjena ekonomskog modela proizvodnje već je riječ i o kulturnom konfliktu u kojem su "ljudi koji su nekad bili u stanju ispuniti svoje obveze prema obitelji, zajednici i naciji s minimalnim školovanjem i trideset godina manualnog rada u proizvodnoj industriji postali kul-

turološki 'devijantni' unutar životnog vijeka jedne generacije" (ibid.) – u našem slučaju diskurzivno oblikovani kao tranzicijski gubitnici koji se nisu snašli u novim vremenima.

I dan danas ti ljudi u Sisku očekuju da im grad i županija donesu i da ih zaposle. Što? Zašto? Oni i dalje očekuju nekakvu veliku Željezaru, a nema. I onda su sad ljudi: Šta radi grad? Šta radi županija? Zašto nam ne donese 500 radnih mjesta?. Mislim, u tom nekako..., to se vidi po tom nekakvom mentalitetu gdje očekuješ... Ti ćeš završiti školu, ti ćeš tu biti i čekaš da ti netko dođe i da te zaposli. To teško funkcionira. Pogotovo zato što je to ovdje dobro funkcioniralo. Taj sustav je stvarno dobro funkcionirao ovdje.

Premda je "sustav dobro funkcionirao", odnosno osiguravao konkretan, omeđen, osiguran, predvidljiv rad, navedeni iskazi otvaraju pitanje je li takav rad uopće imao smisla. Dok je za industrijsku generaciju industrijski rad bio znak urbanog, radnog i osobnog prosperiteta, za postindustrijsku generaciju on je stigma grada, znak modernizacije i Potemkinova megalomanskog i lažnostrateškog zapošljavanja, gdje je osiguran rad značio umrtvljivanje poduzetnog gena, gdje je taj rad darovan, a ne kreiran i samoosmišljen. Zbog toga što su svjedočili nizu događaja koji su doveli do potpunog gašenja proizvodnje u Željezari, a koji su nerijetko utjecali na obiteljske i osobne odluke, naši sugovornici iz ove skupine iskazivali su empatiju za nasilne rupture obiteljskog života i života cijele zajednice, dok je s druge strane primjetna njihova ljutnja zbog "ljudskog poraza" tog, kako ističe drugi naš sugovornik, "potpuno sjebanog i zaboravljenog grada", njegove nemogućnosti da presloži elemente društvenog života u skladu s novim okolnostima.

Takvo je razmišljanje posebno uočljivo kod onih koji već dugo ne žive u Sisku, pa dok Siščanima svoje generacije ili starijima koji su ostali pripisuju manjak političke i društvene proaktivne snage u stvaranju bolje budućnosti, svoju fizičku i egzistencijalnu izmještenost koriste za zamišljanje osobne "ponovno stečene" budućnosti, koja ih kao postindustrijske građane oslobađa od tereta prošlosti. Unatoč za njih neprihvatljivoj sisačkoj političkoj sadašnjosti pojedini razmišljaju o češćim dolascima, pa i povratku:

Sad je prošlo 20 godina da sam se u potpunosti distancirao i sve gledam s nekom distancom da se uvijek želim vratiti, želim biti aktivan, ali uvijek je ta politika, bilo koja opcija, i uvijek toliko prisutna i toliko

negativno se gura u sve to da mi opet se javi onaj osjećaj: idem ja svojim putem.

Sporiji način života, opušteniji način života. Ono sve što postoji u Zagrebu, što mi je nekad bilo privlačno, dok sam bio mlađi, mi trenutno nije interesantno. Ne izlazim navečer van pa me briga hoću li ne izaći u Sisku ili ne izaći u Zagrebu. Kulturne događaje Zagreba možeš iz sisačke perspektive konzumirati. Mislim da bi se dalo živjeti u Sisku i raditi u Zagrebu, ali ne u ovom radnom, radnoj temperaturi koju ja imam.

Pa meni su roditelji tamo, tako da mi odemo i vratimo se na ručak i natrag. Volio bih nekako puno više vremena provoditi tamo, ali jednostavno ne uspijevam. Klinci, vrtić, škola, tjedne obveze [...]. U biti premalo idem tamo i imam neku jako melankoličnu vezu sa Siskom.

Planiranja bliskih budućnosti

Pored vremenskih orijentacija koje smo opisale u prethodna dva poglavlja, građa prikupljena u Sisku nudila je i narrative u kojima su naši sugovornici svjedočili o tome da su svoj život i rad osmislili u postindustrijskom gradu i to ne iz principa nužde već izbora. Oni su zamišljali budućnost i djelovali kroz na-budućnost-orijentirane akcije na temelju niza manje ili više ambicioznih planiranja,⁹ u skladu sa svojom društvenom ulogom, osobnom motivacijom ili profesionalnom orijentacijom. Pojedini se narativi o radu, gradu i svakodnevicu nerijetko i dalje oblikuju metaforom vremenskog prekida, metaforom “dvostruke slike” o kojoj je govorio naš sugovornik u kontekstu diskontinuiteta socijalizma i postsocijalizma, ali sada ona služi kao kontrapunkt da bi se artikulirala vlastita djelatna budućnost.

Gledaj, teško je sad. Imaš te starije generacije koje kukaju. Bilo je lijepo. Njima je to sad, oni su 55, 60 godina i sad oni imaju mirovinu od 2000 kuna i oni sad plaću za tim starim vremenima, ali džaba. Ne možeš ti sad svojem djetetu govoriti kako je nekoć bilo, a ne može više tako biti. To je medvjeda usluga. To je kako je nekoć bilo, divno, ali on se mora boriti. On se mora boriti i ti njega moraš učiti da se bori, a ne

⁹ Planiranje se ovdje smatra “načinom upravljanja sadašnjosti” (Abram i Weszkalnys 2011: 3) te “manifestacijom onoga što ljudi misle da je moguće i poželjno te onog što obećava bolju budućnost” (ibid.: 4).

da mu kukaš ili da mu vičeš: “Joj, ono”, ili da ga samo šutneš. Prošla su, bila su divna vremena. Ta su vremena prošla.

To mi ide jako na živce, kad pitaš ljude: “Što ima u Sisku?”; “Pa u Sisku se ništa ne događa”, a ljudi ne prate uopće. U Sisku svaki dan nešto ima, od izložbe, promocije, predavanja, koncerta, predstava, kojekakvih aktivnosti, ali to kao da je prešlo u neku naviku: “Ma nema tu ništa”; Kako nema? Ima. Ja sad, da hoću, ja bih svaki dan mogao otići negdje, ali nažalost nemam vremena.

Rekavši da “svaki dan nešto ima” (ne da je “bilo”) naš sugovornik ponudio nam je primjer narativne i vremenske orijentacije koja je podrazumijevala da postoji sadašnjost koja nije samo kontinuitet prošlosti, već i sadašnjost koja predstavlja “vrijeme po sebi”, odvojivo i oslobođeno prošlosti. Na pojmove sadašnje vremenske ostvarenosti i u njoj prizvane budućnosti pozvao se i jedan od osnivača udruge Zibel (naziv dijela grada) koja djeluje kao “susjedska grupa” s misijom izgradnje solidarnosti unutar zajednice:

Proces udruge je taj... Ja sam bio 2014., a udругu osnivamo tek 2015. godine. Bilo nam je potrebno godinu dana da mi u svojim glavama, svi smo imali malu djecu: “Kako ćemo? Što ćemo. Što bi mi htjeli raditi? Kojim putevima da idemo?”, a uvijek nam je bilo da idemo [...]. Kako bih rekao, ja ne očekujem, ja nisam živio u gradu. Nisam živio nigdje drugdje nego u Sisku, pa ne mogu reći sad kako drugdje ljudi žive, pa im je možda grad dao i stan i posao. Ja sam navikao ovdje živjeti i ne očekujem ništa, nego očekujem da živimo u kapitalizmu, odnosno živimo u nekom svijetu gdje se sad svatko bori za sebe. Prije, da, Sisak je imao više poslova, to je sigurno. I Rafinerija i Željezara i ovo-ono. Ali to je neka prošlost grada, koja je bila. Treba ju okrenuti u boljem... Sad gledati u neki drugi svijet. Dobar primjer je, ako ste bili dolje, Applied Ceramics, PISAK, to je budućnost.

Djelovanje članova udruge Zibel, uglavnom mladih roditelja s djecom predškolskog i osnovnoškolskog uzrasta, usmjereno je na uređenje i održavanje prostorije u kojoj se redovito okupljaju (kako bi se družili i kako bi njihova djeca što više vremena provodila na velikom travnjaku ispred, uz gradsko kupalište rijeke Kupe), ali i na pomoć i podršku djece, mladima te obiteljima, kao i na očuvanje prirode, ponajprije lokalne mikrozajednice Zibel. Njihova okrenutost k sadašnjosti, kao i planiranje vremena koje slijedi, specifična je za “naselja koja su nekoć izgrađena kao socijalistički gradovi budućnosti”, u kojima se danas “mnogi konti-

nuirano bore za opstanak oblika njihova socijalnog, relacijskog, materijalnog i ekonomskog okruženja” (Ringel 2014: 53).¹⁰ Ta se borba u ovom slučaju ogleda u malim, mikrolokacijskim komunalnim aktivnostima, kojima se vremenske orijentacije nade i sudbine artikuliraju s ciljem da se kao takve zadrže i u bliskoj budućnosti.

Puno ambicioznije “projektiranje” budućnosti sadržano je u institucionalnom djelovanju gradske vlasti i gradskih ustanova, ponajprije Gradskog muzeja Sisak i Gradske galerije Striegl. Kapitaliziranje propasti i realizacija budućnosti kroz ideju muzealizacije izgubljenog vremena možda je najbolji primjer temporalnog rasuđivanja koje objedinjuje prošlo i poništeno i ono buduće i potencijalno. Holandska kuća¹¹ je projekt koji hibridizira muzejsku refleksiju nestale industrijske kulture i anticipira buduće kreativne oblike rada u Sisku, a Vlatko Čakširan, ravnatelj gradskoga muzeja i idejni nositelj toga najvećeg sisačkog financijskog projekta u kulturi, opisuje je unutar okvira transformacijskog procesa novog učenja o starom:

Ono na što cijelo vrijeme ukazujem jest da je to naš kapital, da mi to moramo iskoristiti. Kad sam se počeo baviti industrijskom baštinom, ljudi su pitali što je to, što je industrijska baština. Uopće nisu... ja njima ukazujem na važnost nekakve tvornice, a oni: “Što ti meni pričaš? Pa tu je radio netko moj” [...] Onda vidiš transformaciju, kako se to počinje lagano mijenjati, da su ljudi počeli industrijsku baštinu sagledavati, prepoznavati. Onda, recimo, u gradu Sisku su i političke strukture počele koristiti taj termin industrijske baštine. Počeli su kužiti što je to. Onda, kad je Holandska kuća prošla kao projekt koji vrijedi skoro 30 milijuna kuna, to je bio najjači projekt u gradu nakon dugo, dugo vremena...

¹⁰ Ringel u suočavanju mnogih stanovnika Hoyerswerde s “predvidljivo lošijom budućnosti” prepoznaje kontinuiranu borbu za opstanak oblika njihova socijalnog, relacijskog, materijalnog i ekonomskog okruženja – “umjesto da se, kao što bi se očekivalo, nadaju da će se nešto novo pojaviti. U vrijeme smanjenja i propadanja nakon ponovnog ujedinjenja, kada je polovica gradskog stanovništva napustila svoj rodni grad, a trećina gradskog krajolika nakon toga bila srušena, ova se borba često čini nerealnom; ipak, ljudi na mom području teže stalnosti u kontekstu koji se inače sve više i često doslovno pogoršava. Oni praktično i konkretno određuju, zaista oblikuju i strukturiraju vlastitu ‘blisku budućnost’” (Ringel 2014: 52–53).

¹¹ Holandska kuća prvi je hrvatski info-centar industrijske baštine, nastao zbog očuvanja hrvatske industrijske i kulturne baštine, ali i kao dio specifične turističke ponude (<https://sisak.hr/otvorena-holandska-kuca-jedinstveni-prezentacijski-prostor-bogate-sisacke-industrijske-bastine/>).

Baštinizacija sisačkog industrijskog krajolika, kao svojevrsna estetizacija industrijskog propadanja i nestajanja, uklapa se u globalni trend interesa za muzealizacijom i turistifikacijom industrijskih ruina, a može se tumačiti i kao “pedagogija budućnosti” kojom se proizvode afektivna usmjerenja na budućnost (Ringel 2018: 124). Ringelov “propisani optimizam”, odnosno pedagogiju nametnutog futurizma kojom se nastoji “provocirati osjećaj sigurnosti, optimizma i drugih dobrih emocija te afekata, posebice nade” (Ringel 2018: 141), dobro je oprimjerila gradonačelnica Siska Kristina Ikić Baniček na otvorenju Holandske kuće: “[...] želimo da Holandska kuća kroz interpretaciju naše industrijske baštine, ali i kroz druge sadržaje u stalnom i izmjenjivom postavu, postane mjesto s kojeg ćemo promišljati i naše nove ekonomske, industrijske i kulturne budućnosti.” To je bio afektivni trenutak u kojem se dotrajala baština pretvorila u prostor nade, a zamjena dotad uglavnom kritičkog razmišljanja o industrijskom nasljeđu “produktivnim” razmišljanjem od samih je “ruševina industrije” učinila novu industriju:

To je bio taj nekakav industrijski pejzaž koji je bio niškorišti dok se nije uredio. Sad je tu počelo okupljanje ljudi. Imate cijele ove lige trkača koji tu trče. Dolaze ljudi s djecom, tamo su roštilji i tako dalje. To je neka industrijska zona koja je dobila skroz drugu namjenu, društvenu. Pa, recimo, onda imate još jednu, još par privatnih investicija. Ova ekipa iz Euroarta 92, 93, kako se zovu, zakupili su prostore, staro željezničko skladište i napravili tu svoje urede. Oni tu rade, programiraju. Oni su taj sektor, tih programera, kompjutera i tako dalje. Ima još cijeli niz nekih objekata i zona koje su se već počele prenamjenjivati.

“Emocije kao produktivnu i konstitutivnu snagu” (Yanagisako prema Molé 2012: 375) prepoznavale smo i u slučajevima uspostavljanja novog postindustrijskog subjektiviteta. Posebice smo prepoznavale afektivnu vezu s budućnosti u narativima u kojima je industrijska melankolija zamijenjena kapitalističkom i poduzetničkom euforijom. Za menadžericu i koordinatoricu najvećeg poduzetničkog *huba*, smještenog u zgradi bivšeg istraživačkog Instituta Željezare Sisak, veze između budućnosti i prošlosti su neraskidive, ali na djelu su novi afektivni odnosi. U njezinoj viziji Sisak mora imati plan:

Hoće li grad čistu industriju, visokokvalitetne čelike, solarnu energiju, tehnološku keramiku, što god, al neka je to strategija – onda gradiš prijenos znanja, onda privlačiš znanost i obrazovanje, radiš kampus, radiš *start-upove*, al moraš znati što strateški želiš.

Samopozicioniravši se kao lokalpatriotkinja, što se u razgovoru često manifestiralo njezinim optimizmom, planovima i vizijama o budućnosti rada i zapošljavanja u Sisku, ne prihvaća pasivno pomirenje s “krajem grada” i njegovim propadanjem te prilično rezolutno konstatira:

Kad si u javnom sektoru svaki dan je neki problem, al kod poduzetnika kad imaš problem trebaš ponuditi rješenje. Nije problem propasti, al ideja je da tražiš rješenja. Tog nema u javnom sektoru. To je drugi način mišljenja.

Tako ona nudi dva, konceptualno različita, “temporalna horizonta budućnosti”: strateško planiranje razvoja Siska jest “statična budućnost imaginacije”, dok je poduzetno i efikasno rješavanje problema “dina-mička putanja između sada i tada” (Abram 2017: 61). Njezinu vremensku orijentaciju, u kojoj je ideja prosperiteta, odnosno “boljeg sutra” već anticipirana u sadašnjosti, dijele i neki drugi građani Siska s kojima smo razgovarale, poput sugovornika koji je ponovno pokrenuo omladinski pogon lokalnog nogometnog kluba: “Moj interes je da se to nešto pokrene. Ja ne želim otići danas-sutra u Irsku, Njemačku. Želim jednostavno da moje dijete danas-sutra ima izbor”; mladog konobara u hotelu u kojem smo odsjeli: “Ja neću ići baš zato što svi odlaze. Ja volim bit suprotan. Dobio sam tu posao. Tu mi je lijepo. Tu mi je super i imam sve što mi treba”; voditeljice poduzetničkog inkubatora:

Ali evo, mi smo krenuli, probili led kao prvi u Hrvatskoj, prvi u Sisku, prvi u Županiji, prvi u Hrvatskoj privatni. Ne znam da li ima... Trenutno mislim da ne funkcionira ni jedan. Još uvijek smo jedini u Hrvatskoj gdje je privatna društveno odgovorna kompanija, ne neka udruga, zajednica ili nešto, osnivač inkubatora, tako da živimo i radimo. Što je vizija? Vizija je, prije svega, završiti projekt. Vizija je završiti projekt “Startaj s PISAK-om” i opravdati sredstva, ali raditi dalje. Sada je to jedna puno šira priča.

Te naracije i u njima opisane budućnosti predstavljaju životni svijet Siska koji se kreće naprijed. One ne zatvaraju rupu koja postoji u društvenom tkivu, ali “stvaraju nova značenja za sadašnjost i budućnost u njoj” (usp. Ringel 2018: 17). To znači da su temporalne orijentacije koje smo prepoznale u narativima naših sugovornika i koje smo u ovom članku tek naznačile dio kompleksne, nedovršene, ali i nedomišljene heterokronije Siska. Narativi koji obuhvaćaju sjećanja na rad, današnji rad i viziju rada u svom se temporalnom sažimanju međusobno kose i lome te bore za

diskurzivnu dominaciju nad različitim poimanjima rada i grada – industrijskog vs. postindustrijskog, stalnog vs. prekarnog, normalnog vs. nenormalnog, prošlog vs. budućeg. Slušati Sišćane ponekad nam se čini kao da gledamo sjenu ruševina Željezare kako pada na ljude i grad. Biti u sjeni ili daleko od nje značilo je imati različite ideje o vremenu.

Literatura

- Abram, Simone. 2017. "Contemporary Obsessions with Time and the Promise of the Future". U *Anthropologies and Futures. Researching Emerging and Uncertain Worlds*. Juan Franco Salazar, Sarah Pink, Andrew Irving i Johannes Sjöberg, ur. London, New York: Bloomsbury Academic Press, 61–81.
- Abram, Simone i Gisa Weszkalnys. 2011. "Elusive Promises. Planning in the Contemporary World". *Focaal. Journal of Global and Historical Anthropology* 61: 3–18.
- Berlant, Lauren. 2007. "Nearly Utopian, Nearly Normal. Post-Fordist Affect in La Promesse and Rosetta". *Public Culture* 19/2: 273–301.
- Bryant, Rebecca i Daniel Knight. 2019. *The Anthropology of the Future*. Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Buden, Boris i Želimir Žilnik. 2013. *Uvod u prošlost*. Novi Sad: Centar za nove medije_kuda.org.
- Dawson, Andrew i Bryonny Goodwin-Hawkins. 2018. "Post-fordist Death. A Comparative Ethnographic Analysis of Milling and Mining in Northern England". *Death Studies* 42/5: 282–289.
- De Nardi, Sarah, Hilary Orange, Steven High i Eerika Koskinen-Koivisto. 2020. *The Routledge Handbook of Memory and Place*. London, New York: Routledge.
- Dudley, Kathryn Marie. 1994. *The End of the Line. Lost Jobs, New Lives in Postindustrial America*. Chicago: Chicago University Press.
- Fortun, Kim. 2012. "Ethnography In Late Industrialism". *Cultural Anthropology* 27: 446–464.
- Guyer, Jane I. 2007. "Prophecy and the Near Future. Thoughts on Macroeconomic, Evangelical, and Punctuated Time". *American Ethnologist* 34/3: 409–421.
- Guyer, Jane I. et al. 2007. "Temporal Heterogeneity in the Study of African Land Use". *Human Ecology* 35/1: 3–17.
- Ingold, Tim. 1993. "The Temporality of the Landscape". *World Archaeology* 25/2: 152–174.
- Kegelj, Ivan. 2015. "Agonija industrijskih središta. Sisak i Slavonski Brod – gradovi koji odumiru!". *Lupiga*, 15. siječnja. Dostupno na: <https://lupiga.com/reportaze/agonija-industrijskih-sredista-sisak-i-slavonski-brod-gradovi-koji-odumiru> (pristup 2. 9. 2020.).

- Knight, Daniel M. i Charles Stewart. 2016. "Ethnographies of Austerity. Temporality, Crisis and Affect in Southern Europe". *History and Anthropology* 27/1: 1–18.
- Muehlebach, Andrea i Nitzan Shoshan. 2012. "Introduction". *Anthropological Quarterly* 85/2: 317–344.
- Pels, Peter. 2015. "Modern Times. Seven Steps Toward an Anthropology of the Future". *Current Anthropology* 56/6: 779–796.
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2013. "'In the World of Iron and Steel'. On the Ethnography of Work, Unemployment, and Hope". *Narodna umjetnost* 50/1: 95–111.
- Ringel, Felix. 2013. "Differences in Temporal Reasoning. Temporal Complexity and Generational Clashes in an East German City". *Focaal. Journal of Global and Historical Anthropology* 66: 25–35.
- Ringel Felix. 2014. "Post-industrial Times and the Unexpected. Endurance and Sustainability in Germany's Fastest-shrinking City". *Journal of the Royal Anthropological Institute* (N.S.): 52–70.
- Ringel, Felix. 2018. *Back to the Postindustrial Future. An Ethnography of Germany's Fastest-Shrinking City*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Tonkin, Elizabeth. 1995. *Narrating Our Pasts. The Social Construction of Oral History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yurchak, Alexei [Алексей Юрчак]. 2007. "Kasni socijalizam i posljednja sovjetska generacija [Поздний социализм и последнее советское поколение]". *Неприкосновенный запас* 2. Dostupno na: <https://magazines.gorky.media/nz/2007/2/pozdnij-soczializm-i-poslednee-sovet-skoe-pokolenie.html> (pristup 2. 9. 2020.).

Interpretacije gubitka posla i propasti tvornice: primjer tekstilne tvornice Mura u Sloveniji

Uvod

U jesen 2009. godine u stečaju su završile tekstilna tvornica Mura i njezine tri sestrinske tvrtke. U medijima se mogućnost stečaja najavljivala cijelu godinu. Mura je bila posljednja aktivna slovenska tvornica s velikim brojem zaposlenih, a udio države u vlasničkoj strukturi (preko Slovenskog fonda za odštetu) iznosio je 12,22%. Propast Mure, u kojoj je bilo zaposleno 10,5% svih radno aktivnih stanovnika Pomurja, značila je društvenu katastrofu za regiju koja se ionako borila s deindustrijalizacijom i marginalizacijom.¹ U nekim slučajevima u tvornici je bilo zaposleno više članova obitelji (supružnici, roditelji). Već najava stečaja u ljudima je probudila tjeskobu i strah da bi njihova obitelj lako mogla istodobno ostati bez više izvora financiranja. Gubitak posla nije utjecao samo na one koji su posao izgubili, već je posljedice osjetio širi krug ljudi: djeca, starija generacija i šira lokalna zajednica. Iz tih je razloga javni odjek bio velik.

Zbog stečaja je u jesen 2009. godine bez posla ostalo 2635 ljudi. Njih 650 ostalo je zaposleno u sestrinskim tvrtkama (tzv. zdrave jezgre). Te je tvrtke uz državnu financijsku potporu 2011. godine na dražbi kupila grupacija Aha Holding² te je nastalo poduzeće Aha Mura. Ono je u

¹ U prosincu 2009. godine registrirana nezaposlenost iznosila je 20,4% što je bilo 10% više od slovenskog prosjeka.

² Zbog stranog udjela (10%) društvo je imalo pravo na državnu financijsku pomoć za strane investicije. Poduzeće se obvezalo da će na pet godina zaposliti barem 920 ljudi.

stečaj u završilo već 2014. godine. Mediji su izvješćivali o tome da je poslovalo s gubitkom te nije plaćalo poreze i prireze, pa mu je Porezna uprava blokirala račune. Oba su vlasnika poduzeća Aha Mura bila predmetom istraživačkog postupka zbog brojnih nepravilnosti, tj. zbog prelijevanja državnih sredstava. Za neke se zaposlenike priča sa stečajem i nesigurnošću ponovila. Na zgarištu Aha Mure nekadašnji član Murina rukovodstva osnovao je poduzeće Arum (odraz imena Mura) koje je djelovalo do srpnja 2019. godine i zapošljavalo nekolicinu bivših Murinih radnica i radnika.

U članku se bavim doživljajima radnica koje su radile u proizvodnji u vrijeme stečajnog postupka,³ a interpretaciju temeljim na svom dubinskom istraživanju iskustva rada, sjećanja i života tekstilnih radnica i radnika u Sloveniji, koje sam provela u razdoblju između 2002. i 2020. godine, u vrijeme postsocijalističkog i suvremenog društveno-političkog prestrukturiranja. Kroz to vrijeme razgovarala sam s nezaposlenim, umirovljenim i još uvijek zaposlenim djelatnicama i djelatnicima u proizvodnji te s drugim kadrovima u nekoliko tvornica tekstila.⁴ Napominjem da su moje zaposlene sugovornice činile heterogenu skupinu. Bile su različite dobi (premda većina između 40 i 50 godina), u vrijeme stečaja nalazile su se u različitim životnim situacijama, u različitim potpornim okruženjima, s različitom naobrazbom i imale su različita iskustva rada. Dolazile su iz različitih društvenih i lokalnih okružja, s različitim osobnim karakteristikama i interesima. U vrijeme istraživanja uvidjela sam koliko je važno prijelomne događaje analizirati u kontekstu šire životne ranjivosti individue (osim u kontekstu gubitka posla u kontekstu njezina zdravlja, okružja stanovanja, brige za djecu itd.), a istodobno i u kontekstu širih procesa društveno-političkog i ideološkog preoblikovanja. Ustanovila sam da su pripovijesti mojih sugovornica umnogome slične (iako ih ne treba homogenizirati) bez obzira na to u kojoj su tvornici radile i iz koje su regije dolazile. Pričale su mi o pripadnosti, o zajednici, o predanosti tvornici i radu. Bile su ponosne na proizvode koje su proizvele, govorile su o “našoj fabrici”, o kvaliteti “naših” proizvoda, o tome na koja je sve tržišta tvornica plasirala proizvode. Pripovijedale su o

³ U tom je trenutku u Muri bilo zaposleno oko 83% žena.

⁴ U članku se referiram na razgovore koje sam sa sugovornicama obavila 2011., 2019. i 2020. godine te na transkribirane intervjue do kojih sam došla 2013. godine posredstvom kulturologinje Nine Luin.

industrijskom čudu koje su sukreirale (usp. Petrović 2016), o društvenoj modernizaciji koju su živjele. Nisu bile slične samo njihove pripovijesti o iskustvu rada i tvornice nego i one o ostanku bez posla, o propasti i prevari.⁵ Pripovijedale su o poniženju te o prepuštenosti samima sebi. Njihove su doživljaje snažno obilježili pooštreni uvjeti i odnosi u tvornici pred stečajem te način otpuštanja. Te su me pripovijesti potresle i u razgovorima sam prepoznavala pozivanje na ljudsko dostojanstvo, poštovanje i povjerenje. Gubitak dostojanstva bio je (unatoč medijskom odjeku stečaja Mure) individualiziran.

Živote mojih sugovornica snažno je obilježio gubitak. Pritom se nije radilo samo o gubitku plaćenog posla. Govorile su mi o dezintegraciji zajednice, ostajanju bez tvorničke i društvene pripadnosti, autonomije, dostojanstva i poštovanja, gubitku društvene vrijednosti i narušenoj samopercepciji. Namjera je članka nadići puko nizanje ljudskih tragedija. U skladu s kritikama prema kojima u interpretaciji sličnih istraživanja valja izbjeći svodenje subjekata istraživanja na pasivne žrtve društveno-političkih odnosa ili ideoloških mehanizama (između ostalih Rubić 2017; Strangleman 2012) naglašavam da pripovijesti o gubitku govore također o preživljavanju, o izdržljivosti, snalažljivosti i (međusobnoj) skrbi.

Suvremeni doživljaj propasti tvornice ne možemo razumjeti ako ne proučimo nekadašnja značenja tvornice u životima ljudi. Mura je uživala visok ugled, a razgovori s nekadašnjim zaposlenicima sugeriraju da su se oni osjećali njezinim dijelom. Suzana⁶ je s ponosom, vidljivim već iz njezina držanja, više puta rekla: "Mura je bila pojam kvalitete i razvoja!" Isto sam čula i od drugih sugovornica.

Tvornica odjeće koja se razvila iz dviju radionica gdje se šivalo svoj je razmah doživjela u socijalizmu. Smatrala se industrijskim gigantom zbog broja zaposlenih (u 1980-ima zapošljavala je 6500 ljudi što je bila polovica zaposlenih Pomurja i četvrtina u društvenom sektoru) i svog značenja u jugoslavenskoj tekstilnoj industriji. Imala je dobro razvijenu trgovačku mrežu, i onu u inozemstvu, kvalitetno oglašavanje i moderan informacijsko-tehnološki sustav. Prema historiografskoj analizi Mura je dobro izdržala gospodarske krize u socijalističkoj Jugoslaviji zahvalju-

⁵ Takvo što ustanovljuju i brojne druge industrijske etnografije (među ostalima Bonfiglioli 2020; Potkonjak i Škokić 2013; Strangleman 2012).

⁶ Intervju, Murska Sobota, 2020.

jući dugogodišnjoj razvojnoj strategiji usmjerenoj na vanjska tržišta te dobrom upravljačkom kadru (Prinčič 2008: 234). Između 1963. i 1983. godine tvornica je za svoje zaposlenike sagradila 400 stanova, a svake je godine podijelila i 150 do 200 stambenih kredita. Subvencionirala je hranu za zaposlene, izgradila zdravstvenu ambulantu, financirala kulturnu sekciju, sportsku dvoranu, organizirala prijevoz na posao, omogućila gradnju dvaju dječjih vrtića (Prinčič 2008: 236). Za ljude Prekmurja Mura je utjelovljivala industrijsku (i socijalističku) modernu. Njezini zaposlenici bili su njezini sustvaratelji.

Kad sam čula kako su mi ljudi govorili o šoku zbog propasti tvornice i gubitka posla, razočaranju, obezvrijeđenju, kako su teško nalazili riječi kojima su opisivali svoje osjećaje, činilo mi se da osjećajima treba posvetiti više pozornosti. Takvi nam osjećaji nešto govore i ne treba ih delegitimirati kao da su “tek čežnja za prošlošću” koja je u suprotnosti s normativnom predodžbom o samoodgovornoj, racionalnoj, poduzetnoj individui, čemu svjedočimo u javnom, ali i akademskom diskursu. Štoviše, nekadašnje industrijske radnice i radnici dodatno su stigmatizirani jer ih zbog njihove čuvstvene vezanosti uz tvornicu i prošlost prevladavajuće društvene reprezentacije tretiraju kao neprilagodljive i paralizirane, kao one koji su zastali i “nisu išli naprijed”. Međutim, njihovi osjećaji kazuju o duboko utjelovljenim značenjima tvornice i rada, na što upućuju rasprave koje iskustva (gubitka) nekadašnjih industrijskih radnica i radnika povezuju sa *strukturom osjećaja* (po Raymondu Williamsu, među ostalima Bonfiglioli 2020; Strangleman 2012), ili s *postfordističkim afektom* (Muehlebach i Shoshooan 2012). Isto ističu studije antropologa rada i nezaposlenosti koje potiču na to da osjećaje uzimamo ozbiljno (s referiranjem na studije afekata i tijela), jer nam govore o vezama, pripadnosti i odnosima među ljudima i u njihovoj okolini te načinima kako ljudi sami sebe doživljavaju (Kwon 2015; Fontefrancesco 2016; Stein 2007, 2009).

Uvjeti u tvornici i doživljaji stečaja

Godine 2011. Silva mi je pripovijedala o od životne realnosti udaljenoj reorganizaciji posla u Murinoj proizvodnji, kakvu je uprava uvodila kao mjeru prestrukturiranja nekoliko godina prije stečaja. U radno vrijeme,

a time ni u normiran rad, nisu se ubrajale pripreme (različiti materijali zahtijevali su različite strojeve, pripreme su oduzimale vrijeme), baš kao ni vrijeme koje su radnice utrošile na čekanje materijala, odnosno na popravak stroja u slučaju kvara. Katkad nije bilo ni oruđa ni materijala koji su im bili potrebni za rad (škare, sukno itd.). U međuvremenu su se norme podizale. Nije se provjeravalo je li radne postupke u praksi uopće moguće izvesti. Posljedica toga bila je da je u radu bilo više ozljeda, a nitko nije poduzimao mjere oko toga. Silva mi je pripovijedala kako su radnice i radnici sami počeli organizirati svoj rad. Radni su postupci bili otežani zbog prostornih uvjeta, ali i zbog temperature od 42 stupnja Celzijusa:

Bili su nemogući uvjeti. Da smo imale prozor, otvorile bismo ga i prozračile. Nismo imale ni jednoga prozora, na stropu su bile kupole, sve zatvorene. Tako da smo bili kao pilići pod žaruljama. [...] Uvijek smo premalo napravile. Najradije bi nas zalijepili za stol ako bi se dalo, da ni na WC ne bismo išle. Sad ti radi osam sati drila. Imam uklješten živac, pa sam ipak morala načiniti normu. Nisu mi ni radno mjesto promijenili niti mi je invalidska komisija priznala kategoriju.⁷

Silvin zdravstveni problem treba promotriti u širem kontekstu neprepoznavanja profesionalnih bolesti u Sloveniji na razini države (sistem-ska neuređenost) i društva (društveno razumijevanje problema). Taj je problem nju, kao i brojne druge nekadašnje radnice i radnike, dodatno obilježio na tržištu rada (Vodopivec 2012).

Industrijski sociolog Miroslav Stanojević ustvrdio je da su menadžeri u Sloveniji, u visoko oporezovanim poduzećima u promijenjenim industrijskim uvjetima i odnosima (u vremenu postsocijalističke transformacije, posebno nakon 2005. godine), najprije počeli zaoštavati unutarnje regulativne mehanizme (2008: 27–28). Nije bila riječ samo o autoritativnim mjerama pri upravljanju poduzećima, organizacijom rada i zaposlenima, već i o pobuđivanju konkurencije između radnika. Silva je bila sigurna da je to bila strategija Murina rukovodstva, jer “on-dje gdje se dva svađaju, uprava ima slobodne ruke”. Te su mjere produ-bljivale nepovjerenje radnika prema upravi, ali i među samim radnicima, dovodeći do konflikata. Moje su mi sugovornice govorile o brojnim po-niženjima i uvredama koje su doživljavale od uprave i suradnika u pro-

⁷ Intervju, Murska Sobota, 2011.

izvodnji. U kraju gdje se ljudi međusobno poznaju to je, osim problema na radnom mjestu, predstavljalo i probleme u širem okružju. Ljudi su se susretali izvan tvornice, pa su sporovi i napetosti prenošeni iz radnoga u širi prostor. “Među radnicima koji su bili su-radnici to više nije bila suradnja, već borba”, istaknula je Bernarda,⁸ “puno svađa, puno suza. Već ujutro smo dolazile u strahu. Tako je bilo dan za danom, tjednima, mjesecima, kroz godinu.” Loši međuljudski odnosi, kompetitivno i negativno radno ozračje, što su sve potencirala sistemska rješenja (kao i sam način otpuštanja kod stečaja), dovodili su do velikih pritisaka, što se odražavalo na psihofizičkom stanju radnica i radnika te se kroz različite konflikte prenosilo u šire lokalno okružje. Pod pritiskom su bili i “majstori” (vođe radnih skupina u proizvodnji) te ljudi iz uprave. Neke su radnice to posebno podcrtale. To je značajno jer upozorava na to da se hijerarhijski odnosi (osobito u proizvodnji) nisu osjetili u jednostavnim antagonizmima, nego su ovisili o prostornoj blizini ili distanci na radnom mjestu, o vidljivosti u prostoru i suovisnosti ljudi pri radu te o konkretnim savezništvima (osim o osobnim odnosima ljudi i drugom, kao primjerice lokalnim vezama) (Vodopivec 2007).

Priče koje su kružile po tvornici i mjestu⁹ te medijske najave stečaja proizvodile su nesigurnost i očaj među ljudima. “Bilo je u zraku, kao kuga u 15. stoljeću, pa u medijima”, tako je stečaj i otpuštanje opisala Jana.¹⁰ Nepovjerenje je bilo veliko. “Bili smo obaviješteni onoliko koliko je bilo po televiziji. Nitko nas nije obavještavao. Ako bismo pitali, bolje je bilo da smo bili tiho. Nekad smo imale osjećaj da su po televiziji i svi drugi više znali nego mi koje smo tamo radile”, dodaje sugovornica. Radnice i radnici upravi su jako zamjerili to što nisu s njima razgovarali, što ih nisu obavještavali, predstavili im situaciju i pripremili ih na stečaj. “Nitko od vodećih nije došao reći: ‘Loše je, počet ćemo otpuštati’, bilo što. Praktički do kraja ne”, objašnjava Ana¹¹ koja je ispričala da zadnjeg dana vodećih ljudi nije bilo u tvornici. “Bojali su se, jer ljudi su bili zapaljivi i već su jedan drugomu prijetili. Svak se borio za svoj život.” Na

⁸ Intervju, Moravske Toplice, 2020.

⁹ Mura je imala tvornice u Murskoj Soboti, Lendavi, Ljutomeru, Gornjoj Radgoni i Gornjim Petravcima.

¹⁰ Intervju, Nina Luin, 2013.

¹¹ Ibid.

ljude su jako utjecale medijske vijesti.¹² Iako su sami u medijima tražili informacije, te su im novosti samo povećavale strah i očaj. Cilka¹³ je rekla da su priče o otpuštanju jačale napetosti i natjecanje među njima. "Svak je samo gledao da ostane. Bilo je grdo."¹⁴

Iz razgovora proizlazi koliko je problematičan bio način otpuštanja, odnosno odnos uprave prema zaposlenicima. Unatoč tome što se o stečaju puno govorilo, sugovornice su bile šokirane kad je do toga doista došlo. "Šuškaloo se, no do kraja su govorili da to ne slušamo, da nije istina", rekla je Jasmina.¹⁵ "I taj zadnji dan kad sam bila u skladištu jer sam imala puno posla. Nešto sam k tome učila. Zadnji božji dan sam se još učila novom poslu." Cilka¹⁶ je rekla da su zbog prijašnjih iskustava s brojnim krizama (u socijalističkom i postsocijalističkom vremenu) u proizvodnji vjerovali da će "i ovaj put isplivati". Slično kao Jasmina, koja je čak i posljednji dan učila nešto novo, Cilka je istaknula da su do samog kraja radili kao da kraj nije pred njima:

Rekli smo si, to se opet govori, sigurno će se naći kakav majušan prostor pa ćemo raditi dalje. U tom trenutku je bilo za mene grozno, kad sam morala dijeliti papire. To mi je bilo najteže od sveg što sam radila. Svi su te gledali, jer ti si ostala,¹⁷ a mi smo otišli. Zapravo sam bila na istom, samo je moj trenutak došao kasnije. Teško je bilo, jer smo toliko godina ulagali, a sad smo bile obično smeće. Trebalo mi je vremena da dođem k sebi. Osjećaš neku pripadnost poduzeću gdje toliko dugo radiš. Praktički je to kao da ostaješ bez obitelji. Čini ti se kao da više nisi potreban, da više nisi sposoban raditi. Teško je spoznati da te nitko više ne treba. Prije si bio nenadomjestiv. Kad si išao na godišnji odmor, zvali su te, pitali kako se što radi, gdje je kakva stvar.

¹² Sugovornice su bile kritične prema načinu medijskog obavješćivanja, prikazivanja događaja i njih samih. Govorile su o medijskoj uzurpaciji događaja u svrhu spektakulariziranog izvješćivanja o njihovoj sudbini te o medijskoj politici koja je u tome imala svoje interese.

¹³ Intervju, Nina Luin, 2013.

¹⁴ Sugovornica iz uprave potvrdila je da je stečaj predstavljao šok, premda njezini ondašnji podaci i informacije nisu upućivali na to. Bila je sigurna da je stečaj bio politička odluka vlade u vrijeme postkriznih mjera.

¹⁵ Intervju, Nina Luin, 2013.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Važno je pitanje kako su otpuštanje doživljavali oni koji su u tvornici ostali.

Posljedice stečaja

Unatoč govorkanjima o stečaju radnice su bile šokirane. U našim razgovorima šok nije uvijek bio neposredno artikuliran ni iskazan. Mnogo puta prepoznavala sam ga između redaka, u muku, traženju riječi, korištenju brojnih umetaka, pogledima, opisu tjelesnih osjećaja i čuvstvenih reakcija. Neke moje sugovornice bile su ljute na konkretne odnose, osobe, događaje. Kroz razgovore se pokazalo da su u svojim doživljajima bile usamljene i često su se preispitivale o tome što su mogle napraviti drukčije. Osjećale su da im je potrta ljudskost, najčešće su koristile usporedbu s nečim prljavim i odbačenim: “odbačena krpa”, “obično smeće”, “zadnje smeće” itd. Ana,¹⁸ koja je u vrijeme stečaja imala 45 godina, rekla je: “Nitko ti ne kaže zašto baš ti. Tako da nisam znala jesam li bila tako loša radnica da su me otpustili. Osjećala sam se kao prljava krpa, koju samo baciš.”

“Imam problema sa stresom”, rekla mi je 46-godišnja Vesna, koja je u Muri radila 27 godina. “Kod nekih je bilo gore, morale su u psihijatrijsku bolnicu. Neki su se zatvorili, čak i počinili samoubojstvo.”¹⁹ Na pritisak je utjecala i društvena sramota, na što je upozorila Jolanka: “Teško je, no ljudi to ne pokazuju. Ili ih je sram ili se zatvore u sebe, poguraju stvari pod tepih” (Dernovšček Hafner i Draksler 2016). U razgovoru sa psihologinjom iz psihijatrijske bolnice Ormož doznala sam da su otpuštene Murine radnice i radnici na liječenje u bolnicu u većem broju dolazili već u 1990-ima: “Prvih godina smo opazili šok kad su radnice shvatile da socijalističke postavke, kao primjerice ‘ja sam dio tvornice’, više ne drže vodu. Kad su osjetile da sve što su ulagale više ne vrijedi, da su puno izgubile i da ih se ne cijeni. Najednom su postale nevažne.”

Nakon što su otpuštene, radnice svoje probleme nisu prepoznavale u strukturnim uvjetima, kao društveno uvjetovane probleme. Dolazile su u psihijatrijsku bolnicu jer nisu mogle spavati, bile su umorne, boljele su ih noge i ruke. Njihovi su doživljaji bili individualizirani, utjelovljeni i verbalno neartikulirani: “Došle su u teškom strahu jer je njihova vrijednost samo padala, vrijednost njih kao osoba, kao radnica. Sve što se go-

¹⁸ Intervju, Nina Luin, 2013.

¹⁹ Intervju, Murska Sobota, 2011.

vorilo uzimale su osobno. Prije svega, to je bio šok, jer su bile vrijedne, vrijedno su radile, a bile su otpuštene preko noći.”²⁰

Pomanjkanje diskurzivnog prostora za artikulaciju tih problema u samoodgovornom “društvu znanja” i tržišne racionalnosti (Vodopivec 2016) produbljivalo je probleme otpuštenih radnica i radnika. Njihovi doživljaji bili su potisnuti u intimu čuvstvenog svijeta, tim više što su mediji situaciju predstavljali u skladu s prevladavajućim društvenim reprezentacijama industrijskog radništva (Vodopivec 2010; usp. Gilbert i Husarić 2019). Glavni akteri socijalističke industrijske modernizacije u metadiskursu političke racionalnosti tržišta ne figuriraju kao proizvođači koji osiguravaju društveni napredak, nego su predstavljeni kao socijalni problem. Reprezentacije u takvom metadiskursu industrijske radnice i radnike postavljaju u drugi plan, prikazuju ih kao socijalističke subjekte, zaglavljene u prošlosti za koju su previše emotivno vezani.

U Sloveniji nema interesa za dubinsko istraživanje iskustava i života industrijskih radnica i radnika, odnosno problematizaciju njihova položaja. Njihove su pripovijesti uključene u industrijsku baštinu (u muzejima), no čak i ondje se nekadašnje radnice i radnici ne predstavljaju kao akteri socijalističke industrijske modernizacije (usp. Petrović 2016). Koliko mi je poznato, objavljene su tri studije koje su se bavile utjecajem stečaja Mure na radnice i radnike koji su ostali bez posla (Luin 2013; Bras 2015; Draksler et al. 2018). Nastale su zahvaljujući osobnom nagnuću istraživačica i govore slično onome do čega sam i sama došla. To naglašavam jer mislim da je problematično, a istovremeno i simptomatično, da u Sloveniji nije bilo sustavnih analiza učinaka prestrukturiranja i novonastalih ljudskih potreba i očekivanja. Zato što nije bilo analiza, nije se ni tražilo rješenje na podlozi konkretno ustanovljenih potreba. Radnice i radnici nisu dobili prostor za artikulaciju svojih nevolja, razočaranja i potreba. Taj deficit ukazuje na specifičan način društvenog tretiranja gospodarskih prestrukturiranja. Radnice i radnike se sagledava iz perspektive produktivnosti, unutar diskursa samoodgovornosti, gdje se individua sama suočava s rizicima (Vodopivec 2012). Društveno tretiranje gospodarskih prestrukturiranja, često usmjereno samo na financijske učinke, ukazuje na nedostatak interesa za radnike i šire lokalno okružje.

²⁰ Intervju, Ljubljana, 2011.

Klinički institut za medicinu rada, sporta i prometa proveo je istraživanje koje se bavilo psihofizičkim posljedicama gubitka posla u Muri. Temeljilo se na duljoj anketi kojom je obuhvaćeno 1046 ljudi (od njih 2635 otpuštenih 2009. godine). Istraživačice su otkrile da su odnosi u tvornici i stečaj snažno utjecali na zdravlje ljudi: 70,6% ispitanika svoje je zdravlje ocijenilo kao slabo, odnosno zadovoljavajuće, češće su govorili o bolestima povezanim s posljedicama stresa (povišen krvni tlak, kolesterol, čir na želucu, šećerna bolest) i depresiji. Spominjali su da su bili nezadovoljni i usamljeni, da su (po)mislili na samoubojstvo. Bolesti su im se u razdoblju prestrukturiranja pogoršale.²¹ Dugoročnije posljedice pokazale su se tek kasnije (za radnike i cijelu zajednicu), jer se učinci prestrukturiranja akumuliraju na dulji rok (Draksler et al. 2018). Rezultati istraživanja ukazuju i na to da su pri prestrukturiranju osim otpuštenih, njihovih obitelji i okoline, pogođeni i oni koji su u poduzeću ostali. U suradnji s međunarodnim stručnjacima, istraživačice su izradile preporuke za izvedbu prestrukturiranja. "Prestrukturiranja će se stalno događati", predstojnica Instituta objasnila je razloge za oblikovanje smjernica. "Radi se o tome da kad čovjeka otpuste, da mu ne rane dostojanstvo. Ranjeno dostojanstvo vodi u bolesti. On mora sačuvati dostojanstvo" (B.n.a 2016). Studijom o Muri istraživačice su ukazale na velik raskorak između teorijskih smjernica i prakse.

Anketiranje otpuštenih iz Mure za potrebe su studije telefonski izvodili anketari iz Instituta za istraživanja javnog mnijenja (pri Fakultetu za društvene znanosti). Njih su posebno osposobljavali i pripremali za razgovor. Pokazalo se da nitko nije predvidio toliko velik odaziv ljudi na razgovor. Istraživačica iz Kliničkog instituta za medicinu rada, sporta i prometa rekla mi je da su razgovori jako potresli anketare, koji mnogo puta nisu znali kako reagirati. Bojali su se da će se ljudi samoozlijediti ili počiniti samoubojstvo. I sama sam shvaćala da su neke sugovornice željele govoriti o svojim doživljajima, podijeliti osjećaje nepravde, razočaranja i pritiska. Žudjele su za kontaktima, nedostajale su im suradnice i suradnici. Neke su pak uspostavljale nove mreže poznanstava i potpore, nisu se više željele družiti s nekadašnjim suradnicama i suradnicima, kontakt bi oživio sjećanja na nekadašnje napetosti. Prijašnje međusob-

²¹ U Sloveniji je prestrukturiranje u vrijeme krize najviše utjecalo baš na tekstilnu proizvodnju (Dodič Fikfak 2010).

ne konflikte u tvornici, nepovjerenje, fizičku i psihičku iscrpljenost, osjećaje manje vrijednosti i beskorisnosti pohranjivale su u intimu zatvorenih subjektivnih doživljaja.²²

O zdravlju radnica i radnika razmišlja se iz perspektive produktivnosti (prekid radnih sati zbog bolovanja ili ozljeda). Dok se pri traženju rješenja u slučaju Mure naveliko govorilo o tzv. zdravoj jezgri poduzeća, zdravlje ljudi bilo je individualizirano. Kako svjedoče razgovori, takvi načini razumijevanja utječu na to kako ljudi sami "čitaju" i doživljavaju svoja tijela.

Interpretacije ostanka bez posla

Sugovornice su mi pričale o nevoljama, razočaranjima, osjećajima koje je bilo teško verbalizirati. S druge strane, pratila sam reforme na području tržišta rada, socijalne sigurnosti i politika zapošljavanja te službene vijesti i prevladavajuća (ekonomistička) objašnjenja stečaja, analizirala načine adresiranja i tretiranja nezaposlenosti kao i industrijskih radnica i radnika, gdje za razočaranja ljudi nije bilo prostora. Od njih se očekivalo da krenu dalje, smjerom karijernog i osobnog preoblikovanja. Koliko je to za mnoge bilo teško ili nemoguće i zašto je bilo tako, tim pitanjima nitko nije poklanjao pažnju.

Proučavajući iskustvo ostanka bez posla dijela ljudi iz željezara u SAD-u, Howard Stein je prije 40 godina ukazivao na to koliko je važno oblikovati diskurzivni prostor za artikulaciju osjećaja gubitka, prostor za njihovo pretvaranje u priču (Stein 2007, 2009). Stein je bio psihoanalitičar i primijenjeni antropolog. Zanimalo ga je kakvi se subjektiviteti uspostavljaju kad se ljudi suoče s tim da su najednom u društvu obilježeni kao otpad, odnosno islužena roba. Mnogi od njih pripadali su obiteljima koje su se generacijama zapošljavale u istoj željezari. Za njih je gubitak posla proizveo značenjski vakuum i dezorijentaciju. Na svojoj koži osjetili su obezvredjenje industrijskog rada, simbolički su se i materijalno transformirali. Stein je pisao o ulozi poduzeća kao simbo-

²² Prvi razgovori sa sugovornicama, dvije godine nakon stečaja, bili su bitno drukčiji od našeg zadnjeg susreta početkom 2020. godine. Treba uzeti u obzir vremenski odmak od traumatičnog događaja.

la obitelji, rad je dovodio u vezu s potrebom za pripadnošću, iskustvo nedobrovoljnog odvajanja od simboličke obitelji pak s iskustvima gubitka, s dubokom žalošću i potrebom za žalovanjem. Takvo traumatično iskustvo uzrokovalo je društveno uvjetovano trpljenje (Das, Kleinman i Lock prema Stein 2007: 55) koje u društvu nije imalo svoj prostor za artikulaciju te žalost koja nije bila društveno i kulturno priznata. Stein se referirao na nedozvoljeno žalovanje. Među ostalim to je bilo važno zato što je nedozvoljeno žalovanje bilo pounutreno, ljudi si ga sami nisu dopuštali, tj. nisu mogli žalovati (Stein 2007). Na Steina se pozivam jer je potvrdio isto što sam i sama potvrdila: važnost tjelesnih osjećaja gubitka i uspostave diskurzivnoga prostora za njihovu artikulaciju. Kao što sam pokazala u prijašnjem poglavlju, društveni prostor snažno obilježava načine kako “čitamo” svoja tijela, iako ne u potpunosti i do kraja. Potonje se odnosi na osjećaje krivnje i srama povezane s vlastitim položajem, koje u društvu s tradicijom cijenjenja rada i osude nerada internalizira norma samoodgovornog pojedinca.

Retorika čekanja nakon gubitka posla sugerira pasivno ponašanje, traumatizirana osoba zbog iskustva gubitka ne može djelovati ni reagirati (Kessler et al. prema Fontefrancesco 2016: 528). Potonje se vidi iz etiketa da “su ljudi zaglavili”, da se ne pomiču unaprijed, iako čekanje nije pasivan proces koji bi bio suprotan traženju posla,²³ nego je to borba za samoredefiniciju (Fontefrancesco 2016: 528). Priče o gubitku posla jesu priče o izdržljivosti i preživljavanju, čak i ako se radi samo o tome da čovjek ustane iz kreveta i odjene se, priče su to o uspostavljanju novih veza i povezanosti. Obitelj je nakon traumatičnog događaja gubitka posla osmišljavala egzistenciju svojih sugovornica, bila im je potpora i motivacija (usp. Luin 2013; Bras 2015; Fontefrancesco 2016; Narotzky 2016).²⁴ Proces samoredefiniranja obuhvaća transformaciju odnosa, veza i društvenosti, novu percepciju i upotrebu vremena i prostora (Fontefrancesco 2016). Pa ipak, pritom nije riječ samo o uspostavljanju nove rutine (što doista jest vrlo važno) i “punjenju dana novim događajima”. Andrea Muehlebach (2012) pokazala je da dobrovoljni rad kod brojnih nezaposlenih u Italiji ne ispunjava samo njihove

²³ Za više o prepletanju različitih modaliteta čekanja vidi Hage 2009.

²⁴ Od sugovornica sam imala priliku čuti da, zbog nasilja u obitelji, alkoholizma, bolesti ili odsutnoga partnera, nije u svim slučajevima bilo tako.

težnje za aktivnošću, korisnošću, samospoznajom, nego i za davanjem, uključenošću i pripadnošću te (međusobnom) skrbi.²⁵ Uvid u društvena značenja rada upozorava da na rad ne treba gledati samo kao na proizvodnju i društvenu reprodukciju već i kao na razmjenu. On naime obuhvaća razmjenu vještina, znanja, iskustava, afektivnih veza, tjelesno doživljenih povezanosti i skrbi jednih za druge. Skrb je bila u našim razgovorima česta tema. Pritom nije bila riječ samo o čežnji za brigom tvornice, države ili društva za radnice i radnike (što je u socijalističkoj prošlosti bilo sastavnim dijelom društvene razmjene), već o potrebi mojih sugovornica da skrb za drugoga, za nekog i nešto. Neke od njih posvetile su se unucima, druge brizi za zemlju (vrt, njivu, vinograd) i životinje. Mnoge je od njih briga za dijete “pokretala naprijed”. Istodobno ta je težnja mogla značiti i pritisak jer se zbog šoka i besmisla, prevare i dubokog razočaranja mnoge majke nisu mogle pobrinuti za svoje dijete (financijski i čuvstveno). Majci je teret predstavljao i taj osjećaj prisile da se mora pokrenuti i ići dalje. To da sam osjetiš da si se pomaknuo i ideš naprijed u razgovorima se ispostavilo važnim (Hage 2009). Vidici se ne isključuju, već se prepleću.

Dugo sam se bavila pitanjem kako razumjeti iskustva ostanka bez posla i propasti tvornice. Tražila sam interpretativni okvir unutar kojeg bih mogla objasniti dubinski tjelesno proživljena značenja. Gubitak posla je bolan, kako je zapisao Jong Bum Kwon koji se bavio otpuštenim industrijskim radnicima u tvornici automobila Daewoo u Južnoj Koreji. Kwon se nije referirao na depresiju ni druge psihološke dijagnoze, već mu je izvor bila teorija afekata. Gubitak je tretirao kao odsječenu povezanost među radnicima i radnom okolinom. Radnici, dakako, nisu o tome razmišljali na takav način. Opisivali su tjelesne osjećaje, vrtoglavicu, gubitak volje i motivacije, probavne probleme. Premda je bilo moguće da fizički rad na traci deformira njihova tijela, umara ih, to nisu osjetili kao bol dok nisu izgubili posao. Kwonovi sugovornici nisu bili rođeni bolesni ni unesrećeni, nekorisnima i raspoloživima na tržištu učinio ih je neoliberalni društveno-politički sustav koji nije cijenio industrijski rad. Odrezao ih je od njihovih vitalnih dijelova. Njihova istrošena tije-

²⁵ Središnji je naglasak njezine teze na mobilizaciji takvih afekata od strane neoliberalne države (neoliberalnog morala), no autorica ipak zaključuje da su aktivnosti za ljude važne jer premošćuju jaz fordističke pripadnosti (2012).

la postala su “industrijskim otpadom” (Zygmunt Bauman prema Kwon 2015: 425).

Kwonova metodologija, premda preuzeta iz drugog kulturnog i društvenog miljea, pomogla mi je pri razumijevanju duboko proživljene povezanosti ljudi, ali i povezanosti ljudi s tvornicom i njihovim poslom. Iskustvo gubitka posla treba interpretirati kao tjelesno doživljeno. To pak nije moguće učiniti bez uvida u utjelovljena iskustva rada.

Iskustva rada

Afektivnu povezanost radnika i tvornice Kwon je razlagao kroz tjelesni proces bivanja koji transformira i radnike i radno okružje. Afektivni priključak odnosi se na utjelovljene veze između različitih tijela i entiteta (također između čovjeka, stroja, oruđa, materijala), koje se konstituiraju zahvaljujući blizini i trajanju (Blackman, Gregg i Seigworth prema Kwon 2015: 415). Kroz relacijsko promatranje i afektivna tumačenja tijela ne vidimo kao suprotnost umu, tijelo nije pasivno niti je prazna ljuštura u koju su izvana utisnuta značenja. Kwon je pokazao kako je među radnicima rad shvaćen kao oblik razmjene, ali ne apstraktne, što bi značilo rad za plaću, nego u smislu da su radnici “dali svoja tijela u rad”. Baš sam o tome često i sama slušala od svojih sugovornica. Takva je razmjena intimna, živa, afektivna, radi se o tjelesno doživljenoj povezanosti. Odnosi između radnika i mikrookoline utjelovljeni su u doticaju.

Takva interpretacija poziva na proučavanje rada putem tjelesnih i senzoričkih doživljaja. Utjelovljene dimenzije kod tvorničkog su rada očitije jer sam proces rada nije verbalno artikuliran. Učenje se ne odvija kroz razgovor ili verbalnu artikulaciju, već tjelesnim putem, imitiranjem i ponavljanjem, preko učenja senzorički doživljenih značenja. Uvid u senzoričko razumijevanje spretnosti i rada govori koliko je važno da proizvodni rad ne tumačimo samo kao poslušnu, motoričku izvedbu, već kroz iskustveno i senzoričko učenje. Takvo učenje obuhvaća razvoj osjećaja za primjećivanje materijala, stroja, osjećaja za preciznost i tjelesnu reaktivnost. Zvuk stroja u proizvodnji nije samo prepreka komunikaciji među ljudima već je i informacija o tome radi li stroj ispravno. Najvažniji u tekstilnoj industriji jest opip, osjet koji je radnica stekla

kroz godine iskustva, a čiji se receptori nalaze u jagodicama prstiju. Obuhvaća doživljaj materijala, igle, konca, stroja, temperature i vlažnosti zraka, odgovor i snalažljivost u slučaju da se “materijal trga” ili “ne klizi dobro”.

Kao što sam uvidjela u terenskom istraživanju još djelatne tvornice Predilnice Litija 2004. godine, iskustva rada sa strojem (upravljanje strojem u pravom smislu te riječi) čuvaju važnost, a time i položaj iskusne radnice u proizvodnji, neovisno o reorganizaciji rada i uvođenju novih strategija upravljanja (koje privilegiraju obrazovanje). Potonje ukazuje na to da je pri interpretaciji iskustva i vrednovanja rada važno uzeti u obzir više razina: osim makrookoline (tvornički režimi i društvene ideologije) i mikrorazine, veze i prostore. Učenje u proizvodnji ne tiče se samo proizvodnoga dijela već i načina ponašanja, shvaćanja, tzv. pogleda na svijet, društvenog pozicioniranja, samodefiniranja, do kojih je došlo u interakciji u prostoru intersubjektivnoga, u odnosima među ljudima, njihovim strojevima i okolinom (Lave i Wenger prema Herzfeld 2003: 51, 139). Značenja i odnosi uspostavljali su se kroz više godina i više generacija. “Neki smo doslovno ondje odrasli”, govorila je Silva²⁶ jer se u tvornici kao i brojne druge zaposlila sa 17 godina. U vrijeme stečaja imala je 42 godine. U Muri je radila 25 godina.

Na poslu smo bili više negoli doma. Doma nas nisu tako dobro poznavali kao na poslu. Nismo mogle biti sa svojom djecom jer smo radile subotom i nedjeljom. Na koncu daš pola života za posao, *a ništa nemaš od toga*. Mi smo gajile takvu pripadnost tvrtki i *poštovanje spram nje*. Iako bih nekad najradije cijelu tvrtku sahranila, svako bismo jutro ustale i išle raditi. Dale smo maksimum od sebe. Mura je bila kvalitetna tvrtka, to imaš u krvi.

Pripovijesti o iskustvima rada nisu jednoznačne, što ipak ne treba čitati kao protuslovlje u sjećanjima. Unatoč različitim doživljajima, pa i opisi monotonog rada, tvornica je zapravo postala dijelom zaposlenih, što su moje sugovornice često iskazivale kroz tjelesne metafore (“postane dio tebe”, “imaš to u krvi” itd.).

Sugovornice su mi u razgovorima ukazale na svoj trud u radu. Njihovo je ulaganje bilo povezano s odricanjem, ponajprije od vremena

²⁶ Intervju, Murska Sobotica, 2011.

koje bi provele s djecom, s predanošću i pripadnošću te zavjetom radu i tvornici što je vidljivo iz sljedećeg citata:

Kad sam imala zdravstvene teškoće, svejedno sam išla raditi. Nisam imala ništa bolovanja, ni za djecu ga nisam uzimala, ostavila sam ih na čuvanje roditeljima. [...] Kad je bilo vrijeme obračuna, moja je obitelj bila sama doma. Misliš da si se trudila, da su stvari išle kako moraju ići, onda najednom vidiš kakva si budala, da si sve riskirala. Trudila si se, a iz tvojeg truda zapravo nije proizišlo ništa.²⁷

Moje su mi sugovornice pričale o tome da su se u tvornici osjećale korisnima, da im je rad pružao samopouzdanje. To nije bilo nužno povezano s uživanjem u samom radnom procesu, odnosno radu, već prije s mogućnošću da se radom u Muri dođe do drugih izvora zadovoljstva (autonomije).

O iskustvima rada (i tijelima radnika) treba stoga razmišljati kao o konglomeratu, odnosno skupu (engl. *assemblage*) različitih režima; fordističkoga, samoupravnoga, društveno-kulturnoga (spol, klasa, nacionalnost, dob) te istodobno tjelesno doživljenih veza između ljudi i njihovih mikrookolina, veza s tvornicom, s lokalnim i širim okruženjem. Priče o prodaji “naših proizvoda” u zemljama diljem svijeta ukazuju na ponos i osjećaj pripadnosti, a istovremeno govore o šire zamišljenoj pripadnosti i povezanosti sa svijetom (usp. Petrović 2016).

Vrednovanja (industrijskog) rada i težnja za poštovanjem

“Nećemo milost, hoćemo posao”, natpis je na transparentu s kojim su se radnici i radnice Mure pojavili u lipnju 2009. godine na protestu pred zgradom vlade u Ljubljani. Natpisom je s jedne strane bio izražen njihov osjećaj marginaliziranosti i društvene isključenosti, a s druge njihova volja za radom. Iz natpisa i protesta proizlazi da je rad ostao glavnom vrijednosti u životu ljudi, a da ga se ujedno doživljava i kao temeljno pravo za koje bi se morala pobrinuti država. “Došli smo s jasnom porukom”, novinaru je govorio radnik, “sa zdravim rukama i voljom za radom” (Nared 2009). Pritom se pozivao na simbole seljačkoga rada i klasične industrije čime je želio upozoriti na važnost daljnjeg razvitka Mure. Bez

²⁷ Cilka, intervju Nina Luin, 2013.

obzira na to što na tržištu rada (u društvu znanja) spretni prsti i fizička snaga ne kotiraju visoko, a volja za radom i marljivost ne osiguravaju ljudima zaposlenje, moje su se sugovornice i sugovornici u našim razgovorima pozivali baš na te kriterije kao ključne za ocjenjivanje njihova rada i njih samih. Rad je bio i ostao u Sloveniji visoko vrednovan, marljivost i radišnost visoko su cijenjeni.²⁸

Dok je u prošlosti vrijedilo da je marljivost povezana s radišnošću,²⁹ danas u metadiskursu tržišne racionalnosti, koji se temelji na neprestanoj fleksibilnosti i raspoloživosti, prevladavaju kritike da je kod marljivosti riječ o poslušnosti (čak servilnosti), a u prvi plan dolaze poduzetnost i inventivnost. Takve se kritike mogu čuti u klubovima za izgradnju karijera, na radionicama karijernih preoblikovanja, pronaći na portalima za zapošljavanje mladih te na poduzetničkim portalima.³⁰ Unatoč tomu diskurs o marljivosti i radišnosti još uvijek snažno obilježava prostor svakodnevice, u životu mnogih ljudi one su ostale važnim vrijednostima.

Mnoge su radnice posebno istaknule da ih je uprava pohvalila za kvalitetan rad. Zato nisu mogle razumjeti zašto su otpuštene. Nitko im nije objasnio po kojem ih se ključu otpuštalo. Četerdesetogodišnja se Marija prisjetila: "Samo je došao dan kad nam je uručen otkaz. Bila sam u takvom šoku da to uopće ne mogu objasniti [...]. Uvijek sam bila dobra radnica, šefovi su me puno puta pohvalili. U Muri sam radila više od 18 godina i zaista nikad ne bih pomislila da ću baš ja ostati bez posla."³¹

²⁸ O povijesnoj važnosti rada govore brojni reci o radu te povijesne analize rada i nezaposlenosti (Pančur 2012: 135–168). Povjesničar Andrej Studen upozorio je da historijski diskurs o radu nije linearan, već je riječ o sklopu međusobno prepletenih, pa i suprotstavljenih nazora i interesa (Ehmer prema Studen 2012: 9). Slovenski je prostor obilježio prije svega preplet prosvjetiteljskih nazora i židovsko kršćanske ispovijesti. Rad je (u 18. stoljeću) postajao vrednotom koja nije imala samo ekonomsku nego i moralnu vrijednost, počela se prepletati s državotvornim diskursima. Svačija je dužnost bila da svojim radom i marljivošću bude koristan za državu (Studen 2012: 9–36).

²⁹ Tu se referiram na značenja u socijalizmu, a istodobno upozoravam na starije povijesno značenje marljivosti kao vrijednosti u društvu (Studen 2012: 26–30).

³⁰ Mlada poduzetnička ekipa (dio poduzetničke mreže CEED Slovenija – središnja slovenska poduzetnička zajednica), koja vodi projekt *Hrabri, kreativni i poduzetni*, djelujući, među ostalim, u srednjim školama na izbornim kružocima, na mrežnoj stranici ima zapisano da želi "u slovenski prostor uvesti novi identitet: umjesto vrijedni, gostoljubivi, ponizni, budimo hrabri, kreativni i poduzetni" (<http://arhiv.mlad.si/2013/12/pogumni-kreativni-podjetni/> (pristup 19. 8. 2020.)).

³¹ Intervju, Nina Luin, 2013.

Gubitak posla iznjedrio je osjećaj beskorisnosti i narušio samopouzdanje otpuštenih radnica i radnika. Te osjećaje produbila su iskustva poniženja u lokalnoj zajednici i širem društvu. Brojne su mi sugovornice govorile da su se ljudi počeli prema njima ponašati negativno: bile su Murine radnice. Takav tretman i doživljaji povezani su s promijenjenim položajem (i reprezentacijama) industrijskih radnica i radnika u društvu. Silva³² je bila ljuta što ni ministar rada nije razumio da bi radnik rado radio, a ne primao potporu. Naime, tijekom stečaja ministar nije govorio o mogućnosti daljnjega rada u tvornici, nego o socijalnoj potpori. Industrijski radnici od države su zahtijevali da im osigura posao. Šok koji su doživjeli proizišao je i iz spoznaje da su društvu i državi postali teret. Industrijske radnice i radnici nisu više bili prepoznati kao akteri društvene modernizacije, već kao socijalni problem povezan sa siromaštvom, historijskim anakronizmom i društvenom marginalizacijom.

Potonje treba razumjeti u sklopu društvenog redefiniranja radničkog subjektiviteta. Neoliberalna tržišna racionalnost zahtijeva prilagodljive, mobilne, samoaktivne i (samo)zapošljive pojedinke i pojedince koji sami kreiraju svoja radna mjesta te djeluju u skladu s paradigmom samoodgovornosti. Uz konkretne političke promjene s tim se mijenja i način društvenog shvaćanja, odnosno tretiranja socijalnih problema, nezaposlenosti, odgovornosti i dužnosti pojedinaca u društvu. Nezaposlenost se više ne doživljava kao društveno uvjetovana, već kao rezultat pogrešnog izbora ili premale motiviranosti ljudi (Vodopivec 2016). Te promjene snažno su obilježile iskustva mojih sugovornica i sugovornika, za njih naročito obezvređujuća u situacijama dolaska u Zavod za zapošljavanje, sudjelovanja na različitim radionicama i tečajevima karijernoga i osobnoga preoblikovanja, ali i u političkim i ekonomskim komentarima u javnosti. Sugovornice su mi kazivale da su ih tretirali kao djecu što ih je jako pogodilo. Na obveznim radionicama u Zavodu, koje su pohodile nakon stečaja Mure, učili su ih kako da se odijevaju, kako da razgovaraju na intervjuima i kako da pišu životopise.³³ Već su se time osjetile ponižene, njihovo samopouzdanje i samopercepcija bili su narušeni:

³² Intervju, Murska Sobota, 2011.

³³ Vlada je preko globalizacijskog fonda EU-a namijenila otpuštenim radnicama i radnicima Mure sredstva koja su upotrijebljena za radionice osposobljavanja i pre-kvalificiranja. Te su radionice trebale radnice i radnike, među ostalim, osposobiti u mekim vještinama, NLP-tehnikama (neurolingvističkom programiranju), pisanju živo-

Pola godine sam se učila pisanju molbi [...]. 26 godina sam koristila računalo, pisala molbe u Muri za zaposlene, za članove njihovih obitelji, koji su bili nezaposleni. Činilo mi se da netko radi budalu od mene učeći me rukovanju računalom. Znam s deset prstiju naslijepo tipkati. Bilo je ponižavajuće da se netko tako odnosi prema meni. [...] Svu su novčanu pomoć pokupili ti koji su tamo radili, ne mi [...]. Kad bi barem netko dao kakve informacije nama koji smo nešto već radili. Nisu to učinili ni oni koje je država onamo postavila. To mi je baš bilo ružno. Na koncu shvatiš da moraš sam sebi pomagati u životu, nitko drugi to neće učiniti.³⁴

Na stečaj i ostanak bez posla u Muri moje sugovornice su gledale retrospektivno, iz motrišta, odnosno situacije u kojoj su se nalazile u vrijeme naših razgovora. Za neke je gubitak posla u Muri unatoč pogođenosti, teškim uvjetima i lošim osjećajima značio i poriv da se počnu baviti drugim djelatnostima ili su se preusmjerile na druga područja u svojim životima. Motivaciju su crpile iz djece, obitelji ili novih poslova. Mnoge su od njih na tržištu rada vrijedile za prestare i teže zapošljive. Dakle, njihova se nezaposlenost nije ticala samo određenog, konkretnog perioda u njihovu životu. Stečaj je osim na njihovu sadašnjost utjecao i na njihovu budućnost. Neke su ostajale nezaposlene, “čekale na mirovinu”, no ne bez posla. Obavljale su neplaćene ili neformalno plaćane poslove, najčešće povezane s vještinama ruku. Neke su se zaposlile u Austriji, ponajprije u tvornici kože što se smatra vrlo napornim poslom. Neke su se počele baviti poduzetništvom. Za moje sugovornice prije svega bilo je važno da su povratile vjeru u sebe i poštovanje: “Imam krug ljudi koji vjeruju u mene, koji se pouzdaju u mene”, rekla je Ana.³⁵ “S tim novim poslom [pečenje kruha] upoznala sam puno novih ljudi. Zadobila sam poštovanje.” Kod pridobivanja povjerenja i poštovanja okoline, ali i stjecanja povjerenja u sebe i svoje sposobnosti te samopoštovanja, većini su potpora bili najbliži članovi obitelji: partner(ica), roditelji ili djeca. To se pokazalo od iznimne važnosti: pridobiti (samo)poštovanje, odnosno postati vrijedan poštovanja (engl. *respectability*, Skeggs 1997).

topisa, odnosno za samostalan poduzetnički put (tzv. aktivna politika zapošljavanja), tj. za samozapošljavanje.

³⁴ Vesna, intervju, Murska Sobota, 2011.

³⁵ Intervju, Nina Luin, 2013.

Država

Prema pisanju ekonomista i sociologa problemi Mure bili su i lokalnih i globalnih razmjera.³⁶ Mnogi su vidjeli problem u njezinoj intenzivnoj usmjerenosti na završne poslove što ih je Mura obavljala ponajprije za transnacionalno/njemačko poduzeće Boss. Završnih je poslova bilo previše, poduzeće je premalo ulagalo u razvoj vlastitih robnih marki. Sociolog Rastko Močnik takvo je poslovanje Mure nazvao strateškim iscrpljivanjem poduzeća – klasnom strategijom domaćih kapitalista (Močnik 2008: 149, 150). Menadžeri, sindikati i političari za situaciju u Muri krivili su jedni druge te odnose na tržištu i ograničenja EU-a. Međutim, moje sugovornice i sugovornici u svojim pripovijestima nisu se pozivali na globalna prestrukturiranja ili svjetske interese, odnosno krize. Za propast tvornice krivili su upravu te menadžere, *obrazovani kadar i kadrovsku službu*. Kritiku su usmjerili na brojne promjene u upravi,³⁷ reorganizaciju rada i primarno na odnos uprave prema radnicima. U razgovorima se pokazalo da su najviše razočarani državom, zakonodavstvom koje je u njihovim očima omogućilo iskorištavanje i ponižavanje radnika. Silva je bila sigurna da je u tvornici bilo i više no dovoljno posla jer su i neposredno pred stečaj morali raditi prekovremeno: “Obrazovani su nas ovamo doveli. Najviše sam ljuta na državu. Kad naše zakonodavstvo to ne bi dopuštalo, to se ne bi ni događalo, to je činjenica.”³⁸ Time je Silva izravno izrekla ono što sam često slušala i od ljudi iz drugih tvornica po Sloveniji. Razočaranje je povećavao osjećaj prevarenosti (ne samo u Muri³⁹ već i u brojnim drugim poduzećima) i nejednakosti pred zakonom. “Za ljude nikoga nije bilo briga”, bila je ljuta Silva. “Oni [menadžeri, direktori] sve pokradu, lažu, a nisu kažnjeni.” Držim da pritom nije bila

³⁶ Prije svega gubitak jugoslavenskoga tržišta, preoblikovanje i prestrukturiranje svjetskog tržišta, a nakon 2000. godine produbljene poteškoće povezane s prestrukturiranjem poduzeća, s dolaskom azijske robe u Europu, krizom u svjetskoj tekstilnoj industriji i industrijskim preoblikovanjem u Sloveniji.

³⁷ Većina se sugovornica tim terminom referira na direktore, a ne na vođe u proizvodnji.

³⁸ Intervju, Murska Sobota, 2011.

³⁹ Šest mjeseci prije stečaja veću su skupinu ljudi premjestili u novoustanovljena potpoduzeća. Nakon stečaja matičnog poduzeća samo ti nisu imali pravo na otpremninu i ranija dugovanja. Mirjana mi je pokazala zapis (dobila ga je putem pošte) da joj tvornica duguje 14 000 eura, a da na taj novac nema pravo. Neki su podigli tužbe, ali ih nisu dobili. Tužbe nisu polučile uspjeha ni u slučaju novoustanovljenog društva Aha.

riječ samo o pravnom nego i o moralnom pitanju. Moralno u ovom slučaju nije obuhvatilo samo ono što su ljudi vjerovali da je bilo ispravno, pravično, odnosno krivično, nego niz pravila, normi, odgovornosti, dužnosti i reciprociteta, u okviru kojih su ljudi funkcionirali i uspostavljali svoja očekivanja. Silva je u našem razgovoru više puta istaknula problem kršenja prava radnika: "Predugo smo bili uspavani. Previše smo vjerovali. Mi smo išli iz socijalizma u kapitalizam. Ondje smo bili naviknuti da su stvari uređene, imao si svoja prava, ovdje su se pak smanjivala."⁴⁰

Formalna zakonska razina štitila je radnička prava u samoupravnom socijalizmu, bile su na snazi (neke) sistemske prepreke za pretjerane ekscese elita. Na institucionalnoj razini radnici su u tvornicama imali zaštitu u obliku radničkih savjeta. Na neformalnoj razini uvjete među ljudima uređivali su specifični odnosi povjerenja i reciprociteta, tzv. tihi paktovi, koji su djelovali na dvije razine; između uprave i zaposlenih u tvornici te između radnika i države. U socijalističkim tvornicama radnici su u zamjenu za prekovremene sate, težak rad ili niže plaće dobili osigurana radna mjesta, stabilnost, socijalnu sigurnost, nagrade, podjelu viškova, otvoren pristup u druge društvene niše te dostupnu izobrazbu, stanove, pomoć djeci vezano uz stipendije i njihov ljetni rad. Takav način rada i povjerenja omogućio im je sudjelovanje u neformalnoj ekonomiji, koje je pri kreiranju životnog standarda igralo iznimno važnu ulogu (ne samo u socijalizmu nego i kasnije). To dakako nije moguće razumjeti u cijelosti bez uvida u tjelesno doživljene veze i pripadnosti, utemeljene na osjećaju obostranog povjerenja, skrbi i reciprociteta. Ljudi su bili naviknuti na krizu ("stezanje remena"), katkad su morali ostatu u tvornici i nakon kraja radnog vremena, doći raditi izvan smjene itd. Takav reciprocitet zasnivao se na odnosu međusobnog povjerenja koji se temeljio na poštovanju, na konkretnim, tjelesno doživljenim savezništvima i povezanosti ljudi i njihove okoline. Takva su se savezništva uspostavljala kroz više godina, u neposrednim, bliskim kontaktima. Istražujući i u drugim tvornicama ustanovila sam da je povjerenje zaposlenih bilo izravno povezano s povjerenjem u direktora koji je u brojnim slučajevima personalizirao tvornicu. Ako su uvjeti u tvornici postali neizdrživi, radnici su zaštitu tražili u institucijama države. Industrijski sociolog Stanojević u analizi stavaka i sindikata napisao

⁴⁰ Intervju, Murska Sobotica, 2011.

je da je baš saveznička funkcija socijalističke države (političke vlasti, pa i lokalne) u očima ljudi odigrala iznimnu ulogu. Stanojević se oslanjao na industrijskoga sociologa Josipa Županova, koji je na podlozi brojnih empirijskih istraživanja u tvornicama Jugoslavije utvrdio moć koalicije između političke elite i radništva. Komunikaciju je prepoznao kao vezu između elite čuvara i radnika *osiguranika* (v. i Županov 1989: 1397).

Država je u našim razgovorima zauzimala središnje mjesto. Pritom su moje sugovornice njezinu ulogu razumijevale različito, katkad se referirajući na socijalnu ili pravnu ulogu države (zakonodavstvo), odnosno na cjelokupan sistem, koji se pobrinuo da “su stvari tekle” (drugim riječima, da se odvijala društvena reprodukcija):⁴¹

Država ne pomaže ljudima koji nemaju posla, nego onima koji ga imaju. [...] Hvala bogu da imam za kruh, od kolovoza sam bez prihoda. Nemam ništa. Je li to socijalna i pravna država? Je li to pošteno prema čovjeku koji je stvarao? Neću reći da sam ne znam što napravila, no bila sam jedna od onih koja se borila da posao bude obavljen.⁴²

Vesna je aludirala na nekažnjavanje menadžera i elita, a ujedno je adresirala socijalnu i pravnu zaštitničku ulogu suvremene države i kritizirala to što je država prešla na drugu stranu, stranu kapitala. Govorila je o pravičnosti. Netko tko je stvarao i bio je spreman stvarati ostao je bez temelja koji omogućuju egzistenciju i društvenu reprodukciju – bez kruha, rada, prebivališta. Adresirala je društveno prepoznavanje i uključenost. Ukazivala je na kulturno i povijesno značenje (etike) rada u društvu, na kulturno vrednovanje rada, na dužnosti i prava, na obveze koje je takva nepisana pogodba sa sobom nosila (i ima dulju povijest od socijalizma). Pozivala se na reciprocitet u svemu tome.

Kad su moje sugovornice govorile o smanjivanju prava u današnje vrijeme, nisu ih shvaćale samo u pravnom smislu, već su se referirale na prava uređena odnosima reciprocnosti i povjerenja. Pozivale su se na tjelesno doživljene odnose, obveze, veze i pravila, koje su same živjele

⁴¹ To je važno istaknuti jer se u Murinu slučaju puno govorilo o ulozi države u njezinu spašavanju. A ljudi su pritom različito tumačili njezinu ulogu. Tehnolog Branko naglasio je da su problem bile političke (stranačke) intervencije u gospodarstvo, koje nisu imale stručne osnove. Sindikalistkinja Vesna i Suzana iz uprave bile su sigurne da je Murin stečaj bio politička odluka.

⁴² Vesna, intervju, Murska Sobota, 2011.

i suoblikovale. Njihova generacija, rođena početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća, na vlastitoj koži osjetila je razvlaštenje (materijalno i simbolično). Riječ je o tzv. izgubljenoj generaciji koju se u društvu često i neopravdano percipira kao relikat prošlog vremena zbog strukturne nezapošljivosti, starosti (koja je isto tako kulturna kategorija) i pripisanog kognitivno-ideološkog držanja. Nužno je naglasiti da naši razgovori ne svjedoče u prilog težnji za povratkom u prošlost, već o zahtjevu za drugačijom sadašnjosti i budućnosti. Moje sugovornice iskazale su svoje očekivanje da država zaštiti njihovo dostojanstvo, oslovljavale su je kao čuvara društvenog ugovora po kojem su u zamjenu za rad, osim plaće, dobile i određena prava (dozvole). Smatrale su da je odnos povjerenja i reciprociteta bio prekršen, kako od strane tvornice tako i od strane države. Takvi osjećaji ostali su zatvoreni u intimnim doživljajima, u širem društvu za njih nije bilo prostora ili su pak bili delegitimirani.

Pozivi k dostojanstvu

Susana Narotzky je (na podlozi terenskog iskustva među radnicima u Španjolskoj) opisala dva načina nošenja s gubitkom dostojanstva (Narotzky 2016). Prvi je bio uspostavljanje mreže solidarnosti, ekonomije skrbi i potpore u obiteljskom (i srodstvenom) okružju. Drugi način bio je povezan s prijašnjim tradicionalnim oblicima radničke organizacije. Ljudi su u kolektivnim protestima zahtijevali pravo na rad. Rad nije bio važan samo radi preživljavanja nego je značio i autonomiju koju je osobni dohodak omogućavao. Smatrali su da ih je država ostavila na cjedilu podlegavši kapitalističkim interesima. Novi oblici kapitalističke akumulacije rušili su prijašnje kejnezijansko uređenje kapitalizma, gdje su doduše vrijedila načela nejednakosti, no unutar kojega je proizvodni radnik-državljanin imao dostojan položaj (ibid.: 82).

Narotzky se referirala na fordističko-kejnezijanski model, dok se ja referiram na model socijalističkog samoupravljanja. Bez obzira na sličnosti (ulogu i položaj radnika u okviru industrijske modernizacije i socijalne države), u socijalističkom samoupravnom društvu položaj industrijskog radništva bio je drukčiji. Osim formalnih i ideoloških savezništava te zajamčenih prava radnika u tom je savezu važno naglasiti već spomenute neformalne uvjete, odnose povjerenja, vrijednosne ori-

jentacije ljudi te društveni utjecaj, moć želje i obećanja, koji su u samoupravnom društvu imali drukčiji učinak, intenzitet i snagu. Unatoč tomu i nešto drukčijem naglasku članka te autorice (na mobilizaciju ljudi i proteste) njezin zaključak o (težnji) dostojanstvu relevantan je i za slučaj iz ovog članka. Izgubivši dostojanstvo, radnice i radnici Mure okrenuli su se svojoj obitelji, gdje su krijepili solidarne veze, odnose reciprociteta i povjerenja. Moje sugovornice čeznule su za prepoznavanjem, povjerenjem, poštovanjem, za osjećajem vlastite vrijednosti i pripadanja što su mnoge od njih našle u obitelji. S druge strane, za dostojanstvo su se borile postavljajući zahtjeve za društvenu uključenost, za poštovanje i povjerenje u svakodnevnom životu, u novim poslovima i poznanstvima, pozivajući se na izborna radnička prava, bivajući protiv raskidanja društvenog ugovora, zalažući se za uspostavljanje moralne paradigme za nove generacije.

Narotzky se oslanjala na rasprave o moralnoj ekonomiji koje su u posljednje vrijeme obilježile ekonomsku antropologiju. Ekonomski antropolozi nisu jedinstveni oko razumijevanja tog koncepta, no začetke moralne ekonomije većina nalazi u radovima socijalnog povjesničara Edwarda Palmera Thompsona i antropologa Jamesa Scotta (među ostalima Fassin 2009; Palomera i Vetta 2016). Ti autori ujedno upozoravaju na važnost normi, vrednota, prava, dužnosti, odgovornosti i idejnih svjetova ljudi u proučavanju ekonomije. Za potrebe ovog članka pozivam se na Thompsona (1971), koji je moralnu ekonomiju povezao s osjećajem pravičnosti i legitimnosti, samostalnosti i sigurnosti. U svojoj historiografskoj analizi nemira među rudarima u Engleskoj u 18. stoljeću, do kojih je dolazilo zbog gladi kojoj su bili izloženi radnici i siromašni (uslijed rasta cijena), naglasio je da nemire ne treba shvaćati u uskim ekonomističkim okvirima, kao izravne posljedice materijalne uvjetovanosti (*bunt praznih želudaca*). To, dakako, ne znači da materijalna stvarnost i društvene akcije, odnosno nemiri, nisu povezani, već samo da ta povezanost nije jednostavna i neposredna. Nemiri, odnosno protesti koje je Thompson razmatrao, nisu bili samo reakcija na glad, nego je do njih došlo zbog sloma određenih društvenih normi i reciprociteta koji su regulirali život (ibid.: 79). Ljudi su protestirali jer više nisu mogli prijeći preko nepravdi. To znači da su nemiri, odnosno protesti, predstavljali prije svega pobunu protiv nepoštovanja društvenih normi, prava, dužnosti i odgovornosti. Stoga Thompson poziva na istraživanje

društvene stvarnosti upotrebe, doživljavanja i iskustava društvenih frustracija, pravednog i opravanog.

Baš to potonje adresirale su moje sugovornice. Njihove doživljaje o kojima smo razgovarale obilježio je gubitak samopoštovanja, društvenog ugleda, odnosa povjerenja, reciprociteta, prava, društvene odgovornosti i dužnosti. Pritom su važnu ulogu odigrali promijenjeno kulturno vrednovanje rada i etika rada. Ljudi koji pozivaju na dostojanstvo i poštovanje zazivaju povratak osnovama, što ne omogućuje samo materijalno preživljavanje nego i društvenu reprodukciju, a ujedno i društveni ugled i uključenost.

Unatoč suvremenom društvenom obezvjeđivanju "spretnih prstiju", samovrednovanje mojih sugovornica ostaje u domeni tjelesnog (prim. Kwon 2015: 423). "Samo svojim rukama još vjerujem", objašnjavale su mi. "Samo još svoje ruke imam". Njihove izjave ukazuju na osjećaj prevarenosti i gubitka povjerenja, na prepuštenost samima sebi, a ujedno i na cijenjenje vlastitog rada i na samopouzdanje. Pripovijesti o gubitku istovremeno su i pripovijesti o preživljavanju, o snalažljivosti i izdržljivosti. To je posebno očito iz Milaninih riječi u našem razgovoru iz 2020. godine: "Mene su ljudi pitali: kako si ti preživjela? Preživjela sam. Uspijeva mi. Imam sreću da imam takav karakter i da imam zlatne ruke."

Literatura

- Bras, Katja. 2015. *Omrežja socialne opore odpuščenih delavk in delavcev tovarne Mure*. Ljubljana: FDV [magistarski rad].
- Dernovšček, Hafner, Nataša i Katja Draksler. 2016. "Zdravje delavcev v procesih prestrukturiranja podjetij. Primer poslovne skupine Mura, Murska Sobota". Ljubljana: UKC Ljubljana, Klinični inštitut za medicino dela, prometa in športa Dostupno na: <https://vimeo.com/155300838> (pristup 18. 8. 2020.).
- Dodič Fikfak, Metoda. 2010. "Zdravje ljudi v času krize". *Glasnik KIMPDŠ* 4/1: 2–4.
- Draksler, Katja, Nataša Dernovšček Hafner et al. 2018. "Restructuring of a Textile Manufacturing Company and Workers' Health". *New Solutions. A Journal of Environmental and Occupational Health Policy* 28/1: 131–150.
- Fassin, Didier. 2009. "Moral Economy Revisited". *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 6: 1237–1266. Dostupno na: https://www.cairn-int.info/focus-E_ANNA_646_1237--moral-economies-revisited.htm (pristup 25. 5. 2020.).

- Fontefrancesco, Michele Filippo. 2016. "Exploring Limbo. The Experience of Job-loss and Unemployment in a Jewellery City in Italy". *Issues in Ethnology and Anthropology* 11/2: 519–537.
- Gilbert, Andrew i Haris Husarić. 2019. "Care, Publicity, and Workers Politics in Late Industrial Bosnia and Hercegovina". *Society for the Anthropology of Work*, 17. studenoga.
- Hage, Ghassan. 2009. "Waiting Out the Crisis. On Stuckedness and Governmentality". U *Waiting*. Ghassan Hage, ur. Carlton: Melbourne University Press, 97–106.
- Herzfeld, Michael. 2003. *The Body Impolitic. Artisans and Artifice in the Global Hierarchy of Value*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kwon, Jong Bum. 2015. "Severed in Neoliberal South Korea Cho'ngdu'n ilt'o' and the Dis/assembly of Industrial Bodies". *Critique of Anthropology* 35/4: 407–429.
- Luin, Nina. 2013. *Življenjske prakse in strategije preživetja. Primer odpuščenih Murinih delavk*. Ljubljana: FDV [magistarski rad].
- Močnik, Rastko. 2010. "Delovni razredi v sodobnem kapitalizmu". U *Postfordizem. Razprave o sodobnem kapitalizmu*. Gal Kirn, ur. Ljubljana: Mirovni inštitut, 149–202.
- Muehlebach, Andrea. 2012. *The Moral Neoliberal. Welfare and Citizenship in Italy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Nared, Marjetka. 2009. "Protest delavcev Mure. Molk in stisnjene pesti". MMC RTV SLO, 23. srpnja. Dostupno na: <https://www.rtvlo.si/slovenija/protest-delavcev-mure-molk-in-stisnjene-pesti/208240> (pristup 18. 8. 2020.).
- Narotzky, Susana. 2016. "Between Inequality and Injustice. Dignity as a Motive for Mobilization During Crisis". *History and Anthropology* 27/1: 74–92.
- Palomera, Jaime i Theodora Vetta. 2016. "Moral Economy. Rethinking a Radical Concept". *Anthropological Theory* 16/4: 413–432.
- Pančur, Andrej. 2012. "Problem samoodgovornosti beračev, potepuhov in brezposelnih na Slovenskem pred 2. Svetovno vojno". U *Pomisli na jutri. O zgodovini (samoodgovornosti)*. Andrej Studen, ur. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 135–168.
- Petrović, Tanja. 2016. "Industrijsko delo v socializmu. Od izkušnje do dediščine". *Glasnik SED* 56/3-4: 31–40.
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2013. "'In the World of Iron and Steel'. On the Ethnography of Work, Unemployment and Home". *Narodna Umjetnost* 50/1: 74–95.
- Prinčič, Jože. 2008. "Največja in uspešna slovenska podjetja v drugi polovici 20. stoletja". U *Biti direktor v času socializma*. Jurij Fikfak i Jože Prinčič, ur. Ljubljana: ZRC SAZU, 205–258.
- Rubić, Tihana. 2017. *Nezaposleni u gradu. Antropologija rada i neformalne ekonomije*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- Scott, James C. 1985. *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Resistance*. New Haven: Yale University Press.

- Skeggs, Beverly. 1997. *Formations of Class and Gender. Becoming Respectable*. London: Sage.
- Stanojević, Miroslav. 2001. "Konec dolgega stavkovnega vala". *Teorija in praksa* 38/5: 798–816.
- Stanojević, Miroslav. 2008. "Slovenski postfordizem v kontekstu evropeizacije. Konkurenčno (samo)izčrpavanje dela". U *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*. Goran Lukič i Rastko Močnik, ur. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 23–33.
- Stein, Howard. 2007. *Insight and Imagination. A Study in Knowing and Not Knowing in Organizational Life*. Lanham: University Press of America.
- Stein, Howard. 2009. "Understanding and Consulting with Inconsolable Organizations". *Illness, Crisis, Loss* 17/3: 243–259.
- Strangleman, Tim. 2012. "Work Identity in Crisis? Rethinking the Problem of Attachment and Loss at Work". *Sociology* 46/3: 411–425.
- Studen, Andrej. 2012. "Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljajna o delu s poudarkom na drugi polovici 18. in prvi polovici 19. Stoletje". U *Pomislj na jutri. O zgodovini (samoodgovornosti)*. Andrej Studen, ur. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 9–36.
- Thompson, Edward P. 1971. "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century". *Past & Present* 50: 76–136.
- Vodopivec, Nina. 2007. *Labirinti postsocializma. Socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev*. Ljubljana: ISH. Dostupno na: Zgodovina Slovenije, Si-story. Dostupno na: <http://hdl.handle.net/11686/34857> (pristup 26. 5. 2020.).
- Vodopivec, Nina. 2012. "Dovolj je! Nismo številke, ljudje smo!" Industrijski delavci in posledice sodobnega prestrukturiranja". U *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Jaka Repič i Jože Hudales, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 187–210.
- Vodopivec, Nina. 2016. "Postsocialistična tranzicija v antropološki perspektivi". U *Regionalni vidiki tranzicije*. Aleksander Lorenčič i Željko Oset, ur. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 33–48.
- Županov, Josip. 1989. "Samoupravni socializem, konec neke utopije". *Teorija in praksa* 26/11–12: 1387–1399.

Sa slovenskog preveo Ozren Biti

Intenzifikacija rada,
kvaliteta radnih mjesta
i rizik na poslu

Kad radna mjesta idu južnije: promjene u kvaliteti radnih mjesta u automobilskim kompanijama preseljenim u Mađarsku

Kvaliteta radnih mjesta, uvjeti ugovaranja, sadržaj ugovora o radu i radni učinak mijenjali su se tijekom 20. stoljeća, a posebice brzo tijekom posljednjih dvadeset godina. U sve više globaliziranoj proizvodnji premještanje proizvodnje i restrukturiranje zbog *outsourcinga* postali su vodeći trend u kapitalno intenzivnim djelatnostima, posebno od 1970-ih, kao i vodeći razlog promjene kvalitete radnih mjesta. Promjene u kvaliteti radnih mjesta najsmislenije je promatrati iz perspektive pojedinog sektora ili pojedinog poduzeća, odnosno u onom kontekstu gdje se odigrava sraz tehnoloških inovacija, organizacijskih promjena, institucionalnih aranžmana, korporativne i lokalne kulture i konkretnih odnosa moći između ugovornih strana. Autoindustrija je tipičan predstavnik sektora u kojem je došlo do korjenite transformacije radnih mjesta zbog svih navedenih faktora uključujući i preseljenja (v. npr. Jürgens et al. 1993). Budući da je automobil kompleksni proizvod koji se sastoji od tisuća dijelova i komponenti, on nastaje kompresijom u prostoru i vremenu njegovih međusobno sve povezanih, ali prostorno raspršenih proizvođača, koji se nalaze u konkretnim geografskim prostorima. U tim se prostorima (re)kreiraju nužna "rješenja/određenja" (engl. *spatial fix*) na tehnološkoj, institucijskoj i razini procesa rada (Harvey 1982; Brenner 1999). Upravo se "rješenje/određenje procesa rada" ostvaruje i kao konkretno radno mjesto u nekom gradu ili zemlji.

Kako istraživati transformaciju radnih mjesta, odnosno promjene u kvaliteti radnih mjesta u tako globaliziranom i složenom sektoru kakav

je autoindustrija? Ovaj se rad bavi metaforom radnih mjesta koja idu sve južnije, odnosno njihova “puta”, tj. transformacije u oba prostorna značenja (sa sjevera/zapada na jug/istok, iz centra prema periferiji), ali i njihove postepene sadržajne promjene nakon preseljenja, odnosno promjene prema radnim mjestima niže kvalitete. U Europskoj uniji srednjoistočna Europa u posljednjim je desetljećima bila odredište golemog seljenja radnih mjesta u autoindustriji: broj radnih mjesta u regiji usporediv je samo s onim u Njemačkoj. Još konkretnije, od zemalja srednjoistočne Europe, od 2010. godine mnoge su se automobilske multinacionalne kompanije preselile upravo u Mađarsku ili su u Mađarskoj značajno proširile proizvodne kapacitete.

Premda je lako modelirati, izmjeriti i opravdati preseljenje – ako se uzmu u obzir izdašne državne subvencije ili niže plaće kao glavni razlozi preseljenja radnih mjesta – pitanje troškova nije jedini razlog za njihovo premještanje tijekom kojeg se mijenja i sama kvaliteta radnih mjesta. Ukratko, osim plaća u igri su i drugi faktori koje valja uzeti u obzir. Uzimajući u obzir svu kompleksnost proučavanja *outsourcinga* ili premještanja, promjene u kvaliteti “novootvorenih” radnih mjesta u srednjoistočnoj Europi smatram gubitkom kvalitete već u samom trenutku ili tijekom procesa premještanja ili *outsourcinga*. Naime, radna mjesta gube (ili bi mogla izgubiti) kvalitetu tijekom procesa premještanja ili podugovaranja, a prije početka proizvodnje. Ta su radna mjesta u novoj ekonomskoj i organizacijskoj okolini podložna fleksibilnijoj regulativi te ih štite slabije institucije industrijskih odnosa. Dakle, možemo uvjetno reći da upravo institucijske odrednice iziskuju posebnu pažnju kad se promatra promjena kvalitete radnih mjesta. Ipak, riječ je o nužnom, ali ne i dovoljnom uvjetu za procjenu promjene kvalitete radnih mjesta.

Ne pravim izravnu usporedbu s radnim mjestima koja su ugašena u polaznim zemljama, već promjenu kvalitete radnih mjesta promatram kao kombinaciju institucionaliziranih procesa uvjetovanih proizvodnjom i procjena radnika koji rade u poluperiferiji kamo su ta radna mjesta preseljena. Na temelju relevantne literature o povijesti globalnih proizvodnih mreža ili lanaca vrijednosti u srednjoistočnoj Europi, spoznaja iz teorije procesa rada te uvida lokalnih ekonomskih sociologa, u ovom radu navodim relevantne pojmove i perspektive proučavanja

kvalitete radnih mjesta, a pojavu analiziram u dva koraka. Prvi je korak stvaranje i primjena perspektive koja će omogućiti sagledavanje premještanja radnih mjesta kao kretanja u kompleksnim prostorno-geografski raspršenim proizvodnim mrežama karakterističnim za autoindustriju; kretanja koje dovodi i do promjene u kvaliteti radnih mjesta. U tom dijelu tvrdim da su promjene u razini plaća, uvjetima rada i u snazi institucija koje štite kvalitetu rada u različitim zemljama tek epifenomen jer se premještanje radnih mjesta ne događa po načelu "mjesto za mjesto", već obično dolazi do preseljenja čitavih proizvodnih jedinica ili rekonfiguracije čitavih lanaca. Osim toga, kao što tvrdi teorija radnog procesa, većina je promjena u kvaliteti radnih mjesta nevidljiva, odnosno novootvorena radna mjesta pojavljuju se s već uvedenim promjenama u uvjetima rada i obvezama (Thompson 1989). Na kraju prvog koraka opisujem glavna obilježja poslova vezanih uz preseljenje proizvodnje automobila u srednjoistočnu Europu, odnosno vezanih uz ekspanziju njemačkih multinacionalnih automobilskih kompanija i njihovih dobavljača, sasvim konkretno uz njihovo premještanje od 2010. godine u jedno novo industrijsko područje u Mađarskoj. Tu se osvrćem i na profil proizvodnje triju odabranih automobilskih kompanija i institucijski kontekst zapošljavanja i kvalitete radnih mjesta u velikim nizinama južne Mađarske.

Kad se radna mjesta nađu na novom mjestu, pitanje je koliko je stabilna njihova kvaliteta, kako se mijenjaju, kojom brzinom i jesu li podložna korupciji. Kako bi se sagledale promjene u kvaliteti radnih mjesta, potrebno je uputiti se i u samu tvornicu te poslušati ljude o čijim je poslovima riječ. Stoga promjenu radnih mjesta procjenjujem kroz iskustva radnika, i to 40 zaposlenika u tri nedavno premještena poduzeća, glavnoj tvrtki i njezina dva podizvođača, smještenima u gradu Kecskemétu i njenoj okolici. Premda bi se zbog porasta razine plaća u autoindustriji moglo činiti da se povećava kvaliteta radnih mjesta, iskustva radnika ukazuju na suprotno. Analizu temeljim na narativima radnika o njihovim svakodnevnim radnim naporima i promjenama u poslu. Glavne rezultate vezane uz kvalitetu radnih mjesta sakupio sam i kategorizirao u četiri dimenzije: uvjeti rada i opći osjećaji radnika, fleksibilnost i intenzifikacija posla, problemi rada i sigurnosti te, najzad, planovi i dohodak. U analizi sažimam odgovore radnika, a navodim i neke tipične ili znakovite odgovore.

U sljedećem potpoglavlju opisujem teorijsko utemeljenje za dva koraka analize, nakon čega slijedi sama analiza. U posljednjem potpoglavlju rezimiram rezultate i doprinos rada te navodim prijedloge za buduća istraživanja.

Promjena kvalitete radnih mjesta u vremenu prostornog premještanja

Za istraživače i stručnjake u industriji srednjoistočna Europa postala je sinonim za regiju kamo se sele i/ili šire proizvodni kapaciteti kako bi se smanjili troškovi rada, potaknuo transfer tehnologije i kapitalne investicije. Premda je izravna usporedba između radnih mjesta koja su “izgubljena” u starijim članicama EU-a i radnih mjesta koja su preseljena u nove periferne države članice problematična, svejedno je korisno upozoriti na “kvantitetu” premještenih radnih mjesta, kao i na njihovu moguću važnost u smislu teritorijalne podjele rada. Dok je broj zaposlenih u Njemačkoj u razdoblju od 2008. do 2018. godine bilježio rekordan rast, u ostalim starim članicama EU-a taj je broj opadao.¹ U istom razdoblju trend u zemljama srednjoistočne Europe – Češkoj, Mađarskoj, Slovačkoj, Poljskoj i Rumunjskoj – bio je sasvim suprotan: otvorena su 180 372 radna mjesta u temeljnoj proizvodnji u autoindustriji, što znači da je ukupan broj radnih mjesta iznosio 736 961.²

Pogledamo li поближе teritorij Mađarske kao mjesto preseljenja, povijesno-ekonomska perspektiva omogućit će nam dublje razumijevanje otvaranja radnih mjesta kao investicijskih projekata proizvođača automobila. Primjerice, Magdolna Sass i Gábor Hunya (2014) izračunali su da je u razdoblju od 2003. do 2011. godine otvoreno 9 700 radnih mjesta u autoindustriji na temelju 31 “projekta preseljenja proizvodnje”.

¹ Prema podacima iz istraživanja o zapošljavanju (European Employment Survey), između 2008. i 2018. godine, Francuska, Italija, Španjolska, Belgija, Švedska i Nizozemska doživjele su neto pad od 83 996 poslova u automobilskom sektoru.

² Tih pet zemalja zajedno, koje ukupno imaju stanovnika kao i Njemačka, tako su postale najvažnije geografsko područje za automobilsku proizvodnju te su dostigle i slične razine zaposlenosti uvelike premašivši druge zemlje EU-a, s porastom u apsolutnom broju radnih mjesta u autoindustriji koji je više od tri puta veći od onog u Francuskoj. Za podatke iz EBRD-a i pregled za razdoblje od 2005. do 2016. godine, v. Pavlínek 2020: 520.

Unatoč šoku 2009. godine cijeli automobilski sektor i zapošljavanje u njemu znatno su rasli od 2011. godine, kada su i druge tvrtke počele otvarati proizvodne kapacitete i započinjati proizvodnju u Mađarskoj te kada su postojeći proizvođači značajno proširili svoje kapacitete. Rast neto radnih mjesta se nastavio.³

Opća ekonomska literatura spremno je isticala da su se gospodarstva srednjoistočne Europe u svjetsku ekonomiju reintegrirala zahvaljujući svojim specifičnim prednostima, odnosno jer su nudila razmjerno kvalificiranu radnu snagu s niskom cijenom rada (v. npr. Antalóczy i Sass 1998). Takozvana “troškovna konkurentnost” zemalja srednjoistočne Europe imala je velik značaj u razdoblju pristupanja Europskoj uniji, ali na kocki je bilo više od toga. Pitanje različitih uvjeta rada kao i pitanje snage institucija koje štite radne odnose iskristalizirali su se kao važan razlog za preseljenje, s velikim utjecajem na kvalitetu radnih mjesta (npr. Galgóczy et al. 2006). Istraživači kritičnijih stavova (npr. Kurz i Wittke 1998; Meardi i Tóth 2006; usp. Jürgens i Krzywdzinski 2009a) svejedno su povezivali premještanje s “bijegom zbog sustava”, pomalo pojednostavljeno tvrdeći da se kompanije sele u srednjoistočnu Europu zbog slabije regulacije rada, slabijih institucija kolektivnog pregovaranja i neefikasnog radnog zakonodavstva (usp. Jürgens i Krzywdzinski 2009a). Premda takav pristup uključuje element složenih institucija i njihov utjecaj na kvalitetu poslova, točne implikacije i značenje premještanja poslova za kvalitetu radnih mjesta bitno su pojednostavljeni.⁴

³ Prema službenim statistikama, ukupni broj zaposlenih u automobilskoj industriji udvostručio se u deset godina do 2019. godine. U Mađarskoj se nalaze podružnice četiriju glavnih proizvođača (VW-Audi, Mercedes, Suzuki i Opel), a još je naglašenija prisutnost 15 globalnih tvrtki izravnih dobavljača, od 20 najvećih. Te kompanije uglavnom su se preselile iz Njemačke te su se integrirale u produkcijske mreže s glavnim kompanijama. Dinamika otvaranja radnih mjesta još je intenzivnija ako uzmemo u obzir i neke tvrtke koje su se selile iz Mađarske u istom razdoblju.

⁴ Slično tome što se tiče rada u EU-u, Holman tvrdi da su “tranzicijski institucijski režimi” vezani za radna mjesta u zemljama EU-a u istočnoj Europi vezani uz “više stresa i naprežanja”: imaju veći omjer “napornih poslova”. Drugim riječima, postoje varijacije u kvaliteti radnih mjesta prema zemlji, koje proizlaze iz razlika u institucijskim režimima različitih zemalja, kao i iz različitih politika zapošljavanja i organizacijskih potencijala radne snage (Holman 2013; v. i Findlay et al. 2013). Slično tome je i zapažanje i Altreitera i suradnika (2015), koji tvrde da se u nereguliranim tržištima rada, kao što je slučaj u većini zemalja srednjoistočne Europe, mobilni kapital susreće s mobilnom radnom snagom u uvjetima koji su povoljni za kapital. Rezultat su intenzivne radne norme, ekstremna funkcionalna i kvantitativna fleksibilnost, što ide ruku pod ruku

Na temelju Harveyeva pojma nejednakog razvoja i prostorno-vremenskog rješenja/određenja, Pavlínek procjenjuje mobilnost kapitala i restrukturiranje u autoindustriji u EU-u u razdoblju od 2005. do 2016. godine te tvrdi da je u slučaju autoindustrije u EU-u došlo do “prostorne ekspanzije proizvodnje na područja s manjim troškovima”, odnosno da se “europska autoindustrija postupno proširila iz svojih centralnih područja starih članica u zapadnoj Europi integracijom perifernih regija u makroregionalne proizvodne mreže centra” (2020: 516). I u Pavlínekovu opisu “integriranih periferija” (pri čemu spominje i organizacijsko i tehnološko rješenje/određenje) ekspanzija i integracija u konačnici su potaknute željom automobilskih kompanija da smanje troškove i povećaju profit. Međutim, nažalost, nema iscrpne rasprave o dogovorenoj podređenosti rada koja je postignuta na temelju povoljnih institucijskih rješenja/određenja. Najvažnija rješenja/određenja uključuju slabo radno zakonodavstvo i izvoznu orijentiranost države ovisne o izravnim stranim ulaganjima. Stoga na temelju navedenoga možemo samo spekulirati o negativnom utjecaju na kvalitetu preseljenih radnih mjesta.

Literatura koja se bavi premještanjem pojedinih proizvodnih mreža iz dinamičke, povijesne perspektive daje korisnije uvide jer otkriva promjene u kvaliteti radnih mjesta na konkretnim lokacijama ili u lokaliziranim proizvodnim jedinicama. Mnoge proizvodne mreže ili lanci sudjeluju u proizvodnji finalnog proizvoda – automobila – u različitim paralelnim ili međupovezanim konfiguracijama. To se temelji na podjeli rada već u glavnim tvrtkama koje proizvode finalni proizvod, a zatim i u njihovim glavnim podizvođačima. U konačnici, povijest premještanja proizvodnih jedinica u autoindustriji u srednjoistočnu Europu odražava način na koji je nastala nova rekonfiguracija proizvodnog lanca te ukazuje na konkretnu usađenost novoosnovanih mjesta proizvodnje u globalne i regionalne proizvodne lance, odnosno proizvodne odnose koji imaju utjecaj i na kvalitetu radnih mjesta. Drugim riječima, nakon 1990. godine, zemlje srednjoistočne Europe nudile su korištenje svog teritorija za jeftinu proizvodnju automobila, što je otvorilo nove mogućnosti za razvoj proizvodnog lanca, za nove prostorne konfiguracije, kao i za

s velikom fluktuacijom radnika i dekonstruiranim radnim odnosima, pogoršanjem u standardima zapošljavanja, što sve nepovoljno utječe na kvalitetu radnih mjesta.

nova smanjenja troškova i povećanje konkurentnosti. Prema Antjeu Blöckeru i Ulrichu Jürgensu (2007: 112–119), srednjoistočna Europa postala je mjesto uspostavljanja i širenja proizvodnje za složene mreže firmi – kako proizvođača automobila tako i njihovih izravnih dobavljača.⁵

Misao vodilja za zapazanja Ulricha Jürgensa, Martina Krzywdzinskog i suradnika (2009a, 2009b; v. i Krzywdzinski 2008, 2014) bila je promjena u teritorijalnoj podjeli rada koja se u posljednjih nekoliko desetljeća događa vodećim proizvođačima automobila i njihovim dobavljačima unutar kompanije i među kompanijama.⁶ Jürgens, Krzywdzinski i suradnici uočili su specifične promjene u proizvodnji u novonastajućim modelima rada karakterističnim za sjeverozapad (posebice Njemačku) i jugoistok (zemlje srednjoistočne Europe) te su definirali dvije vrste podjele rada između istoka i zapada u vodećim njemačkim proizvođačima automobila. Prva je zasnovana na logici komplementarnosti (komplementarna specijalizacija proizvoda), dok se u drugoj događa suparnička, paralelna proizvodnja istih modela u nekoliko tvornica. Autori navode da se proizvodnja samo iznimno izravno premješta. Češće pri izlasku svake nove generacije proizvoda dolazi do novih pregovora o raspodjeli proizvodnje na različite europske tvornice. Dobavljači proizvođača

⁵ Ipak, taj proces nije nužno uključivao izravno uništavanje radnih mjesta u polaznim zemljama, posebice u slučaju njemačkih glavnih kompanija, nego je bila riječ o povezanoj rekonfiguraciji (Krzywdzinski i Jürgens 2009a).

⁶ U slučaju nove podjele rada između istoka i zapada, modeli rada dobar su pokazatelj koji omogućuje uvid u to koji su poslovi premješteni. S tim su povezana i pitanja podjele rada, a “niski” i “visoki” modeli rada pokazatelj su pozadinskih institucionalnih obilježja kvalitete radnih mjesta koja su ugrađena u organizaciju same kompanije. “Visoki” model – “konstruktivna kompetitivnost” (Singenberger i Pyke 1992: 12–13; Jürgens i Krzywdzinski 2009b; Krzywdzinski 2008, v. i 2017) sastoji se od dugoročnog stvaranja vještina kod radnika, dugoročnog razvoja kompetencija i dugoročne obuke, znatne sigurnosti radnih mjesta, s jakim zastupanjem interesa radnika. Drugim riječima, “visoki” model znači veću kvalitetu radnih mjesta za radnike. Drugi je “niski” model – “destruktivna konkurencija” – što se odnosi na nizak trošak rada, izrazito ograničen razvoj vještina, prekarnost radnih mjesta i nisku razinu zastupanja interesa radnika (Singenberger i Pyke 1992; Jürgens i Krzywdzinski 2009b). Model koji je prevladavao u srednjoj i istočnoj Europi bio je nešto viši od “niskog” modela, ali s ograničenim prijenosom elemenata iz “visokog” modela (Krzywdzinski 2008: 14; Gerócs et al. 2020). Dakle, bila je riječ o “hibridnom” modelu s prekrnim radom i nepriznavanjem razvoja vještina “u kojem se termin ‘kvalificirana radna snaga’ odnosi više na *fleksibilnu* radnu snagu koja je sposobna učiti i raditi na različitim manualnim poslovima ovisno o trenutnim potrebama proizvođača” (Martiskova 2019: 51, kurziv T. T. M.), ali koja je fleksibilna i u kvantitativnom smislu. Drugim riječima, premda su se u srednjoj i istočnoj Europi morala poštivati osnovna prava radnika, u praksi su mnoge automobilske kompanije koristile svoje tvornice za testiranje novih, ultrafleksibilnih radnih odnosa (Pardi 2017: 4).

automobila još su i više od glavnih proizvođača premještali segmente proizvodnje u zemlje s niskim plaćama, što je u konačnici rezultiralo reorganizacijom lanaca vrijednosti u njemačkoj autoindustriji gdje su prvo u srednjoistočnu Europu preseljeni jednostavni i radno intenzivni procesi nakon čega je uslijedilo i premještanje složenijih proizvoda i procesa (Krzywdzinski 2014: 18). Tako su se njemačke tvornice mogle sve više specijalizirati za vrhunske, visokotehnološke i visokokvalitetne proizvode – i s njima povezana radna mjesta.⁷ Sve u svemu, proces ponovnog pregovaranja doveo je do seljenja onih radnih mjesta u srednjoistočnu Europu koja obično imaju ograničenu dodanu vrijednost, a vezana su uz proizvodnju dijelova, komponenata ili automobila koji se plasiraju na nesigurnija tržišta ili onih radnih mjesta za koja postoji veći rizik od automatizacije. Razvoj događaja u Mađarskoj nakon 2010. godine posebice ukazuje na povećanje razlike u dodanoj vrijednosti u proizvodnji automobila u Njemačkoj i tvornicama preseljenim u Mađarsku (Geröcs et al. 2021), što, čini se, potvrđuje pretpostavku iz područja međunarodne trgovine i investicija da se zreli proizvodi i sektori obično sele u zemlje s niskim plaćama – ako su zadovoljeni politički preduvjeti (usp. Dankbaar 1984).⁸

Još jedna tema koja se provlači kroz literaturu usredotočuje se na kontekstualizirana značenja preseljenih radnih mjesta. Utjecaj radikalnih restrukturiranja, odnosno istodobno uništavanje i otvaranje radnih mjesta, najbolje je promatrati unutar istog poduzeća i jedne zemlje. To je slučaj u istraživanju Ruth Milkman koje je pokazalo ogroman pad kvalitete radnih mjesta radnika u autoindustriji u SAD-u, koji je bio toliki da autorica tvrdi da su najbolje prošli oni radnici koji su prestali raditi i otišli iz branše uz otpremninu (Milkman 1997). U kontekstu srednjoistočne Europe premještanje unutar iste automobilske kompanije u istoj zemlji nije uobičajena pojava, stoga valja promotriti

⁷ Taj je trend ojačao njemačku automobilsku industriju na dva načina: prvo, omogućio je specijalizaciju za kvalitetne proizvode i za visokovrijedne dijelove procesa proizvodnje; drugo, imao je koristi od povećanja proizvodne baze dijelova pod uvjetima niskih plaća u srednjoistočnoj Europi.

⁸ Taj je trend potvrđen i Europskom istraživanju o radnim uvjetima iz 2005., 2010. i 2015. godine, koje je pokazalo da se broj poslova s rutinskim tejlorskičkim radom značajno povećao u razdoblju od deset godina u Mađarskoj. Ti su poslovi bili i pod većim rizikom od automatizacije (Makó et al. 2018a; OECD 2019; v. i Jaerling 2018).

obilježja i značenje premještanja na nova mjesta, u idealnom slučaju u okviru *greenfield*-investicija.

Timothy Sturgeon i Richard Florida (2000) te Monica Prasad (1998) bave se utjecajem kapitalno intenzivnih industrija, kao što su automobilska i informatička industrija koje se pojavljuju kao rezultat stranih *greenfield*-investicija. Prasad (1998) pokazuje da u slučaju sektora informacijskih i komunikacijskih tehnologija u Indiji, preseljena radna mjesta nisu stabilna i njihova se količina definitivno ne povećava jer je riječ o kapitalno intenzivnom sektoru, a da u proizvodnji dolazi do nevidljivog smanjenja razine vještina. Osim toga, ta radna mjesta premještena na periferiju ne samo da gube mnogo od svojih pozitivnih karakteristika iz centra nego i rekreiraju tejlorističku produkcijsku dinamiku poznatu iz prošlosti. Što se tiče radnih mjesta u autoindustriji preseljenih u Vijetnam i Indiju, Sturgeon i Florida (2000) ukazuju da se otvorena radna mjesta čine “izrazito visoke kvalitete prema lokalnim standardima”, posebice uzevši u obzir da je većina radnika u autoindustriji “dobivala vrhunsku plaću u odnosu na prevladavajuće plaće u industriji”. Ono što je vjerojatno važnije jest da su isti radnici “izloženi složenoj organizaciji rada i praksama kontrole kvalitete”. Pozadina toga su međutim skromni i nesigurni dobici od zaposlenja u autoindustriji u Indiji i Vijetnamu. Tu je osnovni, paradoksalni problem taj što zapošljavanje u autoindustriji – koja je također kapitalno intenzivna – proizlazi iz radno intenzivnih radnih procesa, ali istodobno “kapital može zamijeniti rad kako rastu razine plaće, ako je riječ o radu koji je više ili manje predvidljiv”. Nadalje, “[v]rlo malo postupaka montaže zahtijeva korištenje posebnih strojeva. Dok god redoslijed montaže ostane isti, rad uvijek može zamijeniti kapitalna oprema” (Sturgeon i Florida 2000: 86). Dakle, ovdje je riječ o tome da su protuteža razmjerno visokim plaćama vrlo visoka očekivanja i potrebna prilagodljivost samih radnika, a što je još gore za ta radna mjesta, ona su nesigurna jer su obilježena kao ona koja je moguće zamijeniti automatizacijom. Dodatni element nesigurnosti radnog mjesta vezan je uz prijetnju preseljenja. Zadnja značajka kapitalno intenzivne vitke proizvodnje tiče se organizacije rada gdje intenzifikacija ili fleksibilizacija rada neizravno utječe na (ne)sigurnost radnih mjesta. Budući da vitka proizvodnja počiva na načelu optimizacije troškova, uključujući i troškove rada, intenzifikacija se rada i produktivnosti povećava što dovodi do prilagodbe i zatvaranja radnih mjesta (IMF 2001: 7–8). Ondje gdje nema

predstavnik radničkih interesa ili drugih institucija koje bi to spriječile, takve tendencije mogu biti i jače (npr. Stewart et al. 2009, 2016).

Pitanje kvalitete radnih mjesta, konkretnije, prekarnosti postaje tema intenzivnog proučavanja (npr. Kalleberg 2009). Slično kao i Francis Green (2003) umjesto da definiraju osnovna obilježja kvalitete radnih mjesta, Patricia Findlay i suradnici predlažu izučavanje ključnih dimenzija radnih mjesta dobre kvalitete, koje uključuju optimalni razvoj vještina radnika i njihovo korištenje, izazovnost radnih mjesta, autonomiju u donošenju odluka vezanih uz konkretne zadatke i organizaciju rada, npr. pravo na određivanje i kontrolu zadataka, dostupnost kanala gdje se može čuti glas radnika i kroz koje mogu biti zastupljeni te sudjelovanje u donošenju relevantnih odluka (Findlay et al. 2013: 444). Ipak, teorija procesa rada omogućuje procjenu restrukturiranja radnih mjesta iz dvije perspektive, istodobno procjenjujući s jedne strane opće i strukturne promjene u odnosima između kapitala i rada, što uključuje i premještanje, a s druge promjene u zapošljavanju i uvjetima rada, s konkretnim zapažanjima na razini pojedinog radnog mjesta uključujući i gore opisanu dinamiku potaknutu podjelom rada. Na primjer, kao što ističe Matt Vidal (2013), postfordizam i dominantna logika *outsourcinga*, odnosno izdvajanja poslova ima negativan utjecaj na ključne značajke kvalitete radnih mjesta. Naime, negativne dimenzije kvalitete radnih mjesta, kao što su niska sigurnost radnog mjesta, intenzifikacija rada i nedostatak obuke ili mogućnosti napredovanja obično idu ruku pod ruku s *outsourcingom* i destruktivnim kompetitivnim uvjetima. Kontekstualizirane varijacije u kvaliteti radnih mjesta također daju mogućnost razvoja tipologije koja se može koristiti za povijesne analize ili analize različitih sektora (Vidal 2013; usp. Findlay et al. 2013: 447). Za vrijeme premještanja može doći do toga da se unutar ranijih opisa poslova neki zadaci odvajaju od drugih, dodaju drugima, pa na kraju dolazi do redizajna posla za nova radna mjesta. Monique Ramioul i Geert van Hootegeem (2015) analizirali su premještanje, a samim time i redizajniranje poslova do kojeg je došlo na temelju strategije na razini kompanije i to u zemljama pošiljateljicama i primateljicama. Zaključili su da je, osim što je došlo do negativnog učinka na sindikalno udruživanje i uvjete rada, došlo i do promjene sadržaja ugovora o radu i smanjenja kvalitete radnih mjesta na obje lokacije (Ramioul i van Hootegeem 2015: 92). Naglašavajući izrazito negativnu vezu između

visoke podjele rada i kvalitete radnih mjesta, Ramioul i van Hoote gem, čini se, također ponavljaju tezu Harryja Bravermana (1974) o smanjenju vještina koja je utemeljena na dominaciji kapitala nad radom u novoj prostornoj konfiguraciji.

Dosad smo se bavili samo kvalitetom radnih mjesta iz “objektivne” perspektive, bez uzimanja u obzir procjene samih radnih mjesta od strane radnika. U tom smislu, Erik Schokkaert i suradnici (2009) s pravom navode da mjerenje kvalitete radnih mjesta i zadovoljstva na poslu, čak i kad se operacionalizira pomoću konkretnih indikatora kao što su plaće ili zakonodavni okvir koji štiti sigurnost radnih mjesta, ima svojih problema, a u većini opisa prevladava ili “objektivna” ili “subjektivna” perspektiva. Vidjeli smo da je zajedničko obilježje kapitalno intenzivnih premještenih poslova njihova sustavna obilježenost nesigurnošću i velikim radnim intenzitetom. Ne iznenađuju rezultati do kojih dolazi Green (2003), a koji pokazuju da je nesigurnost radnih mjesta veća među operaterima strojeva te, u Ujedinjenom Kraljevstvu, među tvrtkama u stranom vlasništvu.⁹

Nevezano za taj problem jest i pitanje metodologije ili načina procjene, posebno kad valja objektivizirati subjektivno (zadovoljstvo na poslu). U literaturi u kojoj procjena kvalitete radnih mjesta sadrži i evaluacije radnika prevladavaju ankete. Premda dobro razrađene reprezentativne ankete mogu ukazati na ključne značajke kvalitete radnih mjesta, glavni problem anketa jest njihova statičnost, odnosno nehistorijski karakter. Općenito gledajući, zbog porasta broja predloženih kategorija analize (Standing 1999; Holman 2013) kao i broja indikatora, kvalitativnih je studija malo. Nema dubinskog istraživanja koje bi se usredotočilo na srednjoistočnu Europu i koje bi se sustavno i longitudinalno bavilo promjenom i transformacijom radnih mjesta na konkretnim slučajevima. U ovom radu neću ulaziti u formalnu raspravu o glavnim obilježjima koja određuju kvalitetu radnih mjesta, nego ću se usredotočiti na ključne dimenzije kvalitete radnih mjesta, što je polazište koje će mi pomoći pri raspravi i kasnijoj analizi procjene radnih mjesta od strane radnika u

⁹ Green sigurnost radnih mjesta smatra sastavnim dijelom kvalitete rada. On tvrdi: “Za većinu ljudi koji su plaćeni za svoj rad posao nije ni roba koju dnevno razmjenjuju, a ni sveobuhvatni i detaljni ugovor o radu, nego jedinstveni odnos razmjene koji je varijabilan i ima nesigurno trajanje te tek nejasno definiran sadržaj” (Green 2003: 2).

preseljenim tvornicama u Mađarskoj. Stoga ću u sljedećem potpoglavlju analizirati promjene u kvaliteti radnih mjesta kombinirajući “objektivne” i “subjektivne” faktore: konkretne kontekstualizirane informacije o premještenim radnim mjestima, radnim odnosima, ali i longitudinalna zapažanja utemeljena na iskustvima radnika.

Promjene u kvaliteti premještenih radnih mjesta: institucionalizirane nesigurnosti i povijesna iskustva radnika

Premda je Mađarska i ranije bila mjesto investicija za multinacionalne automobilske kompanije, od 2010. godine broj radnih mjesta premještenih u Mađarsku postao je još izraženiji u automobilskim kompanijama i njihovim dobavljačima. Najistaknutiji je primjer *greenfield*-investicije i premještanja Mercedesova tvornica koja se s nekoliko dobavljača preselila u grad Kecskemét i njegovu okolicu. Dolazak automobilske kompanije učinio je od tog poljoprivrednog grada koji se kasno industrijalizirao kao i od čitave regije novi mađarski centar auto-industrije, što ih je promijenilo u industrijskom smislu i u smislu mjesta zapošljavanja.

Tvornica je smještena na izrazito plodnom poljoprivrednom zemljištu od 441 hektara, nalazi se južno od grada te je postala dobro povezana autocestama i lokalnim cestama kao i željeznicom. Premda su radovi na izgradnji započeli već krajem 2009. godine, Daimler-Benzova tvornica (automobila Mercedes) službeno je otvorena i započela s proizvodnjom tek par godina kasnije, 29. ožujka 2012. godine. Država je osigurala ogromnu subvenciju od bar 111,5 milijuna eura koja je bila toliko velika da je zahtijevala dozvolu Europskog parlamenta.¹⁰ Godine 2016. kompanija je najavila izgradnju još jedne tvornice na istom području, s planiranim početkom proizvodnje 2020. godine (za detalje o proizvodnji i zapošljavanju v. Jacobs 2017: 265–69). Tvornica je bila povezana s glavnom tvrtkom u Rastattu, u Njemačkoj i premda se u tvornici nalazio i značajan odjel za istraživanje i razvoj, tu su se odvijale tri glavne,

¹⁰ Európai Bizottság [Europska komisija] Brisel, 13. srpnja C(2009)5533 végleges Tárgy: N 671/2008. sz. állami támogatás – Magyarország LIP – Támogatás a Mercedes-Benz Manufacturing Hungary Korlátolt Felelősségű Társaság részére, http://ec.europa.eu/competition/state_aid/cases/229017/229017_1037213_93_2.pdf.

specifične radno intenzivne aktivnosti s niskom razinom dodane vrijednosti: poliranje laka, završna montaža auta te proizvodnja karoserija koja je najmanja u smislu angažmana radnika i ima visokoautomatizirane i robotizirane aktivnosti. Godine 2012. stigle su i dvije znatno manje tvornice dobavljača te se smjestile u razmjernu blizinu tvornice automobila, ali na njezinim suprotnim stranama, jedna bliže, a jedna dalje. Obje su tvrtke dobile državne subvencije. Jednog od dobavljača tri godine kasnije zamijenila je druga multinacionalna kompanija koja se također specijalizira za sličnu proizvodnju dijelova i komponenata za automobile. Izvana su sve tri tvrtke bile zaštićeni, zatvoreni svjetovi ili “crne kutije” koje su sličile pčelinjim košnicama s velikom gužvom tijekom promjena smjena, desecima autobusa i stotinama automobila na parkiralištima, a okolina je odjednom bila preplavljena brojnim ljudima u pokretu. Iznutra, pogled u te kompanije, uključujući i pogled očima drugih, pokazivao je da su sve radile s tehnološki najnaprednijim strojevima koji međusobno komuniciraju, mnogim sasvim automatiziranim radnim stanicama sa skupim strojevima i s novim organizacijama rada koje su se periodički mijenjale.

Sveukupno gledajući, uglavnom zbog tih triju kompanija zapošljavanje u autoindustriji u Kecskemétu i čitavoj Mađarskoj u usporedbi s 2009. godinom povećalo se oko pet puta: prema službenim statistikama sredinom 2018. godine u samom automobilskom sektoru bilo je zaposlenih 8 877 radnika, ali broj radnih mjesta u strojnoj proizvodnji i uslugama povezanim s mrežama automobilske proizvodnje također je značajno porastao. Dok sam provodio terensko istraživanje, uz izgradnju nove zgrade nove tvornice, planiran je i novi veliki val zapošljavanja, međutim odgođen je za neku neizvjesnu budućnost. Plaće u proizvodnji automobila bile su komparativno visoke u Bačko-kiškunskoj županiji, veće od prosjeka plaća radnika u proizvodnji. Nadalje, nominalne neto plaće za radnike u automobilskoj proizvodnji također su značajno porasle između 2009. i 2018. godine i to oko 100%, dostigavši iznos prosječne neto plaće od oko 550–600 eura krajem 2018. godine. Visina plaće, odnosno kolektivno pregovaranje o plaćama, bilo je u glavnom fokusu interesa relevantnih sindikata.

Parafrizirajući Giorgia Gaglianija (1981: 281), Thompson nas upozorava da su “mnoga radna mjesta otvorena *nakon* promjena u općim uvjetima i u naravi rada, što onemogućuje smislene usporedbe s prošlo-

sti” (Thompson 1989: 119). Radna mjesta u autoindustriji u Kecskemétu dokazuju ovu tezu jer je došlo do golemih promjena u uvjetima rada i zapošljavanja prije nego što je zapošljavanje doseglo vrhunac. Financijska kriza ozbiljno je pogodila zemlju i njezinu proizvodnu bazu, a 2009. godina bila je posebno teška za mnoge. U Bačko-kiškunskoj županiji, čiji je Kecskemét centar, nezaposlenost je porasla na 11,7%, a čak je i nominalna prosječna plaća pala u odnosu na 2008. godinu. Mnoge kompanije u sektorima koji su osjetljivi na trošak rada, kao što su građevinarstvo ili drvoprerađivački sektor, morale su smanjiti opseg poslovanja i otpuštati radnike. Upravo je u tom kontekstu pripremljen novi paket zakona o radu koji je fleksibilizirao zapošljavanje, a usvojen je u lipnju 2012. godine. Premda je mađarsko radno zakonodavstvo već bilo među najfleksibilnijima u EU-u, glavni je cilj novog zakona o radu bila daljnja fleksibilizacija kako bi se povećala zaposlenost i osigurala kompetitivnost poslodavaca (Gyulavári i Kártyás 2015). Zapošljavanje je trebalo postati lakše izbacivanjem takozvane “krutosti sustava” koje su radnike štitile od otkaza. Taj se zakon nije temeljio na ranijoj postavci da je u radnikovom interesu očuvanje posla. Također, smanjila se naknada za nezakonito otpuštanje: izuzev novčane naknade, druga su pravna sredstva i sankcije za nezakonito otpuštanje smanjeni (Laki et al. 2013; Meszmann 2016). Kako bi radnik imao pravo na skromnu otpremninu, trebao je biti kontinuirano zaposlen barem 5 godina.¹¹

Neke su odredbe zakona o radu postale blaže, a zakonodavac je taj zakon približio građanskom pravu, kao da je ugovor o radu ugovor između ravnopravnih strana. Ali uvedene su i nove odredbe naklonjene poslodavcima, na primjer odredba kojom stanke tijekom radnog dana (npr. stanka za ručak) nisu dio radnog vremena, što je omogućilo mnogim poslodavcima da uvedu radne dane i za vikende. Također, uprava je mogla jednostrano donijeti odluke o promjenama u radnom vremenu ili proizvodnji bez konzultacija ili mogućnosti veta od strane predstavnika

¹¹ Osim toga, od 2010. godine mađarski su zakonodavci utvrdili sustav na načelu naknade uz rad (engl. *workfare*), koji ne samo da je povezao socijalne beneficije s aktivnostima tržišta rada i dohotkom nego je i dodatno skratio trajanje već ionako skromne naknade za nezaposlene. Najvažnije je to da su u skladu s filozofijom *workfare*-modela samo oni koji su imali socijalno osiguranje mogli tražiti pomoć države, ali su se duljina i naziv socijalnih beneficija promijenili. Naime, maksimalnih devet mjeseci naknade za nezaposlene promijenilo se u devedeset dana dodatka za traženje posla (mađ. *álláskeresési járadék*) (v. npr. Szikra 2018: 5).

sindikata. Sindikati su i organizacijski oslabljeni novim zakonom jer je zaštita njihovih predstavnika postala manja, a razne naknade za sindikate su ukinute (Laki et al. 2013). Zakon o radu iz 2012. godine proširio je i autonomiju na razini poslodavca u pojedinoj tvornici i predstavnika zaposlenika u kolektivnom pregovaranju i to tako da je dopustio da se u kolektivnim ugovorima dogovore niži standardi od onih propisanih Zakonom o radu. To je posebice slučaj u odnosu na reguliranje fleksibilnog radnog vremena, poput količine prekovremenog rada. Tom su se prilikom okoristili mnogi proizvođači automobila i njihovi dobavljači u Mađarskoj te su kolektivne ugovore odredili prema potrebama svoje fleksibilne proizvodnje i tržišta rada uvodeći odredbe vezane uz funkcionalnu ili kvantitativnu fleksibilnost koje su zatim prevedene u pojedine ugovore o radu. Da nabrojimo nekoliko indikativnih primjera koji nisu karakteristični samo za proizvođače automobila u Kecskemétu i okolici: razgraničenje radnih mjesta definirano je labavije, a radnik u proizvodnji trebao je izvršiti što god je od njega tražio voditelj smjene, dok se referentna količina radnih sati mogla povećati, što je značilo prikrivanje prekovremenog rada i uz njega vezanih beneficija.

U takvim općim uvjetima zapošljavanja i tržišta rada do 2019. godine sve su tri tvrtke uglavnom rasle. Ipak, razlikovale su se prema strategijama korištenja radne snage i fluktuaciji radnika, koja je pogotovo od 2016. godine bila visoka. Glavna se tvornica samo s vremena na vrijeme oslanjala na podizvođače i svojim je radnicima osiguravala ogromnu infrastrukturu vezanu uz prijevoz na posao kao i subvencije za stanovanje. Za razliku od toga ustupljeni agencijski radnici činili su oko pola svih zaposlenih u jednoj od tvrtki dobavljača, dok se drugo poduzeće više oslanjalo na radnike koji su svakodnevno na posao putovali iz udaljenijih mjesta.

Razdoblje od planiranja do provođenja ovog istraživanja trajalo je između svibnja 2018. i siječnja 2020. godine. Dodatna sam promatranja obavio do samog početka pandemije koronavirusa, na taj način pokrivši i turbulentno razdoblje u životu tih tvornica i njihovih radnika kada su mnogi izgubili posao. U istraživanju je sudjelovalo 40 kazivača, radnika u proizvodnji u trima tvornicama, od kojih je većina radila na modificiranoj pokretnoj traci i proizvodnim stanicama, ali ne samo na njima. Moj je uzorak uključivao vozače viličara, voditelje tima, operatere strojeva i druge radnike te pokrio većinu proizvodnih jedinica. Neki su radnici još radili u tim tvornicama kad sam održavao intervjue, neki su otišli u druge

tvornice automobila, a manji je dio otišao iz sektora ili su izgubili posao. U nekoliko se slučajeva promjena radnog odnosa dogodila za vrijeme istraživanja. Mnogi od mojih sugovornika bili su članovi sindikata. Oko tri četvrtine njih bili su muškarci, obično u kasnim tridesetim i ranim četrdesetim, ali je uzorak sadržavao i značajan broj mladih i starijih radnika. Većina mojih kazivača bili su iz okolice Kecskeméte, ali ne iz samog grada, i putovali su na posao svaki dan. Samo je oko trećine sudionika imalo ranijih iskustava u autoindustriji ili u sličnoj proizvodnji. Dakle, jedna od karakteristika većine ispitanika bila je da su mijenjali struke i slabije plaćene, nesigurnije poslove, a mnogi su od njih imali kredite za stanove; dok su oni koji su tek započinjali radni vijek bili u potrazi za redovnim dobro plaćenim poslovima. Primjerice, kazivači su bili sudionici javnih programa zapošljavanja, ali i kvalificirani i dugogodišnji radnici predani svome poslu u građevinarstvu, električari, stolari ili čak i niži vojni časnici. Uz nekoliko iznimaka svi intervjuirani radnici imali su ugovore na neodređeno vrijeme u tvornicama gdje su radili. Ipak, neki od njih, posebno oni starijih generacija ili oni koji su putovali iz udaljenijih mjesta, započinjali su rad kao radnici u agencijama u jednoj od tri tvornice te je zatim većina njih kasnije dobila ugovore na neodređeno vrijeme.

Prvotni razlog za ovo istraživanje bila je izrada publikacije za sindikate (Vasas 2019) u kojoj se raspravlja o razlozima vrlo visoke fluktuacije radnika, koja je i u analiziranim kompanijama bila na vrhuncu naročito između 2016. i 2018. godine. Dok je fluktuacija za vrijeme istraživanja bila umjerena, od ljeta 2019. godine sve su se kompanije počele smanjivati i otpuštati mnoge ili neke svoje radnike. Inicijalno je istraživanje bilo vezano uz razloge zbog kojih su radnici davali otkaz i bili nezadovoljni. Stoga se nisam izravno zanimao za promjene u kvaliteti radnih mjesta, nego sam kazivače pitao otvorenija, osobna pitanja. Intervjui i rasprave s radnicima bili su na granici između otvorenih i polustrukturiranih intervjua: uvijek sam ih pitao za njihov profesionalni put te sam inzistirao na opisima iskustva promjene radnih mjesta, uključujući i refleksiju o sadržaju i uvjetima rada, a posebice sam poticao rasprave o razlozima nezadovoljstva ili zadovoljstva, kao i o onome što je radnike motiviralo da daju otkaz. Obično bi ovakav otvoreni intervju trajao između jedan i dva sata, a održavao se na različitim mjestima. Snimio sam većinu intervjua, ali ne i druge rasprave i neformalne razgovore

sa sudionicima koje sam ponovno intervjuirao. Premda se nisam koristio stručnom terminologijom, neki pojmovi i teme pojavili su se sami. Tijekom intervjuja nekoliko je pitanja i problema prema procjeni radnika bilo najvažnije: opći osjećaji i uvjeti rada, intenzitet rada i fleksibilnost, pitanje zaštite na radu i pitanja plaće i mogućnosti napredovanja. Stoga sam se vodio tim četirima dimenzijama kvalitete radnih mjesta i kao referentnim točkama i kao širokim kategorijama u opisu i analizi promjena u kvaliteti radnih mjesta radnika u proizvodnji.

Ipak, prije same analize važno je naglasiti da je većina radnika, ako ne i svi, izjavila da stvari idu na lošije što se tiče kvalitete radnih mjesta. Radnici su uglavnom opisivali proces koji je u nekim trenucima bio isprekidan iznenadnim šokovima negativnih promjena. Iz razgovora u razgovor ponavljale su se izjave informiranih ili obučenih radnika sa sigurnijim poslovima i većom sigurnosti radnog mjesta koji su se žalili kako su se stvari mogle odvijati mnogo bolje da su se slijedili početni standardi. Posebno je važno istaknuti dvije glavne teme. Prva je promjena rukovodećeg osoblja. Generalno govoreći, radnici su rukovoditelje iz prvih godina proizvodnje procjenjivali kao mnogo bolje od kasnijih. Neki su sudionici navodili da su se uvjeti rada i zahtjevi odjednom promijenili na lošije nakon odlaska rukovoditelja iz Njemačke kojeg bi zamijenio netko iz Mađarske ili srednjoistočne Europe. Ipak, kazivači su navodili i da su postojale razlike između neposrednih i srednje rangiranih rukovoditelja u istom razdoblju, koje su uvelike utjecale na to kako su se osjećali na radnom mjestu, primjerice jesu li ih pozdravljali ili su se prema njima ponašali bahato. Druga tema koju su radnici isticali bila je vezana uz nagle, jednostrane odluke rukovodstva koje su stvarale veliko ogorčenje među radnicima, poput jednostrane odluke o uvođenju dvanaestosatnih smjena što je nagnalo mnoge radnike da daju otkaz. Međutim, pogoršanje uvjeta rada došlo je postepeno, a išlo je ruku pod ruku sa sve akutnijim “nedostatkom radne snage” i fluktuacijom koja se događala ne samo u proizvodnji nego i među srednjim i visokim menadžmentom.

Opći osjećaji i uvjeti rada: zatvorenost i osjećaj prisile

U svojoj knjizi *Farewell to Factory* [Zbogom tvornici] Ruth Milkman (1997) citirala je radnike koji su tvornicu opisivali kao zatvor. Takav osje-

ćaj i opis objektivne okoline – strogo čuvanog objekta i njegove fizičke okoline – kao i subjektivni osjećaj da se na njih vrši pritisak ili ih se sili da radne zadatke izvršavaju na točno određeni način ili da dostignu propisanu normu bio je prisutan i u opisima mnogih radnika iz Kecskeméta, gdje su odnosi moći upravljali ponašanjem radnika i strukturirali ga. Takva averzija i osjećaj nelagode bili su u posebno oštrom kontrastu s imidžem koji su te tvrtke njegovale u javnosti. Taj se imidž temeljio na razmjerno visokim plaćama, tehnološki naprednoj, blještavoj, fetišiziranoj proizvodnji i uvjetima rada ili, još zamjetnije, na dobro dizajniranim plaćenim oglasima. Ali to je bilo u kontrastu i s time da su radnici različitih struka smatrali da u tvornici automobila rade jer moraju, odnosno zato što trebaju zaraditi dovoljno novca kako bi otplatili kredite, dugove ili kako bi preživjeli. Premda nije radio u proizvodnoj hali s najograničenijim kretanjem, kratak dijalog s jednim od mojih kazivača koji su radili na traci u proizvodnji finalnog automobila to u potpunosti pokazuje:

MTT: Kad razgovaram s drugim radnicima, govorimo i o [pitanju] rada u zatvorenom prostoru umjesto u slobodnom prostoru. Kakvo je bilo tvoje iskustvo na početku [...]

R(adnik): Bilo je teško. Da, bilo je teško, jer do sada, još uvijek [smatram] [...] da je ovo slobodan [posao], da tako kažem, neograničen. A onda padneš u ovakvu vrstu zatvorenog lonca. Teško se tome prilagoditi. Međutim, prisila je velik gospodar. A mislim da osim mene ima nekoliko stotina istih ili nekoliko tisuća u ovoj zemlji koji su promijenili [struku] kao i ja. Jer, bez obzira imaju li struku; vrtlari, pekari, slastičari, ličioci, kovači, bilo koju struku, za koju imaju i službenu potvrdu, s njome ne zarađuju, pa je onda mijenjaju. Ili krenu i presele se u inozemstvo. A ja sam si mislio da ću pokušati kod kuće spojiti kraj s krajem pa sam onda ovako promijenio posao. Za sada mogu reći da je promjena u dobrom smjeru... [...] Ali zasigurno je teško biti radnik na montažnoj traci, voditelj tima. Ima velikih problema. Velika je fluktuacija, ima manjak ljudi, problemi s plaćama. Ali da, svi oni koji su tu, tu su jer zbog nečega moraju biti tu. To je možda kredit za auto, kredit za stan ili obitelj. Nisu ovdje jer im je ovdje lijepo raditi. Nego zato što ih rad i financije vežu da budu ovdje (L/glavna tvrtka, M/muškarac, dob 40, voditelj tima).

Neposredni su rukovoditelji u nekim slučajevima bili nedovoljno obučeni da budu prirodni autoritet na radnim stanicama, a u takvim su slučajevima elementi prisile bili posebno izraženi. Kao što je naveo jedan radnik iz tvornice dobavljača, voditelj tima ili nadređeni svoju su ne-

kompetenciju sustavno kompenzirali nepristojnim riječima ili vikanjem. Drugi ispitanik, koji se smatrao dovoljno kompetentnim da postane voditelj smjene, to je rekao na nešto drukčiji način naglasivši da je za njega postojala i jedna neželjena značajka nadređenog radnog mjesta jer bi morao uvelike kontrolirati i disciplinirati rad:

Vođenje smjene nije u tome da voditelj zna kako najbolje napraviti nešto gdje je voditelj, nego je vezano uz [donošenje odluke] da sada ideš na godišnji ti, a sada ti, tebi ne dopuštam da ideš; ti si bio na bolovanju. Zašto si bio na bolovanju? Nemam nikakvu želju [*nincs kedvem*] to raditi (L, M, 45, neizravna potpora).

Najslikovitije su drugi sudionici opisali jednog voditelja smjene u glavnoj kompaniji koji je imao velik, tetoviran vrat i nije izgledao prijateljski nastrojen. U toj smjeni, prema onome što su govorili sudionici, ljudi su već ionako osjećali strah od toga da mu se obrate u slučaju problema ili da traže pomoć, a kamoli nešto drugo, poput bolovanja. Vjerojatnije je bilo da će se dogoditi upravo suprotno: atmosfera prisile i zastrašivanja nagnala je radnike da prihvaćaju različite vrste dodatnih zadataka od neposrednih rukovoditelja. Kao što je rekao vozač viličara koji je promijenio posao iz jedne tvrtke dobavljača u drugu: “Riječ je o takvoj stvari [prijetnji – pritisku] da odradiš svoj posao, ali i dodatni zadatak uz svoj, jer dugoročno će te sankcionirati ako to ne učiniš” (S/tvrtka dobavljač, M, 32). Atmosfera prisile na taj je način utrla put fleksibilnosti i intenzifikaciji rada.

Fleksibilnost i intenzifikacija rada

Zanimljivo je da se kroz istraživanje u sve tri tvornice pojavio uzorak funkcionalne fleksibilnosti (odnosno više zadataka koje valja izvršiti) i kvantitativne fleksibilnosti (duljeg radnog vremena ili fleksibilnijih radnih aranžmana). Radnici koji su bili zaposleni dulje od pet godina, odnosno od otvaranja tvornice, kazali su da su neki elementi fleksibilnosti bili prisutni već otada, kao što je na primjer rad subotama, ali da je s vremenom došlo do značajnih promjena. Većina ispitanika opisivala je periodični ili stalni manjak radnika u svojim smjenama, posebice radnika koji su bili sposobni izvršiti odgovarajuće zadatke. Drugim riječima,

posebno u tvrtkama dobavljačima, proizvodne su trake zapravo imale nedovoljno radnika.

Dok u glavnoj kompaniji samo privremeni radnici nisu imali pravo odbiti premještaj na radnu stanicu koja je obično bila intenzivnija, u jednoj od kompanija dobavljača bila je vidljiva ekstremna funkcionalna fleksibilnost. Radnici na montažnoj liniji morali su biti upoznati sa svakom radnom stanicom:

MTT: Ta rotacija ili premještaj na drugu stanicu o kojoj govorite, kako se to događalo? Jesu li vas prije obavještavali?

R1: Prije svake smjene bilo bi [ono] u redu, sada ideš ovdje, sada ideš tamo, a sada onamo.

MTT: Niste ranije znali [kamo ćete ići]?

R1: Ne.

R2: Svakog dana novo iznenađenje (S, M, 28 i Ž, 26).

Radnica srednjih godina koja je nakon pet godina otišla iz glavne kompanije o fleksibilnosti je govorila kao o duboko ukorijenjenom uvjetu rada u glavnoj kompaniji, ali je također govorila i o naravi posla naznačivši da je broj radnika bio jedva dovoljan.

U svim područjima ima toliko malo ljudi koji rade [u kompaniji] da nema načina, a da ne radiš prekovremeno. Tako da ne možeš reći da ti je sada vrijeme za obitelj ili da si planirao ovo ili ono. Ne. Od ponedjeljka do petka radiš ujutro, a u subotu radiš prekovremeno. Kući se vratiš u subotu popodne, ali u nedjelju moraš u noćnu smjenu u šest popodne i na taj način radiš bez slobodnog dana sljedećih šest dana. Da, krasno. A onda dođeš kući sav nikakav i pitaš [se]: “O bože, što je ovo?” A kad smo u tvornici radili na traci, stalno su povećavali komadnu stopu. Naši su šefovi već vidjeli da to nismo mogli ostvariti, ali su nas gledali kao da smo budale (L, Ž, 48).

Drugi radnik srednjih godina, visok i jak, također je opisao normalizaciju intenzivnog rada:

[Na toj radnoj stanici] rad zahtijeva korištenje svih prstiju i ruku, a osim toga moraš održati ritam. Imamo dvije radne stanice, tamo radim šest godina. Istina je da sam malo puniji, ali smo svi mokri od znoja kad radimo. Zapravo, kad si na toj radnoj stanici onda s tebe teče znoj čak i kad je 15 stupnjeva. Kad se izrađuje novi proizvod, voditelj tima mora uskočiti, jer inače [ne možemo stići] (L, M, 44).

I u glavnoj kompaniji kao i u dobavljačkim kompanijama, fleksibilnost i intenzitet rada s vremenom su se radikalno povećavali kako je manjak radnika postajao sustavan. Mladi radnik iz tvornice dobavljača to je lijepo rekao:

Praktički [na početku] kada je čovjek završio s poslom bez obzira na normu na sat, ali u skladu s opisom posla, sve je bilo u redu. Ali kako je vrijeme prolazilo i povećavao se manjak radnika, [od nas] su očekivali sve više i više. Stalno su mijenjali opis radnih zadataka, sa sve više i više zadataka. Očekivanja su porasla, na kraju je došlo do toga da je jedan čovjek trebao odrađivati posao za dvoje ili troje ljudi za istu plaću (S, M, 26).

Ali situacija nije bila nimalo lakša ni u glavnom poduzeću. Čini mi se da se među radnicima s vremena na vrijeme vodila rasprava o tome je li intenzitet rada bio veći u zatvorenoj radionici za poliranje ili u radionici za montažu glavne tvornice. Budući da je na poliranju bilo više žena, a muškaraca na radnim stanicama u montaži i s poslovima koji su zahtijevali vrlo različite vrste motoričkih pokreta i koncentracije, rasprava je nužno doticala i rodne konstrukcije i procjene potrebne fizičke snage odnosno mentalne koncentracije. Ipak, dok je nejednakost radnih stanica vjerojatno bila veća u radionici za montažu, čini se da je, općenito govoreći, radni intenzitet na poslovima poliranja porastao još radikalnije. Radnica srednjih godina koja je započela s radom kao agencijski radnik, a kasnije je postala stalni zaposlenik, opisala je to na sljedeći način: “Od posljednjih šest godina, posljednjih godinu i pol do dvije dana su potpuno neizdržive, oni nas doslovno istrebljuju.” Kasnije je također rekla da je u tvornicu uvedeno puštanje glazbe s radija što je, po njezinu mišljenju, radnicima pomoglo da se oslobode osjećaja “Gospode, umrijet ću ovdje”, smanjilo je umor, letargiju itd. i odvratilo pažnju (L, Ž, 52). Radnice su i plesale dok su radile na traci. Međutim, iz kritičke perspektive može se činiti da je korištenje radija i plesa tek način da se još više poveća eksploatacija radne snage.

Zanimljivo je da bi prema propisima sve te kompanije trebale imati dovoljan broj radnika. Ono što se događalo u praksi jest da se sve ljude na platnoj listi, uključujući i one na bolovanju ili na probnom radu, uključivalo u popis kako bi se zadovoljili propisi. Ta je situacija bila izašla na vidjelo u sljedećem kratkom dijalogu s mladim radnikom i radnicom iz kompanije dobavljača:

R1: Dakle, da bi se na papiru reklo da je zadovoljeno, ali čak i tih 40 ljudi nije uvijek 40 ljudi, jer nije isto ako od 40 imaš 20 starih radnika a 20 novih ili 38 starih radnika, a dva nova (S, M, 28, vozač viličara).

R2: Da (S, Ž, 26, radnica na traci za montažu).

MTT: Znači, ima stvaran manjak radnika, dakle kao što ste rekli ranije, treba više ljudi u tom nekom dijelu i to se ne poštuje?

R1: Ovisi o tome kako se shvati pitanje. Je li manjak radnika formalno na papiru ili u stvarnosti. Zato što postoje dva značenja ovog svega, i mogu odgovoriti na oba pitanja. Jer na papiru, manjak radnika...

MTT: Dakle, formalno, na papiru, nema manjka radnika?

R1: Točno.

U drugom razgovoru radnik iz tvrtke dobavljača također je istaknuo problem preopterećenosti:

[...] ne možemo ići na pauze. I toliko smo prenapregnuti jer smo stvarno prenapregnuti. Jer za ono što ja radim, službeno bi trebalo biti tri vozača viličara. A sad ja to radim sam. Osim toga i dostavu, popunjavanja trake, dovoženja osnovne sirovine, promjene alata. A oni se za to uopće ne brinu, to je ono što je užasno. Kad se to jednom dogodilo, u redu, tada je bilo manje posla, pa sam to mogao napraviti. Ali sad od mene očekuju i da na [montažnu] traku dovozim [materijal]. I onda im kažem, zaboravite, kažem im ne. Jer naši šefovi na vrhu žele smanjiti broj radnika. To ne razumijem. Na toj su razini stvarno pretjerali. Jer, okej, čovjek može jednom ili dvaput uskočiti [kolegi] jer smo takoreći ne samo kolege nego i prijatelji (S, M, 28).

Najzad, još jedna česta tema u našim razgovorima odnosila se na to da su radnici skloni prihvatiti sve što se od njih traži. Većina sudionika govorila je o "mađarskom mentalitetu". Evo jednog tipičnog odgovora: "Nažalost, naš je mađarski mentalitet takav da ćemo to učiniti čak i tada, a onda oni to iskorištavaju..." (L, M, 44).

Na tragu promišljanja mađarskog industrijskog sociologa Istvána Keménya možemo se samo zapitati valja li govoriti o mađarskom mentalitetu ili o sustavnom iskustvu nedostatka moći. U svom radu Kemény je također upozorio na ogromnu kvantitativnu i funkcionalnu fleksibilnost koja se pojavila u navodno nefleksibilnoj socijalističkoj tvornici motocikala, gdje je pitanje moći ili dobivanja podrške također bilo od ključne važnosti (usp. Kemény 1990). Možda je najvažnije to da je ukazao na povećanje nejednakosti u samoj tvornici, koje je proizlazilo iz neformalnih dogovora.

Zaštita na radu

Premda nisam planirao razgovarati o zaštiti na radu, riječ je o temi koja se pojavila kao važna u odgovorima sudionika; prema riječima jednog od mojih kazivača, o tome bi se moglo govoriti 24 sata dnevno, bez prestanka. Radnici, pogotovo oni koji su radili na određenim radnim stanicama, u svojim su procjenama izražavali zabrinutost zbog opasnih i nezdravih tvari i njihovih učinaka, ponajviše fizičkih simptoma (npr. alergija, problema s kralješnicom ili srcem), a nešto su se rjeđe javljala i pitanja štetnih posljedica promjena u smjenskom radu, poput stresa ili napetosti. Ipak, kad se razgovaralo o intenzitetu rada i ekstremnoj fleksibilnosti, neki su ispitanici, pogotovo oni srednjih godina, govorili i o neželjenim učincima intenzivnog i ponekad nepredvidivog opterećenja na zdravlje i sigurnost radnika. Većina je mojih ispitanika imala iskustva s ozljedama na radu ili su im svjedočili, ali su uviđali i sistemske opasnosti:

MTT: Ali ne “troše” li se tako ljudi brže?

R: Da, “troše se” i umaraju se. Zbog toga se javlja nekoliko vrsta ozljeda na radu u kompaniji, ali o tome se ne govori... Bio je i jedan smrtni slučaj zbog toga jer je jedan čovjek [nakon svoje smjene] krenuo kući u premorenom stanju i doživio smrtnu nesreću. Ovdje je stalan šestodnevni radni tjedan, *tjedan od šest dana*... Gdje je tu odmor? Gdje se isplaćuju ti sati? Tko plaća za to što se igram sa svojim životom? (L, M, 40).

Još jedno važno pitanje koje je brinulo radnike bilo je vezano uz nedovoljnu kvalitetu zaštitne opreme. Mnogi moji ispitanici svjedočili su tome da je zaštitna oprema sve lošija, posebice u glavnoj kompaniji – što je bila mjera uštede troškova – ili su zamjerali to da se propisi vezani uz zaštitu na radu provode samo administrativno, bez veće inspekcije opreme ili uzimanja u obzir pravih potreba i zahtjeva vezanih uz sigurnost i blagostanje radnika. Ta je situacija bila posebno vidljiva u slučajevima radnika koji su doživjeli nesreće, a koristili su zaštitnu opremu, kao što je slučaj jednog mladog radnika koji je, unatoč tome što je nosio zaštitnu opremu, gotovo izgubio ruku. Slične su se nezgode dešavale redovno i u drugim tvornicama dobavljačima.

Posljednja stvar vezana uz zaštitu na radu povezana je sa svakodnevnim prisilnim praksama u odnosima između neposrednih rukovodi-

telja i radnika. Na primjer, nije propisano smije li radnik ići na zahod ili ne. Radnik srednjih godina, koji je počeo raditi na drugoj radnoj stanici u glavnoj kompaniji i koji je zbog toga mogao uspoređivati različite situacije, ovako je to opisao:

Ako smo smjeli ići na pauzu, a red nije bio predugačak, onda smo čak mogli i jesti [pojesti ručak], ali ako jest, onda bismo jelo preskočili. Bilo je slučajeva kad se nismo usudili niti piti na [montažnoj] traci iz straha da nas [voditelj tima] neće zamijeniti [na traci] ako bismo trebali otrčati na zahod... [Relativizirajući prohtjeve zaštite na radu i nedostatak odgovarajuće zaštitne opreme] moj voditelj tima sa mnom se [u jednom segmentu posla] šalio kako bi odlučio jesu li zaštitne rukavice obavezne za sve, i da bismo to trebali odlučiti igrom kamen-papir-škare (L, M, 43).

Napredovanje i plaća

Za većinu iskusnih radnika na montažnoj traci, uključujući i voditelje tima koje sam intervjuirao, nije postojala prava šansa da napreduju u tvorničkoj hijerarhiji. Dakle, ti su se poslovi činili kao slijepa ulica i zapravo nisu dopuštali napredovanje, a ponajmanje sticanje dodatnih kvalifikacija izvan radnih mjesta. Još jedno pitanje koje je mučilo radnike bilo je vezano uz kolege koji su svoju sreću kovali njegujući dobre odnose s nadređenima. O tome se govorilo kao o postupanju prema načelu prijateljskih, fiktivnih rodbinskih veza (mađ. *sógor, koma, jóbarát*), a kod žena o tome da koketiraju koristeći svoj izgled i mladost. Ipak, ti su mehanizmi uglavnom samo pomagali u izuzimanju od zadataka, radom na boljim, manje intenzivnim radnim stanicama, a tek u rjeđim slučajevima u tome da osoba napreduje u hijerarhiji.

Međutim, njihovo iskustvo takvog besperspektivnog posla stvaralo je kod većine ispitanika osjećaj ogorčenja jer je tvrtka u početku komunicirala da postoje stvarne i visoke šanse za napredovanje ako je osoba dovoljno marljiva i vješta. U stvarnosti izgledi za napredovanje činili su se većima ako se napusti taj posao i uspjeh potraži negdje drugdje.

Ima ljudi koji odlaze jer ne mogu podnijeti kompaniju i to kako se ona odnosi prema ljudima. Oni ne mogu izdržati ni to. A ima ljudi, onih koji životu pristupaju ozbiljnije, čak i obrazovanih ljudi, koji kroz to znaju prozreti, evo da sam ja ovdje šest godina i da se ne mogu odavde

nikamo maknuti. A ako ovdje ostanem 30 godina, onda ću ovdje tako istrunuti jer ne mogu napredovati. I zato bih se radije preselio nekamo drugamo gdje ću opet raditi šest godina, ali ću bar moći napredovati. Ovdje nema nikakve karijere za život (L, M, 38).

Radi li se o procjeni visine plaća moji sugovornici su s jedne strane potvrđivali da nijedan poslodavac u gradu ili županiji ne može isplaćivati tako visoke plaće, ali s druge su strane smatrali da potkraj 2018. godine, zbog svojih radnih rezultata i zbog povećanja cijena, zaslužuju više. Radnicima je također smetalo što su kompanije u svojim promidžbenim porukama ljude zavaravale navodeći najviše moguće plaće koje su se mogle dostići jedino uz zadovoljavanje nekoliko kriterija i koje su zapravo bile izvan dosega radnika na probnom radu ili onih koji nisu bili zaposleni tijekom cijele godine.

Ipak, upravo je pitanje povećanja plaće i promjena u sustavu nagrađivanja bio mehanizam pomoću kojeg su radnici mogli tražiti veće priznanje svojih radnih napora i promijeniti kvalitetu svojeg radnog mjesta nabolje. Tome pridonosi i činjenica da je riječ o ključnom pitanju i za sindikat, posebno u glavnoj kompaniji, što je također pomoglo mobilizirati radnike i članove sindikata da inzistiraju i raspravljaju o tom pitanju. Dok sam bio na terenu, sindikati su u glavnoj kompaniji održali nekoliko rundi kolektivnih pregovora o plaći. Usporedo s procesom pregovora o plaćama govorkalo se i o promjenama u radnom procesu jer su proizvodni inženjeri stajali uz pojedine radne stanice sa štopericama mjereći vrijeme potrebno za određenu radnu operaciju. Na kraju su pregovori bili uspješni i kompanija je pristala na povećanje plaće tijekom dvije uzastopne godine. Ipak, pitanje dodatne intenzifikacije rada koje je bilo u pozadini i svima visjelo nad glavom značajno je smanjilo osjećaj pobjede sindikata. Razgovor s dvojicom radnika koji se baš simbolično održao isti dan kad su se u Kecskemétu održavali prosvjedi protiv daljnje fleksibilizacije zakona o radu jasno ukazuje na taj problem:

R1: Ima lažnih vijesti koje se šire jednim dijelom tvornice gdje je montaža ili možda i cijelom tvornicom da će se s povećanjem plaće ujedno povećati i norma u tisućama. Ajmo stati na sekundu i reći da stvari ne mogu biti strože, što nitko ne prepoznaje. Ne znam tko to misli, ali definitivno ne [direktor tvornice]. Ali onaj ispod njega kaže: ma da, oni to sigurno mogu izdržati. Jednostavno to ne može biti strože (L, M, 38).

R2: To se ne može više povećati. To će dovesti do prijelomne točke. To će biti veliki problem [...] (L, M, 43).

MTT: Ali ja sam čuo i da su istodobno s procesom pregovaranja o plaćama, inženjeri mjerili vrijeme izrade, pa je ovo što kažete moguća opcija.

R1: Ali gledaj, Tibi, ali ja mogu na to što su mjerili reći, možda je to nešto dobro, tako da i nama bude bolje. Zašto onda to ne može biti tako? Zašto je potrebno da se doslovno ubiješ od posla? Zašto to rade? Ako im nešto kažeš, onda to trebaju uzeti u obzir, a ne mjeriti brzinu posla. Možda trebaju vidjeti što govori taj ludak, taj lud čovjek i je li mu bolje da radi na taj način. Trebali bi pitati sve tri smjene je li nešto dobro ili nije dobro ili nešto. I onda okej, ako nam olakšaju posao, onda je moguće povećati i normu. Ali ako su pravila kao sada, sve će umrijeti.

R2: I svi će umrijeti.

Zaključak

U ovom sam se radu bavio slučajem radnih mjesta u autoindustriji koja su se iz Njemačke preselila u Mađarsku, odnosno “radnih mjesta koja idu južnije”. To označava gubitak kvalitete ne samo u trenutku preseljenja tih radnih mjesta u novu sredinu nego i daljnju dinamiku pada kvalitete kad se nađu u novoj sredini. Doprinos je ovog rada što sam primijenio mezorazinu analize kako bih dao novu perspektivu u analizi promjena do kojih dolazi pri premještanju radnih mjesta u autoindustriji, ali i dobio procjenu kvalitete radnih mjesta na temelju dubinske ocjene poslova koju su dali sami radnici. Na temelju relevantne literature o promjenama u prostornim rekonfiguracijama automobilskih proizvodnih mreža – u čijoj je osnovi podjela rada – te na temelju relevantnih prikaza režima rada i institucijskih promjena koje su osnova za stvaranje novih poslova pri preseljenju, pobliže sam razlučio i odredio pojmove koji su posebno važni u razmatranju kontekstualnih i institucijskih obilježja koja utječu na kvalitetu radnih mjesta. Premda je takva “objektivna” procjena važna posebice u određivanju institucijskih značajki konkretnih prostora kamo se poslovi sele, čak i uz poznavanje konkretnog institucijskog konteksta u Kecskemétu i okolici ona je nedovoljna za razumijevanje promjena u stvarnoj kvaliteti radnih mjesta. Kako bih to istražio, uključio sam procjene samih radnika. Te “subjektivnije” procjene pomogle su mi ne samo da dođem do dubinske procjene i odredim temeljne dimenzije kvalitete radnih mjesta koje su

radnicima važne nego i da izađem izvan okvira statičnih opisa kvalitete radnih mjesta u dinamičnu, historijsku procjenu.

Glavni rezultat rada potvrđuje tezu teorije procesa rada da premještanje radnih mjesta utječe na njihovu kvalitetu čak i prije nego što počne zapošljavanje u novoj radnoj sredini. Nadalje, analiza longitudinalnih promjena u naravi rada iz perspektive onih koji u njemu sudjeluju daje dodatnu dinamičnu i kritičku procjenu. Na temelju dubinskih intervjua s radnicima došao sam do temeljnih dimenzija kvalitete radnih mjesta, a to su opći osjećaji i uvjeti rada, fleksibilnost i intenzitet rada, zaštita na radu te mogućnost napredovanja i pitanje visine plaće. Vrlo je važno naglasiti da su lokalni *odnosi moći* imali negativan utjecaj na kvalitetu radnih mjesta, ali i na dinamiku promjene, odnosno na to koliko su brzo ili kontinuirano sami poslovi postajali sve lošiji. U tom je smislu možda najslikovitiji primjer osjećaj nemoći radnika, osjećaj da su trošak, ili samo dio troška, u proizvodnom pogonu gdje vlada diktatura radnog učinka. Nadalje, u kontekstu srednjoistočne Europe kao poluperiferije možemo govoriti i o kontinuiranoj ili nejednakoj proletarizaciji “elitnih” radnika. To su radnici koji dobivaju visoke plaće i njihov dohodak omogućuje im određeni status u društvu koji im dopušta da primjerice reproduktivni rad povjere drugima, npr. da plate čuvanje djece čime se reproducira odnos i logika kapitala na lokalna društva. S druge strane, ti su radnici izrazito ovisni o kapitalu i nemaju snagu kojom bi se suprotstavili onome što Michael Burawoy (1983) naziva situacijom hegemonijskog despotizma. To se još jasnije vidi i iz fragilnosti tih sektora gdje premještanje kapitala postaje prevladavajuće pravilo čak i u djelatnostima koje su tradicionalno manje mobilne, poput autoindustrije. Opće značajke globalnog i regionalnog automobilskeg sektora i zbivanja u njemu imali su daljnji utjecaj na kvalitetu radnih mjesta, kako na radna mjesta automobilskeg radnika u Kecskemétu tako i u čitavoj Mađarskoj i cijeloj srednjoistočnoj Europi. Već je krajem 2019. godine došlo do otpuštanja radnika, što je intenziviralo rad, posebice u dobavljačkim kompanijama, za vrijeme pandemije koronavirusa. Pitanje sigurnosti radnog mjesta tako ostaje jedan od ključnih strukturnih elemenata u raspravama o kvaliteti radnih mjesta u srednjoistočnoj Europi.

Glavni je cilj ovog istraživanja bio pružiti nove uvide i pridonijeti ovom istraživačkom polju, što je ostavilo nekoliko pitanja za daljnja

istraživanja. Na primjer, nisam se bavio širim društvenim i lokalnim značenjima opisanih promjena premda je postalo jasno da je premještanje dovelo do golemih transformativnih promjena u životima obitelji, lokalnih zajednica i gradova. Promjene u radnom procesu u autoindustriji čini se imaju i širi izravan i neizravan utjecaj na druge lokalne i globalne industrije. Najzad, povijesne interdisciplinarne komparativne analize sličnih transformacija u drugim okruženjima ili drugih istodobnih transformacija u ovim okruženjima još su uvijek rijetke ili ih uopće nema za područje srednjoistočne Europe. Utvrđivanje budućih trendova i silnica koje bi odredile putanju čitavih proizvodnih sektora u povijesnom, prostornom, ekonomskom i geografskom smislu posebno je važno jer može ukazati na goleme transformacije kojima danas svjedočimo. Dobra strategija ili polazište za takve procjene bilo bi usredotočiti se na samo jedan element proizvodnje, promjene kapitala, rada ili tehnologije kao na kontrolnu varijablu.

Kratice

S – kompanija dobavljač

L – glavna kompanija

M – muškarac

Ž – žena

R – radnik/ca

MTT – Meszmann Tibor T.

Literatura

- Altreiter, Carina, Theresa Fibich i Jörg Flecker. 2015. "Capital and Labour on the Move. The Dynamics of Double Transnational Mobility". U *The Outsourcing Challenge. Organizing Workers Across Fragmented Production Networks*. Jan Drahoukoupil, ur. Brisel: European Trade Union Institute, 67–87.
- Antalóczy, Katalin i Magdolna Sass. 1998. "A bér munka szerepe a világgazdaságban és Magyarországon". *Közgazdasági Szemle* 45: 747–770.
- Blöcker, Antje i Ulrich Jürgens. 2008. "The Restructuring of Value Chains by Multinational Companies in the European Automotive Industry and the Impact on Labour". U *Jobs on The Move. An Analytical Approach to "Relocation" and its Impact on Employment*. Béla Galgóczy, Martin Keune i Andrew Watts, ur. Brisel: PIE Peter Lang.

- Brenner, Neil. 1999. "Beyond State-Centrism? Space, Territoriality and Geographical Scale in Globalization Studies". *Theory and Society* 28: 39–78.
- Braverman, Harry. 1974. *Labour and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*. London: Monthly Review Press.
- Burawoy, Michael. 1983. "Between the Labor Process and the State. The Changing Face of Factory Regimes Under Advanced Capitalism". *American Sociological Review* 48: 5.
- Dankbaar, Ben. 1984. "Maturity and Change in the Car Industry". *Development and Change* 15: 223–50.
- Findlay, Patricia, Arne L Kalleberg i Chris Warhurst. 2013. "The Challenge of Job Quality". *Human Relations* 66/4: 441–451.
- Gagliani, Giorgio. 1981. "How Many Working Classes?". *American Journal of Sociology* 87: 259–285.
- Galgóczy, Béla, Maarten Keune i Andrew Watt. 2006. "Relocation. Concepts, Facts, and Policy Challenges". *Transfer. European Review of Labour and Research* 4/4: 499–520.
- Gerőcs, Tamás, Tibor T. Meszmann i András Pinkasz. 2021. "Uneven Development in the European Automotive Industry. Labour Fragmentation and Value Added Production in the Hungarian Semi-Periphery". U *Global Commodity Chains and Labour Relations. Studies in Global Social History*, 42. Andrea Komlosy i Goran Musić, ur. Leiden: Brill, 274–295.
- Green, Francis. 2003. "The Rise and Decline of Job Insecurity Department of Economics Discussion Paper 03,05". Dostupno na: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/68072/1/377468029.pdf> (pristup 27. 5. 2020.).
- Gyulavári, Tamás i Gábor Kártyás. 2015. "Effects of the New Hungarian Labour Code. The Most Flexible Labour Market in The World?". *Lawyer Quarterly* 5/4: 233–245. Dostupno na: http://real.mtak.hu/81493/1/166_711_1_PB_u.pdf (pristup 27. 5. 2020.).
- Harvey, David. 1982. *The Limits to Capital*. Chicago: Chicago University Press.
- Holman, David. 2013. "Job Types and Job Quality in Europe". *Human Relations* 66/4: 475–502.
- IMF [International Metalworkers Federation]. 2001. "Enterprise Restructuring and Work Organisation IMF Research paper", travanj. Dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/gurn/00252.pdf> (pristup 27. 5. 2020.).
- Jacobs, A. J. 2017. *Automotive FDI in Emerging Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Jaerling, Karen, ur. 2018. *Virtuous Circles Between Innovations, Job Quality and Employment in Europe? Case Study Evidence From the Manufacturing Sector, Private and Public Service Sector*. QuinnE Working Paper 6. Dostupno na: https://www.iaq.uni-due.de/aktuell/veroeff/2018/Qi-Inne_wp6_3_2018.pdf (pristup 27. 5. 2020.).
- Jürgens, Ulrich, Thomas Malsch i Knuth Dohse. 1989. *Breaking from Taylorism. Changing Forms of Work in the Automobile Industry*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Jürgens, Ulrich i Martin Krzywdzinski. 2009a. "Changing East-West Division of Labour in the European Automotive Industry". *European Urban and Regional Studies* 16/1: 27–42.
- Jürgens, Ulrich i Martin Krzywdzinski. 2009b. "Work Models in the Central Eastern European Car Industry. Towards the High Road?". *Industrial Relations Journal* 40: 493–512.
- Kalleberg, Arne. 2009. "Precarious Work, Insecure Workers. Employment Relations in Transition". *American Sociological Review* 74/1: 1–22.
- Kemény, István. 1990. *Velük nevelkedett a gép*. Budimpešta: Vita.
- Krzywdzinski, Martin. 2008. "Work Models Under Strain of Offshoring East-West Competition in the European Car Industry." Rad izložen na skupu 16. GERPISA International Colloquium, Torino, 19. lipnja. Dostupno na: https://www.wzb.eu/www2000/gwd/wpa/pdf/krzywdzinski_gerpisa_08.pdf (pristup 27. 5. 2020.).
- Krzywdzinski, Martin. 2014. "How the EU's Eastern Enlargement Changed the German Productive Model. The Case of the Automotive Industry". *Revue de la régulation* [En ligne], 15 | 1er semestre / proljeće 2014, mis en ligne le 27 juin 2014, consulté le 28 mai 2020. Dostupno na: <http://journals.openedition.org/regulation/10663> (pristup 27. 5. 2020.).
- Krzywdzinski, Martin. 2017. "Automation, Skill Requirements and Labour-Use Strategies. High-Wage and Low-Wage Approaches to High-Tech Manufacturing in the Automotive Industry". *New Technology, Work and Employment* 32: 247–267.
- Kurz, Constanze i Volker Wittke. 1998. "Using Industrial Capacities as a Way of Integrating the Central and East European Economies". U *Enlarging Europe. The Industrial Foundations of a New Political Reality*, Research series 99: 63–95. John Zysman i Andrew Schwartz, ur. Berkeley: University of California at Berkeley.
- Laki, Mihály, Beáta Nacsa i László Neumann. 2013. "Az új Munka Törvénykönyvének hatása a munkavállalkók és a munkáltatók közötti kapcsolatokra". MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet Műhelytanulmányok MT-DP-2013/2.
- Makó, Csaba, Illéssy Miklós i Borbély András. 2018. "A digitalizáció és a munkavégzési formák". *Magyar Tudomány* 1. Budimpešta: Akadémiai Kiadó. Dostupno na: https://mersz.hu/dokumentum/matud__99 (pristup 27. 5. 2020.).
- Martišková, Monika. 2019. "The Future of Workers in the Automotive Sector in Slovakia". U *The Future of Employment in the Automotive Sector*. Jan Drahoukoupil, Štefan Guga, Monika Martišková, Michal Pícl i Zoltán Pogátsa, ur. Prag: FES.
- Meardi, Guiglelmo i András Tóth. 2006. "Who is Hybridising What? Insights on MNCs employment practices in Central Europe". U *Multinationals, Institutions and the Constrution of Transnational Practice*. Anthony Ferner, Javier Quintanilla i Carlos Sanchz-Runde, ur. New York: Palgrave Macmillan, 155–183.

- Meszmann, T. Tibor. 2016. "The Rise of the Dual Labour Market. Fighting Precarious Employment in the New Member States Through Industrial Relations (Precarir) Country Report. Hungary". CELSI Research Report 12.
- Milkman, Ruth. 1997. *Farewell to the Factory. Autoworkers in the Late Twentieth Century*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- OECD. 2019. *Employment Outlook 2019. The Future of Work*. Dostupno na: https://www.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-employment-outlook-2019_9ee00155-en (pristup 27. 5. 2020.).
- Pardi, Tomasso. 2017. "The Future of Work in the Automotive Sector. The Challenges of Deglobalization". *Synthesis Report*. ILO. Dostupno na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---inst/documents/publication/wcms_551606.pdf (pristup 27. 5. 2020.).
- Pavlínek, Petr. 2020. "Restructuring and Internationalization of the European Automotive Industry". *Journal of Economic Geography* 20/2: 509–541.
- Prasad, Monica. 1998. "International Capital on 'Silicon Plateau'. Work and Control in India's Computer Industry". *Social Forces* 77/2: 429–452.
- Ramioul, Monique i Geert van Hootegem. 2015. "Relocation, and the Restructuring of the Labour Process and Job Quality". U *The Outsourcing Challenge. Organizing Workers Across Fragmented Production Networks*. Jan Drahokoupil, ur. Brisel: European Trade Union Institute (ETUI), 91–115.
- Sass, Magdolna i Gábor Hunya. 2014. "Escaping to the East? Relocation of Business Activities to and from Hungary, 2003–2011". *IEHAS Discussion Papers*, No. MT-DP – 2014/7. Budimpešta: Hungarian Academy of Sciences, Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies.
- Schokkaert, Erik, Luc Van Ootegem i Elsy Verhofstadt. 2009. "Measuring Job Quality and Job Satisfaction". *Working Papers of Faculty of Economics and Business Administration*. Ghent: Sveučilište u Ghentu. Dostupno na: http://wps-feb.ugent.be/Papers/wp_09_620.pdf (pristup 27. 5. 2020.).
- Singenberger, Werner i Frank Pyke. 1992. "Industrial Districts and Local Economic Regeneration. Research and Policy Issues". U *Industrial Districts and Local Economic Regeneration*. Frank Pyke i Werner Singenberger, ur. Ženeva: International Labour Organization, 3–29. Dostupno na: https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1992/92B09_69_engl.pdf (pristup 27. 5. 2020.).
- Standing, Guy. 1999. *Global Labour Flexibility. Seeking Distributive Justice*. Basingstroke: Macmillan.
- Stewart Paul, Mike Richardson, Andy Danford, Ken Murphy, Tony Richardson i Vicki Wass. 2009. *We Sell Our Time No More. Workers' Struggles Against Lean Production in the British Car Industry*. London: Pluto Press.
- Stewart, Paul, Adam Mrozowicki, Andy Danford i Ken Murphy. 2016. "Lean as Ideology and Practice. A Comparative Study of the Impact of Lean Production on Working Life in Automotive Manufacturing in the United Kingdom and Poland". *Competition and Change* 20/3: 1–19.
- Sturgeon, Timothy i Richard Florida. 2000. "Globalization and Jobs in the Automotive Industry". *A Study by Carnegie Mellon University and the*

- Massachusetts Institute of Technology Final Report to the Alfred P. Sloan Foundation MIT IPC Globalization Working Paper 01-003. Dostupno na: https://www.creativeclass.com/rfcgdb/articles/2000-The_World_That_Changed_The_Machine_Globalization_And_Jobs_In_The_Automotive_Industry.pdf (pristup 27. 5. 2020.).
- Szikra, Dorottya. 2018. "Welfare for the Wealthy. The Social Policy of the Orbán-regime, 2010–2017". *FES Analysis*, ožujak. Budimpešta: Friedrich-Ebert-Stiftung. Dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14209.pdf> (pristup 27. 5. 2020.).
- Thompson, Paul. 1989 [1983]. *The Nature of Work. An Introduction to Debates on the Labour Process*. London: Macmillan [2. izdanje].
- Vasas [Vasas Szakszervezeti Szövetség]. 2019. *Fókuszban Kecskemét*. Budimpešta: Vasas Szakszervezeti Szövetség.
- Vidal, Matt. 2013. "Job Quality and Institutional Dynamics of Competition in Post-Fordist Capitalism". *Human Relations* 66/4: 587–612.

S engleskog preveo Mateusz-Milan Stanojević

Rad u prekarnim vremenima: rizik, opasnost i nesigurnost u bugarskom industrijskom gradu

Metalurški radnici u rudarsko-metalurškom gradu Perniku često govore da je njihov posao s vremenom postao “nezahvalan” ponajviše opisujući razdoblje kraha socijalizma u ranim devedesetima, privatizaciju željezare u ranim 2000-ima i globalne financijske turbulencije u posljednjem desetljeću. Posao je “nezahvalan” do te mjere da radnici ne žele da njihova djeca rade u željezari i time nastave obiteljsku tradiciju rada u metalurškoj industriji od sredine 20. stoljeća. Premda je najamni rad postao rijetkost, a menadžeri u Bugarskoj ističu da radnici koji imaju stalan posao trebaju biti “zahvalni”, radnici nerijetko govore o “nezahvalnosti” svog posla. Takvim antropomorfnim opisom posla radnici izražavaju svoju kritiku promjene politika proizvodnje u širem kontekstu fleksibilnog i financijskog kapitalizma opisujući ga i kao “divlji kapitalizam” za razliku od idealnog kapitalizma koji se, barem prema prevladavajućem diskursu, u Bugarskoj od 1990. godine nije ni ostvario.

Izraz “nezahvalan posao” (bug. *neblagodarna rabota*) odnosi se na rezultate rada radnika u željezari na barem tri različita, ali uglavnom povezana načina. Prvo, unatoč uloženom trudu materijalni rezultati rada nisu uvijek vidljivi, pa samim time nemaju motivirajući učinak. Na primjer, čistači/čistačice često kažu da je njihov posao “nezahvalan” jer bez obzira na to koliko čistili pod, ljudi će njime ubrzo nakon toga proći i pod će se opet uprljati. Drugo, “nezahvalnost” se ne mora odnositi na materijalne rezultate rada, nego na to kako se rad odražava na plaći, u pravima ili beneficijama. Na primjer, premda radnik proizvodi konkretan proizvod, izostaje zadovoljavajuća naknada za njegovu izradu. Treće, “nezahvalan” je posao onaj kod kojeg postoji visok rizik od

ozljeda ili izloženosti štetnim učincima. Kad su opisivali “nezahvalnost”, radnici u željezari u Perniku najčešće su govorili o drugom i trećem značenju te su isticali nisku plaću, ali i “opasnost”, “rizik” i “nesigurnost” uzrokovane uzastopnim financijskim krizama i deregulacijom rada.

Globalna je ekonomija od 1980-ih prošla kroz značajne transformacije u sektoru proizvodnje i financija. U području proizvodnje i rada pomak prema fleksibilnosti stavio je veći naglasak na individualnu odgovornost i poduzetno “ja” (Dunn 2004). Paralelno s time financijska tržišta sve više utječu na proizvodni sektor, a jača i ideja o individualnoj odgovornosti pojedinaca u vezi s financijskim proizvodima (Kalb 2020). Mnogi radovi koji se bave rizikom još od 1980-ih polaze od pretpostavke da se rizik u suvremenim društvima doživljava na individualnoj razini te da dovodi do individualnih prilika za uspjeh (Beck 1992 [1986]). Ulrich Beck smatra da individualizacija rizika i “destandardizacija” rada, uz prijelaz prema sve fleksibilnijim oblicima rada, čine kategoriju društvene klase irelevantnom. Prema Beckovu mišljenju, “globalni rizik” uzrokovao je još jednu promjenu – “učinak bumeranga” (ibid.: 23) kojim bi potencijalna ekološka katastrofa mogla dovesti do globalne katastrofe, a ona ne bi utjecala samo na neke skupine stanovništva, nego i na one koji su je uzrokovali. Premda Beck smatra da bi društveno iskustvo rizika bilo različito s obzirom na klasnu hijerarhiju, prevelik naglasak stavlja na “učinak bumeranga” koji bi trebao promijeniti postojeće klasne hijerarhije. Beck je u tom procesu vidio kraj klasnog društva (ibid.: 99). Njegovo se mišljenje ne temelji samo na tome da bi rizik za okoliš doveo do ujednačavanja različitih iskustava nego i na tome da bi proces individualizacije uzrokovane fleksibilnošću na tržištu rada iziskivao visoku razinu atomizacije i “individualizaciju društvenih rizika” (ibid.: 100, kurziv u izvorniku). Dakle, Beck smatra da se rizik u suvremenim društvima doživljava individualno, što uzrokuje gubitke ili stvara prilike na individualnoj razini, dok je prijetnja globalne katastrofe uvijek više kolektivno iskustvo. Anthony Giddens (1991) je također predvidio veliku važnost rizika u nadolazećem razdoblju, ali on smatra da će klasne podjele i dalje ostati relevantne.

Premda bi fleksibilni oblici rada mogli ugroziti postojeće klasne odnose, čini se da je iskustvo rizika – iz životne perspektive industrijskih radnika iz Pernika – čvrsto povezano s njihovim zajedničkim osjećajem

pripadnosti, ali i zajedničkim osjećajem nemoći; radnici kolektivno doživljavaju različite vrste rizika, pa čak govore i o “rizicima s kojima se mi radnici suočavamo” ili o “rizicima radničke klase”. Jedan od izazova pri analizi pojma *rizika* proizlazi iz njegove višeznačnosti (Boholm 1996). U ovom se radu bavim različitim vrstama rizika koji su prisutni u željezari te pokušavam etnografski obuhvatiti višeznačnosti i dvosmislenosti tog koncepta. Radnici su riječ *rizik* koristili u više značenja, no poglavito u smislu zdravstvenih rizika, financijskih rizika i rizika od gubitka posla, što su ujedno i glavne teme ovog rada.

Rizik se uglavnom spominjao u negativnom kontekstu, kao čimbenik koji pridonosi daljnjoj degradaciji života radnika, kao pokazatelj “nezahvalnosti” rada u teškoj industriji i kao mehanizam discipline koji nameću menadžment i tržište. Rizik se, uz nesigurnost, često spominjao nasuprot iskustvu razmjernе sigurnosti koje su radnici imali prije privatizacije. Međutim, rizik se spominjao i kao izvor prestiža, naročito među radnicima koji su svoju muškost iskazivali preuzimanjem rizika tijekom rada u pogonu. I žene koje su radile na opasnim poslovima također su govorile o riziku kao i o teretu i o izvoru prestiža. Opasnosti u proizvodnji opisivane su, ovisno o situaciji, kao izvor prestiža i uzbudjenja među radnicima u željezari, ali i kao razlog za frustraciju, nešto što može ugroziti njihovo zdravlje.

Premda su se mnogi radnici žalili na to da su izloženi fizičkim rizicima, nerijetko bi tijekom svakodnevnog rada preuzimali dodatne rizike, primjerice time što nisu koristili zaštitnu opremu ili time što su konzumirali alkoholna pića na poslu na opasnim mjestima. Ovaj se rad bavi razmjerno dobrovoljnim oblicima preuzimanja rizika i razmjerno nedobrovoljnim izlaganjem riziku – u kontekstu industrijskog rada i u odnosu na teme koje su radnici ocijenili kao najvažnije, a to su zdravlje, financijska zaduženost i sigurnost radnog mjesta – s ciljem određivanja kakav je to “nezahvalan” posao i kako se ista vrsta posla sada može činiti “nezahvalnijom nego prije”. Dakle, pokušat ću dati povijesno utemeljen etnografski opis promjena rada koje nastupaju s procesom privatizacije, u širem kontekstu reformi tržišnog gospodarstva u Bugarskoj i u širem kontekstu fleksibilnog i financijskog kapitalizma.

Kod opisa različitih vrsta rizika koje doživljavaju i iskazuju radnici u Perniku, u analizi uzimam u obzir “relacijsku teoriju rizika”, koja ističe

odnose između rizika i vrijednosti: “Ponekad u skupini ili društvu postoji konsenzus o tome što je vrijedno, a samim time i koje bi se stvari trebale smatrati izloženima riziku i kako bi ih trebalo zaštititi” (Boholm i Corvellec 2012: 180). Sukladno tome, promjena vrijednosti može dovesti do promjene onoga što je izloženo riziku. Radnici u željezariji Stomana često bi govorili: “Naši su životi postali jeftini”, čime su ukazivali na promjenu u materijalnoj i nematerijalnoj vrijednosti industrijskog rada. Dok su se u vrijeme socijalizma radnici, posebice oni u teškoj industriji, smatrali temeljem procesa modernizacije, u razdoblju deindustrijalizacije u posljednja dva desetljeća u Bugarskoj, kao i u drugim post-socijalističkim zemljama, izgubili su velik dio svog prestiža (npr. Dunn 2004; Kideckel 2008; Vodopivec 2010). U ovom se radu istražuje kako su različite vrste financijskih i zdravstvenih rizika – i onih razmjerno dobrovoljno preuzetih i razmjerno nedobrovoljnih – međusobno isprepletene za radnike u pogonu i kako pridonose zajedničkom iskustvu rizika koji se ne može svesti na diskurs rizika vezan uz “zaštitu na radu” ili na shvaćanje preuzimanja rizika kao izazova koji otvara prilike na tržištu. Burne promjene u gospodarstvu i opći kontekst propasti industrije na različite načine dodatno pridonose snažnom osjećaju rizika i nesigurnosti radnika u pogonu željezare. Osim toga, to se zajedničko iskustvo ne doživljava samo individualno nego i kolektivno. Za razliku od slučajeva gdje diskursi rizika naglašavaju nove mogućnosti, a rizične prakse otvaraju prilike za budućnost – što je, prema etnografskoj literaturi, slučaj s trgovcima na burzi (Zaloom 2004, 2006) – u metalurškim postrojenjima u Perniku izlaganje riziku ne dovodi nužno do uzlazne mobilnosti, nego se doima kao čin koji je neophodan kako bi se izbjeglo daljnje pogoršanje statusa radnika.

Od sigurnosti do nesigurnosti zbog silazne društvene pokretljivosti

Pernik je industrijski grad koji je nekoć bio snažan simbol industrijske modernizacije, a postepeno je postao snažnim simbolom propadanja industrije u Bugarskoj. U kasnom 19. stoljeću u Perniku je otvoren rudnik koji je privlačio radnike iz ruralnih krajeva Bugarske. Tijekom 1950-ih u Perniku je osnovana metalurška industrija, izgrađene su tvornice za

izradu strojeva i nekoliko tvornica za izvoz proizvoda u druge socijalističke zemlje. Nakon propasti socijalističkog režima i uzastopnih ekonomskih kriza početkom i sredinom 1990-ih većina je tvornica zatvorena. Neke su od njih privatizirane i znatno restrukturirane prema fleksibilnijoj proizvodnji, smanjenju i zadržavanju samo osnovne djelatnosti. To je bilo popraćeno velikim otpuštanjima. Željezara je privatizirana u kasnim 1990-ima. Od otprilike 9000 radnika u 1980-ima bivša željezara Lenjin, koja se sada zove Stomana, 2016. godine zapošljavala je oko 1500 radnika.¹ Od toga ih je 900 zapošljavala sama željezara, dok ih je 500–600 bilo “vanjskih”, ustupljenih radnika, čija je fluktuacija bila veća od fluktuacije zaposlenika željezare. Što se tiče raspodjele po spolu, 2016. godine odnos je bio otprilike 70% muškaraca naprama 30% žena, dok je odnos u ranim 1990-ima bio 55% : 45% u korist muškaraca.² Bez obzira na velik broj otpuštenih radnika željezare restrukturiranje se u gradu ipak smatralo relativno uspješnim jer je većina drugih tvornica napuštena, a stopa nezaposlenosti raste.³

Većina radnika i mnogi članovi njihovih obitelji radili su u Stomani već desetljećima i živjeli u naselju Lenjin, koje se sada zove Iztok, a bilo je sagrađeno za metalurške radnike i njihove obitelji. Stomana je svojim radnicima osiguravala stanove i odlazak na godišnji odmor, a njihovoj djeci boravak u dječjem vrtiću i obrazovanje. Zbog toga ju je moguće usporediti s radnim sredinama koje Caroline Humphrey opisuje kao “totalne institucije” (Humphrey 1995). Iskustvo rada značajno se promijenilo nakon otpuštanja radnika i rezova u uslugama i beneficijama za one koji su ostali zaposleni. To je važan čimbenik “nezahvalnosti” rada u željezari jer radnici ne samo da se brinu da će izgubiti posao nego su i primici u smislu usluga i beneficija znatno manji, kao što je i uobičajeno u većini privatiziranih tvrtki.

¹ Ovaj je rad nastao na temelju autoričina terenskog istraživanja u Perniku (Burgarska) u razdoblju od 2013. do 2016. godine. Istraživanje je dio projekta *Industry and Inequality* [Industrija i nejednakost] koji koordinira Institut za socijalnu antropologiju Max Planck u Halleu (Njemačka).

² Transformacije među radnom snagom, koje su vezane uz rod, osnaživale su patrijarhalne odnose na poslu i u domaćinstvima radnika (v. Kofti 2018).

³ Premda su službene brojke na razini od oko 12%, procjenjuje se da je pravi broj znatno viši. Mnogi ljudi nisu službeno registrirani budući da su podzaposleni ili, rjeđe, samozaposleni. Osim toga, mnogi ljudi koji žive u Perniku rade u Sofiji i tamo su registrirani. Stoga je postotak viši, ali je teško doći do točne procjene. Ipak, u anketi koju sam provela, bar jedna osoba u svakoj radničkoj obitelji bila je nezaposlena.

Danas u naselju Iztok – gdje živi većina sadašnjih i bivših radnika – ima polunapuštenih stambenih i industrijskih zgrada, baš kao i u čitavom gradu. Ljudi putuju na posao u Sofiju ili se sele u inozemstvo. Iskustva radnika u Perniku slična su iskustvima većine radnika u Bugarskoj; proživjeli su niz uzastopnih kriza od kasnih 1980-ih i prošli su kroz period osiromašjenja nakon ranih 1990-ih. U nastavku ću navesti samo neke od najvažnijih promjena u životima radnika željezare, koje smatram simptomima onoga što Wolfgang Streeck naziva općim silaznim trendovima u današnjem kapitalizmu – i to u ekonomskom rastu, društvenoj jednakosti i financijskoj stabilnosti (Streeck 2014: 47).

Prvo, nedostatak socijalne skrbi zamijenjen je “rodbinskom skrbi” (engl. *kinfare*; Deneva 2012). Mnogi radnici morali su pomagati nezaposlenim, podzaposlenim ili umirovljenim članovima obitelji s izrazito niskim mirovinama. Posljedično, nastali su snažni odnosi međuzavisnosti unutar kućanstava i proširenih obitelji, kao i prakse solidarnosti među rodbinom i prijateljima. U tom kontekstu, gubitak posla može imati utjecaja na nekoliko uzdržavanih osoba u obitelji.

Drugo, za razliku od ranije ljudi zaposleni u željezari ne žele da njihova djeca rade u istom sektoru. Razlozi tome su restrukturiranje, nove nejednakosti na poslu i degradacija uvjeta rada. Rezultat restrukturiranja pojava je ustupljenih radnika, a nastala podjela na zaposlene i ustupljene radnike poznata je i drugdje u svijetu (npr. Parry 2013). Ustupljeni radnici podijeljeni su u potkategorije kvalificiranih i nekvalificiranih radnika. Kvalificirani ustupljeni radnici, oni koji su nekoć bili zaposleni u željezari za stalno, bolje su plaćeni od radnika željezare koji su pak bolje plaćeni od ustupljenih nekvalificiranih radnika. Ljudi iz istog kućanstva često pripadaju različitim kategorijama radnika. Čini se da je u toj hijerarhiji jedini mogući smjer kretanja prema dolje. Kvalificirani ustupljeni radnici mogu prijeći u stalne zaposlenike željezare. Mogu prijeći i među slabije plaćene radnike za druge tvrtke. Međutim, čini se da nema mogućnosti uzlaznog kretanja u hijerarhiji – od povremenog prema stalnom zaposlenju. To dovodi i do promjene obiteljskih strategija. U prošlosti bi kći ili sin radnika mogli postati inženjeri ili dobiti menadžersku poziciju. Danas mnogi radnici nastoje pomoći svojoj djeci da dobiju privremeni posao u vanjskim agencijama, u nadi da će kasnije naći neki drugi posao drugdje, uglavnom u Sofiji. Žele da njihova djeca ne ostanu zatočena u “nezahvalnom” radu u teškoj industriji jer im takav posao ne nudi sigurnost.

nost radnog mjesta, kao što je to nekoć bio slučaj. Ipak, jako je teško dobiti posao u glavnoj tvrtki, pa je stoga malo vjerojatno da bi se njihova želja mogla ostvariti. Dok radnici na nižim pozicijama pokušavaju naći privremeni posao u željezari za svoju djecu, zaposlenici na višim položajima, poput inženjera, uglavnom to ne čine. Većinom oni žele da im djeca odu na studij, a zatim se zaposle u bolje plaćenim proizvodnim tvrtkama ili, još bolje, u informatičkom ili financijskom sektoru u Sofiji kamo su se preselile brojne strane tvrtke kako bi profitirale od razmjerno jeftine radne snage, lokalnih stručnjaka i niskih poreza.

Treće, radnici kazuju da im je nakon vala otpuštanja svakodnevni život na poslu postao fizički zahtjevniji jer iste zadatke sada obavlja znatno manje ljudi, čak i na radnim mjestima gdje nije došlo do obnove strojeva: neke poslove koje su ranije radile četiri osobe sada obavlja jedna što zahtijeva potpunu koncentraciju tijekom čitave smjene. To je važan razlog zbog kojeg radnici ne žele da im djeca rade u željezari. Premda često govore da je tvornica u prošlosti imala višak radnika, naglašavaju da nakon privatizacije nema dovoljno radnika.

Četvrto, teži uvjeti rada nisu popraćeni boljom plaćom. Upravo suprotno, njih prate ekonomske teškoće naročito usporedi li se trenutna situacija sa situacijom kakva je bila ranije. Mnoga su kućanstva uzela kredite kako bi zadovoljila svakodnevne životne potrebe ili potrebe stanovanja. Još je važnije to da je zbog financijske krize dohodak znatno pao nakon 2008. godine. Ukinuti su i bonusi premda su oni ponekad iznosili i do 50% dohotka. Osim toga, mnogi su radnici kredite za stanovanje ili druge dnevne potrebe uzeli prije 2008. godine. Isprva su smatrali da će moći otplaćivati kredite jer su imali visoke plaće. Anketa koju sam provela među 50 radnika pokazuje da gotovo svi radnici koji su stariji od trideset godina imaju dug prema banci. Jedine iznimke su mladi ljudi koji nemaju djecu i povremeni zaposlenici (uglavnom Romi) kojima prihodi ne dopuštaju da uzmu kredit. Takvo stanje duga dovelo je do dodatnog slabljenja glasa radnika.

Iskustva financijskih promjena u pogonu željezare

S obzirom na posljedice financijske krize u posljednjem desetljeću u pogonu željezare pojavile su se glasine da će tvornica opet biti prodana

nekome iz inozemstva. Premda nije bilo nikakvih konkretnih pokazatelja, kružilo je nekoliko priča o toj mogućnosti. Svi, uključujući i poslovođe i radnike, bili su zabrinuti hoće li u mogućem novom režimu zadržati posao. Michael Burawoy je još u 1980-ima opisao strah od promjena u tvrtki: "Glavna referentna točka više nije uspjeh tvrtke iz godine u godinu; sada je to stopa dobiti koja se može ostvariti negdje drugdje [...]. Strah od otkaza zamjenjuje strah od bijega kapitala, zatvaranja tvornice, preseljenja pogona ili dezinvesticije" (Burawoy 1985: 150). Burawoy takvo stanje opisuje u odnosu na američke radnike tijekom 1980-ih, a bugarski su radnici sa sličnim iskustvima bili suočeni od 1990-ih godina.

Strah od preseljenja proizvodnje zbog manjih troškova ili promjena u vrijednosti dionica tvrtke za radnike predstavlja financijski rizik koji oni ne mogu kontrolirati pa nerijetko govore o svojoj nemoći ne samo da kontroliraju nego čak i da razumiju te procese. Oni samo vide kako im plaće padaju dok pritisak u proizvodnji raste. Menadžeri upozoravaju da bi loša kvaliteta proizvodnje mogla imati za posljedicu preseljenje tvrtke u inozemstvo. Strah od preseljenja tvrtke postao je vidljiviji u svakodnevnim raspravama među radnicima zbog učestalih posjeta stranaca pogonu. Premda je obično bila riječ o klijentima ili konzultantima, radnici su pretpostavljali da je riječ o potencijalnim kupcima tvrtke koji su je posjećivali kako bi se upoznali s njome. Nasuprot dominantnoj postavci ideologije tržišta da rizik stvara prilike, financijski rizik koji nije moguće kontrolirati radnici u pogonu doživljavali su kolektivno i taj je rizik nametao disciplinu i osiguravao pristanak radnika na postepeno smanjenje plaće i beneficija. U tom se smislu čini da su radnici bili kolektivno izloženi financijskim neizvjesnostima i rizicima izvan njihove kontrole.

Još jedno financijsko pitanje koje je na različite načine utjecalo na radnike u pogonu vezano je uz kredite koje su podigli. Kako kaže Nevena, pedesetčetverogodišnja radnica:

Uzmeš kredit, a onda još jedan kredit da otplatiš prvi. I tako si u začaranom krugu... Uzela sam kredit da obnovim kuću, koja je jako stara. I onda još jedan kredit... Sada ne smijem dati otkaz; ne smijem ništa reći, a praktički ne smijemo biti ni članovi sindikata jer moramo plaćati račune i kredite svaki mjesec.

Nekoliko je radnika, baš kao i Nevena, spomenulo da aktivni članovi sindikata imaju veće šanse da dobiju otkaz te da su njihovi dugovi znatno

pridonijeli strahu od gubitka posla. Većina je radnika o dugovima govorila u množini – “u dugovima smo” – premda je svaki radnik sam za sebe morao otplaćivati svoj kredit. Krediti koje mnogi radnici uzimaju zbog niskih plaća uobičajena su tema svakodnevnih razgovora. Dolazi i do gomilanja dugova iz prethodnih razdoblja kada su plaće bile veće i kada su ljudi uzimali kredite jer su procjenjivali da će im takve plaće omogućiti da ih otplaćuju. To je još jedna razlika između radnika željezare i ustupljenih radnika koja povećava nejednakosti između te dvije skupine. Naime, radnici koji rade u željezari u boljem su položaju kod pregovora s bankama, a one im nude bolje kamate. Oni koji izgube posao u željezari ne gube samo svoju plaću nego i razmjerno nisku kamatu. To je vjerojatno još jedan razlog zbog kojeg radnici željezare ne osporavaju trenutnu politiku proizvodnje. U tom je smislu riječ o financijskom riziku koji nije dobrovoljno preuzet, koji pridonosi ušutkavanju radnika i koji je u suprotnosti sa sigurnošću – ranije izgubljenom vrijednosti za koju se radnici u različitim društveno-povijesnim kontekstima bore kako je ne bi izgubili (Makram-Ebeid 2014).

Susana Narotzky i Gavin Smith (2006) na temelju istraživanja života radnika u ruralnoj Španjolskoj zaključuju da postoji poveznica između političkog ugnjetavanja i nedostatka političke reakcije. I bugarski radnici doživljavaju sve veće političko otuđenje koje je čvrsto povezano s njihovim izvlaštenjem kao i bolnim posljedicama financijalizacije u njihovim životima; moraju se nositi s tržišnim rizicima koje ne mogu kontrolirati. Cijena istog repetitivnog rada radnika, koji neki od njih rade i trideset godina, može se promijeniti zbog razloga koji nisu ni na koji način vezani uz njihov radni učinak. Cijena njihova kredita također se promijenila i može se nenadano opet promijeniti. Kako tvrdi Jane I. Guyer (2009), monetizacija života i komponente cijene čine rizik novom vrstom “fiktivne robe” (Polanyi [1944] 2001).

Zanimljivo je obratiti pozornost na paralele i razlike između opisa preuzimanja rizika među trgovcima na burzi u New Yorku (Zaloom 2004) i radnika u željezari u Perniku. Trgovci na burzi jasno su naglašavali da je preuzimanje rizika od središnje važnosti kako bi se nekog moglo smatrati trgovcem na burzi (ibid.: 14). Slično tome, za muške radnike željezare preuzimanje rizika od središnje je važnosti kako bi ih se moglo smatrati radnicima željezare. Osim toga, trgovci mogu rizik pretvoriti u profit tako da sklope *futures* terminske ugovore (Zaloom 2006) koji

će se isplatiti u budućnosti. Smatram da ovdje postoji značajna razlika u temporalnosti: radnici u željezari u razdoblju deindustrijalizacije ne mogu pretvoriti rizik u profit, ali se mogu izložiti riziku kako bi spriječili daljnji gubitak u budućnosti. Nadalje, izloženi su financijskom riziku, ali nemaju nikakav način da ga kontroliraju. Strah od naglih promjena financijskih tržišta potresao je svakodnevni život tvornice jer ljudi nisu znali hoće li te promjene značiti daljnja otpuštanja, promjenu menadžmenta ili čak i zatvaranje tvornice. Mnogi bi radnici govorili: “Što se odluke donose dalje od nas, to će nas lakše zatvoriti”, prisjećajući se ranijih razdoblja krize, nesigurnosti i nedostatka kontrole, posebice u vrijeme financijske krize 1996. godine i u razdoblju privatizacije tvrtke koje je slijedilo. Doima se kao da je moć koja stvara nesigurnost i rizik daleko, u nekim financijskim tržištima, a ne u rukama radnika ili lokalnih menadžera. U konačnici se čini da je riječ o riziku koji nije moguće kontrolirati i koji nosi nekoliko vrsta utjecaja i nameće disciplinu među radnicima jer stvara strah. Radnici Pernika često govore: “Nekoć je vladala partija, a sada vlada tržište, ali tko je to tržište?”, opisujući time neproničnost financijske nesigurnosti koju svakodnevno osjećaju.

Razmjerno dobrovoljno preuzeti svakodnevni rizici radnika, o kojima će biti riječ u sljedećem potpoglavlju, mogu se doimati kao trivijalna svakodnevna praksa obrtanja odnosa moći. Posao, zdravlje, rodni identitet i dohodak elementi su rizika koji nisu dobrovoljni. Ipak, dobrovoljno *preuzimanje rizika* može pokazati vještinu i rodne karakteristike kao i suprotstavljanje opresivnom karakteru *izlaganja riziku*. Dok etnografsko istraživanje Caitlin Zaloom opisuje osjećaj trgovanja *futures* ugovorima, stvaranja budućnosti na burzi, uzbuđenja trgovaca zbog širenja tržišta i otvaranja novih mogućnosti, radnici u Perniku osjećaju da je njihov životni put narušen i da im je planiranje budućnosti onemogućeno.

Opasnosti za zdravlje i (ne)dobrovoljan rizik

Radnici u Perniku često govore o industrijskom zagađenju na području tog grada⁴ i o njegovim posljedicama za njihovo zdravlje, ali raspravljaju

⁴ Prema izvješću EU-a, Bugarska je jedna od zemalja Europe s najzagađenijim zrakom, a Pernik ima najzagađeniji zrak u Bugarskoj: EEA Report No 9/2013 ‘Air quality in

i o pogoršanju javne zdravstvene zaštite tijekom posljednjih desetljeća zbog smanjenog financiranja. Radnici u željezari koji su preživjeli bolesti ili nesreće prebacivani su na lakša radna mjesta, što je u skladu sa zakonskom odredbom o promjeni radnog mjesta radnika zbog zdravstvenih razloga (bug. *trudoustroeni*). Većina njih ranije je radila u proizvodnji, a nakon bolesti zaposleni su na mjestima lakšeg svakodnevnog održavanja, kao što je čišćenje postrojenja ili bojanje zidova. Njihova je prisutnost u pogonu stalan podsjetnik na opasnosti za zdravlje u tom industrijskom gradu i u teškoj industriji.

Učestalost nesreća na radu među radnicima tvornice smanjila se otkad su u tvornici nakon privatizacije u ranim 2000-ima promijenjeni strojevi, kao i zbog strožih sigurnosnih propisa. Ipak, nemoguće je procijeniti stopu nesreća među povremeno zaposlenim radnicima, jer ih se ne vodi kao nesreće na radu u željezari. Nesreće na radu posljedica su dva faktora. Prvo, premda ustupljeni radnici obično prođu obuku za zaštitu na radu, s obzirom na to da su većinom plaćeni prema normi oni rade pod vrlo velikim vremenskim pritiskom i ne drže se propisa. Na primjer, mnogo povremenih radnika radi na sakupljanju otpadnog metala. Njihovi pokreti zahtijevaju visoku razinu koncentracije jer je materijal težak i lako može pasti na nekoga. Budući da su plaćeni po komadnoj normi, u interesu im je da rade brže kako bi zaradili pristojnu plaću za taj dan, no pritom ne mare za sve sigurnosne propise. Miklós Harazsti smatra da komadna norma stvara opasnosti po zdravlje jer se radnici ne pridržavaju sigurnosnih propisa kako bi mogli ispuniti svoje zadatke (Harazsti 1977: 44). Nepridržavanje sigurnosnih propisa menadžeri u vanjskim agencijama opisivali su kao dobrovoljno preuzimanje rizika i nedostatak osobne odgovornosti, što su pripisivali navodnim nedostacima u obuci radnika. Ipak, radnici upozoravaju na to da "moraju" zanemarivati sigurnosne propise kako bi zaradili za život. Dok su ustupljeni radnici svoje ponašanje opisivali kao izlaganje riziku, njihovi šefovi i tvrtka skidali su odgovornost sa sebe navodeći da je riječ o dobrovoljnom preuzimanju rizika zbog povećanja zarade.

Ipak, osim rizika zbog politike proizvodnje i plaća, u pogonu postoje i druge vrste rizičnih ponašanja koje su bliže onome što menadžeri

Europe – 2013 report. V. i <http://www.eea.europa.eu/media/newsreleases/air-pollution-still-causing-harm>.

opisuju kao “odluku radnika”. Premda su rizici za zdravlje i financijski rizici važan faktor koji rad u željezari čini “nezahvalnim”, radnici nerijetko preuzimaju dodatne rizike na radnom mjestu. Prema pravilima zaštite na radu, svi radnici tvrtke moraju koristiti zaštitnu kacigu, čepiće za uši i, u nekim slučajevima, zaštitne naočale, tijekom cijele smjene. Oni ih doista i koriste tijekom dnevne smjene, no najčešće samo ako su u blizini poslovođe ili kontrolori zaštite na radu. Radnici u večernjoj i noćnoj smjeni uglavnom rade bez kaciga zbog toga što im je, kako kažu, udobnije raditi bez opreme jer im to daje više slobode pokreta. Vjerojatno je međutim da za to postoje i drugi razlozi. Prvo, nekorištenje opreme također je znak vještine, način da se pokaže iskustvo i dobro poznavanje procesa proizvodnje. To znači da je osoba toliko upoznata s proizvodnjom da sama kontrolira rizike i opasnosti. Drugo, nekorištenje opreme može biti signal dobrovoljnog preuzimanja rizika, što je u suprotnosti s izlaganjem riziku koje nije dobrovoljno. Moguće je da se time naglašava vlastita agentivnost u prostoru koji je uvelike discipliniran i kontroliran. Drugi razlog može djelovati kao kontradiktoran prvome, ali ta dva aspekta paradoksalno koegzistiraju: iako su se žalili na to da su im tijela izložena riziku, radnici su s druge strane iskazivali kontrolu rizika, a samim time svoju agentivnost i stručnost.

Osim toga, nekorištenje opreme omogućuje ostvarivanje rodničkih praksi: neke su žene govorile da više vole da im se kosa vidi nego da im je sakrivena kacigom. Elena, četrdesetpetogodišnjakinja koja radi u valjaonici ploča, rekla je da nikad ne bi na Facebook stavila sliku sebe iz pogona jer su joj kosa i lice sakriveni radnom odjećom. Kao i većina radnica na mrežu je stavljala slike na kojima je našminkana i lijepo odjevena, kao za zabavu. U naselju Iztok nalazi se mnogo salona za uljepšavanje gdje bi radnice katkada odlazile prije smjene. Ponekad bi Elena došla u pogon našminkana, s pomno uređenom frizurom i noktima. Također bi koketirala i šalila se s radnicima. Rekla je da su šale i koketiranje tijekom repetitivnog, često dosadnog i usamljenog teškog rada važan način da se preživi smjena i da je se učini zanimljivijom. Elena je kacigu nosila sa strane. Brzo bi je stavljala na glavu samo onda kada bi vidjela da poslovođe dolaze u pogon.

Nepridržavanje svih sigurnosnih mjera nije povezano samo sa ženskošću nego, vidjeli smo, i s muškošću. Teška i rizična radna mjesta

spominju se kao važan znak muškosti. Nevena, četrdesetdevetogodišnjakinja koja je radila u valjaonici ploča, rekla je da ima “težak muški posao”. Radnici u topionici ponosno bi govorili da imaju “najmuškiji posao”, pod visokim temperaturama i s teškom mašinerijom. Sašo, pedesetšestogodišnji radnik u topionici, ponekad bi prilazio otopljenom materijalu bez rukavica ističući da je postao dovoljno čvrst da i najteže zadatke može obaviti bez obavezne opreme. I poslovođe u topionici govorili bi da su “najmuškiji” jer rukovode “najmuškijim poslovima”. U tom kontekstu, slučajevi olakog pristupa korištenju sigurnosne opreme pretvarali su se ne samo u još jedan način iskazivanja kontrole i radnog iskustva nego i muškosti. Ove rodne prakse mogu se opisati i kao svakodnevne prakse otpora propisima kompanije i zakonskim propisima.

Konzumacija alkohola, koju je tvrtka strogo kažnjavala, još je jedna praksa koja se može opisati kao dodatni zdravstveni rizik koji su preuzimali radnici. Pravljenje rakije s udjelom alkohola od četrdesetak posto važna je godišnja aktivnost radnika, a svaki radnik tvrdi da je upravo njegova domaća rakija najbolja. Druženje uz rakiju jedna je od važnih dnevnih društvenih praksi u Perniku. Radnici piju domaću rakiju, često nakon posla, uz male porcije meze. Ipak, neki radnici piju i prije posla iako, kako kažu, ako se na ulazu ili izlazu iz tvornice otkrije da je osoba popila više alkohola od dopuštenog limita, posao se gubi bez ikakvog razgovora i bez iznimaka. Ako je riječ o osobi koja je ustupljeni radnik, on/ona gubi pravo ulaska u krug tvornice. Za vrijeme mog terenskog rada zbog konzumacije alkohola otkaz su dobile u prosjeku dvije osobe mjesečno. Liječnici iz Pernika kažu da je u posljednjih deset godina zbog alkohola došlo do dviju nesreća sa smrtnim ishodom. U oba slučaja radnici su pali sa stroja i poginuli.

Žrtvovanje u pogonu

Simbolika žrtvovanja, koja je uvriježena tamo gdje se odvija težak fizički rad, prisutna je i u željezari u Perniku. U privatnim razgovorima radnici rizike vezane uz rad nerijetko prepoznaju kao žrtvovanje (*bug. žervam se*) svojih tijela za proizvodnju. Kako tvrdi Jonathan Parry, veliki građevinski pothvati, uključujući i industrijske pothvate, podrazumijevaju da se ljudi za njih žrtvuju jer “nadljudska postignuća dolaze samo

uz ljudsku cijenu” (Parry 2008: 255). Godišnji kurban, ritual žrtvovanja, izvodi se svake godine u željezari u spomen radnicima koji su poginuli u eksploziji peći 1992. godine. Novi pogon s novom čeličnom peći u željezari Lenjin izgrađen je 1983. godine, a nova je peć, kako tvrde radnici, bila izrazito moderna te su zato napuštena dva druga pogona izgrađena u 1950-ima. Deset godina kasnije, 1992. godine došlo je do eksplozije u novijem pogonu koja je uzrokovala smrt 11 radnika. Nekoliko godina kasnije u tvornici je započet kurban, godišnje ritualno žrtvovanje životinja. Prema kazivanjima menadžera i radnika ritual je bio zamišljen i u spomen žrtvama i kao залог za buduću sigurnu proizvodnju.

Mnogi radnici spominju i da je postojao inicijalni “problem” vezan uz izgradnju tog pogona. Naime, pogon je izgrađen na mjestu stare crkve, a izgradili su ga “komunisti ateisti”, pa se eksplozija katkad interpretira kao posljedica tog čina nepoštivanja. U blizini pogona vodstvo tvornice izgradilo je novu crkvu kako bi se u njoj mogao jednom godišnje odvijati ritual, ali i kao kompenzaciju za staru crkvu koja se nalazi zakopana ispod peći. Trenutno vodstvo tvornice sudjeluje u ritualu i snažno podupire njegovu organizaciju tako što dobavlja kozje meso i poziva pravoslavnog svećenika u tvornicu. Od kozjeg mesa radi se mesna čorba koja se besplatno dijeli radnicima u radničkoj menzi. To je jedini dan u godini kad uprava radnicima daje besplatan ručak, u tom obliku ritualne žrtve.

Prema usmenim svjedočanstvima i povijesnim istraživanja područja Pernika⁵ nema dokaza u prilog postojanja stare crkve. Bez obzira na to je li priča o crkvi koja leži ispod željezare istinita ili nije, važno je istaknuti da se čak i tri desetljeća nakon završetka komunističkog režima “komuniste” i dalje često krivi za različite probleme u proizvodnji. Osim toga, održavanje kurbana ističe i “žrtvu suvremenosti” (Parry 2008) koja se, u slučaju željezare u Perniku, materijalizirala u paradoksalnom navodnom supostojanju željezare i svetog mjesta. U indijskoj željezari Bhilai, gdje je istraživao Jonathan Parry, mogle su se čuti različite priče koje su opisivale nesreće kao žrtvu za izgradnju tvornice. Parry smatra da te priče imaju sličnosti s predajama u drugim dijelovima svijeta gdje se, posebno kad je riječ o izgradnji, tvrdi da su živi ljudi ugrađeni u sama zdanja. Slično tome, u željezari u Perniku rizik i smrt smatraju se

⁵ Zahvaljujem etnografkinji Cvetani Manovoj na ovim informacijama.

inherentnima samoj industrijskoj proizvodnji. Komemoraciju eksplozije nerijetko prate komentari o “nezahvalnosti” te vrste rada. Ritual životinjskog žrtvovanja radnike podsjeća ne samo da postoji intrinzična “nezahvalnost” te vrste rada nego i da rizici po zdravlje imaju dugu povijest koja nadilazi periodizaciju na socijalizam i postsocijalizam, vrijeme prije i nakon privatizacije, prije i nakon financijskih kriza.

Premda radnici rad u željezari često smatraju “nezahvalnim” uopće, isto tako često spominju kako je u današnje vrijeme postao “nezahvalniji” i “rizičniji”. To je, čini se, povezano s kombinacijom različitih vrsta rizika i nesigurnosti koje sam pokušala etnografski opisati u ovom radu. Različite vrste rizika isprepliću se u pogonu: dobrovoljan, nedobrovoljan, zdravstveni i financijski. Muški radnici običavaju reći da rad “više nije vrijedan rizika”, osobito nakon što su plaće smanjene. To se uglavnom odnosi na zdravstvene rizike rada u pogonu. Za vrijeme ručka za kurban Svetlo, tridesetpetogodišnji električar, usporedio je svoj život sa životom svoga oca koji je također bio električar u Stomani:

Moj je otac imao pristojnu plaću, auto, obiteljski odmor... njegov je posao bio težak, ali je barem mogao imati lijep život... Ja nemam ništa, ne mogu biti ni pravi muškarac ni pravi radnik u željezari, potrošiti novac na bocu viskija u klubu u subotu ili na uživanje u životu sa svojom djevojkom.

Okolnosti u današnje vrijeme ne dopuštaju Svetlu da bude “pravi muškarac i pravi radnik u željezari” kao što je to bilo moguće ranije. To su dodatni razlozi koji pokazuju “nezahvalnost” posla u odnosu na prošlost. Premda se zdravstvene opasnosti u pogonu nisu znatno promijenile – a za neka radna mjesta su se zbog novih tehnologija i smanjile u odnosu na prethodna desetljeća – politika proizvodnje i šire ekonomske okolnosti znatno su se promijenile. Opisi “nezahvalnosti” i rizika te prigovori na njih ukazuju na to kako aktualni financijski i zdravstveni rizici utječu na svakodnevne živote radnika.

Zaključne napomene

U ovom sam se radu bavila različitim značenjima i praksama vezanim uz osjećaj sve veće “nezahvalnosti” rada, što je način na koji radnici u Perniku opisuju intenzivne preobrazbe rada i dinamične promjene

u svojim životima tijekom čitavog razdoblja koje je uslijedilo nakon pada socijalizma i privatizacije u 1990-ima kao i nakon procesa financijalizacije u posljednjih nekoliko desetljeća. Svojim sam etnografskim istraživanjem nastojala istražiti kako industrijski radnici u Perniku doživljavaju rizik i pričaju o njemu, vežući “nezahvalnost” svoga posla uz različite vrste promjenjivih rizika i nesigurnosti. Čini se da je za radnike željezare u Perniku izlaganje riziku uglavnom kolektivno iskustvo kao što je to i iskustvo osjećaja nemoći zbog širih ekonomskih procesa i politika vezanih uz rad. Radnici rizik opisuju kao kolektivno stresno iskustvo koje se sastoji od izlaganja zdravstvenim, poslovnim i financijskim rizicima uključujući i kredite koje su uzimali kao pojedinci. Fizički radnici u Perniku financije i financijske proizvode koje su dobili (poput kredita) ne doživljavaju kao priliku, nego kao opterećenje koje im je neophodno zbog smanjenja plaća tijekom godina. “Nezahvalnost” koja se često povezuje s rizikom i žrtvovanjem sastoji se od elemenata vezanih uz zdravlje, financije i uz šire socioekonomske okolnosti, koji se na različite načine isprepliću u njihovim svakodnevnim životima.

Rad se bavio i nekim proaktivnijim praksama preuzimanja rizika koje su – za razliku od praksi koje je ispravnije opisati kao izlaganje riziku – individualne i koje, prema hegemonijskom diskursu fleksibilnog kapitalizma, mogu dovesti do individualnih nagrada i gubitaka. Radnici se često ne drže pravila zaštite na radu jer pokušavaju ubrzati proizvodnju ili iskazati agentivnost i kontrolu nad strojevima. Takve prakse preuzimanja rizika, ustvari, nisu u skladu s diskursom tržišta u kojem se pojam preuzimanja rizika veže uz postizanje osobnog profesionalnog razvoja. Umjesto toga, radnici, naročito oni koji rade na normu, tu praksu nisu opisivali kao način napredovanja na radnom mjestu, nego kao jedini način da dobiju pristojnu plaću. Osim toga, radnici koji bi se često žalili da su izloženi zdravstvenim rizicima na poslu, preuzimali su dodatne rizike nekorištenjem zaštitne opreme. Menadžeri to smatraju “besmislicom”, ali je za radnike to način dobivanja simboličkog statusa i samopoštovanja jer time pokazuju da znaju kontrolirati strojeve na kojima rade. Dakle, premda je etnografsko istraživanje bilo utemeljeno na općoj podjeli na izloženost riziku i preuzimanje rizika, nastojala sam pokazati da je riječ o složenim i međusobno isprepletenim pojavama. Ipak, niži položaj u tvorničkoj hijerarhiji povezan je s većom izloženosti neželjenim vrstama rizika.

Iz perspektive radnika željezare u Perniku teško je zamisliti da bi iskustvo individualnog rizika rezultiralo besklasnim društvom pojedinaca koje je opisivao Beck (1992). Premda je među menadžerima u Perniku postojala percepcija da je individualni čin preuzimanja rizika u skladu s “poduzetnim ja” i neoliberalnim subjektom, među fizičkim radnicima takvo se shvaćanje nije javljalo. Kad se prisjećaju prošlosti, radnici napominju da je rad u teškoj industriji uključivao opasnosti, a samim time i žrtve. Međutim, budući da je bio vezan uz viši društveni status, radnici teškoće opisuju kao lakše podnošljive. Opis posla kao “nezahvalnijeg” temelji se na iskustvu intenzivnih transformacija koje su se dogodile u kasnijim razdobljima te vodi k shvaćanju složenog procesa u kojem uvjeti fleksibilnih i financijskih kapitalističkih politika vezanih uz rad pridonose snižavanju društvenog statusa radnika, utječu na njihov svakodnevni život te perpetuiraju postojeće društvene nejednakosti.

Literatura

- Beck, Ulrich. 1992 [1986]. *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- Boholm, Åsa. 1996. “Risk Perception and Social Anthropology. Critique of Cultural Theory”. *Ethnos* 61/1-2: 64–84.
- Boholm, Åsa i Hervé Corvellec. 2012. “A Relational Theory of Risk”. *Journal of Risk Research* 14/2: 175–190.
- Burawoy, Michael. 1985. *The Politics of Production. Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*. London: Routledge.
- Deneva, Neda. 2012. “Transnational Aging Carers. On Transformation of Kinship and Citizenship in the Context of Migration Among Bulgarian Muslims in Spain”. *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society* 19/1: 105–128.
- Dunn, Elizabeth. 2004. *Privatizing Poland. Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Calif: Stanford University Press.
- Guyer, Jane I. 2009. “Composites, Fictions, and Risk. Toward an Ethnography of Price”. U *Market and Society. The Great Transformation Today*. Chris Hann i Keith Hart, ur. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haraszti, Miklós. 1977. *A Worker in a Worker's State. Piece-rates in Hungary*. New York: Penguin.
- Humphrey, Caroline. 1995. “Introduction”. U *Surviving the Transition. Development Concerns in the Post-Socialist World*. David G. Anderson i Frances Pine, ur. *Cambridge Anthropology* 18: 1–12.

- Kalb, Don. 2020. "Introduction. Transition to What? On the Social Relations of Financialization in Anthropology and History". U *Financialization, Relational Approaches*. Chris Hann i Don Kalb, ur. New York: Berghahn.
- Kideckel, David. 2008. *Getting by in Postsocialist Romania. Labor, the Body, & Working-Class Culture*. Bloomington: Indiana University Press.
- Kofti, Dimitra. 2018. "Regular Work in Decline, Precarious Households, and Changing Solidarities in Bulgaria". U *Industrial Labor on the Margins of Capitalism. Precarity, Class and the Neoliberal Subject*. Chris Hann i Jonathan Parry, ur. New York: Berghahn, 111–133.
- Makram-Ebeid, Dina. 2014. "'Old People are not Revolutionaries'. Labor Struggles and the Politics of Value and Stability (istiqrār) in a Factory Occupation in Egypt". FocaalBlog, 14. studenoga. Dostupno na: www.focaalblog.com/2014/11/14/dina-makram-ebeid-labor-struggles-and-the-politics-of-value-and-stability-in-a-factory-occupation-in-egypt.
- Narotzky, Susana i Gavin Smith. 2006. *Immediate Struggles People, Power, and Place in Rural Spain*. Berkeley: University of California Press.
- Parry, Jonathan. 2008. "The Sacrifices of Modernity in a Societ-Built Town in Central India". U *On the Margins of Religion*. Frances Pine i João de Pina-Cabral, ur. New York, Oxford: Berghahn.
- Parry, Jonathan. 2013. "Company and Contract Labour in a Central Indian Steel Plant". *Economy and Society* 42/3: 348–374.
- Polanyi, Karl. 2001 [1944]. *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Times*. Boston: Beacon Press.
- Streeck, Wolfgang. 2014. "How Will Capitalism End?". *New Left Review* 87: 35–64.
- Vodopivec, Nina. 2010. "Textile Workers in Slovenia. From Nimble Fingers to Tired Bodies". *Anthropology of East Europe Review* 28/1: 165–183.
- Zaloom, Caitlin. 2004. "The Productive Life of Risk". *Cultural Anthropology* 19/3: 365–391.
- Zaloom, Caitlin. 2006. *Out of the Pits. Traders and Technology from Chicago to London*. Chicago: Chicago University Press.

S engleskog preveo Mateusz-Milan Stanojević

Ožiljci prekarne povijesti na radnim karijerama: odnos blagostanja i uvjeta rada odgojiteljica sa stažem na određeno vrijeme u dječjim vrtićima u Hrvatskoj

Uvod

(Ne)sigurnost zaposlenja, osim što je značajna determinanta uvjeta rada, ima snažne implikacije na kvalitetu života pojedinaca – povezana je s nižim zadovoljstvom poslom i životom, zdravstvenim problemima, većim brojem pritužbi na mentalno zdravlje i višim rizikom od depresije (Eurofound 2017a). Unutar konteksta kontinuirane ekspanzije nesigurnih oblika rada u Hrvatskoj, koja se nalazi na mjestu predvodnice u skupini EU28 zemalja po učestalosti privremenih ugovora o radu, javni se sektor uobičajeno smatra izuzetkom od takvog stanja stvari. Ipak, sustav ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja (RPOO), koji čini značajan dio obrazovnog sektora u RH, na temelju studije o uvjetima rada u RPOO-u (Ostojić 2020) bilježi rezultate sličnije privatnom sektoru u odnosu na učestalost nesigurnog zaposlenja definiranog vrstom ugovora (o radu). Privremena zaposlenost u RH u većoj je mjeri karakteristika mladih kohorta na tržištu rada (Matković i Ostojić 2019) kao i unutar RPOO-a (Ostojić 2020) te predstavlja dominantan oblik novog zapošljavanja. Prema administrativnim izvorima u 2019. godini 79% novozaposlenih, a koji su bili prijavljeni u evidenciju nezaposlenih Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, zaposleno je putem ugovora na određeno, dok dodatnih 10% nije zaposleno temeljem radnog odnosa

(HZZ; Statistika Online). Prema istraživanju Saveza samostalnih sindikata Hrvatske (2018) radnici koji su iskazali da im se ugovor na određeno vrijeme obnavlja prosječno su pet puta obnavljali takav ugovor. Namjera je ovog rada opisati mehanizme unutar sustava RPOO-a kojim se produžava nesiguran status zaposlenosti izvan zakonskog ograničenja njegova trajanja, istražiti kako se nesigurnost odražava na uvjete rada i blagostanje zaposlenih te ispitati dugoročni utjecaj rada (staža) u nesigurnim oblicima zaposlenja na blagostanje i doživljaj kvalitete radnih uvjeta. Trajanje statusa nesigurne zaposlenosti uglavnom je aspekt zanemaren u literaturi, što je iznenađujuće jer duže trajanje statusa nesigurne zaposlenosti oblikuje drukčije iskustvo rada, dijelom kroz poziciju u organizaciji djelomično zadanu tim statusom, a dijelom kroz samu produženu neizvjesnost zaposlenosti koja potencijalno ima i štetnije posljedice na blagostanje zaposlenika. Drugim riječima, što je duže ukupno trajanje rada na određeno vrijeme, prekarnost je statusa u zaposlenosti, detektirana retroaktivno, veća te je za pretpostaviti da ima i veće (negativne) posljedice na blagostanje zaposlenih i njihov doživljaj kvalitete radnih uvjeta.

Članak se temelji na sekundarnoj analizi kvantitavnih i kvalitativnih podataka prikupljenih u sklopu istraživanja uvjeta rada u RPOO-u koje je proveo Sindikat obrazovanja, medija i kulture Hrvatske (SOMK), a čiji su rezultati objavljeni u publikaciji *Raditi u dječjim vrtićima: rezultati istraživanja uvjeta rada u ranom i predškolskom odgoju i obrazovanju* (Ivšić i Jaklin 2020). Polazimo od teorijske konceptualizacije nesigurnih oblika rada i pregleda stanja u RPOO-u detektiranog spomenutim istraživanjem. Nakon pregleda literature o odnosu staža i blagostanja zaposlenih pružamo uvid u konkretne mehanizme reprodukcije nesigurne zaposlenosti u vrtićima kroz iskaze odgojiteljica kako bismo zatim analizirali utjecaj duljine staža na određeno na trenutno blagostanje zaposlenih i na njihov doživljaj kvalitete radnih uvjeta.

Periferija rada u vrtićkom sustavu

Sustav RPOO-a u najvećoj je mjeri dio javnog sektora što je vjerojatno razlog zbog kojeg se on rijetko problematizira u raspravama o prekarizaciji rada, temi koja je zbog značajnog porasta udjela nestandardne

zaposlenosti u posljednjem desetljeću dobila važno mjesto unutar rasprava o radu i zapošljavanju u Hrvatskoj (Matković 2013; Butković et al. 2018; Matković i Ostojić 2019; Tomić 2019 itd.). Međutim, zbog imperativa kontinuiteta u radu (što je karakteristika cijelog obrazovnog sustava), a onda i drugih specifičnosti RPOO-a (koji je u vrlo velikoj mjeri feminiziran te prožet fizički zahtjevnim aktivnostima), otvara se nekoliko pitanja: stvara li postojeći ustroj periferiju zaposlenih te gdje je ona locirana, odnosno kroz koje se oblike rada i zaposlenosti manifestira?

Uobičajen pristup pitanjima nesigurnosti u svijetu rada jest kroz koncept prekarne zaposlenosti koja se najčešće manifestira kroz ne-standardne oblike rada, odnosno kategorije rada koje ne predstavljaju standardni radni odnos. Nesigurnim oblicima zaposlenosti smatraju se svi radni aranžmani koji u različitoj mjeri odstupaju od standardnog radnog odnosa (ILO 2016) definiranog kroz ugovore na neodređeno u punom radnom vremenu. Međutim, bit standardne zaposlenosti nije u stalnosti radnog odnosa u punom radnom vremenu, nego u aspektima socijalne zaštite i radnih prava koje takav radni odnos osigurava, odnosno u aspektima zaposlenosti koji podržavaju dekomodifikaciju rada (Rubery et al. 2018). Dihotomija standardnih i nestandardnih radnih aranžmana važna je zbog detekcije ključnih razlika po pitanju sigurnosti zaposlenosti, ali ne govori puno o razinama prekarnosti koje proizlaze iz trajanja nesigurne zaposlenosti. Za razumijevanje polja nesigurnog plaćenog rada nužna su istraživanja njegove primjene u praksi pojedinih sektora gdje se odvija, odnosno u našem slučaju sustava RPOO-a.

U kontekstu RPOO-a odmak od standardnog oblika zaposlenosti najčešće predstavljaju ugovori na određeno vrijeme putem kojih je zaposleno 20% svih zaposlenika u dječjim vrtićima (Ostojić 2020). Ostali oblici rada, poput agencijskog rada ili pripravničkih radnih aranžmana kroz sustav mjera aktivne politike zapošljavanja u 2019. godini pojavljivali su se iznimno rijetko. Ugovor o radu na određeno vrijeme zakonski se sklapa iznimno, za zasnivanje radnog odnosa čiji je prestanak unaprijed utvrđen rokom, izvršenjem određenog posla ili nastupanjem određenog događaja (NN 93/14, 127/17, 98/19). U praksi riječ je o ugovorima koji se u pravilu sklapaju za sva nova zapošljavanja¹ te za za-

¹ Prema podacima Ankete poslodavaca 2015. godine 77% ugovora o radu za novoza-poslene sklopljeno je na određeno vrijeme, a zapošljavanje na određeno predominantan

pošljavanje tzv. zamjena u sustav koje nadoknađuju radnika/radnicu u odsustvu i u tom slučaju ti ugovori traju do povratka radnika/radnice na njegovo/njezino radno mjesto. Zamjene čine gotovo polovicu (46%) svih zaposlenih putem ugovora na određeno u dječjim vrtićima.

U slučaju primjene ugovora na određeno razina prekarnosti ovisi o brzini i izvjesnosti tranzicije iz rada na određeno u standardni oblik zaposlenja koji je izvjesna karijerna putanja za veći dio novozaposlenih na trenutnom radnom mjestu. Tada rad na određeno predstavlja tzv. *stepping stone* prema stalnom radnom odnosu što sugerira i već spomenuti podatak o tome da je privremeni ugovor uvriježen obrazac rada za sve novozaposlene. S druge strane, dio privremeno zaposlenih, bilo na kratkoročne ugovore na određeno bilo kao zamjene, pripada ukupnoj eksternoj fleksibilnosti sustava – fluktuirajućoj radnoj snazi koja zadovoljava potrebe u razdobljima povećanog radnog intenziteta ili odsustva standardno zaposlenih radnika. Institucija tzv. zamjena u obrazovnom sustavu već je prepoznata kao predmet istraživanja tematiziran u kontekstu prekarnog rada (Liaropoulos 2020; Samaluk 2020; Uchida, Cavanagh i Lane 2020; Živković 2015 itd).

Da bismo zahvatili razine nesigurnosti rada unutar sustava RPOO-a, za što nije dostatna uobičajena dihotomija na standardne i nestandardne ugovore o radu, poslužiti ćemo se modelom jezgre i periferije (Kalleberg 2003), konceptualnim pristupom koji nastoji prepoznati heterogenost među nestandardnim oblicima rada uzimajući standardne ugovore o radu kao jezgru zaposlenosti s najsigurnijim uvjetima rada, dok povećanje nesigurnosti radnih aranžmana predstavlja odmak od jezgre prema periferiji rada. Taj pristup poslužio je kao model za analize povezanosti uvjeta rada i zdravlja između stalno i privremeno zaposlenih (Waenerlund et al. 2011; Aronsson, Gustafsson i Dallner 2002) na način da os jezgra-periferija opisuje radne uvjete koji postaju sve nepovoljniji što su radni aranžmani dalje od jezgre zaposlenosti prema kriterijima poput trajanja ugovora, ali i prema mogućnostima razvoja vještina, sudjelovanja u donošenju odluka na radnom mjestu te podršci od strane nadređenih. U tom smislu, vremenski produženo trajanje zaposlenosti u nesigurnom statusu predstavlja i povećanu prekarnost rada.

je razlog i izlaska iz evidencije nezaposlenih HZZ-a (u oko 80% slučajeva u 2019. godini) što govori o tome da je riječ o tipu ugovora o radu koji predstavlja standardni obrazac zapošljavanja.

U sustavu RPOO-a jezgru zaposlenih čine odgojiteljice s ugovorima na neodređeno vrijeme čiji status u zaposlenosti možemo smatrati poželjnim, standardnim ishodom na tržištu rada, dok ugovori na određeno vrijeme s definiranim trajanjem predstavljaju odmak od jezgre koji je s dužim trajanjem, odnosno većim brojem privremenih ugovora, veći. No unatoč fokusu na trajanje nesigurne zaposlenosti i posljedice koje po blagostanje i kvalitetu rada ono ostavlja ne treba izgubiti iz vida da dugotrajna standardna zaposlenost zbog karakteristika posla može na radnike i radnice također imati negativan utjecaj. Ispitivanje dugoročnih posljedica staža i na jezgru zaposlenih u sustavu RPOO-a neophodno je za razumijevanje uvjeta rada odgojiteljica jer je riječ o zanimanju koje se povezuje s većim rizikom od zdravstvenih problema u odnosu na čitav javni sektor, kao i u odnosu na sva zanimanja stručnjaka u Hrvatskoj (Lucić 2020).

Odnos staža i blagostanja vezanog uz rad

Pri razmatranju odnosa radnog staža i blagostanja vezanog uz rad, u "blagostanje vezano uz rad" svrstavamo širok raspon aspekata, od općenitog zadovoljstva radnim uvjetima do zdravstvenog stanja u dijelu u kojem na njega utječe rad. Pritom se vodimo konceptualizacijom "zdravlja i blagostanja" u Europskom istraživanju radnih uvjeta (Eurofound 2017b). U istraživanjima odnosa tako shvaćenog blagostanja i rada dominiraju perspektiva organizacijske psihologije i istraživanja menadžmenta i organizacije. U tim okvirima ističe se "sagorijevanje na poslu" (engl. *burnout*) kao relativno često i detaljno istraživani predmet s posebno čestim fokusom na radnike u obrazovanju i zdravstvene radnike što se reflektira i u domaćim istraživanjima (npr. Slišković, Burić i Knežević 2016; Ljubotina i Frišić 2014; Koludrović, Jukić i Reić Ercegova 2009). Razumijevanje fenomena sagorijevanja na poslu te njegovih rizičnih i zaštitnih faktora od velike je neposredne važnosti u praksi upravljanja kadrovima, posebno u uslužnim sektorima (kamo spadaju i zdravstvo i obrazovanje), gdje je sagorijevanje na poslu češće (Watts i Robertson 2010). Međutim, razmatranja odnosa rada i blagostanja mimo "kliničke definicije" sagorijevanja na poslu kao događaja koji valja predvidjeti i spriječiti relativno su rijetka, a još su rjeđa istraživanja odnosa rada i blagostanja u dinamičkoj perspektivi (Dobrow Riza, Ganzach i Liu 2018).

Postoje neka istraživanja “kumuliranog učinka” dobi i staža na blagostanje u SAD-u (Ronen 1978; Warr 1992; Dobrow Riza, Ganzach i Liu 2018). Simcha Ronen (1978) je našao kvadratnu povezanost staža i zadovoljstva poslom, u obliku slova U, što znači da je zadovoljstvo poslom bilo negativno povezano sa stažem u ranim godinama karijere, dok je u kasnim godinama karijere zadovoljstvo poslom bilo pozitivno povezano s više staža. Slični su tome nalazi Petera Warra (1992), koji je ustanovio da je blagostanje vezano uz rad bilo najniže kod srednjih dobnih skupina. U hrvatskom sustavu RPOO-a također je uočena kvadratna povezanost staža u sustavu s indikatorima blagostanja (Lucić 2020). Shoshana Dobrow Riza i suradnici (Dobrow Riza, Ganzach i Liu 2018) naglašavaju da su istraživanja povezanosti staža i dobi sa zadovoljstvom poslom ipak nekonkluzivna, dok u svojoj sekundarnoj analizi podataka iz dvaju velikih američkih longitudinalnih istraživanja nalaze da je zadovoljstvo poslom negativno povezano sa stažem u istoj organizaciji, ali raste s dobi pod uvjetom da se promijeni poslodavac što objašnjavaju time da promjena poslodavca obično znači prelazak na bolje radne uvjete gdje se ističe pozitivan utjecaj veće plaće na zadovoljstvo poslom.

Dok su istraživanja povezanosti blagostanja i radnog staža zaposlenih bez obzira na tip radnog odnosa rijetka, istraživanja kumuliranog učinka prekarne zaposlenosti na blagostanje još su rjeđa, kao što Joan Benach i suradnici naglašavaju u svom pregledu istraživanja odnosa prekarne zaposlenosti i zdravlja (Benach et al. 2014). Pronašli smo samo dva rada koji donekle odgovaraju tako postavljenom okviru istraživanja. Brendan Burchell (2011) je istraživao povezanost percipirane sigurnosti zaposlenja i psihološkog blagostanja prema rezultatima British Household Panel Surveya u razdoblju od 1991. do 1995. godine te je uočio izrazit pad psihološkog blagostanja kod onih koji su na početku imali dojam da je zaposlenje sigurno, no kasnije su promijenili svoju percepciju sigurnosti zaposlenja. Burchell je temeljem tog nalaza sugerirao da je dinamika razina stresa i anksioznosti kod nesigurno zaposlenih drukčija nego kod dugotrajno nezaposlenih – dok se kod dugotrajno nezaposlenih psihološko blagostanje nakon nekog vremena počinje “oporavljati” (rasti), što se tumači prilagodbom, kod nesigurno zaposlenih prvi bi trenutak percepcije nesigurnosti zaposlenja mogao predstavljati šok s trajnijim posljedicama na psihološko blagostanje. Marlea Clarke i suradnici (2007) u svom su kvalitativnom istraživanju

utjecaja nesigurne zaposlenosti na stres i zdravlje uspoređivali iskaze kanadskih radnika u takvom statusu prema dobnim skupinama te su pronašli samo ograničenu potkrepu hipotezi da je za prekarne radnike “na sredini karijere” (25–50 godina starosti) nesigurnost zaposlenja najstresnija.

Sumarno, malobrojna istraživanja odnosa radnog staža i blagostanja upućuju na pad blagostanja u prvim godinama karijere i u odsustvu mogućnosti napredovanja, odnosno u slučaju ostanka kod istog poslodavca. Prema našim saznanjima premalo je istraživanja učinka trajanja statusa nesigurne zaposlenosti na blagostanje da bi se moglo zaključivati o različitom utjecaju radnog staža u nestandardnoj i standardnoj zaposlenosti na blagostanje radnika. Sektorski specifična istraživanja o toj problematici prema našim saznanjima ne postoje. Tako ne postoje ni istraživanja odnosa “prekarne povijesti” i blagostanja u RPOO-u, gdje je u kontekstu hrvatskog javnog sektora nesigurna zaposlenost relativno česta te je time u hrvatskom RPOO-u od većeg značaja pretpostavljeni veći negativni utjecaj staža u nestandardnoj zaposlenosti u odnosu na utjecaj staža u standardnoj zaposlenosti. Cilj je ovog članka adresirati taj nedostatak u literaturi.

Istraživačka pitanja i ciljevi

Kako je opisano ranije u tekstu u sustavu RPOO-a s obzirom na vrstu ugovora o radu možemo govoriti o razmjerno velikoj skupini zaposlenih u nestandardnim oblicima rada. Kako bismo dublje istražili prekarnost povezanu s privremenom zaposlenošću odgojiteljica kao ključnog zanimanja u sustavu RPOO-a, fokusirali smo se na vremensku dimenziju privremenog rada, odnosno perpetuaciju ugovora na određeno kao mehanizma zadržavanja osoba u statusu nesigurne zaposlenosti te implikacija takvog (produženog) statusa na blagostanje i kvalitetu rada.

Osim pitanja o kvaliteti radnih uvjeta i blagostanju s obzirom na (ne)sigurnost zaposlenosti također nas zanima je li negativan učinak staža u nesigurnim oblicima zaposlenosti veći nego učinak staža u standardnoj zaposlenosti. Drugim riječima, pitamo se “troše” li godine provedene u nesigurnoj zaposlenosti u većoj mjeri nego godine provedene u standardnoj zaposlenosti u sustavu RPOO-a te jesu li razlike vidljive prema indikatorima blagostanja i kvalitete radnih uvjeta.

U ovom članku odgovorit ćemo na postavljena istraživačka pitanja te proširiti interpretaciju dodatnim uvidima koje smo stekli unutar kvalitativne istraživačke dionice o tome kako odgajateljice percipiraju sigurnost svog posla kao i o razlikama u percepciji sigurnosti zaposlenja jezgre i periferije zaposlenih u sustavu RPOO-a. Naša je osnovna hipoteza da se produženi staž u nesigurnoj zaposlenosti u sustavu RPOO-a negativno odražava na indikatore kvalitete radnih uvjeta i blagostanja odgojiteljica.

Podaci i metode

Istraživanje na kojem se temelji ovaj članak provedeno je u sklopu projekta *Unapređenje kvalitete socijalnog dijaloga kroz razvoj i jačanje administrativnih i stručnih kapaciteta* koji je provodio SOMK u partnerstvu s Bazom za radničku inicijativu i demokratizaciju (BRID), a financirano je od strane Europske unije iz Europskog socijalnog fonda (ESF) (Ivšić i Jaklin 2020). Ukupni realizirani uzorak anketne dionice istraživanja, koja je provedena između ožujka i svibnja 2019. godine, brojao je 2 023 sudionika iz 79 vrtića. Radilo se o jednofaznom klsterskom uzorku svih zaposlenika vrtića u RH pri čemu su klasteri bili dječji vrtići. Uzorak za ovdje prikazane analize dobiven je ograničavanjem samo na odgojitelje/odgojiteljice i to s 50 godina starosti i mlađe ($N = 1\,040$) zbog zanemarive pojavnosti ugovora na određeno vrijeme među odgojiteljima/odgojiteljicama starijima od 50 godina. Analiza je ograničena samo na odgojitelje/odgojiteljice kako zbog specifičnih zahtjeva odgojiteljskog posla koji su relativno snažno povezani s kvalitetom radnih uvjeta i blagostanjem zaposlenih (Jaklin i Lucić 2020; Lucić 2020) tako i zbog dizajna upitnika koji nam je omogućavao razlikovanje staža preko ugovora na neodređeno i preko ugovora na određeno vrijeme samo za odgojitelje/odgojiteljice među svim kategorijama radnih mjesta u vrtiću. Konačna veličina uzorka za analizu ponešto se razlikovala za svaki pojedini indikator kvalitete radnih uvjeta i blagostanja zaposlenih (zavisnih varijabli) jer je varirao broj sudionika s valjanim odgovorima na pitanja uključena u analizu.

U prikazane regresijske analize uključeni su ukupan radni staž u RPOO-u preko ugovora na određeno i preko ugovora na neodređeno vrijeme, kao nezavisne varijable u središtu interesa. Među tzv. kontrolne varijable uključen je tip trenutnog ugovora (neodređeno, određeno s

definiranim trajanjem, određeno kao zamjena). To znači da su procjene povezanosti staža na određeno i na neodređeno sa svakom od zavisnih varijabli prilagođene za povezanost tipa trenutnog ugovora s istom zavisnom varijablom. Kao ostale kontrolne varijable uključene su i sljedeće karakteristike posla, uz pretpostavku da su povezane s radnim opterećenjem, pa tako i s kvalitetom radnih uvjeta te blagostanjem zaposlenih: odstupanje redovne odgojne skupine u kojoj sudionik radi od Državnog pedagoškog standarda (DPS) (NN 63/2008; Matković i Ivšić 2020) prema dobnom sastavu i broju upisane djece, prisutnost djece s lakšim ili težim poteškoćama u razvoju, prisutnost osobnog asistenta / osobne asistentice za djecu s poteškoćama u razvoju, prisutnost trećeg odgojitelja te dobni sastav skupine bez obzira na DPS (ista dob, bliske dobi, 3 ili više različitih dobi). Iz ukupnog uzorka odgojiteljica do 50 godina starosti 83 ih je isključeno iz regresijske analize (svake zavisne varijable) zbog nedostajućih vrijednosti na bilo kojoj od navedenih nezavisnih varijabli.

Kvalitativni podaci dobiveni su provedbom 20 polustrukturiranih intervjua od listopada do prosinca 2019. godine, za koje je izrađen protokol provedbe s definiranim tematskim cjelinama u skladu s temom istraživanja. Većina sudionika/sudionica bile su odgojiteljice (14), a sudjelovale su i 2 ravnateljice i 4 zaposlenika koji spadaju u skupinu ostalog osoblja. Među intervjuiranim sudionicama istraživanja bile su zastupljene osobe svih dobnih kategorija. Većina ih je (bila) zaposlena u javnim vrtićima (17), dok je manji broj osoba iz privatnih odnosno vjerskih vrtića (3). Zahvaćene su radnice i radnici iz općina i gradova svih kategorija urbanizacije i razvijenosti, iz ukupno 10 županija.

U narednom odjeljku, prije prikaza rezultata, objašnjavamo indikatore kvalitete radnih uvjeta i blagostanja zaposlenih, tj. zavisne varijable u prikazanim analizama. Svi prikazani rezultati temelje se na regresijskim modelima potpuno prikazanima u Tablici A1 u Prilogu. U modelima se koriste populacijska otežanja i standardne su pogreške prilagođene za klusterski uzorak, što znači stroži test statističke značajnosti.

Pokazatelji blagostanja i kvalitete uvjeta rada

Za potrebe analize koristimo pet pokazatelja kvalitete zaposlenja koje je razvila Europska zaklada za poboljšanje radnih i životnih uvjeta (Eurofound). Pokazatelji se temelje na različitim dimenzijama zapo-

slenja, a imaju potvrđeni utjecaj na zdravlje i blagostanje zaposlenih (Eurofound 2017b). Razvijeni su s ciljem obuhvaćanja najraznolikijih skupina zaposlenih, bez obzira na sektor u kojem rade, što sa sobom nosi i određene negativne aspekte posebice u vidu izostanka zahvaćanja specifičnosti uvjeta rada u pojedinom sektoru (u ovom slučaju RPOO-a). S druge strane, takav pristup ima prednosti – ponajviše očite u mogućnosti kros-sektorske usporedbe. S obzirom na to da se podaci istraživanja SOMK-a koje koristimo ovdje temelje na preuzetoj Eurofoundovoj operacionalizaciji, smatramo ih primjerenim koristiti i ovdje.

Pokazatelj *Fizička okolina* odnosi se na rizike koji proizlaze iz fizičkog okruženja na radnom mjestu – izloženost ambijentalnim rizicima (temperatura, udisanje različitih kemikalija, dimova, buka itd.), zatim izloženost biološko-kemijskim rizicima te izloženost ergonomskim rizicima (nošenje teških tereta, pomicanje osoba, zamorni tjelesni položaji). Pokazatelj *Intenziteta rada* mjeri kvantitativne (rad velikom brzinom, u kratkim vremenskim rokovima itd.) i emocionalne zahtjeve na radnom mjestu, kao i stupanj ovisnosti rada o ostatku radnog kolektiva. *Kvaliteta radnog vremena* obuhvaća trajanje radnog vremena, rad u atipična radna vremena, fleksibilnost i autonomiju nad vlastitim radnim vremenom. Indikator *Društvena okolina* obuhvaća izloženost neprijateljskom društvenom ponašanju na radnom mjestu (uznemiravanju, diskriminaciji, različitim tipovima nasilja), kao i kvalitetu socijalne podrške na radnom mjestu (od odnosa s nadređenima do odnosa s kolegama/kolegicama). *Vještine i autonomija* odnose se na izraženost kognitivne dimenzije radnog mjesta, na autonomiju u odlučivanju i organizaciji radnog mjesta, na pristup usavršavanju na radnom mjestu te na stupanj složenosti zanimanja.

Referirajući se na već spomenutu publikaciju *Raditi u dječjim vrtićima: rezultati istraživanja uvjeta rada u ranom i predškolskom odgoju i obrazovanju* (Ivšić i Jaklin 2020), u analizi ćemo koristiti i skup pokazatelja koji mjere različite aspekte blagostanja pojedinaca. Oni se grubo mogu razdvojiti u dvije veće kategorije: opće pokazatelje blagostanja i pokazatelje blagostanja vezane uz rad. Radi se o skupu indeksa koji su se u istraživanjima Eurofounda pokazali pouzdanima za mjerenje pojedinih aspekata blagostanja i koji su izravno povezani s različitim aspektima kvalitete zaposlenja. Opći pokazatelji blagostanja jesu: a) *broj zdravstvenih problema* (fizičko zdravlje); b) *spajanje kraja s krajem* (materijalne

poteškoće, odnosno koliko kućanstvo može lako ili teško “spojiti kraj s krajem”); c) *subjektivno blagostanje* (indeks Svjetske zdravstvene organizacije koji se sastoji od pet tvrdnji o psihološkoj dobrobiti pojedinca u protekla dva tjedna). Pokazatelji blagostanja vezani uz rad jesu: a) *smislenost rada* (koliko određeni posao pruža osjećaj dobro obavljenog posla i koliko je koristan); b) *održivost rada* (može li se trenutni ili sličan posao obavljati do 60. godine života); c) *ravnoteža poslovnog i privatnog života* (koliko se dobro radni sati uklapaju u obiteljske i društvene obveze izvan posla); d) *zadovoljstvo uvjetima rada* (koliko je osoba zadovoljna radnim uvjetima na svom radnom mjestu) (Eurofound 2017b).

Svi navedeni pokazatelji kvalitete zaposlenja i blagostanja pojedinca reskalirani su na raspon od 0 do 100 radi usporedivosti. Veći rezultat na indikatoru označava bolju kvalitetu zaposlenja, odnosno veće blagostanje pojedinca, osim u slučaju indikatora “intenzitet rada” i “broj zdravstvenih problema”, gdje je skala obrnuta.

Nalazi istraživanja

Iskustvo prekarnog rada u dječjim vrtićima

Percepcija sigurnosti zaposlenja koju imaju odgojiteljice u sustavu RPOO-a snažno je povezana s tipom njihovih ugovora o radu. U iskazima odgojiteljica razvidno je da se one koje imaju ugovor na neodređeno osjećaju sigurno. Njihovim riječima:

[...] u našoj državi onako kad vidiš da ti piše na neodređeno, to ti daje već nekakvu psihičku sigurnost u odnosu na dok nisi bio tako zaposlen.

Oni koji su dobili posao za stalno, njima je sigurno. Neće nitko dobiti otkaz...

S druge strane, zaposlenost na određeno vrijeme vrlo se otvoreno veže uz nesigurnost zaposlenja:

[...] ja sam na određeno, tako da samim tim ne mislim da je moje zaposlenje sigurno.

Osim ove jasne distinkcije između ugovora na određeno vrijeme i neodređeno vrijeme, zanimalo nas je trajanje nesigurnog statusa zaposlenosti u dječjim vrtićima, odnosno obnavljanje uzastopnih ugovora na

određeno vrijeme: "Prvi ugovor mi je bio na tri mjeseca, onda te ne zovu do par dana prije isteka, onda opet dobijem na tri mjeseca. Onda sam trebala dobiti ugovor na godinu dana, ali sam ga izgubila..." Tzv. stalni status zamjena spomenula je i ravnateljica jedne vrtičke ustanove koja je govorila o zamjenama koje "redovito dolaze" i u kolektivu su postale "već domaće". To su "[...] zamjene za bolovanja, cure koje su konstantno na kraćim zamjenama", jer je "teško dobiti posao za stalnije ili duže vrijeme u vrtićima". One, prema iskazu ravnateljice, "budu slobodne kroz neki određeni dio godine", što upućuje na isprekidan staž, smanjene razine primanja i manjak kontinuiteta u radu. *Isprekidani kontinuitet* u radu nije rijetkost u dječjim vrtićima: "[...] preko ljeta [sam] dobila prekid ugovora jer se kolegica vratila, tako da sam imala pauzu ta dva mjeseca i sad sam u devetom ponovno krenula." To s jedne strane ukazuje na potrebu za većim brojem zaposlenih, a s druge na smanjivanje cijene rada kroz korištenje dereguliranih obrazaca radnih odnosa. Kontradiktorna pozicija odgojiteljica na tržištu rada, gdje istovremeno predstavljaju deficitarno zanimanje (HZZ 2019) i izložene su nesigurnoj zaposlenosti (pogotovo u usporedbi s ostatkom javnog sektora), govori u prilog tome da periferni status na tržištu rada ne služi samo kao odgovor na pojedine kontrakcije tržišta nego je i sistemska karakteristika pojedinih sektora.

Prakse prekida zaposlenosti u trajanju od dva mjeseca tijekom ljeta mogu se smatrati i zaobilaznjem zakonskih ograničenja o neprekinutom trajanju ugovora na određeno vrijeme. Godišnja dinamika radnog opterećenja u dječjim vrtićima bilježi smanjenje radnog intenziteta kroz ljetne mjesece, što neki poslodavci u sustavu koriste kao priliku za minimalan zakonski propisan prekid između uzastopnih ugovora na određeno vrijeme od dva mjeseca trajanja. Ljetni prekidi ugovora o radu na određeno vrijeme poslodavcima omogućavaju ponovno sklapanje uzastopnih ugovora na određeno u trajanju od tri godine s istom osobom, čime oni zaobilaze zakonsku obavezu da radniku/radnici ponude ugovor na neodređeno vrijeme. Osim što su takvi postupci pokazatelji loših praksi poslodavaca na štetu radnika, dokaz su i slabe zakonske zaštite rada. Takvu praksu spomenulo je nekoliko naših sugovornica iz čega proizlazi da je ona iznimno raširena u sustavu. Ponegdje se u lipnju sastavljaju liste radnica s ugovorima na određeno koje će ponovo biti zaposlene s početkom sljedeće školske godine: "U šestom mjesecu sam vidjela da me nema na listi za deveti. Možda će me zvat, možda neće. To

je to.” Osim tijekom ljetnih mjeseci uštede u sustavu, a koje su na štetu radnica, provode se i kroz zimske praznike: “Meni su oni na poslu dali raskid kad je bio Božić i Nova godina.” Prekidima zaposlenosti tijekom ljetnih mjeseci i zimskih praznika radnicama se uskraćuje pravo na plaćene kolektivne godišnje odmore te isplate regresa i božićnica:

Svi koji su kao privremeno... ja nisam dugo radila u toj nekakvoj našoj branši ajmo reć, i meni su rekle cure koje su već prije radile da one nisu bile iznenađene, da se to tako radi... da kad je vas puno, da vas oni ne ostavljaju, nego vam daju raskid dva tjedna... ono, od Božića do Nove godine vam daju raskid ugovora. Valjda zato što... ja stvarno ne znam, jer se dobije veća plaća kad su praznici i to... valjda se plaća više. Oni su to valjda uštedili na nama.

Periferija rada u vrtićima, kako vidimo iz razgovora s vrtićkim osobljem, suočena je s različitim praksama poput prekida ugovora o radu tijekom ljetnih mjeseci i zimskih praznika te višestrukog obnavljanja kratkotrajnih ugovora o radu. Takve prakse nije jednostavno uočiti kroz numeričke pokazatelje o udjelu nestandardnog rada u dječjim vrtićima niti se razina prekarnosti u koju su stavljene odgojiteljice zaposlene na određeno dade iščitati iz raširenosti te vrste ugovora u sustavu RPOO-a.

Opisani prekidi zaposlenosti udar su i na druge aspekte odgovarajuće socijalne sigurnosti. Oni uzrokuju materijalne poteškoće jer su praćeni izostankom primanja kao i smanjenim izgledima za ostvarivanje naknade za nezaposlenost, odnosno smanjenim iznosom i/ili vremenom trajanja naknade. S druge strane, kumulativni prekidi udarac su i na ukupnu duljinu radnog staža i posljedično mirovinu ostvarenu radom.

Privremeni status u zaposlenosti stoga može predstavljati prijelazni period u radnoj karijeri odgojiteljica odnosno tzv. *bridge* ili *stepping stone* (“dvije koje su radile (kao) zamjene su i ostale...”), dok s druge strane može biti i svojevrsni *dead end*, odnosno put u stalne privremene aranžmane ili nezaposlenost:

Ta potreba mijenjanja će prestati i sad onda ovisim o toj potrebi da opet nastane. S obzirom da je ženski kolektiv, najčešće se radi o faktoru trudnoće, pa ono... Ali malo je mlađi kolektiv, pa ono, ima nade...

Prakse raskidanja ugovora o radu u razdobljima smanjenog radnog intenziteta u dječjim vrtićima te ponovnog sklapanja ugovora uslijed

povećanog radnog intenziteta potencijalno su štetne i za jezgru stalno zaposlenih. Unatoč razdobljima smanjenog radnog opterećenja kroz godinu zbog smanjenja vrtičkih radnih kapaciteta koje se događa uslijed otpuštanja dijela radnica, standardno zaposlene odgojiteljice mogu biti i dodatno radno opterećene ili pod pritiskom da dolaze na posao bolesne (usp. Aronsson 2000). Kontrakciju u broju zaposlenih tijekom godine i preslagivanje radnih zaduženja jedna je odgojiteljica objasnila riječima: “[...] to su vam zamjene za porodiljni i bolovanja. Kad se ljudi vraćaju, onda idu i zamjene. I preko ljeta ko nije za stalno, dobiva prekid rada jer je višak. Pa krpamo mi.” Iz druge izjave također je jasno u kojoj se mjeri sustav oslanja na *rezervnu armiju rada*, u nemogućnosti kadrovske preraspodjele unutar same institucije u slučaju izvjesnih situacija odsustva kao što je to bolovanje: “Kad god tražimo zamjenu za bolovanje na Zavodu za zapošljavanje – nema odgojitelja.” Riječ je o jednoj u nizu kontradiktornih karakteristika sustava, a koju je jedna odgajateljica objasnila iz perspektive privremeno zaposlene osobe:

Svi govore, fali ljudi, ne možemo naći ljude, otvore četiri natječaja, ljudi ne žele raditi. Šta ne žele, šta kad znaš da ćeš doći na mjesec ili dva, i onda? Što da ja sad prihvatim posao na par mjeseci, u tom periodu se otvori neki natječaj s boljim uvjetima u drugom vrtiću, a meni treba potvrda o nezaposlenosti? Ne znaš ni sam što da radiš. A opet nikad nisi siguran, ako i odem iz ovog vrtića, jel će me ovi primiti, i onda si opet na ničemu. Je li bolje prihvatiti na dva, tri mjeseca pa raditi tamo? Mislim, raditi treba i posao mi treba, ali to je onako, maltretiranje. Znam ljude koji rade godinama i godinama u vrtiću pa ih odjave u ljetnim mjesecima da nikad ne skupe kontinuirani radni staž. Uvijek su neke muljaže s ugovorima i u gradovima i u općinama i unutar samog vrtića. Mislim da nitko nije zaštićen osim osoba koje imaju ugovor na neodređeno.

Posljedice perpetuacije privremenih ugovora te s tim povezane rotacije zaposlenih na kvalitetu uvjeta rada i blagostanje zaposlenih eksplicitno su unutar kvalitativne dionice istraživanja adresirane kroz pitanja o odnosima u radnoj okolini, radu u skupinama s djecom te mogućnostima napredovanja i planiranja života. Referirajući se na suradničke odnose u radnoj okolini kao na prepreku boljim radnim odnosima na trenutnom radnom mjestu, jedna od sugovornica na sljedeći je način objasnila takvu dinamiku:

Kod nas je bila jako velika izmjena odgajateljica. Ja sam radila u vrtiću dvije godine i mislim da se promijenilo jedno 30 odgajateljica samo u

našem objektu. Tako da je bilo i teško uspostaviti neku [suradnju]... Jer kad i dođe neka odgovarajuća suradnja, sve se promijeni.

Konstantna izmjena zaposlenih negativno se reflektirala i na tempo i plan rada u osnovnoj djelatnosti u RPOO-u, radu u skupinama s djecom:

U grupi ti se djeca priviknu na osobu s kojom počnemo. S 1. 9. postava, skupina, odgajatelji. I onda smo tako radili do polovice 11. mjeseca. Onda natječaj, pa mi dolazi druga osoba. Djeca su zbunjena. Jer ne možemo reći da svi mi radimo jednako, uvijek svaka [odgojiteljica] ima nešto svoje.

Iako zakonodavni okvir definira nediskriminatorni pristup pravima i obvezama na radnom mjestu bez obzira na vrstu ugovora o radu, osobe zaposlene na određeno vrijeme u dječjim vrtićima rjeđe sudjeluju u stručnim usavršavanjima (Matković 2020). Dodatno, sudionica zaposlena na određeno vrijeme naglasila je posljedice nemogućnosti sudjelovanja u stručnom usavršavanju na njezino daljnje napredovanje u status mentorice:

Imam već neke uvjete za mentora, [pitala sam ravnateljicu] hoće li me predložiti, prijaviti, čisto da znam planirati onda papirologiju i sve. Ne može, tek sam došla, nemam ugovor za stalno.

Preljevanje nesigurnosti zaposlenja na nesigurnost u privatnoj sferi, posebice na planiranje rješavanja stambenog pitanja i zasnivanja obitelji, vrlo je jasno iskazano kroz sljedeće iskustvo odgojiteljice:

Svatko od nas je bio na nekoj zamjeni ili nešto, svakom je visilo hoće li ostati do idućeg mjeseca ili neće. To su bile kolegice koje su u braku ili su planirale djecu ili bi voljele dići kredit za kuću, stan, auto, a nikad nemaš tu nekakvu sigurnost. Znam ljude koji su digli manji kredit da bi kupili auto i onda ostanu drugi mjesec bez posla. To se stalno događalo. Mislim da su ljudi previše u strahu i da se nitko uopće ne želi upustiti u tako nešto. Teško je planirati, a ja sam sama i koja još nemam djecu, a pitanje je hoću li imati djecu ili ne, hoću li imati posao ili ne?

Ustanovljena nesigurnost zaposlenja putem privremenih ugovora o radu, kao i zabilježena iskustva prekida radnih odnosa, negativnih utjecaja na radnu okolinu i kvalitetu rada te neizvjesnosti u drugim sferama života, navode na pitanja o "ožiljcima", pogotovo dugotrajne zaposlenosti u takvom tipu radnog odnosa u sustavu RPOO-a. Stoga u sljedećem poglavlju ispituje se postoji li izraženiji negativan učinak akumuliranog staža u ne-

sigurnim oblicima zaposlenosti, odnosno rada na određeno nego što je kod staža u standardnim oblicima zaposlenosti, tj. rada na neodređeno.

Utjecaj prekarnog staža na kvalitetu rada i blagostanje radnica

Ukupni staž na određeno u vrtićima pokazao se značajno povezanim s devet od deset pokazatelja kvalitete radnih uvjeta i blagostanja u smjeru lošije kvalitete radnih uvjeta i blagostanja, dok se ukupni staž na neodređeno pokazao značajno povezanim s pet od deset pokazatelja (Tablica 1), također u smjeru lošijih radnih uvjeta i blagostanja. Nadalje, usporedba učinaka staža na određeno i staža na neodređeno (treći stupac Tablice 1) za šest je od deset pokazatelja pokazala snažniji (negativni) utjecaj staža na određeno nego staža na neodređeno.

Tablica 1. Povezanost staža na određeno i staža na neodređeno vrijeme s kvalitetom radnih uvjeta i blagostanjem zaposlenih

		Ukupni staž na određeno	Ukupni staž na neodređeno	Usporedba koeficijenata staža na određeno i staža na neodređeno
Indikatori kvalitete uvjeta rada	Vještine i autonomija	-		
	Društveno okruženje	-		-
	Fizička okolina	-	-	-
	Intenzitet rada	+		+
	Kvaliteta radnog vremena	-	-	-
Indikatori blagostanja	Subjektivno blagostanje	-	-	
	Zadovoljstvo radnim uvjetima	-	-	
	Smislenost rada	-		-
	Održivost rada			
	Broj zdravstvenih problema	+	+	+

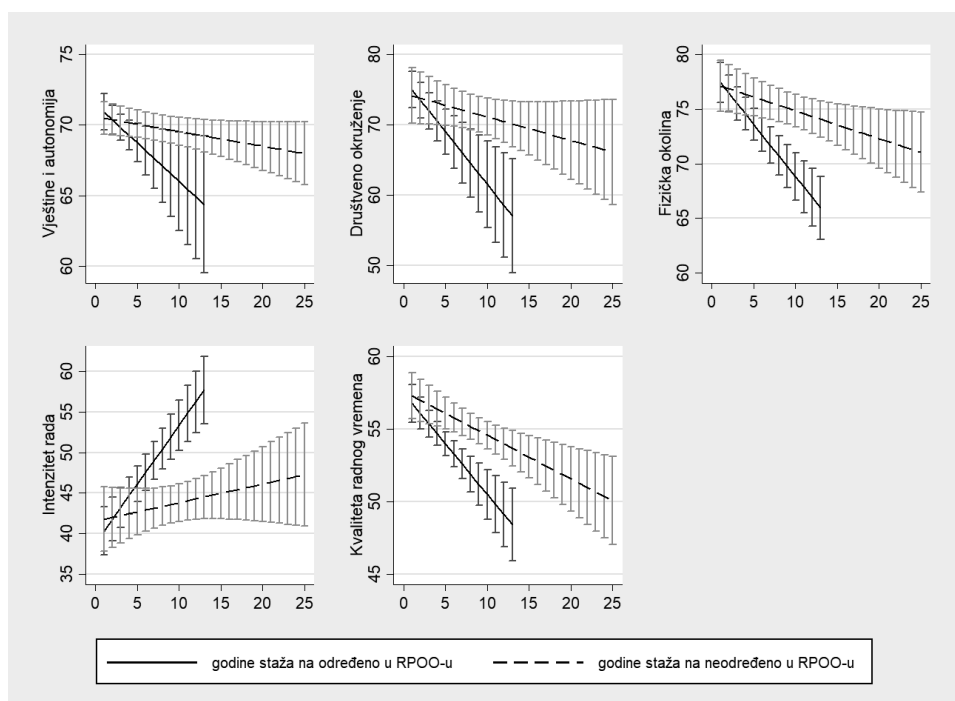
U prva dva stupca obilježeni su statistički značajni ($p < 0,05$) koeficijenti, a u trećem stupcu statistički značajne Waldove usporedbe ($p < 0,05$) regresijskih koeficijenata iz multivarijantnih regresijskih modela u Prilogu:

+... značajna pozitivna povezanost

-... značajna negativna povezanost

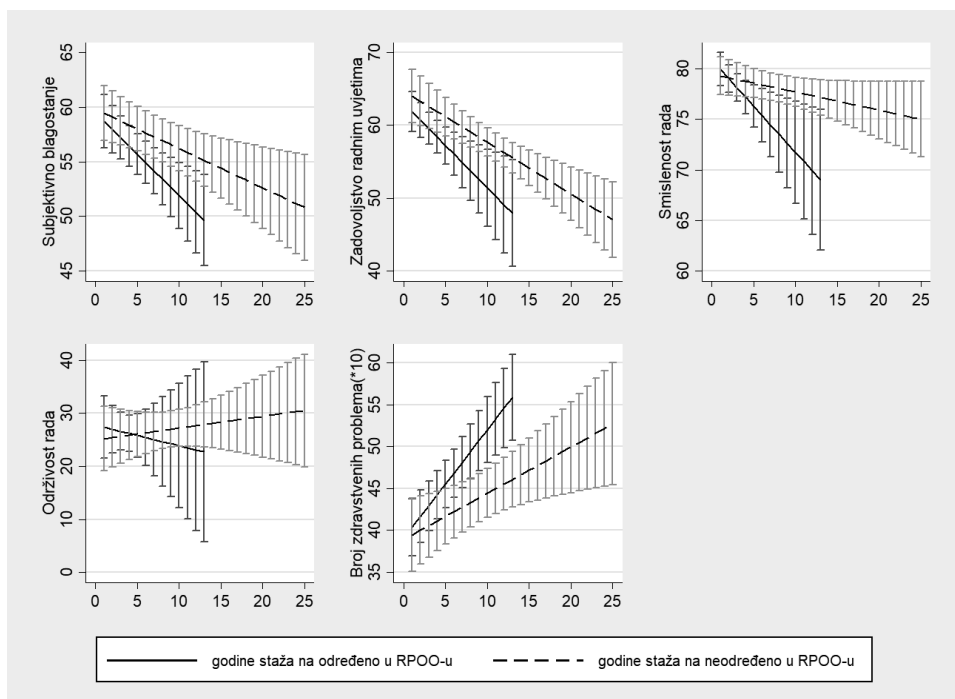
Općenito veći negativan utjecaj ukupnog staža na određeno vrijeme (snažniji i kod više pokazatelja) vidljiv je usporedbom Slika 1 i 2: pad blagostanja i kvalitete uvjeta rada postaje "strmiji" s povećanjem godina staža provedenog u radu na određeno nego kod godina staža na neodređeno vrijeme (u slučaju broja zdravstvenih problema i intenziteta rada, riječ je o porastu).

Slika 1. Pokazatelji kvalitete uvjeta rada prema ukupnom stažu na neodređeno vrijeme i ukupnom stažu na određeno vrijeme u sustavu RPOO-a s 95-postotnim intervalima pouzdanosti procjena

Procjene su prilagođene za razlike po tipu trenutnog ugovora i sastavu odgojne skupine. Nisu prikazana trajanja ukupnog staža na određeno vrijeme dulja od 13 godina zbog premalene frekvencije u uzorku. Za izradu prikaza korišten je modul coefplot (Jann 2014) za programski paket Stata (StataCorp 2015).

Slika 2. Pokazatelji blagostanja prema ukupnom stažu na neodređeno vrijeme i ukupnom stažu na određeno vrijeme u sustavu RPOO-a s 95-postotnim intervalima pouzdanosti procjena

Procjene su prilagođene za razlike po tipu trenutnog ugovora i sastavu odgojne skupine. Nisu prikazana trajanja ukupnog staža na određeno vrijeme dulja od 13 godina zbog premalenih frekvencija u uzorku. Za izradu prikaza korišten je modul coefplot (Jann 2014) za programski paket Stata (StataCorp 2015).

Zaključna razmatranja

Iz prikazanih nalaza istraživanja možemo zaključiti o postojanju periferije zaposlenih u sustavu RPOO-a te da se radni staž na perifernim pozicijama zaposlenosti u sustavu (staž rada na ugovore na određeno vrijeme) izrazito negativno odražava na kvalitetu rada i blagostanje zaposlenih. Referirajući se na prvo istraživačko pitanje, možemo zaključiti da u RPOO-u postoji izražena nesigurnost zaposlenja koja je snažno povezana s primjenama ugovora o radu na određeno vrijeme. Ti ugovori sklapaju se s istom osobom jedan za drugim kroz različite mehanizme što povećava razinu prekarnosti, odnosno produbljuje razlike između

jezgre i periferije zaposlenih. Periferija zaposlenih suočava se s prekidima rada uslijed kojih, osim što izostaju redovita primanja, izostaju i dodaci na plaću koji se zaposlenima isplaćuju tijekom ljetnog i zimskog razdoblja vezano uz godišnje odmore i blagdane (regres, božićnica i sl.). S obzirom na to da do prekida dolazi u razdobljima smanjenog radnog intenziteta, periferija zaposlenih u to vrijeme ne sudjeluje u radnim procesima. Iako zaposleni na određeno vrijeme prema ugovoru o radu imaju pravo na dodatke na plaću i na kolektivni godišnji odmor (u vrtićima gdje on postoji), oni ta prava često ne ostvaruju zbog prekida i sklapanja višestrukih ugovora na određeno koji su prepoznati kao mehanizam perpetuacije nesigurne zaposlenosti u RPOO-u. S druge strane, potreba za stručnim kadrom u dječjim vrtićima je stalna, unatoč oscilacijama u intenzitetu rada kroz godinu, pa stoga velik dio problema leži u zakonskoj regulativi koja sadrži nedovoljno razrađene mehanizme zaštite radnika zaposlenog na određeno vrijeme.

Rezultati istraživanja ukazuju na to da je negativan utjecaj ukupnog staža provedenog u nesigurnoj zaposlenosti u vrtićima na kvalitetu zaposlenosti i blagostanje radnika u pravilu snažniji u odnosu na efekte ukupnog staža na neodređeno vrijeme. Ukupan staž na određeno vrijeme bio je značajno povezan s devet od deset promatranih indikatora blagostanja i kvalitete radnih uvjeta u smjeru lošije kvalitete. S druge strane, i ukupan staž na neodređeno vrijeme bio je značajno povezan s polovicom promatranih indikatora: fizičkom okolinom, kvalitetom radnog vremena, subjektivnim blagostanjem, zadovoljstvom radnim uvjetima i brojem zdravstvenih problema. U usporedbi učinaka ukupnog staža u nesigurnoj zaposlenosti i ukupnog staža na neodređeno vrijeme negativan učinak staža u nesigurnoj zaposlenosti na šest od deset pokazatelja bio je snažniji.

Indikatori značajno povezani sa stažem u oba tipa radnog odnosa svjedoče o zahtjevnosti odgojiteljskog posla u aspektima zahtjeva radnog vremena i fizičke zahtjevnosti posla koje je s godinama staža sve teže podnijeti bez obzira na radnopravni status, što se šire reflektira na zdravstveno stanje, psihološko blagostanje i zadovoljstvo uvjetima rada. Međutim, akumulirani staž na određeno ipak je i prema nekima od tih indikatora imao snažniji negativan učinak u odnosu na staž na neodređeno: prema broju zdravstvenih problema, kvaliteti radnog vremena i fizičkoj okolini. Kad tome dodamo snažniji negativan učinak duljine staža u privremenim oblicima rada na percepciju društvenog okruže-

nja, smislenost rada i na (veći) intenzitet rada, dobivamo elemente za razmatranje mehanizama negativnih učinaka produženog perifernog položaja prekarnih radnika u RPOO-u na njihovo blagostanje i doživljaj kvalitete radnih uvjeta.

Veća povezanost iskazanog intenziteta rada s trajanjem statusa u nesigurnoj zaposlenosti nego s trajanjem sigurne zaposlenosti upućuje na razliku između jezgre i periferije u funkcionalno-organizacijskom smislu. Povećano sudjelovanje radnica na određeno vrijeme u razdobljima povećanog radnog opterećenja, odnosno raskidanje ugovora o radu u vrijeme smanjenog intenziteta posla i u razdobljima kolektivnih godišnjih odmora, o čemu je kao o ustaljenoj praksi govorilo više sugovornica u intervjuima, mogao bi biti jedan od mehanizama snažnijih kumuliranih učinaka staža u nesigurnom statusu na iskazani intenzitet rada. Tomu treba dodati i moguće postojanje razlika u svakodnevnoj podjeli zadataka između centra i periferije zaposlenih koje nismo zahvatili istraživanjem.

Osim funkcionalno-organizacijskih razlika između jezgre i periferije, brže “srozavanje” percepcije društvenog okruženja (u koju spada i percepcija podrške kolega i nadređenih) s većim brojem godina u nesigurnom statusu zaposlenja upućuje i na druge barijere između “stalnih” i “privremenih”. O razlikama unutar kolektiva na osi jezgra-periferija, koje generiraju osjećaj slabije integracije i nepripadanja kolektivu onih na periferiji, govore i učestali odgovori odgojiteljica (zaposlenih na neodređeno) kako rad u dječjim vrtićima pruža sigurnost zaposlenja, pri čemu se one ne referiraju na značajan broj zamjena u svojim radnim kolektivima. Nakon što su upitane za fluktuaciju u sustavu, odgojiteljice zaposlene na neodređeno vrijeme nerijetko ističu velik broj osoba koje u dječji vrtić dolaze privremeno. Opisani odgovori idu u prilog tezi o poteškoćama integracije zamjena i ostalih privremeno zaposlenih odgojiteljica u radni kolektiv i njihovoj percepciji društvenog okruženja kao lošijeg.

Iako već sama politika zapošljavanja u smjeru perpetuiranja ugovora na određeno svjedoči o različitom odnosu nadređenih ovisno o statusu zaposlenosti, pojedini iskazi u intervjuima upućuju na razlike i u drugim aspektima uvjeta rada kao što je omogućavanje usavršavanja. Neke od sugovornica požalile su se da im je usavršavanje bilo onemogućeno isključivo zbog vrste ugovora o radu koji imaju.

Istraživanje prekarnosti u sustavu RPOO-a dodatno je zanimljivo zbog raširenog uvjerenja o sigurnosti poslova u javnom sektoru, u koji

dječji vrtići najvećim dijelom spadaju. Rezultati istraživanja u velikoj mjeri pobijaju spomenuto uvjerenje s obzirom na udio nestandardnog rada kao i s obzirom na razinu prekarnosti koja karakterizira velik dio zapošljavanja na određeno vrijeme. Pritom je trajanje prekarnosti predmet od šireg značaja u odnosu na dokumentiranje oblika rada u pojedinim sektorima, značaja koji zasad prelazi zastupljenost tog predmeta u domaćoj, ali i u stranoj literaturi. Kao što smo pokazali u ovom članku, produženi status u nesigurnoj zaposlenosti ima negativan utjecaj na blagostanje zaposlenih i na kvalitetu uvjeta rada, značajno izraženiji u odnosu na “trošenje” s godinama provedenim u standardnoj zaposlenosti. Učinci trajanja statusa u nesigurnoj zaposlenosti kao i mehanizmi tih učinaka stoga su važan predmet budućih istraživanja u različitim sektorima i u populaciji zaposlenih općenito.

Literatura

- Aronsson, Gunnar. 2000. “Sick but Yet at Work. An Empirical Study of Sickness Presenteeism”. *Journal of Epidemiology & Community Health* 54/7: 502–509.
- Aronsson, Gunnar, Klas Gustafsson i Margareta Dallner. 2002. “Work Environment and Health in Different Types of Temporary Jobs”. *European Journal of Work and Organizational Psychology* 11/2: 151–175.
- Benach, Joan, Alejandra Vives, Marcelo Amable, Christophe Vanroelen, Gemma Tarafa i Carles Muntaner. 2014. “Precarious Employment. Understanding an Emerging Social Determinant of Health”. *Annual Review of Public Health* 35/1: 229–253.
- Burchell, Brendan. 2011. “A Temporal Comparison of the Effects of Unemployment and Job Insecurity on Wellbeing”. *Sociological Research Online* 16/1: 66–78.
- Butković, Hrvoje, Višnja Samardžija, Ivana Skazlić i Ivana Čavar. 2018. *Nestandardni rad u Hrvatskoj. Izazovi i perspektive u odabranim sektorima*. Zagreb: Institut za razvoj i međunarodne odnose.
- Dobrow Riza, Shoshana, Yoav Ganzach i Yihao Liu. 2018. “Time and Job Satisfaction. A Longitudinal Study of the Differential Roles of Age and Tenure”. *Journal of Management* 44/7: 2558–2579.
- Clarke, Marlea, Wayne Lewchuk, Alice de Wolff i Andy King. 2007. “‘This Just Isn’t Sustainable’: Precarious Employment, Stress and Workers’ Health”. *International Journal of Law and Psychiatry* 30/4: 311–326.
- Družić Ljubotina, Olja i Ljiljana Friščić. 2014. “Profesionalni stres kod socijalnih radnika. Izvori stresa i sagorijevanje na poslu”. *Ljetopis socijalnog rada* 21/1: 5–32.
- Državni pedagoški standard predškolskog odgoja i naobrazbe. *Narodne novine*. NN 63/2008.

- Eurofound. 2017a. *European Quality of Life Survey 2016. Quality of Life, Quality of Public Services, and Quality of Society*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurofound. 2017b. *Sixth European Working Conditions Survey. Overview Report (2017 update)*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Dostupno na: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1634en.pdf.
- Gash, Vanessa, Antje Mertens i Laura Romeu Gordo. 2007. "Are Fixed-Term Jobs Bad For Your Health? A Comparison Of West-Germany And Spain". *European Societies* 9/3: 429–458.
- Hrvatski zavod za zapošljavanje. 2015. *Anketa poslodavaca 2015*. Zagreb: Hrvatski zavod za zapošljavanje. Dostupno na: https://www.hzz.hr/User-Docs/Images/Anketa_poslodavaca_2015_HZZ.pdf.
- Hrvatski zavod za zapošljavanje. 2019. *Anketa poslodavaca 2019*. Zagreb: Hrvatski zavod za zapošljavanje. Dostupno na: https://www.hzz.hr/content/stats/0220/HZZ_Anekta-poslodavaca_2019.pdf.
- International Labour Organisation. 2016. *Non-Standard Employment Around The World*. Ženeva: International Labour Office. Dostupno na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_534326.pdf.
- Ivšić, Iva i Katarina Jaklin, ur. 2020. *Raditi u dječjim vrtićima. Rezultati istraživanja uvjeta rada u ranom i predškolskom odgoju i obrazovanju*. Zagreb: Sindikat obrazovanja, medija i kulture Hrvatske.
- Jaklin, Katarina i Marko Lucić. 2020. "Dimenzije kvalitete zaposlenja u dječjim vrtićima i javnom sektoru Hrvatske". U *Raditi u dječjim vrtićima. Rezultati istraživanja uvjeta rada u ranom i predškolskom odgoju i obrazovanju*. Iva Ivšić i Katarina Jaklin, ur. Zagreb: Sindikat obrazovanja, medija i kulture Hrvatske.
- Jann, Ben. 2014. "Plotting Regression Coefficients and Other Estimates". *The Stata Journal* 14/4: 708–737.
- Kalleberg, Arne L. 2003. "Flexible Firms and Labor Market Segmentation". *Work and Occupations* 30/2: 154–175.
- Koludrović, Morana, Tonča Jukić i Ina Reić Ercegovac. 2009. "Sagorijevanje na poslu kod učitelja razredne i predmetne nastave te srednjoškolskih nastavnika". *Život i škola. Časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja* 55/22: 235–249.
- Lucić, Marko. 2020. "Blagostanje zaposlenih u sustavu ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja". U *Raditi u dječjim vrtićima. Rezultati istraživanja uvjeta rada u ranom i predškolskom odgoju i obrazovanju*. Iva Ivšić i Katarina Jaklin, ur. Zagreb: Sindikat obrazovanja, medija i kulture Hrvatske.
- Matković, Teo i Jelena Ostojić. 2019. "Tko što radi sada? Dob i rod kao odrednice položaja na tržištu rada u Hrvatskoj 2007.–2018.". U *Socijalno-demografska reprodukcija Hrvatske*. Vlado Puljiz, ur. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
- Matković, Teo. 2013. "Flexicurity Through Normalization? Changes in Scope, Composition, and Conditions in Temporary Employment in Croatia". U *Non-standard Employment in Europe. Paradigms, Prevalence and Policy Responses*. Max Koch i Martin Fritz, ur. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Matković, Teo. 2020. "Pristup stručnom usavršavanju u ranom i predškolskom odgoju i obrazovanju". U *Raditi u dječjim vrtićima. Rezultati istraživanja uvjeta rada u ranom i predškolskom odgoju i obrazovanju*. Iva Ivšić i Katarina Jaklin, ur. Zagreb: Sindikat obrazovanja, medija i kulture Hrvatske.
- Matković, Teo i Iva Ivšić. 2020. "Uvjeti rada u RPOO iz perspektive pedagoškog standarda". U *Raditi u dječjim vrtićima. Rezultati istraživanja uvjeta rada u ranom i predškolskom odgoju i obrazovanju*. Iva Ivšić i Katarina Jaklin, ur. Zagreb: Sindikat obrazovanja, medija i kulture Hrvatske.
- Ostojić, Jelena. 2020. "Nesigurnost zaposlenja i karijerni obrasci u dječjim vrtićima". U *Raditi u dječjim vrtićima. Rezultati istraživanja uvjeta rada u ranom i predškolskom odgoju i obrazovanju*. Iva Ivšić i Katarina Jaklin, ur. Zagreb: Sindikat obrazovanja, medija i kulture Hrvatske.
- Ronen, Simcha. 1978. "Job Satisfaction and the Neglected Variable of Job Seniority". *Human Relations* 31/4: 297–308.
- Rubery, Jill, Damian Grimshaw, Arjan Keizer i Mathew Johnson. 2018. "Challenges and Contradictions in the 'Normalising' of Precarious Work". *Work, Employment and Society* 32/3: 509–527.
- Samaluk, Barbara. 2020. "Precarious Education-to-Work Transitions. Entering Welfare Professions under a Workfarist Regime". *Work, Employment and Society* [prvo online izdanje].
- Savez samostalnih sindikata Hrvatske. 2018. *Rad po mjeri čovjeka*. Zagreb: Savez samostalnih sindikata Hrvatske i Friedrich Ebert Stiftung Zagreb. Dostupno na: http://www.sssh.hr/upload_data/site_files/rad-po-mjeri_brosura.pdf.
- Slišković, Ana, Irena Burić i Ivana Knežević. 2016. "Zadovoljstvo poslom i sagorijevanje na poslu kod učitelja. Važnost podrške ravnatelja i radne motivacije". *Društvena istraživanja* 25/3: 371–392.
- StataCorp. 2015. *Stata Statistical Software. Release 14*. College Station, Texas: StataCorp LP.
- Waenerlund, Anna-Karin, Per E. Gustafsson, Pekka Virtanen i Anne Hammarström. 2011. "Is the Core-periphery Labour Market Structure Related to Perceived Health? Findings of the Northern Swedish Cohort". *BMC Public Health* 11/1.
- Tomić, Iva. 2020. "Employment Protection Reforms in the Recession. How Have They Transformed the Labour Market in Croatia?". *Public Sector Economics* 44/1: 3–39.
- Uchida, Minami, Michael Cavanagh i Rod Lane. 2020. "Analysing the Experiences of Casual Relief Teachers in Australian Primary Schools Using Practice Architecture Theory". *British Educational Research Journal* [prvo online izdanje].
- Warr, Peter. 1992. "Age and Occupational Well-being". *Psychology and Aging* 7/1: 37–45.
- Watts, Jenny i Noelle Robertson. 2011. "Burnout in University Teaching Staff. A Systematic Literature Review". *Educational Research* 53/1: 33–50.
- Zakon o radu. *Narodne novine* 93/14, 127/17, 98/19.
- Živković, Predrag. 2015. "Prekaritet i nastavnici na određeno vreme. Pogled sa zapadne strane". *Teme* 39/3: 801–821.

	Vještine i autonomija	Društveno okruženje	Fizička okolina	Intenzitet rada	Kvaliteta radnog vremena	Subjektivno blagostanje (WHO-5)	Zadovoljstvo radnim uvjetima	Smislenost rada	Održivost rada	Broj zdravstvenih problema (*10)
Tip trenutnog ugovora (ref. Ugovor na neodređeno vrijeme)										
Određeno u trajanju	-2,10 (1,868)	-5,08 (4,239)	-0,59 (1,742)	-0,23 (3,396)	-1,39 (1,641)	-1,64 (2,789)	-0,89 (3,650)	-1,70 (1,645)	3,90 (6,830)	-0,81 (4,225)
Zamjena do povratka	-0,62 (1,224)	-6,86* (3,345)	-0,34 (1,836)	3,42 (3,543)	-2,81* (1,157)	-1,67 (2,757)	1,23 (3,404)	-3,15 (1,907)	-7,71 (6,246)	7,92* (3,551)
Stož na određeno	-0,55* (0,235)	-1,50*** (0,352)	-0,96*** (0,147)	1,45*** (0,232)	-0,70*** (0,142)	-0,76** (0,224)	-1,16*** (0,359)	-0,92** (0,326)	-0,39 (0,891)	1,29*** (0,261)
Stož na neodređeno	-0,10 (0,057)	-0,33 (0,210)	-0,25* (0,108)	0,23 (0,191)	-0,30** (0,088)	-0,36** (0,125)	-0,71*** (0,166)	-0,18 (0,100)	0,22 (0,315)	0,55* (0,209)
Tip skupine prema Pedagoškom standardu (ref. Vrtić i bez informacije o skupini)										
Miješana skupina jasičke i vrtićke dobi (izvan standarda)	-4,92** (1,696)	-6,89 (4,547)	-4,39 (2,362)	4,13 (4,584)	-1,06 (1,607)	-7,64* (3,064)	-13,52*** (3,872)	-6,66** (2,370)	-1,95 (6,787)	9,00* (4,484)
Jaslice	-0,75 (1,472)	0,01 (2,856)	-6,84*** (1,193)	4,34 (3,149)	0,67 (1,226)	-0,3 (2,329)	-0,28 (2,539)	0,57 (1,535)	-1,87 (4,231)	2,91 (2,843)
Najviši stupanj poteškoća djece u skupini (ref. Bez djece s poteškoćama)										
Lakše poteškoće	-0,69 (0,922)	-0,42 (2,169)	-2,60* (0,987)	5,38** (1,985)	0,66 (1,112)	-1,42 (2,102)	-3,11 (2,912)	-0,87 (1,784)	1,14 (4,265)	1,32 (1,989)
Teže poteškoće	-1,22 (1,363)	-7,20* (2,997)	-8,07*** (1,435)	14,13*** (2,724)	-0,27 (1,463)	0,26 (3,756)	0,22 (4,580)	-0,76 (2,106)	-0,98 (5,018)	3,94 (3,949)
Prisutnost asistenta/ice djetetu s poteškoćama u razvoju u skupini	1,45 (1,411)	4,16 (5,088)	6,33* (2,816)	-12,99** (3,787)	4,39** (1,429)	3,01 (4,125)	1,71 (4,396)	4,15 (3,289)	-5,13 (6,968)	-5,39 (4,929)
Prisutnost trećeg odgojitelja/ice u skupini	1,29 (1,682)	3,9 (2,270)	1,00 (1,419)	-3,84 (2,488)	-3,56** (1,196)	2,07 (2,658)	4,53 (2,715)	4,89** (1,680)	11,62* (4,762)	-1,24 (2,706)
Dobno miješana odgojna skupina (ref. Nije miješana i bez informacije o skupini)										
Miješana - susjedne dobi	-1,56	0,96	-1,41	2,93	0,95	-1,82	-7,34*	-3,0	-7,71	1,28

	(1,309)	(3,106)	(2,123)	(3,237)	(1,388)	(2,371)	(2,979)	(1,972)	(5,537)	(3,433)
Miješana – 3 i više doli	2,83*	1,21	0,09	1,6	2,56	3,89	-0,43	2,22	-10,64	1,66
	(1,123)	(2,936)	(1,967)	(3,188)	(1,368)	(2,526)	(3,464)	(1,863)	(5,499)	(3,610)
Odstupanje veličine upisane odgojne skupine od pedagoškog standarda (ref. unutar standarda)										
Skupina za 1-3 djece veća od standarda	-0,82	-1,46	-0,04	-0,77	-0,61	-6,55**	-6,51	-4,84**	-2,86	8,33*
	(1,149)	(3,618)	(2,030)	(3,526)	(1,696)	(2,378)	(3,461)	(1,788)	(6,433)	(3,788)
Skupina za 3-6 djece veća od standarda	-1,84	-1,93	0,19	0,27	-1,34	-3,99	-8,19*	-6,66**	-12,88*	6,23
	(1,565)	(3,170)	(2,486)	(4,094)	(1,823)	(2,885)	(4,032)	(2,506)	(6,286)	(4,794)
Skupina za 7 ili više djece veća od standarda	1,00	-8,55	-1,84	3,25	-1,17	-8,23*	-8,86	-4,69	-16,85*	11,75*
	(1,707)	(4,362)	(2,710)	(4,491)	(1,769)	(3,474)	(4,588)	(2,687)	(6,470)	(5,034)
Bez informacije o skupini	-8,51**	2,89	-4,60	-0,73	-0,35	2,12	-3,57	-3,24	12,71	8,63
	(2,521)	(9,278)	(3,486)	(6,714)	(2,701)	(4,284)	(6,281)	(4,068)	(14,060)	(7,108)
Konstanta	72,88***	82,77***	84,41***	31,14***	59,42***	65,12***	75,76***	85,50***	37,98***	25,80***
	(1,880)	(4,516)	(3,862)	(6,660)	(2,197)	(4,280)	(5,352)	(2,921)	(9,626)	(6,669)
N	957	956	955	939	957	953	940	936	924	955
Koeficijent determinacije	0,07	0,05	0,14	0,11	0,09	0,06	0,10	0,08	0,06	0,08

Prilog – Tablica A1. Regresijski modeli pokazatelja kvalitete radnih uvjeta i blagostanja zaposlenih (izvor rezultata u odjeljku 3.2)

*** p < 0,001, ** p < 0,01, * p < 0,05; Sve zavisne varijable imaju teorijski raspon od 0 do 100.

Migracije, rod i afektivni rad

Briga o sebi u (post)humanitarnom sektoru: prijepori i prakse rada u izbjegličkom režimu u Hrvatskoj

Između međunarodnih i vernakularnih humanitarizama

Ambivalentna, pa i višeznačna tumačenja humanitarizma postala su uobičajena u društveno-humanističkoj literaturi.¹ U prilog tomu da je došlo do “konceptualne konfuzije” (Calhoun 2008: 75) govori i određenje humanitarizma kao “ideologije, pokreta, profesije i suosjećajnog nastojanja da se pruži pomoć i zaštita populacijama izloženima riziku” (Donini 2008: 30). Budući da je pod utjecajem neoliberalizma humanitarni rad usvojio značajke svojstvene radu u profitnim sektorima, mnogi autori bave se proučavanjem praksi i kontroverzi u novonastaloj industriji humanitarne pomoći (v. npr. Donini 2008; Duffield 2012; Weiss 2013). Pritom adresiraju probleme poput komercijalizacije pomoći (Hoopgood 2008), paternalističke pozicije zapadnih agencija u poslijeratnim i tranzicijskim okruženjima (Pandolfi 2008) ili pak raspravljaju o novijem području humanitarne diplomacije (De Lauri 2018). Usprkos tomu bilo bi preuzetno tvrditi da su sve humanitarne akcije i dobrotvorne organizacije dio međunarodnog humanitarnog biznisa² (v. Brković 2017). Tzv. “europska izbjeglička kriza” potaknula je angažman oko prikupljanja i distribucije pomoći te pokretanje manjih građanskih, humanitarnih inicijativa i osnivanje nevladinih organizacija (NVO) koje u pravilu djeluju na “margini uspostavljenog humanitarnog sustava”

¹ Ovaj rad financirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (IP-2016-06-7388).

² Primjerice, na prostoru bivše Jugoslavije česta je pojava vernakularnih humanitarnih akcija pomoću kojih građani skupljaju donacije za liječenje u inozemstvu (v. Brković 2014).

(Fechter i Schwittay 2019: 1772). Ta je situacija poljuljala dualnost modernog humanitarizma u kojem humanitarci iz bogatih država odlaze na misije u siromašne države neposredno pogođene humanitarnim krizama (Fradejas-Garcia 2019; Fechter i Schwittay 2019) i tako preusmjerila fokus znanstvenih istraživanja s međunarodnih na “vernakularne humanitarizme” – prakse pomoći koje se ne uklapaju u rad organizacija i agencija kao što su UNHCR, Liječnici bez granica, Crveni križ i njihovi lokalni partneri (Brković 2017). To je u konačnici pripomoglo rastakanju dominantnog imaginarija o humanitarnom sektoru kao o zapadnjačkom i visoko profesionaliziranom sustavu humanitarne pomoći.

Osim lokalnih inicijativa i nevladinih organizacija na masovni izbjeglički tranzit balkanskim koridorom³ reagirale su i međunarodne agencije, od kojih su neke već imale uspostavljenu infrastrukturu i urede u državama na ruti, što im je olakšalo osmišljavanje programa i zapošljavanje radne snage. Usto, agencije poput UNHCR-a i UNICEF-a angažirale su lokalne nevladine organizacije kao provedbene partnere što je, zbog financijske ovisnosti, tim udrugama ograničavalo prostor djelovanja. Premda je fokus na udrugama civilnoga društva i vernakularnim praksama važan za razumijevanje humanitarizma, činjenica da se ipak dio tih organizacija financira sredstvima međunarodnih agencija, Europske unije ili uz pomoć srodnih pomagačko-razvojnih fondova, kao i pretpostavka da se status i prakse udruga imaju tendenciju mijenjati i redefinirati u skladu s izvorima financiranja ili zbog promjene vodstva i strukture zaposlenika, otvorile su prostor istraživanju oblika pomoći koji nastaju u jukstapozicijama rada međunarodnih agencija i lokalnih udruga ili primjerice u preklapanjima između pokreta koji se primarno solidariziraju s migrantima/izbjeglicama/traziteljima međunarodne zaštite i tradicionalno apolitičnih humanitarnih inicijativa (usp. Rozakou 2017).

Situacija postaje zanimljivijom uzme li se u obzir da je Hrvatska nedavno bila subjektom međunarodne pomoći koja je podupirala programe za izbjeglice s prostora bivše Jugoslavije te uspostavu i razvoj

³ Balkanski koridor naziv je za organizirani tranzit izbjeglica od Grčke pa sve do prihvatnih centara u Njemačkoj koji je nastao u listopadu 2015. godine, uslijed masovnijeg dolaska migranata u Europu u ljeto i jesen iste godine (Kasperek 2016, <http://nearfuturesonline.org/routes-corridors-and-spaces-of-exception-governing-migration-and-europe/>).

lokalnoga civilnog društva u poslijeratnom i tranzicijskom kontekstu (v. Stubbs 2001). U suvremenom, takozvanom posttranzicijskom kontekstu funkcioniranje tog izbjegličkog koridora potenciralo je angažman postojećih nevladinih i međunarodnih organizacija, pokrenulo osnivanje novih građanskih humanitarnih inicijativa i pripomoglo afirmaciji neprofitnih organizacija koje su i prije toga bile aktivne u pružanju pomoći izbjeglicama/tražiteljima međunarodne zaštite/migrantima u Hrvatskoj.⁴ Takav razvoj događaja mnogima je omogućio dolazak do plaćenoga posla (Pozniak 2019). Unatoč smanjenom obujmu zapošljavanja u humanitarnim organizacijama i nevladinim udrugama koje se bave promocijom ljudskih prava, kao i pokretanje projekata podrške i zaštite za ljude u pokretu nastavili su se i nakon zaustavljanja tranzita i zatvaranja Zimskog prihvatno-tranzitnog centra za migrante u Slavonskom Brodu,⁵ kampa koji je sam generirao gomilu novih, premda prekarnih radnih mjesta (usp. Pozniak 2019).

Imajući na umu slojevitost praksi i značenja zagovaračko-humanitarnog okruženja u Hrvatskoj, u sklopu kojeg nevladine organizacije nastoje skrbiti o izbjeglicama/migrantima/tražiteljima međunarodne zaštite, u ovom tekstu proučavam motivacije, iskustva i prakse rada

⁴ Na primjer, 2015. godine nastaje Inicijativa Dobrodošli!, platforma koja okuplja nevladine udruge i volontere, a koordinira je Centar za mirovne studije (CMS). Godine 2015. pokrenuta je i međunarodna volonterska inicijativa *Are You Syrious?* (AYS) te se u Hrvatskoj registrirala kao organizacija civilnoga društva krajem iste godine. Jedan od sugovornika skrenuo mi je pozornost na to da je situacija iz 2015. i 2016. godine pridonijela profiliranju Hrvatskog Crvenog križa (HCK) u glavnog humanitarnog aktera u području izbjeglištva i migracija, ali i šire. Prema izjavi bivšeg voditelja Isusovačke službe za izbjeglice (JRS) ta je organizacija u ljeto 2014. godine imala "tek dvoje zaposlenih, jednu osobu na puno radno vrijeme i jednu na pola radnog vremena, te su organizirane neke aktivnosti u Prihvatilištu za tražitelje azila. Šest godina poslije udruga se potpuno promijenila po pitanju kvalitete i kvantitete. Samo u Hrvatskoj imamo više od 80 volontera, a otvorili smo urede u BiH, Srbiji i Kosovu tako da na cijelom tom području imamo 45 zaposlenih osoba" (<https://www.index.hr/vijesti/clanak/tvrtko-barun-vise-nece-voditi-isusovacku-sluzbu-za-izbjeglice/2188513.aspx> (pristup 7. 10. 2020.)).

⁵ Tijekom masovnog izbjegličkog tranzita, 3. studenog 2015. godine stavljen je u funkciju kamp u Slavonskom Brodu kroz koji je, do njegova zatvaranja u travnju 2016. godine, prošlo više od 350 000 ljudi (Hameršak i Pleše 2017b: 24). Kao što sugerira i sam naziv Zimski prihvatno-tranzitni centar, njegova funkcija nije bila da dugotrajno smjesti izbjeglice, nego da ih registrira i omogući opskrbu humanitarnom pomoći u procesu kontroliranoga tranzita prema drugim zemljama Europske unije, odnosno do sljedeće postaje na granici sa Slovenijom. Za više informacija o načinu na koji je funkcionirao taj kamp, ali i cijela hrvatska dionica tadašnjeg izbjegličkog koridora, vidi zbornik *Kamp, koridor, granica: studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu* (Bužinkić i Hameršak 2017).

njegovih aktera, humanitaraca i aktivista posvećujući posebnu pozornost načinima na koje usvajaju i prakticiraju trendove koje promiče međunarodna industrija humanitarne pomoći ili se pak odupiru tim trendovima (usp. Pozniak 2020). Pritom se oslanjam na tvrdnju da humanitarizam reflektira “dualno etimološko i genealoško nasljeđe racionalnosti i afektivnosti” (Fassin 2013: 38) te razmatram aspekte rada humanitaraca u kojima se ogleda taj ambivalentan odnos. U intervjuima⁶ sam uvidjela da postoje dvije struje interpretacije o iskustvima rada u humanitarnim organizacijama. Prva se odnosi na kazivanja zaposlenika i volontera lokalnih nevladinih organizacija o izgaranju, potresenosti i zanemarivanju sebe u sklopu pomagačkog angažmana, a nakon čega slijedi proces osvještavanja važnosti prakticiranja neke vrste samozaštite u svakodnevnom radu. Drugi tip interpretacije odnosi se na kazivanje bivšeg zaposlenika međunarodne agencije i promišljanje pojma brige o sebi kao potencijalnog mehanizma kontrole u formalnom okruženju humanitarnog sektora. Kako bih protumačila naizgled proturječna iskustva humanitarnog rada, teorijska uporišta, osim u studijama humanitarizma, pronalazim u konceptualizaciji rada u postfordističkoj ekonomiji, poglavito u pojmu afektivnog rada. Prvo ću skrenuti pažnju na neistraženo područje rada u lokalnim i nacionalnim humanitarnim organizacijama i udrugama civilnoga društva te se osvrnuti na razvoj figure profesionalnog humanitarca, a zatim ću prikazati prakse afektivnog rada mojih sugovornica i sugovornika te na koncu problematizirati njihovo očitovanje uz pomoć koncepta brige o sebi.

O prijeporima u industriji humanitarne pomoći

Nakon događaja povezanih s tranzitom izbjeglica 2015. i 2016. godine naglo je porastao broj znanstveno-istraživačkih projekata koji se bave

⁶ U sklopu istraživanja provedeno je 18 polustrukturiranih intervjua sa zaposlenicima, volonterima i aktivistima nevladinih i međuvladinih organizacija. Neki među njima bili su angažirani samo tijekom događaja 2015. i 2016. godine, drugi su nastavili raditi u humanitarnim organizacijama i nakon toga, a među onima koji su se zaposlili kasnije većina još uvijek radi i/ili volontira na programima pomoći i podrške za izbjeglice i migrante. Osim intervjua temelj razvoja interesa za tumačenje pojma rada u humanitarnim organizacijama i moje je osobno iskustvo. Naime, moja istraživačka pozicija uključuje insajderski uvid (usp. Stubbs 2012) koji je rezultat višegodišnjeg plaćenog i neplaćenog angažmana u sektoru civilnoga društva i humanitarnih organizacija.

azilom, migracijama i srodnim temama. Prema riječima Heath Cabot, studije o “izbjegličkoj krizi” tek su jedna u nizu antropoloških intervencija koje usprkos obećanjima reproduciraju dobro poznatu logiku marginalizacije te tako sudjeluju u stvaranju i funkcioniranju “europskog izbjegličkog režima” (2019: 262). Nije novost da održavanje istraživačkoga fokusa na patećem strancu “pridonosi razdvajanju davatelja i primatelja pomoći u zasebne kategorije” (Fechter 2012: 1487). Pritom se pažnja koja se pridaje humanitarcima odnosi, gotovo isključivo, na usko shvaćanje njihova rada kao pomaganja i pružanja skrbi drugima (ibid.), što pridonosi izostanku sveobuhvatnog istraživanja o ulozi, motivacijama i iskustvima humanitarnih radnica i radnika (Donini 2008; Fechter i Hindman 2011; Malkki 2015). Postoji tek pretpostavka da radnu snagu humanitarnog sektora čine “posrnuli revolucionari” i aktivisti, članovi vjerskih skupina i djeca iz misionarskih obitelji, bivše vojno osoblje, nekadašnji akademski radnici i istraživači te brojni humanitarci koji su se u ovoj priči našli pukim slučajem (Donini 2008: 40).

Etnografska istraživanja koja proučavaju iskustva, ambicije i prakse humanitarnih radnica i radnika (Redfield 2012; Fechter 2012, 2016; Malkki 2015) uglavnom se bave međunarodnim profesionalcima, mahom angažiranim na vodećim pozicijama, te puno manje interesa posvećuju djelatnicima iz lokalnih sredina najčešće zaposlenima na nižim pozicijama (Pascucci 2019) usprkos procjeni prema kojoj oni čine devedeset posto sveukupne radne snage humanitarne industrije (Egeland et al. u Duffield 2012: 476). Ta se procjena odnosi na izravna zaposlenja u međunarodnim organizacijama, ali ne i na zaposlenike koji se financiraju posredno, programima i fondacijama tih istih agencija i međunarodnih donatorskih konglomerata. Raspravlja li se o podređenom položaju lokalnih djelatnika – koji nerijetko preuzimaju koordinaciju nad terenskim aktivnostima i/ili osiguravaju pristup teže dostupnim područjima i tako se izlažu većim rizicima nego strano osoblje, a pritom rade na prekarnim ugovorima i za znatno niže plaće – u obzir se većinom uzimaju tek oni koji su privremeno zaposleni u međunarodnim organizacijama u zemljama globalnoga juga te u tranzicijskim i poslijeratnim okruženjima (v. Redfield 2012; Baker 2014; Pascucci 2019). Evidentno je da je fokus na međunarodnom humanitarizmu zapostavio istraživanja o afinitetima i modelima rada humanitarca i aktivista na lokalnim i nacio-

nalnim razinama, osobito onih u posttranzicijskim i postsocijalističkim okruženjima na tzv. balkanskoj migracijskoj ruti.

Prije nego što predstavim iskustva svojih sugovornika i, u većoj mjeri, sugovornica, skrenut ću pozornost na razvoj imperativa (međunarodnog) profesionalnog humanitarca. Posebice ću istaknuti prijepore koji su se oko te figure intenzivirali paralelno s razvojem industrije humanitarne pomoći, a koji se manifestiraju i u kontekstu humanitarnog sektora u Hrvatskoj. Radi se o napetostima između skrbničke strane humanitarnog rada i očekivanja od neplaćenog "dobrotvornog" rada koje radnici postavljaju sami sebi, no koja im postavljaju i drugi, te težnji sektora prema sve većoj racionalnosti, institucionalizaciji i specijalizaciji (Hindman i Fechter 2011: 7). Naime, svojim tehnikama koje su usmjerene na standardizaciju rada i transparentnije procedure zapošljavanja profesionalna humanitarna industrija reducirala je prisustvo dotad prevladavajuće figure avanturističkog, herojskog, ali i arogantnog humanitarca, i počela promovirati "tehnički kompetentnog, ali kulturološki neosjetljivog profesionalca i menadžera" (Donini 2008: 40). Istraživanje o humanitarizmu kao novoj profesiji pokazalo je da su najtraženije vještine među humanitarcima sposobnost tzv. *multitaskinga*, dobre pregovaračke osobine, medijacija i jačanje timskih kapaciteta, a ističe se i važnost odgovornosti (za vlastite postupke, korisnike pomoći i resurse organizacije), otpornosti, prilagodljivosti i komunikacijskih vještina (Walker et al. 2010: 2227). Transformacija avanturista, misionara i entuzijasta u snalažljivog, prilagodljivog i discipliniranog profesionalca koji učinkovito upravlja stresnim i kriznim situacijama i odlikuje se sjajnim komunikacijskim vještinama⁷ zrcali sveprožimajući menadžerski diskurs (Boltanski i Chiapello 2018: 57-102) koji dominira kasnokapitalističkom transformacijom rada. Općenito, ideja o menadžerizmu kao alatu za poboljšanje funkcioniranja sustava međunarodne humanitarne pomoći imala je snažan utjecaj na razvoj humanitarnog sektora od 1990-ih naovamo (Gulrajani 2011: 3). Pored toga, sve snažnija komodifikacija humanitarne pomoći uzrokuje širenje odjela zaduženih za prikupljanje sredstava i odnose s donatorima koji zapošljavaju kandidate s iskustvom rada u marketinškim kampa-

⁷ Primjere poslova koji favoriziraju kandidate sa spomenutim i sličnim osobinama moguće je pronaći na <https://reliefweb.int/jobs>.

njama i fondacijskim strukturama, a ne kandidate s iskustvom rada i/ili volontiranja u izbjegličkim kampovima (Barnett 2005: 730). Retorika o dobrotvornom radu i požrtvovnosti može biti privlačna donatorima, ali agencije u procesima pregovaranja i ugovaranja sporazuma za nove projekte traže ljude čiji životopisi svjedoče o odgovarajućim uspjesima (Hindman i Fechter 2014: 7). Međutim, pretpostavljeni ideal požrtvovnosti koji se povezuje s pomagačkim radom u suprotnosti je s tržišnim zahtjevima poput samopromocije i sa sve dominantnijom paradigmom o “poduzetničkom sebstvu” (Rose 1990; Bröckling 2016) što u konačnici uzrokuje situaciju u kojoj su kandidati za posao, ne žele li biti izloženi obezvređivanju, prisiljeni birati između toga da istaknu svoja postignuća i promoviraju svoje kvalitete i toga da naglase svoje iskustvo rada u području skrbi za druge (Hindman i Fechter 2014: 7). Paradoksalno, menadžerska nastojanja sektora da ublaži rizike pomagačke profesije postala su izvor novih poteškoća. Osim izloženosti tuđem stradanju i pretpostavljenom radnom opterećenju uslijed kriznih okolnosti, razlozi stresa leže i u birokratizaciji pomoći te neskladu između osobnih vrijednosti i težnji i stvarnosti radne svakodnevnice u kojoj se pozitivni ishodi često doimaju nedostižnima (Fechter 2012: 1401). Upravo u praksama rada industrije pomoći, koje obilježavaju napetosti između osobnog i poslovnog, emocionalnog i racionalnog, brižnog i menadžerskog i sl., moguće je iščitati elemente afektivnog rada. Tenzije i proturječja afektivnog rada u “režimu skrbi” (Ticktin 2011) o izbjeglicama u posttranzicijskoj Hrvatskoj nalaze se u središtu predstojeće analize.

Afektivni rad kao dinamika između brige o sebi i brige o drugima

Postupni proces preobrazbe fordističkog u postfordistički model rada naglasio je paradigmu o nematerijalnom radu prema kojoj “informacije, komunikacije, znanje i afekti počinju igrati fundamentalnu ulogu u proizvodnom procesu” (Hardt 1999: 93; v. tkd. Hardt i Negri 2010: 244–248; Gorz 2015). Afektivni rad odnosi se s jedne strane na orodnjene oblike rada u kojima vodeću ulogu imaju upravo afekti poput emocionalnog rada, rada u kućanstvu, skrbničkoga rada i sl. S druge strane, spoznaje o afektivnom radu pripadaju nastojanjima da se protumači transformacija praksi proizvodnje koje poprimaju sve snažnija intelektualna i

kognitivna obilježja (Hardt 2007: xi, 1999; Weeks 2007; Hardt i Negri 2010). Stoga pojam afektivnoga rada adresira ispreplitanje korporalnih i intelektualnih oblika proizvodnje i činjenicu da takav rad istovremeno angažira naše racionalne i emocionalne kapacitete (Hardt 2007: xi; v. tkđ. Mankekar i Gupta 2016: 24).

Moji uvidi o iskustvima rada s izbjeglicama, na temelju provedenih intervjuva te etnografije humanitarizma i voluntarizma u hrvatskom kontekstu posljednjih nekoliko godina, sugeriraju da se tenzija inherentna humanitarizmu konstituira upravo u dinamici između racionalnih i emocionalnih radnji u izvedbi pomagačkih i aktivističkih poslova (usp. Pozniak 2020). Razina racionalnih radnji odnosi se na oblikovanje humanitarizma u međunarodnu profesiju koja prolazi kroz neke od standardnih procesa transformacije rada i, shodno tome, nastoji profesionalizirati postupke emocionalnog ulaganja supstancijalne za dobrotvorni angažman. Razina emocionalnih radnji suprotna je prethodnoj jer reflektira poteškoće i potencijalnu nemogućnost potpune profesionalizacije, a odnosi se na emocionalno iscrpljujuća stanja u koja moji sugovornici zapadaju gotovo svakodnevno i koja nerijetko vode profesionalnom sagorijevanju, pa čak i narušavanju njihova općeg psihofizičkog stanja. U takvim situacijama stvara se potreba uspostavljanja mehanizama samozaštite kroz, primjerice, davanje važnosti slobodnom vremenu. Prati je, međutim, nelagoda zbog negativne percepcije o komforu privatnoga života uslijed humanitarne krize i/ili usprkos potrebama na terenu. Proživljena stanja stresa i njihove posljedice, osvještavanje sagorijevanja i zanemarivanja slobodnoga vremena zbog posvećenosti poslu te kasnija nastojanja mojih sugovornica i sugovornika da uspostave ravnotežu između privatne i poslovne sfere mogu se protumačiti kao prakse afektivnoga rada svojstvene toj profesiji. Štoviše, sporazumi između zaposlenika i poslodavaca u neprofitnom sektoru podrazumijevaju prakse *moralnoga rada* koji proizlazi iz diskrepancija između očekivanja i realnih postignuća humanitarnog angažmana (Fechter 2016). Drugim riječima, spomenu te tenzije i proturječja tvore radnu svakodnevicu, ako ne i esencijalnu komponentu portfelja pomagačkoga posla.

Diskrepanciju između kvalitete i stila života “međunarodnih pomagača” i prekarnih uvjeta života “primatelja pomoći” proučavala je Anne Meike Fechter (2012). Ona tvrdi da, u izvanrednim radnim uvjetima, po-

zicija komfora, koja podrazumijeva i prakticiranje brige o sebi, implicira odsustvo požrtvornosti i reducira “moralnu vrijednost pomagačevih radnji, čak i kad je ishod za korisnika isti” (2012: 1481). To se može negativno odraziti na mentalno zdravlje humanitarnih radnica i radnika (ibid.). Budući da je većina mojih sugovornica i sugovornika zaposlena u prekarnim uvjetima, nerijetko nakon intenzivnijeg volonterskog iskustva i to u nevladinim organizacijama koje ne uživaju povlašten položaj poput međunarodnih agencija, oni se od profesionalnih pomagača koje je intervjuirala Fechter razlikuju po svojem socioekonomskom položaju. Pored toga, radi se o osobama koje nisu imale profesionalno radno iskustvo u tom sektoru ili u sličnim situacijama otprije, a edukacije koje su humanitarci u pojedinim organizacijama morali proći nisu im uspjele priskrbiti znanje kakvo se stječe višegodišnjom karijerom u pomagačkoj industriji (usp. Pozniak 2020). Nekolicina kazivača koja se zaposlila u jednoj od međunarodnih organizacija primljena je na određeno vrijeme samo za potrebe rada u izbjegličkom kampu u Slavanskom Brodu ili u Prihvatilištu za tražitelje azila u Zagrebu, a dio mojih sugovornica i sugovornika radio je na programu lokalne nevladine udruge u formi provedbenoga partnera UN-ove agencije što je suzilo prostor zaganjanju, ujedno i djelovanju koje mnoge organizacije civilnog društva u Hrvatskoj smatraju svojom glavnom zadaćom. Unatoč tome što su zaposleni na ugovorima na neodređeno vrijeme, mnogim djelatnicima nevladinih organizacija poslodavci ne mogu garantirati siguran posao s obzirom da je NVO-sektor gotovo u potpunosti projektificiran. Premda se to protivi principima djelovanja udruge civilnoga društva,⁸ radna mjesta u tim organizacijama mogu ovisiti o održavanju blagonaklonog i pragmatičnog odnosa s državnim institucijama. Na primjer, oštrija kritika upućena sve restriktivnijoj i kontroverznijoj hrvatskoj migracijskoj politici⁹ riskira kompromitaciju rada tih organizacija i može, zbog na-

⁸ Ovdje se prvenstveno referiram na tumačenje sugovornice zaposlene u jednoj od organizacija civilnog društva u kojem je naglasila da ključnu ulogu tih organizacija vidi u kritičkom propitivanju događaja na razini javne politike i vlade: “Mislim da su oni ovdje kako bi, kao prvo, kontrolirali što se točno događa u državi i kako bi upozoravali na nepravilnosti.”

⁹ Nakon zatvaranja balkanskoga koridora 2016. godine, hrvatski granični režim pojačao se u smislu policijske kontrole i okrutnoga postupanja prema ljudima u pokretu. Otada volonteri i aktivisti izvještavaju o provedbi nasilja – koje podrazumijeva fizičku agresiju, uništavanje mobitela i drugih osobnih predmeta, arbitrarnu retenciju i sl. – kako na granicama tako i unutar državnoga teritorija, te protjerivanju migranata

metnutih ograničenja i smanjenoga opsega posla, dovesti do povećanoga gubitka radne snage. Svi ti faktori bitno utječu na okružje humanitarnog rada u hrvatskom kontekstu i shodno tome na specifična etička, emocionalna i politička previranja među lokalnom radnom snagom, a koja stoga postaju sastavnicama radnih procesa u sklopu humanitarnih i zagovaračkih aktivnosti s izbjeglicama/tražiteljima međunarodne zaštite/migrantima.

Ovdje ću izdvojiti tek neke od mnogih proturječnosti koje sam uočila na terenu kao i dvojbe koje su iznjedrili razgovori s pojedinim sudionicima istraživanja. Jedna od mojih sugovornica 2015. godine priključila se aktivnostima tad tek osnovane inicijative, a ubrzo nakon toga i registrirane nevladine organizacije u kojoj trenutno radi na pisanju novih i menadžiranju postojećih projekata. Sa mnom je podijelila svoje etičke nedoumice pri zapošljavanju u toj organizaciji, a koje su bile produkt njezine predodžbe o plaćenom radu u području humanitarizma i aktivizma kao obliku profitiranja na tuđoj patnji:

Meni je neko vrijeme bila teška ta tranzicija iz volonterskog u plaćeno mjesto. Osjećala sam se kao ratni profiter. Iako ne znam koliko to ima smisla, ali baš mi je bilo jako, na momente, neugodno primati plaću. Iako sam sasvim pošteno odradila sve svoje sate, znaš, ovdje. Opet sam imala osjećaj da mlatim pare na nečijoj nesreći. S tim sam se neko vrijeme borila, ali sam onda shvatila: "OK. Ovo radno mjesto je potrebno, jer da ga nema, ne bi bilo projekata, programa koji bi se mogli provoditi. Iz kojih bi išla sredstva da se nešto može učiniti."

Za razliku od zapadnih profesionalaca u sektoru međunarodne pomoći koji, tumači Fechter (2012), osjećaju nelagodu zbog toga što istovremeno "žive dobro" i "čine dobro" – a to se odnosi na mogućnost da radom

u Bosnu i Hercegovinu i Srbiju. Zbog nastojanja da se javno suprotstave nehumanim i represivnim politikama hrvatskoga migracijskoga režima, nevladine organizacije, kao i njihovi volonteri i zaposlenici, izloženi su kriminalizaciji i političkim pritiscima, te riskiraju gubitak financijske podrške i/ili pristup centrima za prihvat, tranzit i detenciju ljudi u pokretu, što im posljedično ograničava i samu mogućnost zagovaračkog i humanitarnog angažmana. Za više informacija o nasilnim protjerivanjima i kriminalizaciji pomoći vidi npr. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/osudjen-volonter-udruga-are-you-syrious-ovo-je-osveta-za-slucuj-male-madine/2026304.aspx>; <https://www.portalnovosti.com/mup-izbacio-aktiviste-cms-a-iz-prihvatilista-za-trazitelje-azila>; <https://www.theguardian.com/globaldevelopment/2020/oct/21/croatian-police-accused-of-sickening-assaults-on-migrants-on-balkans-trail-bosni>; <https://www.cms.hr/hr/azil-i-integracijske-politike/godinu-je-uz-epidemiju-i-potrese-obiljezila-i-eskalacija-nasilja-i-nezakonitih-protjerivanja-na-hrvatskim-granicama> (pristup 6. 5. 2021.).

na suzbijanju siromaštva u zemljama globalnoga juga te u populacijama koje žive u izrazito prekarim uvjetima sebi priušte relativno lagodan život – ova sugovornica osjećala je nelagodu zbog primanja bilo kakve naknade za humanitarni i zagovarački rad, bez obzira na to što joj je taj posao osigurao osnovne egzistencijalne uvjete. Naposljetku je kao prednost te pozicije prepoznala mogućnost da sustavno radi na unapređenju politike azila i migracija u Hrvatskoj i tako ublažila tjeskobu koju je u njoj izazivao paradoks plaćene humanitarnosti. Iako je, kako kaže, kasnije osvijestila važnost tog posla, naglasak na tome da je “sasvim pošteno odradila sve svoje sate” važan je jer se odnosi i na ulaganje dodatnoga rada, pa i neplaćenih prekovremenih sati. Time ova kazi-vačica nije pokušavala samo udovoljiti svom humanitarnom impulsu, već se nastojala obračunati s pretpostavljenim asimetričnim odnosom moći između sebe i osoba kojima pomaže kroz aktivnosti udruge kao i s činjenicom da rad u nevladinim organizacijama u Hrvatskoj, ali i plaćeni poslovi koji se povezuju s altruizmom i aktivizmom općenito, impliciraju povlaštenu poziciju koja je često izložena kritikama u javnosti. Druga sugovornica, također zaposlena u nevladinoj udruzi koja zagovara prava migranata, istaknula je da mogućnost da se “profesionalno bavi ovom temom” vidi kao privilegij. Međutim, skrenula je pozornost i na to da se rad u organizacijama civilnog društva, bez obzira na to što se radi o izvoru prihoda, tumači kao “način života” zbog čega je teško odvojiti privatnu sferu od poslovne: “S vremenom sam to naučila, ali rekla bih da je to puno teže kad se radi ovaj tip posla jer nije da radiš, ono, od devet do pet, da odeš doma i da te sad boli briga, da sad imaš totalno neke druge ideje, planove i slično.” Pojasnila mi je da je tek kasnije uvidjela u kojoj je mjeri bila “zapoštovala svoj privatni život” dok je 2015. i 2016. godine radila u novoosnovanoj inicijativi podrške izbjeglicama:

Rekla bih da je ove godine bilo situacija koje su mi osobno bile i teže nego ta kriza tada, ali gdje sad dosta drugačije funkcioniram i gdje se na neke momente stvarno znam isključiti iz teme na kojoj radim kad shvatim da mi treba moje vrijeme, odnosno da trebam imati vikend gdje nisam aktivno u temi i to. Vidim da puno zdravije funkcioniram kao osoba otkad sam nekako počela voditi brigu o sebi više nego tada.

Mnoge sugovornice prepričale su mi svoja iskustva sa stanjem stresa, zanemarivanjem sebe, profesionalnim sagorijevanjem i/ili općom emocionalnom potresenošću zbog “prekomjerne” posvećenosti hu-

manitarnom i aktivističkom angažmanu, bilo da se radi o iskustvima iz izbjegličkoga kampa u Slavonskom Brodu ili o nedavnim posjetima kampovima u BiH, frustracijama u provedbi kontinuiranih aktivnosti u Zagrebu, pa čak i tome što su posredno svjedočile nepravednom postupanju prema migrantima, najčešće putem društvenih mreža. Jedna od njih, koja je isprva radila kao volonterka, a kasnije se zaposlila na pola radnog vremena, podijelila je sa mnom svoje iskustvo *burnouta* zbog kojeg je imala poteškoće sa spavanjem:

Ne možeš spavati. Ne možeš se naspavati, ne možeš se odmoriti. Od jutra si u *movingu*, stalno nešto. Stalno te netko nešto treba. Dok nisam skužila da jednostavno moram naučiti reći: "Ne." Da ne mogu spasiti cijeli svijet, da ne mogu spasiti sve ljude i da, ako želim nekoga spasiti, moram sebe naučiti spasiti, jer bez toga... Što ja radim? Zašto radim ovo?

Većina razgovora govori o prioritetu održavanja "zone emocionalnog komfora", odnosno emocionalno i socijalno distanciranog privatnog prostora, optimalnog korištenja slobodnog vremena i prakticiranja brige o sebi koja, nasuprot percepciji da kod dobrotvornog angažmana "živjeti dobro" implicira neiskrene altruistične namjere ili zanemarivanje profesionalnih odgovornosti, predstavlja preduvjet za održavanje radne sposobnosti (Fechter 2012: 1481–1483). Osim što apostrofiraju nužnost da radnici i radnice postanu svjesni ograničenja vlastitog kapaciteta pomaganja, intervjui skreću pozornost i na njihovu tendenciju da rade prekovremeno zbog nelagode koju kod njih izaziva primanje naknade za dobrotvorni ili aktivistički angažman. Osim toga, prekarne i nesigurni uvjeti rada karakteristični su za neprofitni sektor u Hrvatskoj, a zajedno s potencijalno iscrpljujućim emocionalnim angažmanom mogu proizvesti stanje dodatnoga stresa ili pak osjećaj razočaranosti po završetku ugovora ako se radilo o projektnom angažmanu bez garancije za produljenje. Shodno tome, kratkotrajni i/ili konzultantski ugovori mogu potencirati potrebu za dokazivanjem i također prouzrokovati situaciju u kojoj radnici i radnice, pored ionako zahtjevnog emocionalnog i skrbničkog rada, preuzimaju dodatne zadatke i na koncu riskiraju eksploataciju, profesionalno sagorijevanje i sl. Premda to u ovoj fazi istraživanja nije moguće sa sigurnošću tvrditi, izvaci iz razgovora koje sam navela upućuju na nedostatak organizacijske podrške i manjak institucionalnog iskustva manjih ili novijih NVO-a, što se odrazilo

na rad humanitarki i aktivistkinja s kojima sam razgovarala. Nasuprot pretpostavljenom manjku organizacijske podrške u polju samozaštite u manjim lokalnim udrugama, u sljedećim recima nastojim ilustrirati kritički pogled na, sad već i institucionalizirano, *načelo brige o sebi* (usp. Foucault 2013) u sektoru međunarodne humanitarne pomoći.

Briga o sebi kao mehanizam kontrole humanitarnog impulsa

Nakon zaokreta prema liberalizmu po završetku hladnoga rata, novoeta-bilirana industrija humanitarne pomoći, osim što prolazi kroz preobrazbu koja se ogleda u profesionalizaciji rada i standardizaciji procedura za distribuciju pomoći (Barnett 2011; Weiss 2013), počinje se sve snažnije podvrgavati sigurnosnom diskursu, osobito nakon 11. rujna 2001. godine. Posljedično, dolazi do toga da se daje prednost sve opsežnijem skupu znanja i strategija o upravljanju rizicima od izravne fizičke ugroze ili sigurnosne prijetnje što je naposljetku dovelo i do osmišljavanja tehnika za predviđanje i sprečavanje rizika od psihološkog i emocionalnog opterećenja uslijed rada u kriznim situacijama (Duffield 2012: 486). Na primjeru aktualnih edukacija u sektoru, Mark Duffield pokazuje da humanitarne organizacije potiču djelatnike da usvoje metode zaštite od profesionalnog sagorijevanja, sekundarne traume ili posttraumatskog stresnog poremećaja kako bi, uvjetno rečeno, postali otporni na stres:

Ako terenske edukacije o sigurnosti simulacijom onoga što bi se moglo dogoditi stvaraju osjećaj tjeskobe, onda edukacije o otpornosti pomažu razviti tehnike *terapeutske brige o sebi* kako bi [radnici] mogli menadžerirati te inducirane strahove. Treninzi o razvoju unutarnje otpornosti postali su rastuće područje ekspertize u humanitarnoj industriji (Duffield 2012: 486).

Iako im je u cilju fizička i psihološka zaštita, te tehnike izravno ili neizravno sudjeluju u kreiranju prostorno izdvojenih i zaštićenih diplomatsko-humanitarnih enklava u kojima borave transnacionalni profesionalci kojima nerijetko nedostaje empatije i interesa za lokalnu i/ili stradalu populaciju. "Mentalna i fizička *bunkerizacija*" (Fisher 2017: 99) do koje pritom dolazi pojačava već prisutnu "tenziju inherentnu narativu o bliskosti": iako je prikazana kao ideal, materijalna i simbolička bliskost ponekad je fizički i psihološki prezahtjevna, zbog čega u praksi ograničava

učinkovitost humanitarnog rada (Fecther 2012: 1483). Iz toga proizlazi zaključak da usprkos tome što održavanje socijalne i fizičke distance pospješuje funkcioniranje pomagačkih intervencija, ono istovremeno perpetuira imidž rezerviranih i nezainteresiranih međunarodnih humanitaraca koji mogu nanijeti više štete nego koristi.

Na te i srodne kontroverze oko ambivalencije karakteristične za pomagačku industriju, zajedno s procesom internalizacije standarda profesionalnog humanitarizma kakav prakticira Hrvatski Crveni križ (HCK), ukazao je jedan od sugovornika. Osim višegodišnjeg volonterskog iskustva i aktivnosti koje provodi kao trener prve pomoći u HCK-u, iskustvo rada u izbjegličkom kampu u Slavonskom Brodu odredilo je njegovu profesionalnu putanju te pomoglo uspostaviti habitus pomagača koji se ne ustručava zatražiti psihološku pomoć kad procijeni da mu je potrebna i koji je naučio ne samo kako postavljati granice nego i zašto je održavanje socijalne i emocionalne distance ključno u pomagačkoj profesiji:

Mnoge riječi, sad da preslušam ovaj intervju, bi zvučale od mene odvratno i bešćutno, ja to razumijem. Ali su jednostavno činjenice. [...] Najteže je napraviti granicu čovjeka s čovjekom. To je najteže jer čovjek je osjećajno biće, čovjek ima razum kojim se može koristiti u razne svrhe, ali ja smatram da je to potvrda kvalitete rada, kad zapravo dođeš do toga da si napravio jedan ozbiljan posao, a da dakle nisi oštetio, niti si oštećen, a oštećen bi za mene značilo da mene netko zove poslije radnoga vremena, jer me remeti, i ispituje me neka pitanja, pa i vezano za integraciju. Znači, moji su azilanti vrlo dobro znali da nema zvanja u tri i pet, da nema dolaska u tri i pet. Da ja nisam na raspolaganju. Osim, naravno, u hitnim situacijama.

Drugi sugovornik sa mnom je podijelio drukčija mišljenja implicitno adresiravši mogućnost da se naglasak na psihološkoj zaštiti humanitaraca iskoristi kao instrument kontrole. U više je navrata kroz razgovor naglasio kako za većinu organizacija (barem u onim aktivnostima u sklopu kojih je i sam bio angažiran, a tiču se rada u izbjegličkom kampu u Slavonskom Brodu i u Prihvatilištu za tražitelje azila u Zagrebu) ovaj tip djelatnosti predstavlja isključivo izvor profita.¹⁰ Konkretno, problematizirao je rad agencije u kojoj je bio zaposlen tijekom izbjegličkoga

¹⁰ Još je početkom dvijetisućitih David Harvey diskurs prava doveo u vezu s diskursom neoliberalizma i konstatirao da "neoliberalna briga za pojedinca nadjačava sva-

tranzita balkanskim koridorom, a koja se, usprkos tome što je načelno mandatirana za zaštitu ljudskih prava, u pojedinim situacijama nije usudila progovoriti o kršenjima prava osoba smještenih u zatvorene dijelove Zimskog prihvatno-tranzitnog centra u Slavonskom Brodu.¹¹ Naime, njegovi su upiti, pritužbe i pokazivanje nezadovoljstva zbog nedostatka informacija i uslijed nemogućnosti da se aktivira oko potreba zatvorenih osoba protumačeni kao pokazatelji neprofesionalnog ponašanja, pa i potencijalno narušenoga mentalnog zdravlja. Među odgovorima na njegove primjedbe bio je i prijedlog koordinatorice programa da krene na psihološku superviziju i pokaže veću razinu fleksibilnosti u radu:

Znači, ako su ljudi tamo u sektoru već po deset dana zatvoreni bez ikakvog objašnjenja, to je protiv ljudskih prava, a naša organizacija, [...], nema pravo niti doći do žice, do ograda i pitati: "Koliko ima beba? O čemu se radi? Zašto su ti ljudi unutra?" To nije fleksibilnost. To se zove ono, da predaješ i pričaš o ljudskim pravima, a to je samo maska. Ova maska se zove "ljudska prava", a upravo mi vidimo to ispred naših očiju, niti jedan izvještaj nismo prijavili, da se radi o kršenju ljudskih prava bez ikakve, kako se kaže, bez ikakvih dokaza ili, da kažemo, potrebe.

Njegovu reakciju na kršenje prava osoba u pokretu i na pozicioniranje poslodavca u pasivnoga promatrača umjesto u aktivnog zagovornika ljudskih prava, voditelji organizacije i koordinatori programa na terenu pripisali su njegovoj sklonosti suviše afektivnim reakcijama, što je sugeriralo i nedostatak pojedinih kvaliteta potrebnih za rad u "izazovnim okruženjima" (Duffield 2012). Osim toga, zahtjev poslodavca da moj sugovornik unaprijedi svoje interne tehnike emocionalnog elastičnosti i fleksibilnosti – usprkos tomu što je uzrok njegovu nezadovoljstvu bio u svjedočenju situaciji u kojoj je njegova matična organizacija nedjelovanjem pristala na uskraćivanje pomoći izbjeglicama – ukazuje na svojevrsnu "patologizaciju" njegove potrebe da se izbori za prava zatvorenih osoba (i tako im pomogne), s ciljem očuvanja pozicije organizacije u slavonskobrodskom centru. Potonje je podrazumijevalo suradnju i

ku socijaldemokratsku brigu za jednakost, demokraciju i socijalnu solidarnost" (2013: 170–171).

¹¹ Za više informacija o zatvaranju osoba tijekom i nakon tranzita balkanskim koridorom u Zimskom prihvatno-tranzitnom centru u Slavonskom Brodu vidi Hameršak i Pleše 2017 a i 2017 b.

izbjegavanje sukoba s nadređenim državnim tijelima, čak i kad se radilo o potencijalnom kršenju prava i arbitrarnom zatvaranju ljudi u pokretu (usp. Pozniak 2019). Prevladavajući je stav u humanitarnom sektoru kako je ključno da humanitarne agencije održavaju neutralnu poziciju, osobito na terenu, i tako izbjegnu mogućnost da ih se proglasi politički pristranim akterima kojima valja ograničiti ili čak u potpunosti zabraniti pristup stradalnoj populaciji, izbjegličkom kampu, detencijskom centru i sl. (usp. Redfield 2010). Međutim, studije humanitarizma pokazale su da tim apolitičnim strategijama pomagačke organizacije sudjeluju u međunarodnoj politici (Fassin 2012). U svakom slučaju, ustrajanje na racionalizaciji, da humanitarne prakse budu efikasnije, urednije i bolje organizirane (Calhoun 2008: 77), ne samo kod distribucije i korištenja materijalnih resursa nego i kod afektivnih kapaciteta pomagača, ima dvojake posljedice. Kao što svjedoči spomenuti primjer djelatnika HCK-a, a na što upozoravaju i primjeri o nedostatku sustavnije zaštite u prethodnome poglavlju, metodologija terapijske brige o sebi uistinu može poslužiti humanitarcima da se obračunaju s, primjerice, osjećajem krivnje zbog primanja naknade za aktivističke, skrbničke i pomagačke poslove¹² ili da se nose s fenomenom profesionalnog sagorijevanja. Ipak, kao što pokazuje sugovornik koji je u taktikama brige o sebi i poticanju na samokontrolu prepoznao elemente sabotiranja pomoći, ta metoda može dovesti do dodatnog nakupljanja nezadovoljstva i u konačnici izazvati učinak suprotan njezinoj primarnoj svrsi. Štoviše, rješenje nezadovoljstva, bez obzira na njegove uzroke, te taktike smještaju na internu razinu humanitarnih radnika oslanjajući se na tezu prema kojoj nas rad na sebi ili, u ovom slučaju, rad na izgradnji otpornosti, ne čini samo boljim osobama nego i boljim radnicima (Rose 1990). Preusmjeravanje interpretacije problema s vanjskih na unutarnje čimbenike i sustavno

¹² Kod problema prekovremenoga rada i stresa koji su, bar dijelom, utemeljeni u osjećaju nelagode zbog percepcije o radu u humanitarnim organizacijama i udrugama civilnoga društva kao profitiranju na tuđoj nesreći, moguće je pretpostaviti da kapitalizam njeguje takvu percepciju i da zapravo računa na odradivanje neplaćenoga rada. Oslanjajući se na feminističke studije o socijalnoj reprodukciji i činjenici da neplaćeni rad poput skrbničkog i emocionalnog te rada u kućanstvu pogoni funkcioniranje suvremenog kapitalističkog društva (Burcar 2020), nije pogrešno pretpostaviti da humanitarni rad, posebice u svojoj neplaćenoj formi kao npr. volontiranje (usp. Read 2020) ili pak kao ulaganje dodatnoga napora zbog gore opisane nelagode, potpomaže industriju humanitarne pomoći. Analiza te pretpostavke premašila bi intenciju ovoga teksta zbog čega je ona ovdje navedena tek kao poticaj za buduća istraživanja humanitarizma i volontarizma.

poticanje radnikâ da brigom o sebi optimalno iskoriste vlastite kapacitete, resurse i mogućnosti svojstveni su okruţju kasnoga kapitalizma. Naglašavanje subjektiviteta i osobne odgovornosti samo su neki od simptoma neoliberalne političke racionalnosti koja rješenje problematike redukcije javnih i socijalnih usluga, pojave koju je Nikolas Rose (2006) nazvao “smrt socijalnog”, pronalazi u sposobnosti pojedinaca i javnih institucija da budu što je više moguće fleksibilni, prilagodljivi, izdržljivi, vitalni i autonomni (Lemke 2001: 203). Ta tehnika neoliberalnog guvermentaliteta rasprostranjena je u gotovo svim sektorima rada i sferama života, pa je tako utjecala i na transformaciju paradigme o humanitarizmu kojemu više nije cilj kontrolirati krizu, nego unaprijediti način na koji je proţivljavamo (Duffield 2019: 21). U sklopu paradigme o posthumanitarizmu to znači da se pojedince i populacije pogođene krizom potiče da optimiziraju iskustvo stradanja i maksimalno iskoriste svoju prekarnost (ibid.: 24). Ta paradigma odnosi se i na “ponašanja, stavove i razmišljanja humanitarnih radnika” (ibid.: 19).

Zaključak

Uzimajući u obzir kontekst u kojem se isprepliću pristupi rada međunarodnih i “vernakularnih humanitarizama” (Brković 2017), cilj ovog teksta bio je pokazati specifičnost praksi afektivnog rada u organizacijama koje djeluju u Hrvatskoj, a bave se programima pomoći i zaštitom prava izbjeglica/traţitelja međunarodne zaštite/migranata. Iako je u studijama o humanitarnoj industriji bilo riječi o diskrepancijama između očekivanja i stvarnosti pomagačkoga rada ili pak između privatnog i profesionalnog života (Fechter i Hindman 2011; Fechter 2012), pažnja je uglavnom bila posvećena iskustvima međunarodnih profesionalaca. Ovaj prilog nastojao je problematizirati nesuglasja svojstvena humanitarnom radu u kontekstu koji izmiče tradicionalnoj predodţbi o humanitarizmu kao o sektoru međunarodne pomoći koji se preteţito bavi humanitarnim intervencijama u zemljama globalnog juga. Rad u humanitarnim organizacijama i udrugama civilnog društva na marginama europskog izbjegličkog reţima zrcali ambivalentan odnos između globalnih i lokalnih, emocionalnih i racionalnih, političnih i apolitičnih i mnogih drugih, naizgled antagonističkih praksi. Budući da se afektivni

rad odnosi na suradnju naših emocionalnih i racionalnih kapaciteta u obavljanju nekog posla (usp. Hardt 2007), primjeri profesionalnog sagorijevanja i različitih interpretacija pojma brige o sebi imali su za cilj ilustrirati te pretpostavljene proturječnosti.

Težnja humanitarnog sektora za standardizacijom, zajedno s jačanjem sigurnosnog diskursa, ogleda se i u organizacijskom poticanju izgradnje otpornosti – svojevrsnog emocionalnog elastičnosti i psihološke izdržljivosti – što je pripomoglo razvoju habitusa profesionalnih humanitaraca kao menadžera otpornih na afekte humanitarno-kriznog radnog okruženja. Uzimajući u obzir te transformacije, u radu sam ponudila kritičko tumačenje koncepta brige o sebi u kontekstu post-humanitarizma, a kakav potiču međunarodne pomagačke agencije. Međutim, naracije humanitarki i humanitaraca te aktivistkinja i aktivista zaposlenih u nevladinim organizacijama i udrugama civilnog društva u Hrvatskoj svjedoče o pomanjkanju institucionalne podrške u smislu poticanja samozaštite i njegovanja slobodnog vremena te manjku radnog iskustva i resursa u specifičnim uvjetima rada tijekom i nakon masovnog tranzita izbjeglica. Njihovim stanjima stresa uvelike je pridonijelo i zaoštravanje politike izbjegličkog i migracijskog režima nakon otvaranja balkanskoga koridora. Usto, naracije skreću pažnju na njihova osobna očekivanja i imaginacije o aktivizmu i humanitarnosti te na izgaranje koje je uslijedilo kao rezultat simultanog djelovanja svih navedenih faktora. Iz toga proizlazi da se njihov afektivni rad nalazi u traženju ravnoteže između emocionalne posvećenosti i distance (usp. Pozniak 2020), poslovnog i privatnog vremena, odnosno u njihovoj težnji da uspostave optimalan odnos između brige o drugima i brige o sebi, a bez jamstva da je to uopće moguće ostvariti.

Iako se terapijska briga o sebi u međunarodnom humanitarnom sektoru može iskoristiti kao mehanizam upravljanja humanitarnim impulsom sa svrhom zaštite ugleda i položaja poslodavaca, primjeri u ovome tekstu pokazuju da postoji realna potreba za takvom podrškom u praksi. U kojoj je pak mjeri i na koji način moguće usvojiti načelo brige o sebi na razini različitih humanitarnih platformi i nevladinih organizacija, vernakularnih i međunarodnih, te pritom izbjeci neoliberalnu kooptaciju mehanizma kojemu je primarni cilj zaštita radnica i radnika pomagačko-zagovaračkoga sektora, ostaje otvoreno pitanje za neka buduća istraživanja.

Literatura

- Baker, Catherine. 2014. "The Local Workforce of International Intervention in the Yugoslav Successor States. 'Precariat' or 'Projectariat'? Towards an Agenda for Future Research". *International Peacekeeping* 21/1: 91–106.
- Barnett, Michael. 2005. "Humanitarianism Transformed". *Perspectives on Politics* 3/4: 723–740.
- Barnett, Michael. 2011. *Empire of Humanity. A History of Humanitarianism*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Boltanski, Luc i Éve Chiapello. 2018. *The New Spirit of Capitalism*. London, New York: Verso.
- Brković, Čarna. 2014. "Scaling Humanitarianism. Humanitarian Actions in a Bosnian Town". *Ethnos. Journal of Anthropology* 81/1: 99–124.
- Brković, Čarna. 2017. "Introduction. Vernacular Humanitarianisms". Dostupno na: <http://allegrallaboratory.net/vernacular-humanitarianisms/> (pristup 7. 10. 2020.).
- Bröckling, Ulrich. 2016. *The Entrepreneurial Self*. London: Sage.
- Burcar, Lilijana. 2020. *Restauracija kapitalizma. Repatrijarhalizacija društva*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije.
- Bužinkić, Emina i Marijana Hameršak, ur. 2017. *Kamp, koridor, granica. Studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Cabot, Heath. 2019. "The Business of Anthropology and the European Refugee Regime". *American Ethnologist* 46/3: 261–275.
- Calhoun, Craig. 2008. "The Imperative to Reduce Suffering. Charity, Progress and Emergencies in the Field of Humanitarian Action". U *Humanitarianism in Question. Politics, Power, Ethics*. Michael Barnett i Thomas Weiss, ur. Ithaca, London: Cornell University Press, 73–97.
- Donini, Antonio. 2008. "Through a Glass, Darkly. Humanitarianism and Empire". U *Capitalizing on Catastrophe. Neoliberal Strategies in Disaster Reconstruction*. Nandini Guenewardena i Mark Schuller, ur. Lanham etc.: AltaMira Press, 29–44.
- Duffield, Mark. 2012. "Challenging Environments. Danger, Resilience and the Aid Industry". *Security Dialogue* 43/5: 475–492.
- Duffield, Mark. 2019. "Post-Humanitarianism. Governing Precarity through Adaptive Design". *Journal of Humanitarian Affairs* 1/1: 15–27.
- De Lauri, Antonio. 2018. "Humanitarian Diplomacy. A New Research Agenda". Dostupno na: <https://www.cmi.no/publications/6536-humanitarian-diplomacy-a-new-research-agenda#:~:text=It%20can%20be%20defined%20as,respect%20for%20fundamental%20humanitarian%20principles> (pristup 7. 10. 2020.).
- Fassin, Didier. 2012. *Humanitarian Reason. A Moral History of the Present*. Berkeley etc.: University of California Press.
- Fassin, Didier. 2013. "The Predicament of Humanitarianism". *Qui Parle* 22/1: 33–48.

- Fechter, Anne-Meike. 2012. "‘Living Well’ while ‘Doing Good’? (Missing) Debates on Altruism and Professionalism in Aid Work". *Third World Quarterly* 33/8: 1475–1491.
- Fechter, Anne-Meike. 2016. "Aid Work as Moral Labour". *Critique of Anthropology* 36/3: 228–243.
- Fechter, Anne-Meike i Anke Schwittay. 2019. "Citizen Aid. Grassroots Interventions in Development and Humanitarianism". *Third World Quarterly* 40/10: 1769–1780.
- Fisher, Jonathan. 2016. "Reproducing Remoteness? States, Internationals and the Co-constitution of Aid ‘Bunkerization’ in the East African Periphery". *Journal of Intervention Statebuilding* 11/1: 98–119.
- Fradejas-Garcia, Ignacio. 2019. "Humanitarian Remoteness. Aid Work Practices from ‘Little Aleppo’". *Social Anthropology* 27/2: 286–303.
- Foucault, Michel. 2013. *Povijest seksualnosti, 3. Briga o sebi*. Zagreb: Domino.
- Gorz, Andre. 2015. *Nematerijalni rad. Spoznaja, vrijednost i kapital*. Zagreb: Tim Press.
- Gulrajani, Nilima. 2011. "Transcending the Great Foreign Aid Debate. Managerialism, Radicalism and the Search for Aid Effectiveness". *Third World Quarterly* 32/2: 199–216.
- Hameršak, Marijana i Iva Pleše. 2017a. "Zarobljeni u kretanju. O hrvatskoj dionici balkanskoga koridora". U *Kamp, koridor, granica. Studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*. Marijana Hameršak i Emina Bužinkić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 9–40.
- Hameršak, Marijana i Iva Pleše. 2017b. "Zimski prihvatno-tranzitni centar Republike Hrvatske. Etnografsko istraživanje u slavonskobrodskom kampu za izbjeglice". U *Kamp, koridor, granica. Studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*. Marijana Hameršak i Emina Bužinkić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 101–132.
- Hardt, Michael. 1999. "Affective Labor". *boundary* 26/2: 89–100.
- Hardt, Michael. 2007. "Foreword. What Affects Are Good For". In *The Affective Turn. Theorizing the Social*. Patricia Ticineto Clough i Jean Halley, ur. Durham: Duke University Press, IX–XIII.
- Harvey, David. 2013. *Kratka povijest neoliberalizma*. Zagreb: V.B.Z.
- Hindman, Heather i Anne-Meike Fechter. 2011. "Introduction". U *Inside the Everyday Lives of Development Workers. The Challenges and Futures of Aidland*. Heather Hindman i Anne-Meike Fechter, ur. London: Kumarian Press, 1–20.
- Hopgood, Stephen. 2008. "Saying ‘No’ to Wall-Mart? Money and Morality in Professional Humanitarianism". U *Humanitarianism in Question. Politics, Power, Ethics*. Michael Barnett i Thomas Weiss, ur. Ithaca, London: Cornell University Press, 98–123.
- Kasperek, Bernd. 2016. "Routes, Corridors, and Spaces of Exception. Governing Migration and Europe". Dostupno na: <http://nearfuturesonline.org/routes-corridors-and-spaces-of-exception-governing-migration-and-europe/> (pristup 7. 10. 2020.).

- Lemke, Thomas. 2001. "‘The Birth of Bio-politics’. Michel Foucault’s Lecture at the Collège de France on Neo-liberal Governmentality". *Economy and Society* 30/2: 190–207.
- Malkki, Liisa. 2015. *The Need to Help. The Domestic Arts of International Humanitarianism*. Durham, London: Duke University Press.
- Mankekar, Purnima i Akhil Gupta. 2016. "Intimate Encounters. Affective Labor in Call Centers". *positions* 24/1: 17–43.
- Pandolfi, Mariella. 2008. "Laboratory of Intervention. The Humanitarian Governance of the Postcommunist Balkan Territories". U *Postcolonial Disorders*. Mary-Jo DelVecchio Good, Sandra Teresa Hyde, Sarah Pinto i Byron J. Good, ur. Berkeley etc.: University of California Press, 157–186.
- Pascucci, Elisa. 2019. "The Local Labor Building the International Community. Precarious Work Within Humanitarian Spaces". *Environment and Planning A. Economy and Space* 51/3: 743–760.
- Pozniak, Romana. 2019. "Pomoć ili biznis? Transformacija humanitarnog rada u slavonskobrodskom kampu za izbjeglice". *Studia Ethnologica Croatica* 31/1: 49–66.
- Pozniak, Romana. 2020. "Affective Labor within the Local Humanitarian Workscape". *movements. Journal for Critical Migration and Border Regime Studies* 5/1: 55–73.
- Read, Rosie. 2020. "Unwaged Labour Intensified. Volunteer Management and Work Targets at a UK Charity". *The Sociological Review* 69/1: 223–239.
- Rose, Nikolas. 1990. *Governing the Enterprising Self*. Tekst je predstavljen na konferenciji *Values of the Enterprise Culture*, na Sveučilištu u Lancasteru, rujan 1989. Dostupno na: <http://neoliberalfeminism.com/wp-content/uploads/2018/04/Rose-1990-Governing-the-Enterprising-Self-ENT-R.pdf> (pristup 7. 10. 2020.).
- Rose, Nikolas. 1996. "The Death of the Social? Re-figuring the Territory of Government". *Economy and Society* 25/3: 327–356.
- Rozakou, Katerina. 2017. "Solidarity Humanitarianism. The Blurred Boundaries of Humanitarianism in Greece". Dostupno na: <https://allegralaboratory.net/solidarity-humanitarianism/> (pristup 7. 10. 2020).
- Stubbs, Paul. 2001. "New Times? Towards a Political Economy of ‘Civil Society’ in Contemporary Croatia". *Narodna Umjetnost* 38/1: 89–103.
- Stubbs, Paul. 2012. "Networks, Organizations, Movements. Narratives and Shapes of Three Waves of Activism in Croatia". *Polemos* 15/2: 11–32.
- Ticktin, Miriam. 2016. "Thinking Beyond Humanitarian Borders". *Social Research. An International Quarterly* 83/2: 255–271.
- Ticktin, Miriam. 2017. "A World Without Innocence". *American Ethnologist* 44/4: 577–590.
- Walker, Peter, Karen Hein, Catherine Russ, Greg Bertleff i Dan Casperzs. 2010. "A Blueprint for Professionalizing Humanitarian Assistance". *Health Affairs* 29/12: 2223–2230.
- Weeks, Kathi. 2007. "Life Within and Against Work. Affective Labor, Feminist Critique, and Post-Fordist Politics". *ephemera* 7/1: 233–249.
- Weiss, Thomas. G. 2013. *Humanitarian Business*. Cambridge: Polity Press.

Rad i rod između “tamo” i “ovdje”: naracije trećeg vala bosansko- hercegovačkih migrantkinja u Njemačkoj nakon 2015. godine

Uvod

Svakodnevni život radnika i radnica iz Bosne i Hercegovine (BiH) koji pripadaju takozvanom trećem valu emigracije iz vremena nakon 2015. godine jedna je od tema za koje se znanstvenici iz regije/u regiji tek počinju zanimati.

S obzirom na to da Njemačka nije BiH smatrala “sigurnom zemljom porijekla”, zahtjevi za azil bosansko-hercegovačkih državljana imali su male šanse za uspjeh. Međutim, 28. listopada 2015. godine Donji dom njemačkog parlamenta donio je tzv. Zapadnobalkansku odredbu,¹ omogućivši radnicima i radnicama iz BiH jednostavniji ulazak na njemačko tržište rada. Od 1. siječnja 2016. do 31. prosinca 2020. godine oni u Njemačkoj mogu dobiti boravišnu dozvolu za sva zanimanja, obuke i pomoćne aktivnosti. To vrijedi i za one koji nemaju profesionalnu kvalifikaciju ili Njemačka njihovu kvalifikaciju ne priznaje, no isključuje mogućnost privremenog rada. Godine 2017. Indija, BiH, Sjedinjene Američke Države, Srbija i Kina bile su na vrhu liste zemalja izvan Europske unije iz kojih je u Njemačku stizala kvalificirana radna snaga. Većina niskokvalificiranih radnika dolazila je iz takozvanih država Zapadnog Balkana (BiH, Kosovo, Srbija, Makedonija i Albanija). Zbog Uredbe ljudi iz radničke klase koji su se bavili niskokvalificiranim poslovima, najčešće u području njege, čišćenja ili građevine, većinom

¹ <https://www.arbeitsagentur.de/vor-ort/zav/content/1533719184471>.

su bolje prolazili na njemačkom tržištu rada pod uvjetom da su imali položen B1 razinu poznavanja njemačkog jezika.² S druge strane, društveni/simbolički pad bio je posebno bolan za srednju klasu, i to zbog svojevrsnog *deskillinga*. Naime, stečene im diplome bez traženog izvrsnog poznavanja njemačkog jezika nisu mogle osigurati poslove za koje su bili kvalificirani, društvenu mobilnost i napredovanje. Njemačko tržište rada u tom je smislu bilo prilično rigidno, pa je i zapadnobalkanska srednja klasa trećevalnih migranata uglavnom pronalazila poslove u spomenutim slabo plaćenim profesijama.

Radnike na privremenom radu u Njemačkoj smatralo se ključnim čimbenikom u postizanju spektakularnog društvenog i ekonomskog razvitka čije su dobrobiti bile dostupne velikom broju radnika u razdoblju modernosti u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata. "Taj je uspon u velikoj mjeri počivao na 'nižoj klasi' radnika migranata koji su dovedeni u Njemačku kako bi radili na repetitivnim i prljavim poslovima u prosperitetnoj industriji, a nakon gospodarskog procvata jednostavno ih se poslalo kući", kako objašnjava sociolog Oliver Nachtwey (2018: 30). Migracije trećeg vala čine se ponešto drukčijima od onih koje su u Njemačku dovele gostujuće radnike (*gastarbajtere*) ranije: 1960-ih i 1970-ih godina većinom muškarce koji su uglavnom dolazili raditi privremeno i potom se vraćali kući, a 1990-ih one koji su odlazili od kuće na zapad Europe ili u Sjedinjene Američke Države zbog ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Za mnoge zapadnobalkanske migrante tzv. trećeg vala odlazak u Njemačku predstavlja puko preživljavanje i, eventualno, stvaranje uvjeta za njihovu djecu jer je uzlazna socijalna mobilnost postala umnogome nedostižna i samim Nijemcima. Nachtwey tako govori o "njemačkoj skrivenoj krizi", odnosno nemogućnosti da se napreduje na društvenoj ljestvici kao nekoć, u staroj zapadnonjemačkoj državi blagostanja. Dok su nekad milijuni njemačkih radnika uspijevali zamijeniti stare Volkswagene Audijima, kupiti prve kuće i poslati djecu na sveučilišta, to danas više nije moguće. Međutim, život u BiH teži je nego ikad, a situacija u Njemačkoj neusporedivo je bolja, barem u smislu dostupnih poslova – koliko god slabo plaćeni ipak su dostupni te nude sigurnost i mogućnost napredovanja, iako uz ogromna odricanja. Zbog klijentelizma u

² https://www.bmas.de/SharedDocs/Downloads/DE/PDF-Publikationen/Forschungsberichte/fb544-evaluierung-der-westbalkanregelung.pdf?jsessionid=94AB76577C6A36E53D2648957CD982A3?__blob=publicationFile&v=2.

BiH takvih prilika ni nema te je želja trećevalnih migranata za odlaskom usporediva s onim što Laurent Bertlant zove "okrutnim optimizmom":

Kakvo god da je zasebno iskustvo optimizma, afektivna struktura optimistične vezanosti uključuje bazičnu sklonost da se vraćamo na mjesto fantazije koja nam omogućava očekivanje da će ovog puta blizina tom iskustvu pomoći nama ili svijetu na pravi način. Međutim, optimizam postaje okrutan onda kada objekt/mjesto koje potakne osjećaj mogućnosti ustvari učini nemogućim postizanje ekspanzivnog preobražaja kojem pojedinac ili narod streme riskirajući sve. Drugim riječima, u nedostatku jučerašnje socijalne mogućnosti, široka iscrpljenost društva i anksioznost postali su dominantni društveni osjećaji današnjice. Šta da se radi s ovim okrutno-optimističkim imperativom "boljeg života" i njemu pripadajućim sistemskim preprekama te s tijelima koja se iscrpljuju i umiru u međuvremenu? (Berlant 2011: 2).

Ovoga puta ne postoji oružani sukob koji bi prouzročio odlaske iz BiH, iako se često može čuti tvrdnja da ondje rat nikada nije završio, pa da ljudi zapravo žive u takozvanom "negativnom miru" (Galtung 1996). Usto, ovoga puta čitave obitelji odlaze u nepoznato u potrazi za poslom i boljim životnim mogućnostima. Ljudi tvrde da odlaze ponajviše "zbog dobrobiti svojih obitelji". Zbog izravnih ili neizravnih posljedica posljednjeg rata BiH se suočava sa značajnim promjenama u strukturi stanovništva: službene procjene pokazuju da danas otprilike dva milijuna nekadašnjih građana BiH živi u inozemstvu i da je bosansko-hercegovačka dijaspora, uzme li se u obzir ukupna populacija (tri i pol milijuna), jedna od razmjerno najvećih u Europi (MHRRBiH 2016). Prema nedavnim podacima Eurostata BiH je samo u 2019. godini napustilo 71 375 ljudi od čega je, primjerice, 18 307 otišlo u Hrvatsku, a 31 765 u Njemačku.³

Ovaj rad temelji se na dubinskim razgovorima i osobnim povijestima (engl. *oral histories*; Jessee 2011; Baird 2012) koje sam snimila s osam sugovornica koje pripadaju trećem valu migracija iz BiH, usredotočivši se na to kako se koriste sjećanjima, kako razumiju uzroke odlaska i kako oblikuju protučinjenično mišljenje (engl. *counterfactual reflection*).⁴

³ <https://www.rtvbn.com/3990931/alarmanтни-podaci-eu-odliv-ljudi-zabrinjava-juci> https://www.youtube.com/watch?v=y1BeNoF4CUE&feature=share&fbclid=IwAR1ovvIdJ0GDaylueGONp73Ud4kql-Uq1dzyYkpBOF0Pbmhxj65XaG_ob98.

⁴ Tekst je dio moje opsežnije studije pod naslovom *Okupiraj ili napusti: suočavanje s (ne)zamrnutim sukobima u Bosni i Hercegovini kroz proteste i ekonomske migracije* koju je poduprla Zaklada Alexandera von Humboldta na Sveučilištu Justus Liebig u

Time sam stekla uvid u razloge zbog kojih su emigrirale, kao i u to kako su se snašle u Njemačkoj.

Istraživanja migracija uobičajeno razlikuju sljedeće kategorije koje Anna Amelina i Helma Lutz navode u knjizi *Gender and Migration: Transnational and Intersectional Prospects*:⁵

1. dobrovoljne migracije (radne, *au pair*-migracije, sklapanje braka, profesionalni trening),
2. prisilne migracije (zbog političkih, vjerskih ili ekoloških razloga, progon homoseksualaca, protjerivanje, prisilna prostitucija),
3. migracije u cilju poboljšanja životnog standarda,
4. migracije stručnjaka ili karijerne migracije (poznate i kao elitne migracije),
5. unutarnje i međunarodne/interkontinentalne migracije,
6. trajne, privremene i cirkularne migracije,
7. transnacionalne migracije (2019: 14).

Jasno je čak i na prvi pogled da se navedene kategorije preklapaju. Politički razlozi često se prepliću s ekonomskim, pa i emocionalnim razlozima, što se očituje ne samo u promatranju migracija kao načina na koji je moguće poboljšati nečiji životni standard nego i u smislu transgeneracijske odgovornosti prema roditeljima koji su ostali kod kuće (pa im oni koji su migrirali šalju novac), ali i odgovornosti prema djeci koju moje sugovornice najčešće žele podizati *ovdje* u Njemačkoj, a ne *tamo* u Bosni. Također, dok se migracije (uglavnom) radnica u području skrbi za ranjive, nemoćne ili ugrožene osobe ubrajaju u dobrodošle stručnjačke migracije, samo iznimno je riječ o elitnim migracijama. Naposljetku, s obzirom na to da su migracije trećeg vala još u tijeku, teško je procijeniti hoće li one biti privremene ili trajne.

U cilju kratke usporedbe valja naglasiti da su jugoslavenski migranti prvog vala došli u Njemačku samo privremeno, da bi zaradili nešto novca, izgradili kuću u domovini i eventualno osigurali mirovinu. Neki od njih ostali su u Njemačkoj dulje no što su isprva namjeravali, ponajviše zbog toga što su se njihova djeca integrirala u društvo doma-

Giessenu. Istraživanje uključuje više od 40 intervjua s novim migrantima i prosvjednicima u trećem valu migracija iz BiH, a njegov je cilj sagledati neke dublje racionalnosti, sustave i logistiku koja podržava treći val, posebno među ženama. Do ovog trenutka razgovarala sam s 25 sugovornika, od čega 15 žena.

⁵ Usp. npr. Castles, de Haas i Miller 2014: 25.

čina. Neki su se vratili tek da bi u domovini proveli mirovinu. Drugi val migranata iz bivše Jugoslavije koincidirao je s razdobljem ratova u BiH i Hrvatskoj (1991.–1995.). Dio migranata koji su u to vrijeme izbjegli iz ratom zahvaćenih područja kasnije su vraćeni u domovinu, posebno iz Njemačke, a mnogi od njih odlučili su se za odlazak u takozvane treće zemlje kao što su SAD, Kanada i Australija. Treći val koji se pokrenuo otprilike između 2013. i 2015. godine zanimljiv je stoga što u to vrijeme nije bilo otvorenog ratnog sukoba, ali postojala je duboka i otvorena odsutnost pravde sve od predratnog i ratnog razdoblja. Zbog toga se te migracije prepoznaju kao “nedovršen dvosmjerni ili višesmjerni proces koji u analizu migracija i praksi naseljavanja i inkorporacijskih procesa uključuje prekogranične veze, odnose i obveze” (Amelina and Lutz 2019: 33). Također, zbog toga ove migracije valja uključiti u raspravu o transnacionalnim perspektivama istraživanja migracija.

Martina Löw (2016) predložila je koncept *dualnosti prostora* da bi naglasila ne samo to što su prostori uvijek strukturirani nego i to da imaju strukturirajući učinak, da se aktivno proizvode i da ne mogu izbjeci pravilima i porecima koji njima upravljaju. Kada sam svoje sugovornike pitala o tome što označava drugo desetljeće 21. stoljeća u BiH, bi li se radije zauzeli za poboljšanje stanja ili emigrirali, većina je rekla da je “odlazak jedan od načina borbe”, ukazujući na značenjsku sličnost pokreta i poteza (njem. *Bewegung*), tj. pokreta kao kretanja migracija i društvenog pokreta. “Većina ih se i bori tako što odlaze, brzo je puno ljudi otišlo”, rekla je Jelena, dok su Sara i Boba svoj odlazak povezale s tragičnom pogibijom Davida Dragičevića, dvadesetjednogodišnjeg mladića iz Banje Luke, koja još uvijek čeka istragu što potiče masovne proteste diljem zemlje.⁶ Mnogi moji sugovornici govorili su o tome da se boje da bi se nešto slično moglo dogoditi njihovoj djeci te da bi netko to s lakoćom mogao zataškati i izbjeci odgovornost.

⁶ Nestanak mladića Davida Dragičevića (21) iz Banje Luke prijavljen je 18. ožujka 2018. godine, a njegovo mrtvo tijelo pronađeno je šest dana kasnije na ušću rječice Crkvene u središtu Banje Luke. Policija entiteta Republika Srpska (RS) najprije je tvrdila da je riječ o nesretnom slučaju, a u Davidu je prepoznala narkomana. Nakon mnogih svakodnevnih protesta na Trgu Krajine koje je vodio njegov otac, Davor Dragičević, slučaj je ipak bio okarakteriziran kao ubojstvo. Za to ubojstvo nakon brojnih medijskih napisa sumnjiči se policijski i politički vrh, međutim istraga nije napredovala. Grupa Pravda za Davida i dalje postoji kao i njezina dva ogranka, politička stranka Pokret pravde i nevladina organizacija Put pravde.

Istražujući migracije vezane uz rad nužno se moramo zapitati što je to što se nalazi u osnovi različitih sustava, logistika i logika na koje nailazimo u infrastrukturama integracije migranata u tržišta rada. Također, u tim migracijama iznimno je važna rodna uloga, ne samo zbog afektivnog rada njegovateljica, koje su trenutno jedno od najtraženijih zanimanja u njemačkom gospodarstvu, već i zbog neplaćenog reproduktivnog posla koji one obavljaju u svojim obiteljima omogućujući ostalim članovima lakše snalaženje u novim okolnostima.

BiH je država koja je dostigla stanje u kojem je više od polovine njezinih građana dijaspora. Prema Ministarstvu za ljudska prava i izbjeglice BiH, bosansko-hercegovačka dijaspora broji oko dva milijuna ljudi u više od 50 zemalja. Njih više od 15% napustilo je zemlju nakon 2014. godine zbog nezadovoljstva društveno-ekonomskim okruženjem i, općenito, takozvanih postkonfliktnih utjecaja. Mnogi od njih otišli su u Njemačku jer njezina ekonomija pruža najviše mogućnosti za nalaženje posla, ponajviše u sektorima građevinskih radova, njege i ugostiteljskih usluga. Iako uz ponešto fleksibilnosti, osobi se ondje jamči radna dozvola uz važeći ugovor o radu i B1 razinu poznavanja njemačkog standardnog jezika, dok je prijava za posao i zapošljavanje još lakša državljanima BiH koji posjeduju hrvatsku putovnicu.

Sve to doprinosi *motilitetu*, “kapacitetu mobilnosti” (Flamm i Kaufman 2006: 167) migranata igrajući odlučujuću ulogu u tome hoće li pojedinci uspjeti u svojim pokušajima kretanja. Motilitet opisuje kako “pojedinci ili skupine koriste ukupne mogućnosti za mobilnost i kako ih nadograđuju da bi razvili osobne projekte” (ibid.: 168), ali kapacitet mobilnosti ne transformira se nužno u konkretan pokret. Michael Flamm i Vincent Kaufman navode da se motilitet sastoji od tri aspekta: a) pristupa ili specifične mogućnosti pristupa mobilnosti (shvaćene u smislu dostupnosti prilika za putovanje); b) vještine ili stečenih profesionalnih ili amaterskih znanja i kapaciteta potrebnih za planiranje takvog putovanja i c) kognitivnog pristupa koji uključuje kognitivnu analizu cjelokupnog raspoloživog kretanja (što je bilo očito u iskazima mnogih mojih sugovornika i sugovornica) (Flamm i Kaufman 2006: 169). Motilitet bosansko-hercegovačkih žena u velikoj su mjeri ojačale internetska virtualna zajednica (poput Facebooka ili oglašivačkih mrežnih stranica poput pik.ba) i dolazak niskotarifnih aviokompanija u Tuzlu (Wizz Air) i Banju Luku (Ryan Air), dok cijena autobusne karte Banja Luka – Frankfurt – Banja Luka iznosi oko 110 eura.

Prostor je društveno proizveden međudjelovanjem društvenih praksi i materijalnih artefakata, a dijelom nastaje i interpretacijskim obrascima koji se pripisuju različitim prostornim kategorijama, poput globalnog/lokalnog i nacionalnog/transnacionalnog, dok se "narativi o prostorno-me ugrađuju u konkretne društvene prakse obitelji, društvenih mreža, organizacija i institucija (primjerice u obliku interpretacija udaljenosti i blizine ili u obliku proizvodnje drugosti; Amelina i Lutz 2018: 46). Na isti način migracije i mobilnost moraju se razumjeti ne kao društvene prakse, nego kao prakse *oprostorenja* koje uključuju specifična razumijevanja, interpretacije i naracije. Primjere naracija vezanih uz prostor moguće je pronaći u prekograničnim praksama skrbi, telefonskim pozivima i slanju novčanih doznaka koje se ugrađuju u specifične interpretacije koje zamišljaju prostor između *ovdje* i *tamo*, a posljedica su "emocionalizacija i dramatizacija prekograničnih odnosa" (Amelina prema Amelina i Lutz 2018: 46) pri čemu se *ovdje* proširuje u *tamo* i *sada* na *tada*.

Spol je postao važnim aspektom rada emigranata nakon 2015. godine, naročito zbog proliferacije poslova na tržištu plaćenog rada u kućanstvu i njege starijih i nemoćnih za čime je Njemačka imala potražnju, a Zapadni Balkan ponudu. Čak i među imigrantima s višim stupnjem obrazovanja žene su bile te koje su prve stigle i omogućile dolazak svojoj obitelji. Za potrebe ovog teksta analizirala sam osam razgovora koje sam obavila u razdoblju između 25. ožujka i 25. prosinca 2019. godine u Frankfurtu, Müllheimu, Lindenholzhausenu (Limburg) i Münchenu s namjerom da saznam u kojoj su mjeri i na koji način mogućnosti za rad bosansko-hercegovačkih migrantkinja uvjetovane njihovim klasnim i rodnom statusom. Metodološki sam kombinirala dubinske intervjuue i usmene povijesti nakon čega je slijedila analiza diskursa. Željela sam naučiti o gubitku i dobitku, o *ovdje* i *tamo*, pa i inače kompleksnoj migrantskoj teksturi središta i periferije, ali ne samo kroz "tradicionalno" intervjuiranje nego i sudioničkim promatranjem na mnogim sastancima uz šalicu kave, u internetskim razgovorima na daljinu i na zajedničkim posjetima nogometnih treninga naše djece. Mi smo u tome bile *zajedno*, žene trećeg vala migranata u Njemačkoj koje dijele svoje priče, afekte, angažiranost, razočaranja, događaje s posla i u obitelji, *ovdje* i *tamo*, *tada* i *sada*.

Za potrebe ovog teksta odabrala sam fragmente iz osam razgovora da bih pokazala crte kontinuiteta, ali također i odstupanja koja upućuju na pojedinačna i specifična iskustva, zbog čega je naracije teško gene-

ralizirati. Iskaze svojih sugovornica grupirala sam prema njihovoj dobi, radnom statusu i stupnju njihova obrazovanja. Dobni raspon migrantkinja s kojima sam razgovarala bio je od 24 do 52 godine, njihovo je obrazovanje većinom bilo srednjoškolsko, a uglavnom su tražile poslove skrbi i čišćenja. Tri su imale fakultetske diplome: Halida (35) je završila studij stomatologije, Petra (32) studij prava i diplomski studij engleskog jezika, a Andrea (36) diplomski studij biokemije. Boba (32), Jelena (27), Sara (43), Svjetlana (52) i Matea (38) završile su srednju školu. Sve su građanke BiH, a njih pet ima i hrvatsku putovnicu, koja im omogućuje lakši ulazak na europsko tržište rada. Halida je naučila njemački kao izbjeglica u Njemačkoj 1990-ih, kada je još bila djevojčica, Matea ga je naučila u osnovnoj školi, a ostale imaju potvrde o razini poznavanja njemačkog standardnog jezika između A2 (Svjetlana) i B1 (Sara, Jelena, Boba i Petra) i još uvijek ga aktivno uče. Sve su došle u Njemačku između 2015. i 2019. godine.

O tome kako sam ih upoznala...

Uzmemo li u obzir snagu trećeg vala u smislu broja ljudi koji su napustili BiH, nisam imala problema s pronalaženjem sugovornika – najmanje polovicu njih poznavala sam otprije ili sam ih upoznala preko drugih prijatelja i obitelji na širem području Frankfurta. Jelena (25), najmlađa od njih, rođakinja je mog supruga, a došla je u Njemačku iz sela Bistrica kraj Prijedora početkom siječnja 2019. godine, preko vize za spajanje obitelji. Njezin suprug je u Njemačkoj od kraja 2017. godine. Po zanimanju je medicinska sestra, vlada njemačkim jezikom na razini B1 i spremna je ući na tržište rada čim njezino dijete bude u dobi da krene u vrtić. Njezin suprug našao je posao preko svoje ujne Anke koja u Njemačkoj živi 30 godina i radi kao nastavnica, a “zna ljude koji znaju ljude”. Jeleni i njezinu suprugu nije bilo lako napustiti BiH i otići u Njemačku, ali “nisu željeli da im djeca žive u BiH” niti su mogli osigurati da ondje “žive normalne živote”. Preko Jelene upoznala sam Bobu (33) koja je došla iz sela Lamovita kraj Prijedora, a ona i njezin suprug Dejan također su pronašli posao uz pomoć gospođe Anke, koja pripada njihovoj široj obitelji. Boba sebe vidi kao radnicu u poslovima skrbi, u tome želi uspjeti iako je svjesna da njezin osobni život trpi “zato što se u potpunosti posvetila poslu”. Sara (43) je moja stara prijateljica iz Banje Luke,

ali rodom je iz Vinkovaca. Ima troje djece, hrvatsku putovnicu, a ranije je duže vrijeme radila kao prodavačica nakita u banjalučkoj robnoj kući. Njezina supruga Petra poznajem od 2000. godine. U Sarinjoj naraciji poseban je akcent na percepciji osjećaja slobode, odnosno neslobode koju ona veže za smrt Davida Dragičevića u ožujku 2018. godine. Ona smatra da to stanje u bosansko-hercegovačkom društvu i politici nije moguće promijeniti, pa kao promjenu vidi već to što neslobodu i korupciju više ne mora gledati: "[...] taj osjećaj slobode, ja kad sam vidjela da ja ovdje hodam slobodno, opušteno, u potpuno nepoznatom gradu u potpuno drugoj kulturi." S tim je usporedila svoje iskustvo stažiranja u Kliničkom centru u Banjoj Luci:

[...] a gdje me nije dole kočilo kad dođem na posao u Klinički centar i gledam, ovaj, kako se samo smjenjuju baš to što si mi rekla poslije izbora, kad se zna gdje će ko doći i ko će se zaposliti... bez dana ikakve škole... zašto to da gledam, neću to više da gledam, neću to više da gledam, ne mogu, moje oči to ne moraju da gledaju, ja sad to više ne moram, neću, znači ja to ne mogu da podnesem i neću to da trpim ni da gledam, neću... Ma zbog djece, zbog djece i zbog sebe sam otišla, naravno. Živa sam, zdrava sam, ima da mogu, ima da hoću. [...] Kad sam došla, bila sam depresivna, a poslije sam podesila oči da drugačije gledaju... drago mi je da konačno imam neko svoje mjesto.

U svojim ranim četrdesetima, uz svoj posao i poslove u obitelji, završila je obuku za medicinsku sestru, jednogodišnji neplaćeni praktikum u Socijalno-gerijatrijskom centru i počela je učiti njemački da bi svojoj obitelji otvorila put za odlazak. Živi u Ratzeburgu kraj Lübecka jer joj je draže biti u manjem mjestu, a njezina djeca će imati mogućnost studiranja u Hamburgu ili Berlinu.

Petra (32), moja nekadašnja studentica, došla je iz Tuzle u Njemačku na dobro plaćeni posao u sveučilišnom sektoru jer je, kako mi je rekla, željela vidjeti kakav je njezin potencijal u nekoj zapadnoeuropskoj zemlji. Halida (35), stomatologinja moga sina, došla je iz Bugojna, grada srednje veličine u središnjoj Bosni. U vrijeme 1990-ih bila je izbjeglica u Bavarskoj, pa je naučila jezik prije no što je njezina obitelj vraćena u BiH po smirivanju ratnih sukoba. Brzo provođenje potrebne procedure i ponuda da radi kao asistentica na prestižnoj frankfurtskoj stomatološkoj klinici oslikavali su za nju oštar kontrast korupciji i nepotizmu koje je doživjela radeći na hitnom bolničkom prijemu u Bugojnu bez mogućnosti da dobije stalni ugovor.

Mnoge moje sugovornice tvrdile su slično. Andrea (36), inženjerka biokemije iz Sarajeva koju sam upoznala preko prijatelja u Offenbachu, često je znala reći: “U Sarajevu nije bilo šanse da se dobije posao u struci”. I ona se oslonila na poznanstva svoje obitelji u Njemačkoj i na svoju hrvatsku putovnicu da bi se zaposlila u noćnoj smjeni te na frankfurtskom aerodromu čistila uređaje za pranje pribora za jelo koje se serviralo u prostoru prve klase zrakoplova. Njezina je smjena obično počinjala u ponoć i završavala u osam sati ujutro. “Bila sam isto ko zombi”, rekla mi je, “spavam po danu, radim noću.”

Matea (38) je moja susjeda iz Livna koja je došla u Offenbach 2017. godine da bi pomogla svom bratu brinuti se o njegovu trogodišnjem djetetu nakon što ga je napustila supruga, a on je, radeći kao majstor za postavljanje i servis uređaja za grijanje i kao vodoinstalater, često morao izlaziti na hitne intervencije. Ranije je radila u prodavaonici cvijeća u Livnu da bi sada uglavnom živjela od prihoda svoga brata i dva do tri puta tjedno čistila stanove, za što je bila plaćena “na crno”. Htjela je steći znanje i vještine i imati mogućnost za stabilniji posao, iako još zapravo nije znala bi li se vratila u BiH ili ostala u Njemačkoj. Naposljetku, Svjetlana (52) je iz Hrvatske izbjegla u BiH i zatim u Srbiju, a nedavno je došla u Njemačku s hrvatskom putovnicom i radila kao čistačica da bi osigurala njemačku mirovinu i nakon svoje 65. godine mogla živjeti gdje god poželi.

Što je zajedničko većini mojih sugovornica i zbog čega su njihove priče važne? Te priče oslikavaju katkad teške, a katkad uspješne trajektorije migrantskih života, načine na koje su (pre)oblikovali svoje osobnosti, svoja razumijevanja rada, značenja pojmova *ovdje* i *tamo*, pa i nestalnost svojih migrantskih života u Njemačkoj gdje su došli u masovnom kretanju ljudi sa Zapadnog Balkana (uključujući građane BiH koji su napustili svoju domovinu) nakon 2015. godine. Neki su od njih moja obitelj, susjedi i prijatelji čije se migrantske priče isprepliću s mojom o gotovo dvogodišnjem privremenom “egzilu” iz BiH. Ondje sam kao aktivistica i sveučilišna profesorica iskusila mnogo boli, poniženja i mobinga na poslu, uključujući i somatsku bolest od koje sam se uspjela oporaviti. U svim našim pričama radilo se o nekoj rani, somatskom efektu koji je bio individualan, ali ujedno i transgeneracijski. Počele su me zvati “*die Welle Frau*” ili “žena vala” jer smo često raspravljale o migracijama u tri

vala koje se prepliću. Željela sam naučiti o migracijama, bile one "stalne" ili "privremene", "prisilne" ili "ekspertne", u potrazi za boljim uvjetima života ili pak rezultat nastojanja da se "učini prava stvar za svoju obitelj".

Dolazak u Njemačku na rad: zemlja njegovateljskih mogućnosti ili rudnik za žene?

Nakon što je dvije godine studirala farmaciju i radila s mladima u nevladinom sektoru, Jelena je najprije potražila posao u BiH: "Prvo sam tražila posla u BiH, studirala farmaciju dvije godine, radila u nevladinom sektoru sa mladima, a uporedo s tim 'radila نکته' sa strane." Kad je dobila "desetu" odbijenicu za posao medicinske sestre na koji se prijavila, počela je razmišljati da trajno napusti zemlju. Njemački je počela učiti 2015., a do 2016. godine imala je u ruci potvrdu da je ovladala stupnjem B1. Kao izučena medicinska sestra znala je da bi se zaposlila s lakoćom, ali željela je da njezin budući suprug pokuša prvi. On je također raspolagao znanjem njemačkog jezika na razini B1, a ujna Anka, učiteljica u Limburgu, pronašla mu je posao radnika u sektoru skrbi uz pomoć svojih poznanstava. Njegova početnička plaća iznosila je 1600 eura mjesečno, pa je odlučio preseliti se u Njemačku u prosincu 2017. godine. U ljeto sljedeće godine Jelena je saznala da je trudna da bi u ožujku 2019. godine u Njemačkoj rodila djevojčicu. Zbog toga je stekla pravo da od savezne države Hessen prima roditeljski dodatak (njem. *Elterngeld*) i dječji doplat (njem. *Kindergeld*), a njezin suprug je istodobno ušao u porezni razred (njem. *Steuerklasse*) 1 umjesto 3 i time počeo primati 235 eura više čime su se njihovi mjesečni prihodi ukupno povećali za otprilike 500 eura. Jelena zbog toga ne žuri pronaći posao: "Ovdje u Njemačkoj nemam pritiska... živimo od Aleksandrove plate, od njegove plate živimo i znamo da će leći između 25. i 30. u mjesecu." Kada govori o mogućnostima zapošljavanja kod nas u BiH i uspoređuje ih sa situacijom u Njemačkoj ona kaže sljedeće:

Kod nas počneš raditi sa 28 ako imaš sreće, prije toga ne možeš naći nikakav posao. I kad ga dobiješ, to nije nešto, ali je bar malo lakše, imaš neku perspektivu. Možeš dobro napredovati pogotovo ako dobro znaš njemački... Životna ambicija u Bosni je da imaš državni posao i radiš od osam do četiri, ali malo ko to ima... ovde ako si se integrisao, znaš je-

zik, imaš posao, nema problema. Mi nismo na teretu njemačkoj državi, došli smo kao kvalifikovana radna snaga... Školovala sam se u Bosni, to je neko platio a oni [Njemačka] su dobili gotov proizvod. Bosni bi bilo najbolje da izvozi svoju radnu snagu. Da je, ne znam, Norveška platila svakom ko je došao, Bosna bi sad bila bogata zemlja. Puno para šalje dijaspora...

Takozvani *Ausbildung* ili naukovanje/obrazovanje u trajanju od jedne ili dvije godine zanimljiv je većini mojih sugovornika bez fakultetske diplome. S druge strane, postoje različiti putevi do priznanja diplome (njem. *Annerkennung*). Dok za liječnike s kojima sam razgovarala *Annerkennung* znači do 2000 eura viša mjesečna primanja, *Ausbildung*, naročito u kombinaciji s radom na poslu medicinske sestre ili u sektoru skrbi znači redovit dohodak, obrazovanje i mogućnost napredovanja, a tih mogućnosti nikada ne ponestaje. Riječima Anele (31) koja je u Njemačku došla raditi kao konobarica: "Ovdje nikad nisi star." Jelena je ponovila tu percepciju nefiksirane prirode vremena, posebice kad se proširi na prostor Europske unije čineći specifičnu vrstu prostorno-vremenskog "ovdje":

Kod nas, ako fulaš srednju školu, fulao si sve, ovdje imaš priliku da se ponovo izmisliš. Kad si dio EU, otvoreniji si, to je velika zajednica. Možeš raditi u Italiji, možeš raditi u Belgiji... ljudi su tamo zbog svojih ekonomskih interesa i to se odražava i na socijalni aspekt.

Petra (33) koja je završila studij prava i diplomski studij engleskog jezika radila je kao asistentica u nastavi i savjetnica za neke privatne tvrtke u BiH, a njezin zadnji posao bio je za poznatu mostarsku softversku tvrtku gdje je primala "ministarsku platu", živjela u plaćenom stanu i uživala druge pogodnosti živeći "bosanski san". U razgovoru sa mnom podcrtala je razliku između Mostara i Tuzle, trećeg i četvrtog najvećeg grada u BiH, istaknuvši da je Mostar podijeljen grad u kojem vlada etnonacionalizam, ali dobro stoji kada je u pitanju ekonomija. Tuzla je, smatra, "kažnjena" izuzetno visokom nezaposlenošću mladih (70%), zbog toga što je riječ o tradicionalno "crvenom gradu" s najvećim brojem međuetničkih brakova. Za Petru koja dolazi iz obitelji profesionalnih sportaša, zbog čega se tijekom života često selila, odlazak u Njemačku na posao konzultantice i izazov ovladavanja visokom razinom njemačkog standardnog jezika nisu bili "nešto specijalno, nešto kao wow". Znala je da od svega što poduzima može imati samo koristi, ali također se imala

kamo vratiti ako ne uspije u onome što je naumila. Bila je aktivna u akciji spašavanja tuzlanske tvornice deterdženata čiji su radnici samoinicijativno pokrenuli prekinutu proizvodnju odlučivši spasiti poslovanje i svoja radna mjesta. Tu je, kaže, "naučila najvažniju lekciju", iako je uvijek željela raditi u privatnom sektoru i držati se podalje od lokalne politike (iako je njezin otac visoko rangiran član jedne političke stranke u Tuzli). Nakon godinu dana rada na radnom mjestu konzultantice našla je još bolji posao na Sveučilištu Ludwig Maximilian. Zadovoljna je životom u Njemačkoj, ali razmišlja o odlasku na Tajland. Ona mi je rekla:

Tuzla je specifična zbog svoje multietničnosti, međutim ljudi nemaju nade ne samo što nemaju posao već i zato što su društveno neaktivni, ne bih voljela da mi tu djeca odrastaju... Sarajevo, znamo svi šta je Sarajevo, centar političke i centar ekonomske moći je u Sarajevu, znači svi porezi odlaze u Sarajevo, e sad, to sve. Koliko god da banaliziram i da pokušam neku generalizaciju da napravim, ali osjetni su ti okovi, društveno-ekonomski... i onda imaš mnogo više populacije kojom je lakše manipulirati, znači to su ljudi koji preživljavaju, to su ljudi koji preživljavaju... I mi se možemo kretati koliko god hoćemo u tim mikro-zajednicama, to su mikrozajednice, tuzlanska gradska raja, da je tako nazovem, koja je obrazovana, kojima su roditelji obrazovani, sve je to super, ali treba otići 25 km od Tuzle da vidiš kako ljudi žive, e to, to je većina, ne Tuzla, Sarajevo, Banja Luka. I ti moraš, na kraju krajeva govorim i o jednoj korumpiranosti koja je somatizirana od strane svakog od nas, onaj, ti moraš raditi s tim ljudima, ti me pitaš, ti si na vrelu s tim ljudima, ali je mnogo bilo teško progurati neke stvari koje bi se u normalnim uslovima podrazumijevale... Čak i kad pokušaš napraviti nešto za dobrobit zajednice, dakle ne iz čisto egoističnih motiva, ti nailaziš na prepreke na lokalnom, kantonalnom, entitetskom i svim drugim nivoima, nailaziš na prepreke u vladinom i nevladinom sektoru...

Referirajući se na situaciju u ranije spomenutoj tvornici deterdženata, ustvrdila je da nije bilo u interesu lokalnih političara da se tvornica spasi od privatizacije. Usto, usporedila je radnička prava *ovdje* i *tamo*:

Dodeš iz sistema gdje ne postoje radnička prava i čuvaš posao a onda dodeš ovdje i sve je fleksibilno, kažu ti Nijemci "ti si za nas previše Njemica", zaposlenici rade u kancelariji 10 dana mjesečno, ostalo se radi od kuće, zaštićeni su ko polarni medvjedi, naravno nije uvijek i svima tako, naročito ako si druge rase...

Jelena je svjesna nesklada između položaja domaćih, njemačkih radnika i radnika migranata:

Ne možeš u potpunosti iskoristiti benefite sistema jer nisi zaštićen kao njemački radnik, nemaš stalni boravak [njem. *Aufenthaltstitel*], nemaš papir i zato pristaješ na minimalnu zaštitu, nećeš se buniti što radiš prekovremeno jer znaš da ćeš ako se buniš izgubiti poziciju dok bi Nijemac išao na radnički sud.

Petra se ne smatra tipičnom predstavnicom “nove migrantske klase”, ponajprije zbog svojih privilegija, ali i onog što vidi da je pogrešno u zemlji iz koje dolazi. Za nju je Njemačka izazov da poveća svoje šanse za uspješnu karijeru: upisala je internetski tečaj iz menadžmenta informacijskih tehnologija. Kada bi “osvojila *jackpot*” kaže da bi otvorila “institute za radnička prava u Tuzli”, ali i agenciju za istraživačko novinarstvo, da bi profitere “sve sahranila”. Kada govori o svom političkom angažmanu, Petra kaže da je “uvijek bila politički angažovana, ali van sistema”. Smatra da su politike identiteta uvjetovale danas prevladavajuću društvenu i ekonomsku situaciju u BiH, pa da bi trebalo “doći do poništenja postojećih i pravljenja novih identiteta” jer “ljudi koji imaju neku kreativnu moć nisu poželjni”. Opisujući vezu između politike i biznisa, ona navodi da se osnovni problem ogleda u nedostatku odgovornosti:

Kod nas je civilno društvo vještački napravljeno... bilo je ono i ranije ali je, ti znaš, nakon 1995. tu su bile ogromne količine novca... od neke 1995. do neke 2005... Ne treba generalizirati jer ima dosta dobrih organizacija... međutim nije bilo *accountability* [odgovornosti]..., ali one nisu tu odigrale bitnu ulogu, jer su bile projektno bazirane organizacije, e sad kad me pitaš politika i biznis... politika surađuje s biznisom... To su sve neke igre, ajmo zaštititi velike, ali ćemo se naklatiti na male... Bilo bi normalno da biznis sektor surađuje i sa vladinim i nevladinim i akademskim sektorom, ali se to ne dešava... Mi živimo u neoliberalizmu, znači ne diktiraju obrazovne institucije, ali ni biznis sektor, već politika... Sad oni [privatnici] dižu platu, ali nema ljudi, neće niko da radi, ljudi odoše, kasno Marko na Kosovo stiže...

Petra politički naginje ljevici, ali kaže da u BiH nema ni lijeve stranke ni lijeve agende:

Ljevica ne postoji, nema je u promilima. Ovo sve što se sad dešava s SDP-om..., SDP se gleda kao ljevica, kad govorimo o politici unutar sistema, ja mislim da sad nema ljevice, ljevica je usvojila sva pravila igre desnice... gledaš ti ovdje CDU..., pa CDU je u Njemačkoj veća ljevica nego što je SDP u Bosni, a to je stranka centra, a ne ljevice... što kažem da se ponaša kao desnica, vješto ona manipuliše i dalje tom multietničnosti... Što se tiče političkih subjekata na periferiji, važno je da ljudi

počnu raditi jedni s drugima ako hoćeš neku promjenu, da počnu raditi jedni s drugima i u vladinom i nevladinom sektoru... da kažu što je bilo bilo je, ne možemo nazad u Jugoslaviju, možemo uzeti neke dobre primjere iz Jugoslavije, jer će nam mladi ljudi otići... nema zaposlenosti, umrijeće i jadni penzioneri... ako ima ta akademska zajednica, i kažem hvala mojim mentorima, mora doći do saradnje akademija, politika, ekonomija, pravo... gdje ti je pravo, ne čuju se pravnici... Otići će mnogo ljudi poput mene, već su otišli... Ja sam puno uložila u svoje obrazovanje...

I Jelena i Petra govorile su o razočaranju situacijom koja je *tamo* dok su istodobno jasno i konkretno obrazlagale zbog čega su došle *ovdje*, u "ovaj sustav". Iako različitog stupnja obrazovanja, obje su provele svoje dvadesete godine u BiH nastojeći pomoći da situacija postane bolja – obje su djelovale u građanskim inicijativama i inicijativama mladih, ali nakon nekog vremena odlučile su se otvoriti novim mogućnostima napredovanja i boljoj budućnosti za svoju djecu u Njemačkoj. Iako u domovinu dolaze šest ili sedam puta godišnje, više ne mogu zamisliti da bi ondje "zaradile penziju".

Svjetlana je imala 52 godine kada je došla u Njemačku, godinu dana nakon što joj se sin preselio u Offenbach. Prije toga, kao izbjeglica iz Hrvatske, živjela je nekoliko godina s obitelji u Prijedoru (BiH). Nakon što su se svi preselili u Batajnicu (Srbija), zaposlila se kao kuharica u nogometnom klubu Partizan gdje joj je plaća bila niska i neredovita. Jednog Uskrsa, prisjetila se, nije imala dovoljno novca da svojoj obitelji skuha ručak. U ljeto 2017. godine već je izvadila hrvatsku putovnicu i sa 70 eura u džepu, bez znanja njemačkog jezika, ona i suprug pridružili su se sinu u Offenbachu. Nakon što je obavila administrativne formalnosti poput prijave boravka i socijalnog osiguranja, našla je posao u jednom restoranu gdje je radila dva tjedna iako je vlasnici nisu obavijestili o radnom vremenu i plaći. Njezin sljedeći posao bio je posao sobarice u jednom hotelu u Frankfurtu: "Ko taj posao nije radio, ne zna šta je to, to je ženski rudnik, plaćen si po broju soba koje čistiš po satu. Najveća plata do koje sam ja mogla dobaciti je bila 1100 eura". Usto, čistila je lokalnu poslovnicu banke za 450 eura, što nije morala prijaviti jer se u Njemačkoj ne oporezuju dodatne ekonomske djelatnosti u trajanju do četiri sata dnevno. Zatim ju je njezin nekadašnji šef pozvao da ponovo dođe raditi u restoranu, sada za bruto plaću od 1500 eura, koja je na

kraju iznosila 1100 eura neto. Novi posao pronašla je u tvrtki koja se bavila čišćenjem prostora i uređivanjem dvorišta i vrtova gdje je njezina neto plaća iznosila 1408 eura. Vlasnik je bio Nijemac, ali njezina nadređena bila je migrantkinja drugog vala iz Srbije koja joj je pomogla u svim pregovorima jer je bolje govorila njemački. Svjetlana je čistila stambene zgrade i prala kontejnere za smeće. “To nije posao za do penzije”, objasnila mi je, “radiš s hladnom vodom, prehladiš se.” Željela je ostati na tom poslu dok ne položi ispit iz poznavanja njemačkog jezika na razini B1, za što je sama plaćala tečaj: “Ovaj novac ulažem u sebe, u svoje školovanje... planovi su mi da promijenim posao, da nađem drugi, još ne znam gdje, možda u nekoj kuhinji ili fabrici. Raditi se mora, bolje da radiš ovdje do penzije nego negdje u Srbiji za 300 eura mjesečno.” Svjetlanini suprug i sin našli su poslove građevinskih radnika u vrlo prekarnim uvjetima: njezin sin ozlijedio se radeći nelegalno na baušteli, a njegov je šef tražio da laže o tome da tvrtka ne bi bila kažnjena. Bili su potpuno svjesni svoje uloge u njemačkoj ekonomiji, ali za njih je to bio jedini način preživljavanja do mirovine u kojoj žele uživati u svojoj novoj kući u Batajnici.

Posao u području skrbi u Njemačkoj: od afektivne do društvene reprodukcije i nazad

Ni kapitalizam ni socijalizam na Zapadnom Balkanu nisu uspjeli otkloniti asimetriju reprodukcije kao ženske zadaće i proizvodnje kao muške. Isto vrijedi za razliku između “plaćenog” i “neplaćenog” rada gdje žene još uvijek obavljaju veći dio neplaćenog reproduktivnog rada:

Rad u području skrbi uključuje skrb o djeci i skrb o starijima i bolesnima, kao i kućanske poslove u domaćinstvima poslodavaca. To se obično naziva radom “radnica i njegovateljica u kućanstvu”; ili “reproduktivnim radom” ili “društvenom reprodukcijom” što se izvodi iz marksističke teorije (Amelina i Lutz 2019: 59–60).

Većina bosansko-hercegovačkih migrantkinja trećeg vala dolazi na unaprijed dogovorene poslove u sektoru skrbničkog rada jer je riječ o sigurnom ulasku na njemačko tržište rada i uvjetima rada koji su mnogo stabilniji od prekarnih poslova za plaću od 250 eura u BiH. Kao što Jelena kaže:

Njemačka je stara nacija, njima trebaju njegovatelji, svijest je drugačija. U Bosni je to tabu, ako imaš bolesnog člana porodice svi će te osuđivati da se o njemu ne brineš. Kod nas ima barem jedan nezaposlen u svakoj porodici koji se može brinuti, dok je u Njemačkoj to nezamislivo jer svako ima posao. Nema smisla plaćati, šta ja znam, 1500 KM za dom, dok u kući sjedi neko ko ne radi... Nijemci imaju mnogo drugih mogućnosti i njih ne zanima da budu odgovorni za nečiji život kad mogu biti, šta ja znam, režiseri, što otvara prostor za strance. Njegovatelj je plaćen kao kasirka s tim da ima puno više odgovornosti.

Boba (32) je napustila BiH zbog ekonomskih uvjeta. Bila je nezaposlena, ali se nastojala politički angažirati za vrijeme studija, pa je pristupila vladajućoj Stranci nezavisnih socijaldemokrata (SNSD):

Ja sam se bila pokušala nekako i politički angažovati, bila član stranke, bila, šta ja znam, zalagala se za neke ideje... SNSD u to doba, kad se ta stranka javljala recimo na našoj sceni, to je djelovalo kao da u tu stranku pristupaju ljudi ajmo reći alternativnog ili liberalnog mišljenja. Ovaj, međutim, kroz par godina se pokazalo da je to više stranka desnice nego ove druge stranke koje su se izjašnjavale kao desničarske stranke i to je jedna od ideja meni bliskih, privatno meni bliski ljudi, moji prijatelji su postali članovi te stranke koji su vremenom u toj strukturi napredovali i kako su se, kako su oni napredovali politički, oni su se i karakternom mijenjali. To je jedna od stvari koja je mene definitivno odbila od političkog angažmana, od pokušaja da se nešto mijenja. Ta transformacija koja se desila u ljudima da, da novac dolazi prije ideje, ne mogu to objasniti, da taj lični uspjeh, napredak, bogaćenje, šta god da je to bilo, je došao ispred zajednice i ispred onoga svega zašto smo se mi na početku borili ili mislili da se možemo boriti.

Rekla je da ne može ni na koji način profitirati iako pripada stranci, ali kako njezin suprug više nije mogao voditi malu seosku trgovinu i dobili su svoje prvo dijete, odlučili su učiniti sve što je potrebno za odlazak u Njemačku u potrazi za poslom. Prvi korak bio je stjecanje dodatnih srednjoškolskih kvalifikacija da bi mogla raditi kao njegovateljica ili medicinska sestra:

Meni se apsolutno nije svidalo bombardovanje informacijama sa televizije, čista etnička podijeljenost... ko je Srbin, Musliman ili Hrvat, da odgajam dijete u takvoj atmosferi, da će njegovo jedino sjećanje biti da ako je neko Musliman da on ne valja ili da ako je neko Hrvat on ne valja ili ne dao Bog da se u našem selu ili gradu pojavi crnac, on je apsolutno neprihvatljiv, e to je bio moj strah. Ja sam htjela da moje dijete gleda ljude, a ne nacije, i imala sam osjećaj da se to u Njemačkoj može. Do-

duše, nemojmo se lagati, nije ni ovdje idealno, da ne postoji rasizam, nacionalizam, i šta ja znam svašta nešto, ali makar ona globalna forma, ono prvo što se dijete uči u vrtiću je da su svi isti... ili da dobijemo neku šansu da budemo svi isti.

Vijesti o mogućnosti dobivanja skrbničkih poslova Bobi i njezinu suprugu javila je Bobina strina. "Familija iz Njemačke mora pomagati onima koji su u Bosni", rekla je Boba, ali "davanje živog novca ne donosi boljitak." Supružnici su, sa završenom ekonomskom (Boba) i veterinarskom (suprug) srednjom školom, u državnoj srednjoj medicinskoj školi imali mogućnost prekvalifikacije u trajanju od godine i pol. Sve što je bilo potrebno napraviti bilo je položiti razliku predmeta, obaviti šest mjeseci prakse, položiti državni ispit i ispit iz poznavanja njemačkog jezika na razini B1. Prve vijesti o terminu za vizu u Sarajevu Boba i njezin suprug dobili su 12. travnja 2016., obavijest su primili 30. travnja, a vize su dobili 26. svibnja 2017. godine, nakon čega su odmah krenuli u Njemačku. "Ta prekvalifikacija, to sad izgleda kao u fabrici", rekla mi je Boba.

Prije neke četiri godine je to bilo u nekim normalnim razmacima, dva razreda učenika i svaka dva-tri mjeseca upisali bi nove. Čuješ od nekog da je uspio, da mu je bolje, a postoji to idealizovanje Njemačke od 60-ih godina, esencijalna potreba za radom i životom.

Ona smatra da najsiromašniji ne mogu otići iz BiH jer nemaju novaca da bi to financirali (potrebno je naime oko 10 000 KM):

Ako imaš previše, nemaš ni motivacije, srednja klasa odlazi, ljudi koji su se školovali ili imaju volju, a od tog školovanja ništa nisu dobili, 400 maraka [otprilike 200 eura mjesečnih primanja]. Čak i kad smo tražili da ideš besplatno stažirati, ne možeš bez poznanstva.

Kada govori o svom iskustvu zakazivanja termina za vizu u Njemačkoj ambasadi, opisuje ga u terminima igara na sreću gdje postoje čitave neformalne mreže ljudi koji se bave time da se podaci za prijavu unesu na vrijeme:

Otvarala su se mjesta u ponoć, ko najbrže unese podatke, taj dobija termin, ljudi su švercali terminima, ljudi plaćali hakerima da ubace njihove podatke u sistem, javne ponude na piku, taj princip je zatim ukinut, otvorena je lista čekanja, razlika registracije i termina je šest mjeseci... ljudi čekaju 20 mjeseci i izgube ugovor.

Iako je u vrijeme studija Boba bila članica vladajuće političke stranke, dobila je jedino jednokratnu studentsku pomoć. Došla je iz općine Prijedor, što nije bilo isto kao doći iz općine Laktaši (odakle je Milorad Dodik, predsjednik SNSD-a). Ljudi su morali mijenjati svoje stavove zbog toga što su dobili posao preko stranačkih veza, rekla je, pa za nju i njezina muža nije bilo druge do otići u Njemačku, gdje je stvar sposobnosti svakog pojedinca da zaradi plaću veću od minimalnih satnica (otprilike 11 eura) i da pođe na integracijski tečaj (njem. *Integrationkurs*): "Njemačko tržište vapi za medicinskim radnicima", objasnila je, "ali potrebno je preuzeti takvu odgovornost na stranom jeziku, tako da bi država zadovoljila svoje kvote ili potrebe... apsurdno je da ima toliko mnogo starih, a tako malo mladih u Njemačkoj koji bi htjeli da obavljaju takve poslove." Za Bobu pitanje odgovornosti bilo je najvažnije: "Bilo je sve više i više posla za sve manje i manje novaca, manji bih pritisak osjećala da sam radila u bolnici (a ne u staračkom domu)", pa dodaje,

ti želiš da tih 11 ljudi njeguješ kako treba, ali ne možeš jer nema vremena. Mi tamo ostavljamo naše strpljenje... Postoji odgovornost prema tom *Bewohneru* [stanovniku doma], onda prema njegovoj ili njenoj porodici, onda prema ostalom *Pflegekraftu* [njegovateljima/cama] u svojoj smjeni, onda prema menadžeru, generalnom direktoru, prema medicinskoj kontroli ili MDK-u [*Medizinischer Dienst der Krankenversicherung* ili Medicinski servis zdravstvenog osiguranja], svako u bilo kom trenutku može da kontroliše tvoj rad i moraš da znaš kad, kako i zašto, ako nemaš odgovore, možeš da imaš velike probleme, s druge strane minimalno si plaćen pa se pitaš što to radiš za te pare.

Govoreći o afektivnoj uključenosti koju zahtijeva njezin posao, Boba je ponovo naglasila pitanje odgovornosti: "Mi prenosimo svoju energiju, sve pozitivne stvari koje imamo, naše strpljenje. Mi smo savršene njegovateljice, ali smo loše majke, mi na poslu ostavljamo svoje strpljenje, svoje živce."

Dobro plaćen posao: gubitak za zemlju, nada za djecu?

Halida, stomatologinja rođena u Bugojnu, prvi je put migrirala u Njemačku u dobi od osam godina kada je njezina obitelj pobjegla iz grada Prozora u vrijeme rata u BiH 1992.–1995. Boravili su u Ingolstadtu

(Bavarska) do 1998. godine kada je većina bosanskih izbjeglica deportirana (tzv. *Abschiebung*) nakon što je potpisan mirovni sporazum. Pohađanjem škole u Ingolstadt imala je priliku naučiti njemački jezik. Otac joj je bio liječnik i isprva je željela studirati medicinu, ali odlučila se za stomatologiju. Nakon što je 2010. godine diplomirala na Sveučilištu u Sarajevu, pet godina je pokušavala dobiti stalni posao u bolnici u Bugojnu, ali odbila je pristupiti političkoj stranci.⁷ Volontirala je nekoliko godina i položila državne ispite da bi vidjela kako troje njezinih kolega dobiva posao, ali ne i ona. Kada je dovršila volontiranje, drugo dvoje kolega se zaposlilo, a njoj je ravnatelj rekao da za nju nema mjesta – morala je čekati da se otvori školska ambulanta: “Osjećala sam se bezvrijedno, kao luzer, šta da radim s diplomom u svoja četiri zida?”, pitala se. Tada je saznala da će se otvoriti privatna stomatološka ordinacija, no ni ondje nije uspjela dobiti posao. U veljači se zaposlila na određeno vrijeme u školskoj stomatološkoj ordinaciji, a pola radnog vremena radila je i u domu zdravlja, također bez ugovora o stalnom radnom odnosu:

Svako je zaposlen preko štele. Znaš dobro šta danas znači imati državni, a šta privatni posao. [...] I ja sam radila i sve je bilo super, ali sam onda počela razmišljati: “Jesam li ja za ovo studirala?” Učahurila sam se, nisam se pomjerala s mjesta, a specijalizacija je bila nedostižna jer su se morale poštovati hijerarhije. Samo sam radila liječenje i konzervaciju, protetiku osjetila nisam, mislim, naša šefica službe je bila protetičarka tako da... svi naši protetski pacijenti su išli njoj...

Ono što Halida opisuje kao “tapkanje u mjestu” element je *strukture osjećaja* (Williams 1978) koju je antropolog Stef Jansen (2015) opisao na primjeru sarajevskog naselja Dobrinja desetljeće nakon završetka rata. On je uočio da je tamošnji zastoj u životu koji se svodi na preživljavanje kroz stalnu jurnjavu zapravo proizvod kolektivne zarobljenosti (ibid.: 173). Svako pomicanje čini se boljim od stagnacije, ali pomicanje samo po sebi nije jamac boljeg života zbog postojanja sistemskih prepreka napretku kakav su bila obećala razvijena industrijska društva: nekadašnje “društvo u usponu” zamijenila je raširena društvena iscrpljenost i tjeskoba današnjice (Nachtwey 2018). Tri godine nakon što je završila

⁷ Zanimljivo je da Boba i Halida, ali i još neki od mojih ispitanika i ispitanica čije naracije ne razmatram u ovom tekstu, pitanje priključivanja nekoj političkoj stranci vide kao gotovo zdravorazumski put kojim se ide da bi se došlo do zaposlenja.

studij stomatologije, Halida je odlučila napustiti BiH u potrazi za mogućnošću zapošljavanja u Njemačkoj:

2014., mislim, poslije sedam dana rada u toj ambulanti koja je meni, ono, bila simpa u jednu ruku, čak su oni to i uredili... ono tapkanje u mjestu, strah me da se ne učahurim, a već sam se učahurila..., sjetim se u ljeto 2014. sam posjetila sestru, pokušala sam nešto, neke prijave u Minhenu tamo-vamo, već ja kao 2014. ljeto kao počinjem nešto tu da pokušavam da, da se prebacim preko grane, Bavarska ko Bavarska, malo strogi zakoni, pojma nemam kako to ide, iskreno da kažem... ali jako je teško da nekog telefonom..., ono, Ministarstvo zdravstva, obrazovanja i to sve ajd OK. Bila sam na razgovoru za posao kod jednog stomatologa u Minhenu na Švabingu koji mi je rekao da bi me zaposlio za početak dok ne usavršim jezik i sve to kao pomoćnicu, kao asistenta, kao idem ja dolje po svom nivou obrazovanja. Dao mi je i ugovor bio... to bi bilo [bruto] oko 1820 eura, to je ništa, međutim nekako je taj čovjek iskopao broj od šefa viza odjela i, rekla mu, i on je meni rekao, jako prijatan čovjek, gospodin Fritz, rekao mi je da nikako i ni pod kojim uslovima ne predajem za vizu, jer ću biti odbijena, jer mogu dobiti posao u Njemačkoj samo na osnovu onoga kako sam u Bosni kvalificirana. Jer mogu dobiti posao stomatološke sestre, vizu na osnovu moje diplome o završenom stomatološkom fakultetu... onda bi svak sebi uvezio stomatologe kao jeftinu radnu snagu jer imaju duplo, ne samo duplo, već sve od njih, a radiće kao asistenti. I rekao mi je da je to samo bacanje para.

Na plaži u Makarskoj 2013. godine upoznala je Stelu, djevojku iz Frankfurta, a porijeklom iz Kozarca kod Prijedora. Prijatelj Steline obitelji radio je za jednog frankfurtskog maksilofacijalnog kirurga koji je imao i stomatološku ambulantu u središtu grada. S obzirom na to da je znao da se zbog značajnog broja pacijenata s Balkana u ambulanti planira zaposliti stomatologa s prostora bivše Jugoslavije, njegov savjet bio je da se Halida prijavi. "Sebi sam rekla 2014. kopat ću rukama i nogama i otići ću", tim više što je mnogo njezinih poznanika koji su studirali farmakologiju uz posredovanje agencije našlo posao u nekim manjim njemačkim gradovima. Poslala je potrebne dokumente u studenom 2014. godine i 9. siječnja 2015. obavila razgovor za posao u Frankfurtu. To se dogodilo u isto vrijeme kada je dobila stalno radno mjesto u klinici u Bugojnu. Nakon osam mjeseci mukotrpne procedure do odobravanja njezina zahtjeva za vizu, koja je uključivala prevođenja potrebne dokumentacije, telefonske pozive, putovanja i polaganja ispita iz poznavanja

njemačkog jezika (bila joj je potrebna razina C1), u rujnu 2015., nakon što je dobila ugovor za posao, dogovorila je termin za vizu u Sarajevu i potvrdila da će joj radna viza biti izdana po dolasku u Njemačku. U listopadu 2015. godine, prvi put putujući avionom, napustila je BiH i počela raditi za kliniku u kojoj radi i danas. U međuvremenu nadležne njemačke institucije priznale su njenu diplomu (njem. *Annerkennung*), pa se ona ne planira vratiti u BiH: "BiH je izgubila jednog stomatologa, svakodnevno gubi ljude."

Za medicinsku sestru Saru (43) dolazak u Njemačku značio je i to da mora obaviti prekvalifikaciju i položiti razliku predmeta. Sada živi u Ratzenburgu kraj Lübecka i, dok čeka *Annerkennung*, radi na poslovima skrbi za jednu rehabilitacijsku kliniku. Naime, po priznavanju diplome ili dobivanju *Annerkennunga* plaća raste: "Sad mi je plata 1400, kad dođu djeca biće oko 1600, a sa *Annerkenungom* oko 2000." Ona je majka troje djece u dobi od 10 do 14 godina. Čim oni dođu u Njemačku, početak će primiti dječji doplati i ući u drugi porezni razred. Odlazak u Njemačku odgađala je zbog djece, pa najviše žali što nije došla ranije:

Imala sam hrvatski pasoš i mogla sam i ranije otići, ali uvijek sam se plašila kako ću djecu ostaviti pet mjeseci ili godinu dana. Onda mi je na posao došla prijateljica, skinula periku i tad sam shvatila da ima rak... Onda sam se zapitala: "Ma šta je to da ti ne možeš?"... Gledam nju ćelavu i rekla sam sebi: "Ima da ideš, ima da možeš. A sve to hoćeš zbog njih da bude i zbog sebe, naravno, i zbog sebe, ne samo zbog djece... e ima da ideš, ima da možeš, ima da hoćeš, a ne da ne možeš". Živa sam, zdrava sam, djeca su mi zdrava, ma ima da hoću... neki ti momenti te opale u glavu.

Za nju Banja Luka nije više bila grad koji je poznavala, što "nije imalo veze samo sa materijalnom situacijom": za nju je slučaj Davida Dragičevića bio prekretnica. Nakon posla odlazila je na Trg sudjelovati u protestima prezirući one koji nisu išli samo da bi sačuvali svoja radna mjesta.⁸ "Tamo je bilo neke nade, ljudi su išli tamo kao i ja... Sjećam se, idem kući

⁸ Veća su se okupljanja na Trgu Krajine održavala do listopadskih izbora koji su potvrdili pobjedu vladajućeg SNSD-a, što je uvelike oslabilo pokret. Nešto manja okupljanja nastavila su se do 25. prosinca 2018. godine kada je Komunalna policija uklonila *Davidovo srce* na Trgu zbog čega su uslijedili protesti praćeni jakim snagama Specijalne policije Republike Srpske sve do 30. prosinca kada je Davor Dragičević nestao da bi se nekoliko tjedana kasnije javio kao tražitelj političkog azila u Beču. Okupljanja na Trgu Krajine u međuvremenu su zabranjena, grupa Pravda za Davida nastavila se

sa Paprikovca [gradska bolnica] nakon oktobarskih izbora i osjećam se ko da me je neko tuko." Usto, Sara je primjećivala da iz razreda njezinih sinova i kćeri odlazi sve više djece: "Otišla Mia, otišao Stevo, njegov tata je otišao, a mama čeka da ide."

Sara želi da njezinoj djeci bude bolje no što je bilo njoj:

Želim ja njima bolje, želim im bolje, pametni su, imaju domovnice, imaju putovnice [...]. Moj Filip ima jedini u razredu sve petice, moja djeca imaju kapaciteta, igraju košarku, neki dan su osvojili četiri zlatne medalje. Želim da sami odlučuju gdje će da budu, biti pametan u Bosni, znaš i sama, najebeš na kraju. [...] Berlin nije daleko, a da karte nisu skupe: gle, ko želi da me vidi je uvijek dobrodošao... Ne žalim, Predragovi roditelji su mrtvi, moja majka živi u Vinkovcima. Ti si bila izbjeglica, znaš kako je... Želim da se skrasim negdje već jednom.

Zaključne napomene

Ove naracije otkrivaju snažno osobno pozicioniranje većine ovih žena – došle su u Njemačku već ustaljenim kanalima koji se temelje na poznavanju ili preko posredničkih organizacija kao što je na primjer Triple Win. Njihovi životni uvjeti, usporede li se s njihovom situacijom u BiH, većinom su bolji, postigle su "poboljšanje životnog standarda". Zapravo, većina njih savjetovala me što da radim i kako da riješim svakodnevna pitanja vezana uz život u Njemačkoj. Put do uspjeha i priznanja njima kao ženama migrantkinjama nije bio lak – nerijetko su morale obavljati reproduktivne zadaće brige o svojoj djeci i, istodobno, "ostavljati kičmu na poslu". Uvjerene su da će im se ta predanost naposljetku isplatiti.

Ovo istraživanje bavi se takozvanim trećim valom migracija sa Zapadnog Balkana nastojeći razumjeti što danas u Njemačkoj znači biti migrantkinja iz BiH. Ono je tek polazište koje traži detaljnije, dublje i longitudinalnije analize. Uočljivi su snažno nezadovoljstvo i razočaranje političkom i ekonomskom situacijom u domovini – unatoč tome što su mogućnosti u Njemačkoj ograničene, ipak je riječ o prilikama da ponovno steknu kontrolu nad svojim životima i stvore bolje mogućnosti za svoju djecu, budućnost kojoj se mogu radovati. Sljedeća je uočljiva

okupljati najprije u prostoru Hrama Hrista Spasitelja, a zatim u obližnjem Parkiću, gdje se okupljaju do danas.

odlika oslanjanje mojih sugovornica na pomoć mreže migranata prvog i drugog vala: oni su ili “pomagači” ili “klijentela” migranata trećeg vala. Nadalje, moje sugovornice naporno rade pretvarajući se u “zombije”, uočavaju da njihovo majčinstvo trpi zbog količine posla koji obavljaju u domovima za starije, ali smatraju da se radi o poštenom kompromisu koji im omogućuje tako potrebnu stabilnost, novi početak i planiranje budućnosti, uz osjećaj vlastite vrijednosti i samopouzdanja potpomognut novcem koji im je na raspolaganju i koji mogu poslati kući.

No postoji li savršen scenarij u kojem ove žene mogu imati punu kontrolu nad svojim životnim izborima, uključujući i imigraciju? U skladu s tvrdnjama koje su u svom radu iznijele Amelina i Lutz, “unatoč tome što se globalne migracije u sektoru skrbi najčešće razmatraju kao situacija u kojoj su svi uključeni na dobitku, a naročito se radi o onima koji se svojim promišljanjima zalažu za komodifikaciju kućnog posla i posla njege jer vjeruju da to ne samo što omogućuje uzlaznu ekonomsku pokretljivost migranata i njihovih obitelji nego i ublažava nedostatak radnika u skrbi u odredišnim zemljama” (2019: 64), žene s kojima sam razgovarala nikada nisu, u društvenom smislu, jednake svojim njemačkim kolegicama. Moje istraživanje pokazalo je da je pozicija transnacionalne njegovateljice

dijakronijski, nedosljedni način socijalne mobilnosti jer, kao pripadnice srednje klase, te žene održavaju svoj socijalni status u svojim matičnim zemljama slanjem doznaka, što se vidi iz činjenice da su rođaci mnogih migranata u mogućnosti kupiti domove, električne uređaje za kućanstvo i robu široke potrošnje za djecu (ibid.).

S druge strane, a kako je i vidljivo iz istraživanja, njegovateljska profesija, iako je najzastupljenija među migrantima trećeg vala, nije i jedina profesija rezervirana za žene iz BiH. Tu su dakako i poslovi čistačica gdje mobilnosti zapravo i nema ili pak slučajevi socijalne mobilnosti za mali broj migrantkinja koje imaju obrazovanje i visok nivo poznavanja jezika. Za potonje dostupni su dobro plaćeni poslovi u medicinskim djelatnostima kao i u sferi projektnog menadžmenta, naročito ako za to postoje preduvjeti u ranijem obrazovanju na njemačkom jeziku ili ranije ostvarenim transnacionalnim poslovnim vezama. To i jest bio slučaj s djecom bosansko-hercegovačkih izbjeglica tijekom 1990-ih koja su nakon nekoliko godina u njemačkom školskom sustavu stekla jezične kompetencije koje će ih gotovo dva desetljeća kasnije, bez obzira na

fakultetske diplome koje su u međuvremenu stekli u BiH, učiniti privlačnim na njemačkom tržištu rada.

Iako su suvremene migrantkinje većinom visokokvalificirane radnice, one češće nalaze poslove koji ne odgovaraju njihovim kvalifikacijama, pa tako gube društveni status u okruženju svoje stručne hijerarhije, a također i utječu na "krvotok obrazovnog kapitala odnosno tzv. *brain drain* i *brain gain*" (Amelina i Lutz 2019: 73) pri čemu je priljev mozgova u Njemačku, a odljev mozgova iz BiH, što dalje produbljuje periferijalizaciju te balkanske zemlje. U zemljama useljavanja žene imaju manju od prosječne nacionalne plaće, ali zbog asimetričnih društveno-ekonomskih uvjeta migrantkinje smatraju da se radi o alternativu koja je bolja od nezaposlenosti i niskih plaća u njihovim zemljama podrijetla (usp. Lutz 2011; Amelina 2010).

Literatura

- Amelina, Anna. 2010. "Transnationale Migration jenseits von Assimilation und Akkulturation". *Berliner Journal für Soziologie* 20/2: 257–279.
- Amelina, Anna. 2017. *Transnationalizing Inequalities in Europe. Sociocultural Boundaries, Assemblages and Regimes of Intersection*. London: Routledge.
- Amelina, Anna i Helma Lutz. 2019. *Gender and Migration. Transnational and Intersectional Prospects*. London, New York: Routledge.
- Baird, Rosemary. 2012. "Constructing Lives. A New Approach to Understanding Migrants' Oral History Narratives". *Oral History Society*. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/41806581?seq=1>.
- Berlant, Lauren. 2011. *Cruel Optimism*. Durham: Duke University Press.
- Castles, Stephen, Hein de Haas i Mark Miller. 2014. *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Čičić, Muris, Miloš Trifković, Melika Husić-Mehmedović, Adnan Efendić, Lejla Turulja i Mirza Emirhafizović. 2019. *Studija o migracijama. Bosna i Hercegovina. Posebna izdanja*. Sarajevo: Centar za sistemska istraživanja. Dostupno na: <http://cis.unsa.ba/wp-content/uploads/2020/02/Zbornik-Migracije-s-cipom-za-stampu3.pdf>.
- Docquier, Frédéric i Hillel Rapoport. 2003. *Remittances and Inequality. A Dynamic Migration Model*. Dostupno na: <https://ssrn.com/abstract=422546>.
- Flamm, Michael i Vincent Kaufmann. 2006. "Operationalising the Concept of Motility. A Qualitative Study". *Mobilities* 1/2: 167–189.
- Galtung, Johan. 1996. *Peace by Peaceful Means. Peace and Conflict, Development and Civilisation*. Oslo: PRIO.

- Jessee, Erin. 2011. "The Limits of Oral History. Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings". *The Oral History Review* 38/2: 287–307. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/41440904>.
- Löw, Martina. 2016. *The Sociology of Space. Materiality, Social Structures and Action*. New York: Palgrave Macmillan.
- Lutz, Helma. 2011. *The New Maids. Transnational Women and the Care Economy*. London: Zed Books.
- MHRRBiH. 2016. *Diaspora and development of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Ministry for Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina.
- Nachtwey, Oliver. 2018. *Germany's Hidden Crisis. Social Decline in the Heart of Europe*. London: Verso.
- Williams, Raymond. 1978. *Marxism and Literature*. Oxford, New York: Oxford University Press.

S engleskog prevela Reana Senjković
(svi izvadci iz razgovora su u autoričinoj transkripciji)

Klasna preslojavanja i
komodifikacija u prostoru
kulture i svakodnevice

Tradicijska glazba na tržištu u postsocijalističkoj Hrvatskoj: slučaj klapskog pjevanja

Do 1970-ih godina veza između glazbe i ekonomije bila je uglavnom preokupacija popularnih glazbenih studija i istraživanja kulture.¹ Etnomuzikološka istraživanja i njima srodna istraživanja kulturnih antropologa većinom su se fokusirala na karakteristike tradicijskih glazbenih izvedbi i na tradicijske glazbene forme, a eventualno i na prakse kojima se one ostvaruju. Iako se nekoliko etnomuzikologa i kulturnih antropologa bavilo i ekonomijom glazbenih praksi (npr. Charles Keil, AJ Racy, HS Becker, David Coplan, Veit Erlmann, Roger Wallis i Krister Malm, Peter Manuel), ona nije pružala analitički okvir za većinu glazbenih studija u spomenutim akademskim disciplinama sve do sredine 1980-ih (usp. Guilbault i Rommen 2019: 10).

Glavni cilj ovog rada jest konkretnim primjerom ukazati na naizgled neprilična sjecišta tradicijske glazbe i tržišne ekonomije na početku profesionalizacije tradicijske glazbe u postsocijalističkoj Hrvatskoj. Nedavna istraživanja novčanog toka u hrvatskoj (tradicijskoj) glazbi pokazala su povezanost tradicijske glazbe s ekonomskim, socijalnim ili simboličkim kapitalom² – ovisno o predmetnoj glazbenoj sceni (usp. Ceribašić 2016: 113).³ Rad Naile Ceribašić jedan je od prvih sistematičnih istraživanja odnosa tradicijske glazbe i ekonomije u Hrvatskoj, teme

¹ Ovaj rad financirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (IP-2016-06-7388).

² Ovaj se pristup odnosi na koncept "kulturnog kapitala" u smislu općenite teorije Pierrea Bourdieua o oblicima kapitala i njihovoj pretvorbi (Bourdieu 1997).

³ Prema Ceribašić (2013: 139), umjesto na ekonomskom aspektu naglasak u istraživanjima jest na političkim i/ili poetičkim aspektima komodifikacije (npr. Magowan 2005; Ivancich Dunin 2009), medijskog posredovanja (npr. Lundberg et al. 2003), profesionalizacije i institucionalizacije (npr. Hill 2005; Spinetti 2005), intelektualnog

koja je u radovima pionira etnomuzikologije najčešće bila ignorirana. Razloge za to Naila Ceribašić nalazi u “nespojivosti” rada/zarade na jednoj i užitka na drugoj strani:

Čini mi se da okosnicu [razloga etnomuzikološkom ignoriranju zarada] čini sklop složenih i međusobno tijesno povezanih discipliniranih (etno)muzikoloških, kulturnih (zapadnih) i klasnih (građanskih intelektualnih) preduvjerena. Jedno je ono o tradicijskoj glazbi kao polju identiteta i užitaka nespojivih s radom i zaradom. Okosnica mu je u tome da ljudi rade samo kako bi zaradili tj. osigurali si egzistenciju, dok je polje užitka (i trošenja) posve izvan te sfere, ograničeno na slobodno vrijeme, nespojivo sa zaradivanjem. A kako je glazba u načelu skopčana s užitkom, onda je neprimjereno, možda čak i zazorno govoriti o zaradivanju glazbenika – jer time kao da bi se ugrozio užitak glazbe, a glazbenici pokazali kao neka čudna, sumnjiva vrsta ljudi (jer ako na glazbi zarađuju, mogu li istodobno i uživati i prenijeti užitak na druge?). Tim više ako je riječ o glazbenicima na polju tradicijske glazbe, koja je “najnevinijim” poljem ne samo užitka nego i vlastitosti i identiteta (Ceribašić 2013: 140–141).

To “najnevinije” polje svojim je nositeljima često omogućavalo dodatnu materijalnu korist koja u većini slučajeva nije bila glavnim ciljem djelovanja glazbenika tradicijske glazbe, tako da se na ekonomsku dobit nije ni gledalo kao na važan čimbenik procesa interakcije glazbe i društva. Isto tako, nemoguće je bilo i pomisliti da bi se format fiksnog radnog vremena mogao povezati s radnom aktivnošću pjevača/svirača tradicijske glazbe.

U Hrvatskoj se u posljednjih nekoliko desetljeća bilježi porast takozvanih nestandardnih, nesigurnih zaposlenja. Transformacija u radnim odnosima i odstupanje od tradicionalnih oblika zaposlenja dio je globalnog trenda koji se pojavio kao rezultat poslovnih modela omogućenih novom tehnologijom.⁴ Taj je trend povezan s deindustrijalizacijom i, općenitije, širenjem neoliberalne ekonomije na globalnoj razini. U drugoj polovici 20. stoljeća počela je jačati uloga informacijskih, jezično-komunikacijskih, nematerijalnih usluga, a time i naglasak na samo-

vlasništva (npr. McCann 2001), državno potpomognute tradicijske glazbe (npr. Olson 2004).

⁴ Uslijed razvoja informacijskih tehnologija, globalizacije tržišta i financijske deregulacije uspostavila se drugačija forma produktivnosti, efektivnosti i reagiranja na tržišne zahtjeve (Lipovetsky 2008: 47).

inicijativnosti, autonomnosti te individualnoj originalnosti (Hromadžić 2008b).⁵ Sa zamahom neoliberalne ekonomije i sve većom izloženosti prekarnim oblicima rada i tradicijska glazba doživjela je značajne promjene. Najbolji primjer glazbene prakse koja je iz tradicijskog neformalnog, spontanog konteksta izvedbe izrasla u glazbeno formalno, scenski prepoznatljivo izvedbeno tijelo jest klapsko pjevanje. Ono je tijekom posljednjih pola stoljeća evoluiralo iz domene tradicijske glazbe u prepoznatljivu popularno glazbenu domenu. Upravo ta transformacija otvorila je nove kreativne mogućnosti, ali i kvalitativnu i kvantitativnu produkciju koja ima čitav niz ekonomskih reperkusija.

U ekonomsko-političkom kontekstu radi se o primjeru “tranzicije” rekreativne amaterske glazbene aktivnosti iz razdoblja socijalizma u tržišno-kapitalističku profesionaliziranu glazbenu radnu aktivnost u postsocijalističkoj Hrvatskoj. Dakle, “problem” je tranzicija koja je pjevače rekreativce koji su pjevali gotovo isključivo iz osobnog zadovoljstva natjerala da iskoriste svoje pjevačke vještine kao osnovni adut u procesu preživljavanja. Oni i dalje uživaju u svom pjevu, ali na jedan drugi način: njihovo slobodno vrijeme postalo je radno vrijeme koje uvjetuje profesionalan odnos spram njihovih pjevačkih obaveza. Kao i u prethodnim razdobljima klapski pokret svoju popularnost i medijsku eksponiranost može zahvaliti pozitivnom odnosu prema prevladavajućim identitetskim politikama u Hrvatskoj. Klape izmiču praksi političke selekcije na “lijeve i desne” čime stječu prednost u tržišnom natjecanju. Prednost im donosi i oznaka “tradicijsko” koja je zahvaljujući priznanju šire zajednice (UNESCO)⁶ klapama omogućila status hrvatskog kulturnog *branda* te tako ukazala na različitost između osnovnog modela (*a capella* pjevanje) i brojnih novih “mutiranih” estradnih oblika klapskog pjevanja. Iako je klapsko pjevanje definirano kao glazbeni žanr bez pratnje glazbenih instrumenata, brojne nove skupine koje repertoarski i izvedbeno odudaraju od spomenutog koncepta često preuzimaju naziv

⁵ Prema Hajrudinu Hromadžiću (2008a), “tim se trendom označava i smanjenje značaja klasičnog industrijskog radnika te svojevrsna hibridizacija nekad autonomnih sfera radnog i neradnog/slobodnog vremena, radnoga mjesta i doma, proizvodnje i potrošnje, kao i sve maglovitije podjele između države i civilnog društva”.

⁶ Godine 2012. klapsko je pjevanje uvršteno na UNESCO-ovu reprezentativnu listu nematerijalne baštine čovječanstva (<https://ich.unesco.org/en/RL/klapa-multipart-singing-of-dalmatia-southern-croatia-00746>).

klape za promociju svoje glazbene karijere.⁷ Medijska popularnost pojedinih klapama omogućava cjelogodišnju aktivnost dok se rad ostalih klapa (najčešće u turističkim centrima) intenzivira u ljetnim mjesecima. Takav tržišni model specijaliziranih glazbenih vještina vezan uz klapsko pjevanje za kojim u današnje doba postoji interes profesionalno je organiziran, profitabilan, tradicijski glazbeni žanr. S druge strane, upravo je popularnost (medijska prisutnost) klapa zaslužna za njihovo pojavljivanje na javnim okupljanjima na kojim dotad nisu nastupale. Angažman klapskih pjevača na obiteljskim skupovima (vjenčanja, krštenja, sprovodi), na zabavama privatnih firmi, na ceremonijama na lokalnom, regionalnom i državnom nivou, na brojnim susretima i festivalima, postaje standardna, uobičajena pojava. Pritom je važno naglasiti da je svaki organizator javnih događanja svjestan da se usluge pjevača plaćaju.

Ovom istraživanju pristupam kao insajder jer sam od rane mladosti dijelom klapskog pokreta. Zahvaljujući toj činjenici imao sam priliku kao pjevač i klapski voditelj proživljavati različite faze razvoja klapskog pjevanja tijekom posljednjih desetljeća. Moja aktivnost započela je 1979. godine, u vrijeme socijalističke Jugoslavije, kada je klapsko pjevanje bilo prepoznato kao isključivo amaterska glazbena aktivnost. Svjedokom sam promjena koje su se događale tijekom 40-godišnjeg razdoblja. Ta uloga pomogla mi je u prepoznavanju procesa koji su se u tom razdoblju događali izazvavši naposljetku temeljne strukturalne promjene u izboru klapskog repertoara, načina izvedbe, ali i međusobnog odnosa pjevača i klapa, današnjih nositelja tradicije.

⁷ Najpopularnija klapa u Hrvatskoj danas je klapa Intrade. Višeglasno pjevanje sastavni je dio refrena popularnih pjesama koje izvodi ta klapa uz prepoznatljivi solistički baritonski glas (Tomislav Bralić). Glazbenom aktivnošću klapa Intrade stoji uz bok brojnim pjevačima zabavne/popularne glazbe u Hrvatskoj. Interes za njihove nastupe (koncertne i sportske dvorane) velik je kao i interes za produkciju njihovih CD-ova. Na svim top-listama zabavne glazbe redovito se nalaze pri vrhu ljestvica. Kakav stav klape imaju prema tom (vokalno-instrumentalnom) ansamblu ilustrira reakcija Omiškog festivala na odluku predsjednice Kolinde Grabar-Kitarović da klapi Intrade dodijeli odlikovanje (Ivan Kaštelan, "Odluku predsjednice oštro iskritizirali u Omišu: Klapa 'Intrade' odavno je zaplovila komercijalnim vodama, obmanjuju javnost...", *Slobodna Dalmacija*, 14. 12. 2017., <https://slobodnadalmacija.hr/kultura/odluku-predsjednice-ostro-iskritizirali-u-omisu-klapa-39-intrade-39-odavno-je-zaplovila-komercijalnim-vodama-obmanjuju-javnost-521847>).

Klapsko pjevanje

Ako bismo morali odabrati jedan glazbeni fenomen kao najreprezentativniji mediteranski idiom kod Hrvata, to bi nesumnjivo bio fenomen klapskog pjevanja – “spoj tradicijskog i popularnog s pozitivnom tendencijom širenja izvan zamišljenih granica Sredozemlja” (Čaleta 1999: 193). Klapsko pjevanje kontinuirano je i relativno stara pojava na koju su upozorili istraživači i muzikolozi krajem 19. stoljeća (Kuba, Kuhač). Prepoznatljiv stil pjevanja, tradicija urbane Dalmacije, nastaje pod utjecajem organizirane glazbene djelatnosti preporodnog razdoblja u vrijeme razvitka dalmatinskih gradova i *mista*.⁸ U to vrijeme osnivaju se prvi organizirani crkveni i svjetovni pjevački zborovi, ali i gradska limena glazba (ostavština Napoleonova vremena) te tamburaški sastavi i orkestri. Spomenute glazbene pojave izravno su utjecale na stvaranje i popularizaciju višeglasnog, tradicijskog, urbanog pjevanja, danas poznatog pod zajedničkim nazivnikom klapsko pjevanje.

Riječ *klapa* gotovo svakog će stanovnika današnje Hrvatske asociirati na skupinu dalmatinskih pjevača (rjeđe pjevačica) koji pjevaju specifičan repertoar uz pratnju glazbala ili bez pratnje. Za razliku od sličnih pjevačkih skupina iz Primorja, Istre ili susjedne sjeverne Italije, koje su se zadržale na neformalnom obliku druženja, pjevačke skupine u Dalmaciji uspjele su izgraditi ugled utemeljen na posebnom repertoaru i prepoznatljivoj (formalnoj) izvedbi (Čaleta 2013: 276).

⁸ Glazbeno gledajući, riječ je o stilu tradicijskog *a cappella* homofonog pjevanja koji se razvio od tipično tradicijskog pjevanja (*klapska pjesma*) i postojanja (*klapa*) do stručno postavljenog, organiziranog pjevanja koje se u današnje vrijeme svojim načinom prezentacije više ubraja u popularnu nego u tradicijsku glazbu. Klapske pjesme u prvom su redu homofoni napjevi, prepoznatljivi po unutrašnjoj strukturi, kretanju melodijskih linija glasova, harmonijskoj konstrukciji i sadržaju napjeva. Najčešća forma klapskog višeglasja jest troglasje ili četveroglasje. Velikom većinom (gotovo bez iznimke) to je tijesni harmonijski slog koji redovito završava u tijesnom tercnom položaju, akordu po kojem su klapski završeci prepoznatljivi. Pjesme su spjevane u duru, a harmonijsku osnovu čine tonički, subdominantni i dominantni četverozvuk. Melodiju napjeva (redovito u rasponu od 5 do 6 tonova) ispjevava prvi glas (prvi tenor) kojeg paralelno (najčešće u terci) prati drugi glas (drugi tenor). Treći glas (bariton) ima zadatak popuniti akord (za njega je karakterističan skok sa VII. stupnja na V. stupanj iznad tonike durskog tonskog roda u harmonijskim kadencama), a glavna zadaća basa jest jasno označiti harmonijske funkcije u osnovnom durskom položaju. Specifičan ugođaj što ga stvaraju cjelina teksta i napjeva u dalmatinskoj klapskoj pjesmi traži slobodu u metroritamskom oblikovanju (način izvođenja *parlando rubato*) (Čaleta 2013: 278).

Potrebno je istaknuti da je u počecima taj način glazbenog komuniciranja bio isključivo muška tradicija. Manje skupine pjevača, prisnih prijatelja, osim zajedničkih poslovnih i drugih interesa, vezala je i ljubav prema pjesmi, ljubav prema zajedničkom muziciranju. Ribari i težaci pjevali su uz bok trgovcima i obrtnicima, učenicima i studentima, najviše u konobama u kojima se uz jednostavno jelo pilo vino. Pjevali su za svoju dušu po uskim kaletama tražeći skrivene kutke u kojima glas najbolje *rebatije* – odzvanja na zadovoljstvo družine pjevača. Pjevali su i za druge, posebno za voljene drage kojima bi pjevali podoknice, serenade, sve dok im ukućani ne bi otvorili vrata i portune, pustili ih u kuću i počastili ih jelom i pićem. Isto zadovoljstvo imale su prigodu doživjeti i brojne turistkinje kojima su pjevali dalmatinski galebovi, šireći i na taj način turističku ponudu. Neformalna pjevačka druženja u prošleme stoljeću razvila su se u organiziranu glazbenu djelatnost, proširila diljem otočne, obalne i gorske Dalmacije, da bi danas postala prepoznatljiv glazbeni fenomen gotovo u čitavoj zemlji. “Klapa” nikada nije bila izolirana pojava: karakter, glazbeni sadržaji i stilovi klapskog pjevanja dinamički su se mijenjali kroz različita razdoblja te su slobodno prihvaćani vanjski utjecaji i promjene. Razlike pojedinih formalnih i organizacijskih oblika klapa kroz vremenski period toliko su značajne da možemo govoriti o tri modela klapa: tradicijskoj (pučkoj), festivalskoj i modernoj klapi (Čaleta 2003: 248).

Najstariji klapski model, tradicijska (pučka) klapa, neformalna je skupina pjevača koji pjevaju povremeno te na taj način zadovoljavaju prvenstveno sebe i svoju ljubav prema pjevanju. Usmena tradicija i jednostavnost glazbenog izričaja (spontano pjevanje) glavne su karakteristike toga klapskog modela. Tradicijski (pučki) klapski pjevači pjevaju u raznim prilikama, “u konobama, na pijacama ili na pozicijama koje dobro akustički odzvanjanju, obično okruženi tipičnom mediteranskom arhitekturom, pjevaju i serenadu voljenoj djevojci, i u pauzama tokom ribanja ili drugih zajedničkih poslova” (Povrzanović 1989: 162). Početke organiziranoga klapskog pjevanja prema sjećanjima sudionika najbolje ilustrira rad šibenskog kroničara, povjesničara i pisca, prof. Ive Livakovića:

Prvi počeci organiziranog klapskog pjevanja u Šibeniku javljaju se još između dva rata. Istina, radali su se i stihijski, a kako Šibenčani imaju razvijen smisao za pjevanjem i dobar sluh, to je svaka grupa prijatelja bila i svojevrsna pjevačka klapa. Prijatelji su se družili prema mjestu

stanovanja, pa je tako bilo neformalnih klapa Dolačana, Crničana, Goričana, Varošana, Mandalinjana, koji su najčešće pjevali u tovernama i gostionicama u svom gradskom predjelu, ali su, ne rijetko, zalazili grupno i u toverne drugih gradskih predjela. Jedino je klapa osnovana još 1931. godine a kasnije nazvana "Žicari" bila sastavljena od mladića iz različitih gradskih predjela. To je razumljivo jer su regrutirani iz mjesnog pjevačkog društva "Kolo". [...] Klapa "Žicari" dobila je to ime 1933. godine zbog toga što su im, u gostionicama nakon pjevanja zadovoljni i oduševljeni gosti redovito plaćali piće. [...] Ova se klapa odazivala i na pozive za pjevanjem naručenih serenada i pri različitim slavljinama pa su tako više puta nastupali i izvan Šibenika u Skradinu, Trogiru i Solinu. Na put su odlazili autom "Klara" šibenskog taksista Ante Stošića, u koji bi se nakrcalo svih osam pjevača s tim da bi uzbrdo izlazili iz auta i pješali do vrha. Troškove puta i večere pokrivali su oni koji su ih pozivali (Livaković 1989: 38–39).⁹

Usprkos dominaciji novih klapskih modela, promjenama u glazbenoj formi i izvođačkom kontekstu, glazbovanje tradicijskih klapa može se i danas čuti u manjim (dalmatinskim) mediteranskim gradićima, obično među ljudima starije životne dobi.

Pojam festivalska klapa povezan je s utemeljenjem Festivala dalmatinskih klapa u Omišu (u daljnjem tekstu Omiški festival) 1967. godine. Omiški festival, zaslužan za promociju klapskog pjevanja, prva je institucija koja je klapsko pjevanje prezentirala kao organizirani oblik tradicijskog (a kasnije i umjetničkog) glazbovanja. Festivalska klapa formalno je organizirana skupina pjevača koju povezuje radost zajedničkog glazbovanja s ciljem sigurne i kvalitetne izvedbe uz javni nastup (Čaleta 1997: 130). Sve to moguće je realizirati uz pomoć stručnog voditelja koji u većini slučajeva izabire i pjevače i repertoar regularno vježbajući s klapom (probe). Omiški festival inicirao je nastanak mnogih klapa: od 15-ak organiziranih klapa početkom 1960-ih do više od 200 registriranih klapa na kraju 1980-ih godina. Većina klapskih pjevača i voditelja u tom razdoblju mjere svoje rezultate uspjehom na Omiškom festivalu. Klapsko se pjevanje u tom razdoblju sve više definiralo kao simbol dalmatinskog (mediteranskog) identiteta. Javljaju se i prve komercijal-

⁹ Slična svjedočanstva donosi i jedan od najeminentnijih sudionika klapskog pokreta u Šibeniku Ante Barbača u autobiografskoj knjizi govoreći o "glazbenom životu na goričkim kalama, o konobama ukrašenim kitama koje bi 'puštale' vino u kojima su muška bratstva i družine pjesmom začinjala svoju ugodu" (Ante Barbača, klapski pjevač, melograf i voditelj, 2020.).

ne klapе kao dio turističke ponude. One obično nastupaju uz instrumentalnu pratnju mandolina i gitara. Izuzetno zanimljiv opis razvoja fenomena klapskog pjevanja na šibenskom području iz tog vremena u neobjavljenom rukopisu donosi istaknuti voditelj i melograf Ivo Furčić:

Nagrađivanje se obično svodilo na: nešto popiti, ili pojesti, ili pak pojesti i popiti. Nije bila rijetkost da bi pjesma koje od skupina, u nekoj konobi, bila nagrađivana žmulom vina. Pučki pjevači, odnosno skupine pučkih pjevača, popularno zvane klapama, bile one neorganizirane ili organizirane, u starija vremena nisu običavale davati, "prodavati" svoju pjesmu, poglavito onu staru pučku šibensku pjesmu, za novac – pjevati radi novca. Pjevanje za novac, i pjevanje isključivo za novac, ta danas uvelike raširena svojevrсна pošast, novijeg je vremena. Teško joj je točnije odrediti vrijeme nastajanja. Ali zasigurno njen razvoj počinje usporedo s razvojem turističke privrede na šibenskome području. Na prijelazu iz šezdesetih u sedamdesete godine "turistizam" je ovdje već bio u cvatu. Pojedini turistički i ugostiteljski radnici iz godine u godinu sve su više uvidali kako se sva ugostiteljska ponuda ne može svoditi samo na nuđenje našega zaista bistroga mora, sunca i koliko-toliko obilatog jela. Trebalo je, stoga, prići osmišljavanju i nuđenju kojiput više ili manje zanimljivih kulturnih i zabavnih sadržaja inozemnim i domaćim gostima. Dosjetio se je tako netko kako bi bilo mudro, zasigurno i zanimljivo, prikazivanje (napose inozemnoj klijenteli) dijela našega folklora: tradicijskog odijevanja, pjesme i plesa, što ubrzo prihvaćaju hotelske kuće Primoštena, Vodica i Solarisa. U tu svrhu dovodili su se folklorni i drugi ansambli, kako oni iz Dalmacije, tako i oni iz šire unutrašnjosti. Održavaju se tako brojne priredbe po hotelskim terasama i vrtovima. Zadovoljni su bili i turisti i posjetitelji. No, pored tih većih priredaba, održavaju se i manje po hotelskim restoranima, za koje se, kao najprikladnije, upošljavaju šibenske klapе. Takvi mali koncerti održavali su se po svim hotelskim kućama jednom tjedno, prilikom priređivanja gala-večera za svoje goste. Prvi su u to krenuli primoštenski hoteli, a potom Solaris i Vodice. A među njima je od šibenskih klapa to bila jedna od najstarijih – klapa "Šubićevac", kojoj sam tih godina bio stručni voditelj. To je bio početak, onaj pravi – pjevanje za novac, i isključivo za novac, u kojem sam, iako protiv vlastitih uvjerenja, i sam sudjelovao. Zanimljivo je da su istim putem krenule i sve druge šibenske klapе. Zadovoljstvo je bilo obostrano. Ugostitelji su tijekom tih gala-večera točili skupa pića, dok bi klapa zabavljajući njihove goste u dvosatnom ili trosatnom nastupu za ondašnje razmjere bila dobro plaćena. Tako zarađeni novac na kraju se je mjeseca ili turističke sezone dijelio se među članovima skupine na jednake dijelove. [...] Ali kako kaže stara pučka, "kad se maška [mačka] nauči sviću lizati, ili mašku ubiti ili sviću razbiti", pa su šibenske klapе počele naplaćivati i druge javne nastupe – osim na Omiškome festivalu i na susretima dalmatinskih klapa (Furčić prema Kale 2010: 75).

Iz ovog memoarskog zapisa moguće je uvidjeti kako je turizam i u socijalističko vrijeme igrao važnu ulogu u životu puka južnih hrvatskih regija. Usporedo s time i klapsko pjevanje kao identificirajući glazbeni idiom dobiva istaknutu ulogu predstavljača tradicije. Način podjele zaradenih sredstava odgovara atmosferi vremena – autor navodi da pjevači na jednake dijelove dijele zaradeni novac ne ističući pritom važnost pojedinih pjevača ili glasova kod konačnog obračuna na što se može naići u današnjoj klapskoj praksi. Zbog toga materijalna korist nije dovodila u pitanje zajedništvo i slogu pjevača kojima je taj prihod ionako bio samo dodatak na primanja koja su ostvarivali na svojim radnim mjestima.¹⁰ Usto, važno je spomenuti da su se klape većinom osnivale kao pjevačke sekcije lokalnih kulturno-umjetničkih društava (KUD-ova) i sudjelovale su na svim javnim događanjima. Za te prigode klape su obično imale odgovarajući repertoar partizanskih pjesama iz razdoblja Drugog svjetskog rata i pjesama koje slave bratstvo i jedinstvo socijalističkog društva. Tadašnje Ministarstvo kulture prepoznalo je i sponzoriralo Omiški festival kao događaj od regionalnog značaja (Marošević 1988: 86). Tu situaciju objašnjava Jure Benić, pjevač jedne od najboljih klapa tog vremena – Oktet DC, Solin.¹¹ U dokumentarnoj seriji o povijesti klapskog pokreta¹² Benić je dao izjavu koja bi mogla opisati to vrijeme:

¹⁰ U vremenu koje Furčić spominje moje, trogirске, klape također su uz veliki broj koncerata imale niz nastupa za potrebe turističke zajednice i hotelijerskih poduzeća. Već sa 16 godina imao sam svoj žiroračun na koji su redovito stizala sredstva zaradena klapskim komercijalnim nastupima. Velik dio zarade koristili smo za zajednička putovanja i posjete restoranima gdje smo pjesmom redovito “zaradili” barem besplatno piće. Novac je uvijek bio “u igri”, ali nikada nije bio jedinim razlogom za nastupanje. Mlade su postavе klape Trogir (Radovan, Kairos, Čiovo) tijekom ljetnih mjeseci nakon proba na poziv vlasnika običavale zapjevati na terasama trogirskih restorana. Ti neformalni, spontani nastupi bili su nagrađivani jelom od strane vlasnika, a pićem od gostiju koji su redovito slali “ture” na stol pjevača. Bilo je situacija u kojima pjevači ne bi popili sve zaradeno nego bi vlasnik vodio evidenciju o “osvojenim” bocama koje su pak tijekom zimskih mjeseci u postturističkom razdoblju pjevači s uživanjem konzumirali.

¹¹ Oktet DC osnovan je 1965. godine kao sekcija tvorničkog KUD-a. Aktivnosti radnika u slobodno vrijeme bile su poticane. Otpočetak Oktet vodi jedan od najistaknutijih klapskih voditelja i kompozitora Ljubo Stipišić Delmata kojeg upravo tvornica zapošljava na mjestu animatora i organizatora kulturnih djelatnosti. Na taj način on je mogao zadovoljiti osnovne materijalne potrebe i nastaviti slobodno stvarati izuzetno vrijedan glazbeni opus koji je iza njega ostao.

¹² Zvonimir Varošaneć, *Od konobe do svjetske baštine*, 1, Zagreb HRT, 2017., <https://www.youtube.com/watch?v=IPJl7O7lbaM> (pristup 4. 9. 2020.).

Nismo ni za postole zaradili po pitanju toga, mi smo sve to radili džabe! Tko god nas je zvao, mi smo odlazili i pjevali i to je bilo naše pravo zadovoljstvo! Nikada nismo tražili da nan netko za to plati! Ako nas je počastio, bili smo sretni! [...] Iza nas je stajala firma [tvornica cementa Dalmacijacement] čije smo ime nosili i u kojoj je većina radila. Maestro Ljubo Stipišić je isto tako bio zaposlenik tvornice.¹³ Od firme smo imali godišnju dotaciju od 150 000 dinara, koja je pokrivala većinu naših troškova. Uz to, obavezno smo imali novčanu nadoknadu za izostanak s posla, tako da smo bez ikakvog opterećenja mogli ići i pjevati. [...] Koliko smo dobri bili može van potvrditi jedna stvar – kad bi ima doć Tito u Split mi smo bili svaki puta s njim. Prvi puta smo nastupili u Hotel Park, a organizator je tražija da pivamo samo izvorne pisme. Nakon 3–4 pisme sam je Tito tražija da zapivamo veselije i brže!

Prateći daljnji razvoj događanja na klapskoj sceni, Furčić ponovno ističe financijski moment kao “pokretač” niza promjena koje su utjecale na razvoj klapskog pjevanja iz tradicijskog u popularno glazbeni žanr:

Pojedine šibenske klape postupno napuštaju pjevanje po hotelskim kućama i svoje djelovanje usmjeravaju k nečem drugom, što bi im, možda, moglo donijeti veće prihode. Tako se snimaju ploče i kasete, i rasprodavaju u domovini i u inozemstvu. S vremena na vrijeme organiziraju se koncerti po mnogim većim pozornicama diljem domaćih i stranih gradova, čime se je s vremenom ubirala popularnost – u prvom redu zahvaljujući kvalitetnom izvođenju pojedinih koncerata – također slava, a i novac (Furčić prema Kale 2010: 76).

Mikrofoni, svjetla pozornice i televizijski nastupi postaju sastavni dio klapskog pjevačkog rituala, a klapski pjevači postaju sve bolji scenski izvođači. Oni se 1970-ih uključuju kao vokalna pratnja pop pjevačima na festivalima popularne glazbe (posebice na Splitskom festivalu). Medijska eksponiranost rezultirala je postupnim rastom diskografske produkcije klapskog repertoara (LP, kasete). Svoju “gorčinu” vezanu uz financijski moment Furčić istresa i na skladatelje, stručnjake koje je “izrodio” fe-

¹³ “U 12 OOUR-a splitskog Dalmacijacementa preko 600 neposrednih proizvođača aktivni su članovi istoimenog radničkog kulturno-umjetničkog društva. Mjesto i mogućnost za svoj kreativni izraz našli su u 16 umjetničkih grupa, pedagoški i stručno vođenih. Dalmacijacement izdvaja godišnje 2,5 milijuna dinara za kulturu, a u posljednje tri godine još milijun i pol dinara za rad svojeg kulturno-umjetničkog društva” (insert iz dokumentarnog filma o tvornici Dalmacijacement ilustriran u spomenutom Varošančevu dokumentarcu o klapama).

stivalski model klape. Tvorce novih repertoara on smatra "krivcima" za zapostavljanje starih repertoara:

Nekolicina šibenskih skladatelja, više opredijeljenih za oblike klapsko-pjevanja, sve više i više skladaju za klape, bilo da te skladbe sami nude pojedinim klapama ili da skladaju po narudžbi neke od klapa. U tome su svakako nalazili i svoj dio kolača, za razliku od vremena kada smo to zajednički radili za dušu, nekoć, kad je i šibensko klapsko pjevanje u prvome redu bilo za dušu. I tako je današnjih dana šibenska klapska pjesma, dakle novouglažbljena pjesma koja je postupno potisnula onu izvornu, njeno pisanje i izvedba, od popularnosti pisca i izvođača nažalost svedena na interes – za novac, i radi novca. Danas se na novosnimljenim pločama i kasetama nađe i po koja pjesma iz "maca" starih šibenskih i dalmatinskih pjesama, svakako u obradi i pretežito uz pratnju kakve manje skupine žičanih glazbala, a češće i uz pratnju većih instrumentalnih sastava. Takvu tzv. novouglažbljenu pjesmu Šibenčani rado slušaju, no preko raznih "kašeta", razglasnih kutija. Ne izvode je jer nije lako izvediva za običnog pučanina ili skupinu pučana (Furčić prema Kale 2010: 76).

Ukratko, u razdoblju socijalističke Jugoslavije tradicionalno dalmatinsko klapsko pjevanje bilo je oglednim primjerom amaterske glazbene aktivnosti. Pjevači su pjevali uglavnom za osobni užitak. Čak i kad je postojala novčana naknada, ona je bila samo simboličnog tipa i bila je poznata kao takva. Gospodarske promjene u postsocijalističkom razdoblju, gašenje industrijskih postrojenja u primorskoj Hrvatskoj, gubitak radnih mjesta, a posebno nedavna ekonomska kriza, prisilili su mnoge pjevače amaterske klape da iskoriste svoje pjevačke vještine na tržištu rada. Njihova ljubav prema glazbi postala je korisna vještina, a nerijetko se transformirala i u posao koji omogućuje zaradu dostatnu za život obitelji. Klapsko pjevanje više nije samo obilježje tradicije, ono danas ima odlike popularne glazbe. Većina potencijalnih pjevača koji će učiti, uvježbavati i izvoditi tu glazbu danas će rado naplatiti uslugu u maniri bilo kojeg tercijarnog zanimanja.

Moderna klapa

Početak 1990-ih donosi niz promjena koje su ostavile trag na pokretu klapskog pjevanja. Taj suvremeni klapski model nazivam modernom klapom. U modernoj klapi pjevači su mladi obrazovani ljudi koji su svoje

iskustvo stekli pažljivim praćenjem nastupa pojedinih klapa, ali i preslušavanjem starijih komercijalnih klapskih audio izdanja. Jedan od pjevača novih generacija ovako je opisao početke svoje karijere:

Bilo je čudno započeti pjevati u klapi jer se tada pojam klape vezivao za neke vremesnije ljude koji su se skupljali u konobi, a onda uz ické i piće malo i zapjevali. Bilo je i reakcija poput “pjevaš u klapi – bljak”. Danas je pjevati u klapi *fancy* i gledaju te kao neku *facu*! (Mislav Biočina, klapski pjevač: Šufit, Iskon, Cambi, Contra).¹⁴

Pjevači moderne klape svjesniji su da se uspjeh postiže praksom, izborom odgovarajućeg načina pjevanja i repertoara, ali i dostupnošću snimljenih materijala. Također, “stvaranje” nove klape predstavlja veliku odgovornost:

Ne želimo biti isti u masi, želimo biti različiti, ali pri tome nam je najvažnija kvaliteta i kontinuitet. Kada oformiš klapu, trebaš stati iza toga imena, ljudi puno očekuju i toga smo svjesni. Zbog toga se trudimo da to ima svoju “glavu i rep” – bude prepoznatljivo kao što su ljudi individualno od nas navikli (Mislav Biočina, klapski pjevač: Šufit, Iskon, Cambi, Contra).¹⁵

Ulogu voditelja sada počinju preuzimati članovi ili članice klape zaduženi za odnose s javnošću ugovarajući koncerte i medijsku promociju klape. Djelovanje profesionalnog menadžera postaje jednom od pretpostavki uspjeha klape. Novim načinom razmišljanja i predstavljanja svoje glazbe moderne su klape osvojile novu publiku: mlade ljude (studentska populacija) i ljude srednje dobi. Sve navedeno uvjetovalo je promjenu odnosa klapskih pjevača prema pjevanju uz naknadu. Na pitanje o toj temi jedan od mojih sugovornika odgovorio je protupitanjem:

Koje je prvo pitanje koje postaviš vodoinstalateru kad ti triba popraviti pipu? Pitaš ga koliko košta popravak! Isto možeš pitati i nas, i mi smo meštri!

Gotovo od samih početaka klapskog pokreta nastup klape podrazumijevao je nagradu, katkad i novčanu. S druge strane, bez obzira na

¹⁴ Antonia Klanac, “Mislav Biočina: Ne želimo biti dio mase, klapa Contra ima svoju viziju”, NEDJELJNA ČAKULA, *Dalmatinski portal*, 23. 4. 2017., <http://dalmatinskiportal.hr/zivot/nedjeljna-cakula-mislav-biocina--ne-zelimo-biti-dio-mase--klapa-contra-ima-svoju-viziju-/20722> (pristup 4. 9. 2020.).

¹⁵ Ibid.

promjene koje su se dogodile u posljednjem razdoblju, klapski pjevači i dalje ističu važnost užitka u pjevanju. To je razlog zbog kojeg pojam *profesionalac* kod izvođača / klapskog pjevača upotrebljavam vrlo oprezno.¹⁶ Većina tih pjevača, iako financijski ovisna o svojim pjevačkim vještinama, obrazovana je i pripremljena za različita zanimanja, a “profesionalizirali” su se tek nakon gubitka posla u industriji. Angažman u klapi pokazao se dobrodošlom prilikom da “rade i uživaju”, ne razmišljajući pritom o nesigurnoj budućnosti koju taj posao donosi: za posao klapskog pjevača nisu predviđene beneficije što im otežava ili i onemogućuje normalan život.¹⁷ Naime, ne radi se samo o strukturalnoj ekonomskoj dimenziji permanentno nesigurnog zaposlenja i poslova ograničenog trajanja ili o radnim pravima i socijalnoj zaštiti, već i o nestabilnom identitetskom statusu koji ne pridonosi osjećaju napredovanja i građenja karijere (Standing 2011: 26). Nitko od klapskih pjevača nema status slobodnog umjetnika koji bi im pomogao ostvariti njihova temeljna prava (mirovinski fond, redovno i dopunsko osiguranje...). Glas je njihov osnovni instrument – “alat” – te bi gubitak glasa za njih značio izuzetno tešku materijalnu situaciju. Za razliku od festivalske klape koja je povremeno zarađivala te višak zarađenih sredstava ravnomjerno dijelila kao financijski “bonus”, prihodi današnjih pjevača mnogima su jedini izvor financiranja osobnih i obiteljskih potreba. Ograničavajuća je okolnost i činjenica da današnji klapski pjevači u pravilu nisu školovani glazbenici; ne postoji školski ili obrazovni sustav koji bi ih osposobio da postanu “diplomirani” glazbenici kao što je situacija s učenicima klasične glazbe.

Kao i u prethodnim razdobljima klapski pokret svoju popularnost i medijsku izloženost duguje pozitivnom odnosu kulturne politike i društva u cjelini prema klapskom pjevanju. Društvene i političke promjene

¹⁶ Drugi je razlog upotreba izraza *profesionalac* u nekim drugim hrvatskim tradicijskim glazbenim žanrovima, koji taj pojam koriste iz druge perspektive. U dalmatinskom zaleđu *profesionalac* je vješt svirač na tradicijskim glazbalima ili vrstan gangaš, ojač koji rijetko (gotovo nikada) za svoju izvedbu biva materijalno nagrađen.

¹⁷ “Postindustrijskom tranzicijom k servisnoj ekonomiji i društvu usluga, tradicionalni oblici zaposlenja koji podrazumijevaju ugovore na neodređeno vrijeme, zdravstveno i mirovinsko osiguranje, definiranu duljinu trajanja radnog vremena, godišnji odmor i stalnu plaću [...] mahom bivaju zamijenjeni tzv. nestandardnim ili atipičnim oblicima rada, obavljanja djelatnosti kojom se pribavljaju/zarađuju sredstva za zadovoljenje osnovnih egzistencijalnih i društvenih potreba” (Hromadžić i Zgaljardić 2019: 123).

početkom 1990-ih donijele su promjene u repertoaru i nove prilike za nastup klapa, na lokalnim kulturnim i političkim manifestacijama, pa i na predizbornim skupovima. Jedna od važnih (političkih) izvedbenih prigoda bilo je pjevanje na sprovodu Franje Tuđmana. Tijekom javno emitiranog sprovoda na ispraćaju je pjevala jedna od tada najpopularnijih – klapa Cambi. Taj javni nastup bio je prava prilika za nove poslove: od tog trenutka klapsko pjevanje postaje gotovo neizbježan dio posljednjih ispraćaja u većem dijelu Hrvatske. U današnje vrijeme u velikim centrima (Zagreb, Split, Rijeka) ima sve više pjevača koji zarađuju pjevajući na sprovodima, a taj novi trend zamijenio je dotadašnji “socijalistički” glazbeno-sprovodni idiom – limenu glazbu. Koliko su te javne glazbene situacije važne, moglo se vidjeti 2018. godine na sprovodu najpoznatijeg hrvatskog pop pjevača Olivera Dragojevića. Oliverovu ispraćaju u Splitu prisustvovalo je nekoliko desetaka tisuća ljudi, a istaknuti izvedbeni prostor imali su klapski pjevači (klapa Contra i klapa Iskon) koji su tom prilikom izvodili Oliverove pjesme.¹⁸ Cijeli događaj prenosila je televizija tako da je u sjećanju mnogih njihov pjev zauzeo značajno mjesto.

Za klapsko pjevanje zainteresirali su se i profesionalni menadžeri. Jedan od prvih značajnijih projekata bio je koncert “Ne damo te pismo naša” koji se održao 2006. godine na nogometnom stadionu Poljud u Splitu.¹⁹ Svjesni popularnosti klapa u široj publici, organizatori su ga promovirali pozivajući se na prkos i nacionalni ponos. Poljudski koncert, na kojem je publika ispunila stadion do posljednjeg mjesta, bio je velika prekretnica, čega su svjesni i sami pjevači:

Revolucija klapa je nastala nakon poljudskih koncerata te su postale popularne, tražene, a Poljud 2006. godine je bio prekretnica u svemu. Ispopularizirao je sve klape te je do današnjih dana klapska pjesma doprla do širokih masa. Ljudi su vidjeli da se od toga može nešto zaraditi i živjeti, došla je era zarade za one koji se ozbiljno bave glazbom

¹⁸ “Ispraćaj Olivera Dragojevića, (Klapa Kontra) Split, 31. srpnja 2018.”, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=RkeSBUIFjkU&t=112s> (pristup 4. 9. 2020.).

¹⁹ “Da te mogu pismom zvati – Klapa Maslina. Poljud 2006.”, YouTube, https://www.youtube.com/watch?v=tr2Vkm1fFdl&list=PL2dbj56iekRA0_nF535PcxLRcZUDE9TN&index=19&t=0s (pristup 3. 9. 2020.).

“Švet Ivane o moga Trogira – Vinko Cocce i klapa Trogir; Poljud 2006.”, YouTube, <https://jpreporter.net/v/%C5%A1vet-ivane-o-moga-trogira-vinko-cocce-i-klapa-trogir-i-poljud-2006-70XexsbYDTk.html> (pristup 4. 9. 2020.).

i kvalitetno rade (Mislav Biočina, klapski pjevač: Šufit, Iskon, Cambi, Contra).

Posao organiziranja takvih koncerata pokazao se profitabilnim, znatno je porasla prodaja CD-ova i DVD-ova, a porasla je i simbolična vrijednost klapskog pjevanja. Otvorilo se novo “tržište” za mnoge pjevače amatere. Ono što je do tada ponajprije bio *gušt* uz koji se moglo nešto i zaraditi postaje poslom uz koji se ponekad može i *guštati*.

Vestibul

Na splitskom ću primjeru pokušati prikazati kako funkcioniraju današnje “profesionalne” klape. U početku klape su pjevale na više zanimljivih akustičkih lokacija u prostoru Dioklecijanove palače tvoreći pritom “čin” spontanog, nenamjernog pjevačkog događaja kojemu je cilj bio ugodno akustičko iznenađenje za turiste. Kako je veći dio tog prostora “protočnog” tipa, zaustavljanje pjevača stvaralo je gužve na gradskim ulicama, pa se počelo pjevati na izuzetno akustičnom i mirnom punktu, zaštićenom od jakog sunca i kiše – na Vestibulu, prostoru kružnog tlocrta nad kojim se dižu ostaci kupole, a nekoć je povezivao Peristil i carsku rezidenciju. Nezaobilazan je dio itinerara turističkih obilazaka: s Peristila turistički vodiči svoje goste vode u intimniji, poluzatvoreni prostor gdje ih iznenađuje pjev muškaraca odjevenih u odore koje podsjećaju na *monture/veštite*²⁰ kakve su nosili pučani i težaci u svečanim prilikama tijekom 19. i početkom 20. stoljeća. Interakcija turističkih vodiča i pjevača dobro funkcionira: vodiči svojim gostima redovno predstavljaju (*spontani*) nastup klape uz isticanje činjenice da je klapsko pjevanje dijelom svjetske nematerijalne zaštićene baštine (UNESCO). Punih 19 godina traje suradnja klapskih pjevača i Turističke zajednice grada Splita koja je u samim počecima suradnje zajedno s gradskom upravom donijela Odluku o korištenju javnog prostora grada Splita. Tim je činom javni nastup na istaknutoj gradskoj površini i zakonski uređen – javni prostor postaje službena pozornica čije djelovanje kreira i kon-

²⁰ Lokalni naziv za svečanu odoru, odijelo.

trolira uprava grada, točnije Turistička zajednica grada Splita.²¹ Principe i pravila suradnje u razgovoru s novinarkom 2015. godine objasnila je tadašnja organizatorica gradskih manifestacija Turističke zajednice Aida Jukić:

Kriterij za pridruživanje novih klapa bio je kvaliteta i zabavljajući karakter, a ujedno lojalnost i dobra komunikacija s našom institucijom.

U našim neformalnim razgovorima izvođači klapskih pjesama naglašavali su zadovoljstvo dogovorenom suradnjom: Turistička zajednica daje im *slobodne ruke* pri kreiranju vestibulskog nastupa, a zauzvrat traži lojalnu suradnju koja se najčešće realizira kroz dodatne nastupe u posebnim prilikama, poput snimanja televizijskih priloga o turističkoj ponudi Splita, nastupa na ljetnim festivalima u organizaciji grada i nastupa na izvanrednim događanjima poput ranije spomenutog sprovoda Olivera Dragojevića koji je također organizirala splitska Turistička zajednica.

Prve angažirane klape, Iskon i Šufit (tada mlade nadolazeće snage), pjevale su za dogovoreni simbolični honorar.²² Tu "fiksnu" naknadu osiguravala im je Turistička zajednica. Vrijeme provedeno na radnoj lokaciji koristili su za uvježbavanje novog repertoara ("Znali smo po cilo jutro pivat samo *Dalmatinu!*") stječući pritom prva iskustva u odnosima sa slušateljima, budućim potencijalnim kupcima. Naime, nakon nekog vremena odlučili su (uz prešutnu privolu Turističke zajednice) u privatnoj radinosti "peći" nosače zvuka (CD) koje su prilikom svojih

²¹ Dina Bujas u novinskom članku iz 2015. godine o pravu nastupanja na Vestibulu piše: "Sve je krenulo s veselim sastavom 'Trio suveniri' koji je svojom pjesmom i svirkom turistima dodatno uljepšavao doživljaj mediteranskog Splita. Kako se razvijala cjelokupna turistička ponuda grada, čelni ljudi odlučili su obogatiti program klapskim pjevanjem, kulturno i povijesno tipičnim za dalmatinsko podneblje" (Dina Bujas, "Koje klape imaju pravo pjevanja u povijesnoj jezgri Splita?", *Dalmacia News*, 14. 1. 2015., <http://www.dalmacijanews.hr/clanak/h9zn-koje-klape-imaju-pravo-pjevanja-u-povijesnoj-jezgri-splita#/clanak/h9zn-koje-klape-imaju-pravo-pjevanja-u-povijesnoj-jezgri-splita> (pristup 4. 9. 2020.)).

²² Mislav Biočina, član nekoliko klapa koje nastupaju na Vestibulu: "Svakako je za pohvalu pjevanje klapa na Vestibulu tijekom turističke sezone. Na taj način svakodnevno se daje šansa drugoj klapi pokazati svoj repertoar, a turisti imaju priliku čuti našu autohtonu izvornu glazbu. Tako već sedamnaestu sezonu *a capella* pjevanje odjekuje u palači i čini posebnim svakom turistu posjet Splitu" (Antonia Klanac, "Mislav Biočina: Ne želimo biti dio mase, klapa Contra ima svoju viziju", *NEDJELJNA ČAKULA, Dalmatinski portal*, 23. 4. 2017., <http://dalmatinskiportal.hr/zivot/nedjeljna-cakula-mislav-biocina--ne-zelimo-biti-dio-mase--klapa-contra-ima-svoju-viziju-/20722> (pristup 4. 9. 2020.)).

nastupa i prodavali sve dok se financijska policija nije počela zanimati za njihove bespravne transakcije. U jeku ljetne sezone 2008. godine financijska policija i "ZAMP"²³ zaustavili su izvođenje na Vestibulu jer pjevači/izvođači nisu imali regulirana financijska (prodajna) i autorska prava.²⁴ Nakon nagodbe i legalizacije CD produkcije klape su počele legalno proizvoditi i na svojim nastupima distribuirati vlastite nosače zvuka. Turistička zajednica grada Splita prestala je plaćati izvođačima naknadu za nastupe, a takva se praksa održala do danas. Potom su se otvorile mogućnosti nastupa i za druge klape, što je dovelo do situacije u kojoj pjeva i pojedinim terminima "upravlja" više različitih klapa, a svaka klapa u svom terminu organizira postavu koja će tog dana pjevati, pokazati svoje umijeće i zaraditi nešto novca.²⁵ Svoje nosače zvuka klape prodaju po fiksnoj cijeni (100 kuna – 15 eura) na što upućuju rukom rađeni reklamni panoi koje nakon svake otpjevanje pjesme u zrak podiže jedan od pjevača. Turistička zajednica je u ponudu pokušala uključiti i u današnje vrijeme brojne ženske klape, ali bez uspjeha. Pjevačice (ženske klape) nisu se uopće htjele priključiti izvođačima na Vestibulu. Razlog tome leži u činjenici da su im vodeće muške klape ponudile priliku za nastup u vrijeme kada Vestibulom prolazi manje turista, pa nije moguće računati na prodaju CD-ova.²⁶ Količina prodanih CD-ova tako postaje presudnim ciljem pri nastupanju na Vestibulu.

²³ HDS ZAMP je stručna Služba zaštite autorskih muzičkih prava (ZAMP) Hrvatskog društva skladatelja (HDS), udruge građana (autora, skladatelja, tekstopisaca) koja se bavi zaštitom i promocijom hrvatskog glazbenog repertoara i kolektivnim ostvarivanjem prava autora glazbenih djela. Njome kroz službena tijela upravljaju njezini članovi, autori i ostali nositelji autorskih prava.

²⁴ Razgovarajući s klapašima koji ne pjevaju na Vestibulu imao sam prilike čuti brojne "legende" o stanovima i nekretninama koje su si u kratkom vremenu priskrbili pjevači na Vestibulu zahvaljujući prodaji nosača zvuka "na crno".

²⁵ Klapa Šušur, klapa Cambi, klapa Ježinac i klapa More u ovoj kombinaciji imaju svoje termine dok klape Iskon i Šufit imaju zajednički termin kako bi lakše koordinirali ostale brojne obaveze (nastupi na kruzerima, jahtama, sprovodima...). Jedina klapa izvan Splita koja je uspjela dobiti pravo nastupa na Vestibulu jest klapa Sinj, koja ima nekoliko rezerviranih termina.

²⁶ To se odnosi na razdoblje dana, na dan u tjednu, ali isto tako i na mjesec u godini. Predsezona i postsezona periodi su s manje gostiju veće platežne moći, dakle potencijalno većeg broja mogućih kupaca. Udarni sezonski mjeseci (srpanj, kolovoz) donose velik broj gostiju, ali manje potencijalnih kupaca. Udarni su sati u danu oni prijednevni, kao što su to i dani u tjednu za razliku od vikenda. Sve ovo doznao sam iz razgovora s pjevačima koji već godinama spomenuto proživljavaju nastupajući/radeći na Vestibulu.

Pjevački stav tijekom nastupa strogo je profesionalan. Pjevači su svjesni da samo izvrsna *a capella* izvedba može oduševiti slušatelje i tako ih potaknuti na kupnju CD-ova. Shodno tome klape biraju repertoar koji će izvoditi: najčešće je sastavljen od jednostavnih melodija, pjevanih u osnovnom homofonom stilu klapskog pjevanja “pivanje na uvo”, kod kojeg svaki glas ima tipičnu klapsku “formulu”. Izvedba i stav pjevača (postavljenih u polukružnoj *incortello*-formaciji), kao i ostali teatralni elementi kojima njihova izvedba obiluje, za većinu su gledatelja neočekivano iznenađenje, što je očito iz brojnih komentara videoklipova na YouTube-kanalima.²⁷ Upravo ta prekomjerna teatralnost kojoj je glavni cilj privući slušatelja/kupca dovela je i do određenih promjena u samoj izvedbi. Kao glavnu prekretnicu sami pjevači ističu činjenicu da su zbog velikog broja turističkih skupina koje su cirkulirale Vestibulom u udarnim terminima, odlučili skraćivati pojedine pjesme: umjesto tri ili četiri strofe koliko je dužina osnovnog teksta u njihovim izvedbama pojedine atraktivne pjesme skraćene su na jednu do dvije strofe.²⁸ Isto tako, pri odabiru repertoara klape se radije odlučuju za življe, ritmički razrađenije napjeve koji su, zapravo, rjeđi u slobodnom klapskom stilu *portato-rubato*, a ulogu prvog tenora, koji je u tradicijskoj klapi nezamjenjiv adut, preuzimaju i ostali glasovi (posebice bariton i drugi tenor koji ispjevaju sola štedeći glas prvog tenora). Repertoar se ponavlja više puta u danu, pa i iz dana u dan, jer je publika koja sluša uvijek nova. Automatizam koji se događa repeticijom određenih glazbenih predložaka pjevači nadomještaju entuzijazmom: više mojih sugovornika istaknulo je da im *gušt* i pozitivan odnos prema pjevanju i ljudima koji ih slušaju pretežu nad naporima i netipičnim pjevačkim situacijama. Užitek koji pronalaze u činu pjevanja uvelike pomaže izvođačima koji moraju “odraditi” izvedbu da bi osigurali svoju materijalnu egzistenciju:

²⁷ “Pozdrav Maurice! Ovo je kućna snimka [engl. *home made recording*]. Bio sam u posjetu Hrvatskoj i našao ovu grupu pjevača kako pjeva na ovom trgu. Grupa se zove Klapa Vestibul. Moguće je da možete pronaći i *web*-stranice koja će imati više podataka o njima. Kupio sam CD i jednostavno je nevjerojatan...” (prijevod J. Č) (“Klapa Vestibul. Dalmatian song in Split, Croatia”, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=3vjtKKDWXmk> (pristup 4. 2. 2019.)).

²⁸ Klapski repertoar sačinjava niz pjesama strofne forme kod kojih se identični glazbeni obrazac više puta ponavlja. Kraćenje pjesme jedan od sugovornika objasnio mi je ovako: “A oni nas ionako ništa ne razumu, nemaju pojma o pismi pa in je svejedno jesu li dvi ili četiri kitice. Nakon minute polako se počnu rasipat pa je to pravo vrime za stat i podignit reklamu!”

Ali ti moran reć, makar 10 puta, ma šta 10, 30 taj dan otpivali *Kaleto moja draga*, ja ću ako ne padnemo ili ako se nešto ne desi, ja ću svaki put uživati u njoj. Debil san, al šta ću! (H. B., klapski pjevač u razgovoru s Petrom Čaleta 2020: 49).

Stalni boravak na Vestibulu i pjevanje pred brojnom publikom nisu samo izgradili drugačiji izvedbeni repertoar. Promatranjem svoje publike (njihovih navika u ponašanju, posebice onih potrošačkih) izvođači su počeli razlikovati turiste po zemljama iz kojih dolaze. Tijekom terenskog istraživanja u Trogiru primijetio sam da moji kazivači s lakoćom razlikuju turiste iz Južne Koreje od Japanaca i Kineza pri čemu ističu da su "slabi" turisti oni koji će pozorno poslušati izvedbu, ali neće kupiti CD. Podjela na "slabe" i "dobre" turiste odnosi se i na goste iz bogatijih i siromašnijih država, na one sa Zapada i one iz bivših socijalističkih zemalja.²⁹ Pjevači "vestibulske" klape tijekom pjevanja koriste svaki trenutak za "skeniranje" potencijalnih kupaca³⁰ dok svoj "proizvod" opisuju kao autohton i originalan, kao onaj koji odražava lokalnu pripadnost ili tradiciju, a što je prepoznao i UNESCO.

Klapski pjevači nastoje ostvariti financijski prihod ulažući iznimne napore, svjesni da je to jedini način da spoje zadovoljstvo i korist. Njihovo je radno vrijeme fleksibilno i nestalno što odgovara opisu brojnih novonastalih poslova vezanih uz rast turističke industrije. Ekonomske promjene u postsocijalističkom razdoblju donijele su niz izazova i promjena u pokretu klapskog pjevanja koje se ogledaju u rastućoj tendenciji povezivanja glazbenog stvaralaštva kao kulturnog kapitala s ekonomskim kapitalom: od lokalnoga glazbenog fenomena klapsko pjevanje

²⁹ O tome je izvijestila i Petra Čaleta, kojoj je jedan od kazivača rekao: "A znamo, na primjer Poljaci, onda ono, odradiš reda radi ili Talijani jer znaš da neće ništa kupiti. To je jednostavno tako" (H. B., klapski pjevač u razgovoru s Petrom Čaleta 2020: 45).

³⁰ "Ja reproduciran pismu, a u stvari skeniran goste, 'ko je kako obućen, 'ko ima kakav šešir, odakle su, jel' izvadija takuin ili nije, kome ćemo uletiti' i tako to. Tako da, ode ti se dosta radi o jednoj, to ti je direktna prodaja. Ja san radija u prodaji knjiga na terenu, kao akviziter. I sad, mi u stvari u te tri minute radimo prezentaciju nečega. I sad, naravno, ovisi kakva je prezentacija, o tome ovisi prodaja" (H. B., klapski pjevač u razgovoru s Petrom Čaleta 2020: 46).

postalo je regionalni i nacionalni fenomen, a pjevači-amateri postali su pjevači-profesionalci. U postsocijalističkoj “tranziciji” izgubili su dotadašnja radna mjesta pa su svoje pjevačke vještine iskoristili za pokretanje novog, ali nestalnog posla. Klapski pjevači nemaju status slobodnih umjetnika koji bi im pomogao ostvariti pravo na zdravstveno i mirovinsko osiguranje. Tome usprkos klapsko pjevanje u novim (radnim) izvedbama ostaje prepoznatljivim žanrom zbog toga što je kod pjevača i nadalje prisutan naglasak na glazbenom užitku i specifičnom identitetu kao temeljnim odrednicama tradicijske glazbe.

Literatura

- Bourdieu, Pierre. 1997. “The Forms of Capital”. U *Education. Culture, Economy and Society*. A. H. Halsey, Hugh Lauder, Phillip Brown i Amy Stuart Wells, ur. Oxford: Oxford University Press, 46–58.
- Ceribašić, Naila. 2013. “Prema istraživanju ekonomije tradicijske glazbe u postsocijalističkoj Hrvatskoj”. U *Hrvatska svakodnevnica. Etnografije vremena i prostora*. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 139–172.
- Ceribašić, Naila. 2016. “Heritage Music and Professionalization. Some Examples from Croatia”. U *Music and Dance in Southeastern Europe. New Scopes of Research and Action*. Liz Mellish et al., ur. Beograd: ICTM Study Group on Music and Dance in Southeastern Europe, Faculty of Music, University of Arts, Belgrade, 113–119.
- Čaleta, Joško. 1999. “The Ethnomusicological Approach to the Concept of the Mediterranean in Music in Croatia”. *Narodna umjetnost* 36/1: 183–195.
- Čaleta, Joško. 2003. “Klapa Singing and ča-val. The Mediterranean Dimension of Popular Music in Croatia”. U *Mediterranean mosaic. Popular Music and Global Sound*. Geoffredo Plastino, ur. New York, London: Routledge, 241–267.
- Čaleta, Joško. 2013. “Klapsko pjevanje, tradicijski glazbeni fenomen urbane Dalmacije”. U *Blaga Hrvatske. Neprocjenjiva prirodna i kulturna baština*. Vid Jakša Opačić, ur. Zagreb: Mozaik knjiga, 276–284.
- Čaleta, Joško i Jurica Bošković. 2011. *Mediterranski pjev. O klapama i klapskom pjevanju*. Zagreb: Večernji list.
- Čaleta, Petra. 2020. *Klapsko pjevanje u gradu Splitu. Paradigmatski konteksti izvođenja i izgradnja klapskog identiteta grada*. Zagreb: Muzička akademija [diplomski rad].
- Guilbault, Jocelyne i Timothy Rommen. 2019. “Introduction, The Political Economy of Music and Sound. Case Studies in Caribbean Tourism Industry.” U *Sounds of Vacation Political Economies of Caribbean Tourism*.

- Jocelyne Guilbault i Timothy Rommen, ur. London, Durham: Duke University Press, 9–41.
- Hill, Juniper L. 2005. "From Ancient to Avant-Garde to Global. Creative Processes and Institutionalization in Finnish Contemporary Folk Music". Los Angeles: University of California Los Angeles [doktorska disertacija].
- Hromadžić, Hajrudin. 2008a. "'Društvo znanja'. O čemu je zapravo riječ? – prvi dio". *H-Alter*. Dostupno na: <https://www.h-alter.org/vijesti/drustvo-znanja-o-cemu-je-zapravo-rijec-prvi-dio> (pristup 28. 9. 2020.).
- Hromadžić, Hajrudin. 2008b. "'Društvo znanja'. O čemu je zapravo riječ? – drugi dio". *H-Alter*. Dostupno na: <https://www.h-alter.org/vijesti/drustvo-znanja-o-cemu-je-zapravo-rijec-drugi-dio> (pristup 28. 9. 2020.).
- Hromadžić, Hajrudin i Antonija Zgaljardić. 2019. "Prekarnost. Ekonomsko-politički i društveni fenomen suvremenog svijeta". *Etnološka tribina* 42/49: 122–136.
- Ivancich Dunin, Elsie. 2009. "Village 'Folklor' [Dance] Integrated as a Tourist Commodity in the Dubrovnik Area. An Overview 1948–1977–2008". *Narodna umjetnost* 46/1: 61–75.
- Kale, Jadran. 2010. *Narodna nošnja i kultura odijevanja u sjevernoj Dalmaciji*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. [doktorska disertacija]. Dostupno na: <https://www.slideshare.net/JadranKale/narodna-nosnja-i-kultura-odijevanja-u-sjevernoj-dalmaciji> (pristup 28. 9. 2020.).
- "Klapa Multipart Singing of Dalmatia, Southern Croatia". UNESCO. Dostupno na: <https://ich.unesco.org/en/RL/klapa-multipart-singing-of-dalmatia-southern-croatia-00746> (pristup 3. 9. 2020.).
- Lipovetsky, Gilles. 2008. *Paradoksalna sreća. Oglad o hiperpotrošačkom društvu*. Zagreb: Antibarbarus.
- Livaković, Ivo. 1989. *Raspjevani Šibenik. Stoljeća šibenskog pjevanja*. Šibenik: RKUD "Kolo".
- Lundberg, Dan, Krister Malm i Owe Ronström. 2003. *Music – Media – Multi-culture. Changing Muscscapes*. Stockholm: Svenskt visarkiv.
- McCann, Anthony. 2001. "All That is Not Given is Lost. Irish Traditional Music, Copyright, and Common Property". *Ethnomusicology* 45/1: 89–106.
- Magowan, Fiona. 2005. "Playing with Meaning. Perspectives on Culture, Commodification and Contestation around the Didjeridu". *Yearbook for Traditional Music* 37: 80–102.
- Marošević, Grozdana. 1988. "Folk Music in Croatia in the Period from 1981 to 1985". U *Contributions to the Study of Contemporary Folklore in Croatia*. Zorica Rajković, ur. Zagreb: Zavod za istraživanje Folklor, 75–98.
- Miljuš, Dragan. 2019. "Grad Split uvodi novi režim Klape će i dalje pjevati u Vestibulu, ali one koje prođu na javnom pozivu". *Dalmatinski portal*, 15. veljače. Dostupno na: <https://dalmatinskiportal.hr/vijesti/grad-split-uvodi-novi-rezim-klape-ce-i-dalje-pjevati-u-vestibulu--ali-one-koje-produ-na-javnom-pozivu-/41570> (pristup 1. 9. 2020.).
- Olson, Laura J. 2004. *Performing Russia. Folk Revival and Russian Identity*. London, New York: Routledge.

- Povrzanović, Maja. 1989. "Dalmatian Klapa Singing. Changes of Context". U *Folklore and Historical Process*. Dunja Rihtman-Auguštin i Maja Povrzanović, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 159–170.
- Standing, Guy. 2011. *The Precariat. The New Dangerous Class*. London, New York: Bloomsbury Academic.

Stambeni objekti, poslovni subjekti, turistička ponuda grada: o iznajmljivačima privatnog smještaja u Zagrebu kao dnevnim kapitalistima

Uvodno o “dnevnom kapitalizmu” i konceptu istraživanja

U svojoj knjizi *Capitalist, Alone: The Future of the System That Rules the World* (2019a) Branko Milanović, jedan od vodećih svjetskih stručnjaka za istraživanje globalne nejednakosti, kapitalizam opisuje kao ekonomski sustav koji je, unatoč brojnim mišljenjima o tome da se našao u krizi, stabilniji i globalno rašireniji no ikad.¹ Snaga kapitalizma osjeća se ne samo u geografskim razmjerima njegove prisutnosti nego i u brojnosti i važnosti područja života na kojima ostavlja svoj otisak. Stoga ispada, slijedimo li i dalje Milanovićevu argumentaciju, kako nam jedino preostaje da loše strane tog sustava poput primjerice socijalnih nejednakosti “popravimo” na način da postignemo da kapitalizam služi svima.²

Mi smo ionako “sada svi kapitalisti”, tvrdi Milanović (2019b), što je posljedica snažnog upliva kapitalističkih tokova na životnu svakodnevicu individua. Iz tog razloga on uvodi u upotrebu kategoriju “dnevni kapitalisti” kojom upozorava na novi *modus operandi* ljudi uslijed ko-

¹ Ovaj rad financirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (IP-2016-06-7388).

² Autor se bavi širim aspektima problematike, s posebnim interesom za mogućnosti pomicanja liberalno meritokratskog kapitalizma prema naprednijoj narodnoj ili egalitarnoj inačici, a za njegove konkretnije preporuke kako postići da kapitalizam služi svima vidi Milanović 2019a: 217.

modifikacije onih sadržaja i aspekata njihovih života koji su se nekoć odupirali tržišnoj logici. Sve to povezuje s gig ekonomijom:

Rast gig ekonomije³ komercijalizira naše slobodno vrijeme, uključujući i stvari koje smo otprije posjedovali, ali ih nismo koristili u komercijalne svrhe [...]. Komodifikacija onoga što je prije potpadalo pod nekomercijalno omogućuje svim ljudima da rade više poslova te ih čak, kao što je to primjerice slučaj kod iznajmljivanja apartmana, pretvara u dnevne kapitaliste (Milanović 2019a: 190–191).

Namjera je ovog priloga baš na primjeru iznajmljivanja apartmana, tj. konkretno na primjeru kratkoročnog iznajmljivanja privatnog smještaja u Zagrebu, kritički promotriti fenomen na koji Milanović ukazuje te preispitati kategoriju koju on na teorijskoj razini implementira. U tu svrhu kanimo raspraviti kako svoju radnu i životnu svakodnevicu doživljavaju akteri koji se u takvo iznajmljivanje upuštaju te o kakvoj je tu, u ekonomskom smislu, vrsti djelatnosti riječ. Dakle, u fokusu su nam prilagodbe poslovanja i rada iznajmljivača društvenim prilikama, kretanjima u turizmu te politikama odozgo, njihovo radno opterećenje u obavljanju tog posla te resursi koji su im potrebni kako bi ga pokrenuli i održali.

Društvene i humanističke znanosti nalaze raznolike istraživačke interese u području kratkoročnog najma stanova u turističke svrhe, a bavljenje tim fenomenom najčešće zahvaća s njime povezane aspekte ekonomije dijeljenja (v. npr. Füller i Michel 2014; Schor 2017), platformskog kapitalizma (Srnicsek 2016; Langley i Leyshon 2017), prekarnog i fleksibilnog rada unutar gig ekonomije (Ravenelle 2017, 2019; Schor 2020) te gentrifikacije urbanih turističkih središta (Atkinson i Bridge 2005; Gravari-Barbas i Guinand 2019). Nerijetko se pritom kritički valorizira pozicija, tj. poslovna politika iznajmljivača. Iako se dotičemo i tih tema i problema, nas je kao što smo istaknuli zanimala nešto drukčija perspektiva sagledavanja spomenutog fenomena. Imajući dakle u vidu širu sliku, no koncentrirajući se na onu užu, etnografski materijal koji smo prikupili što vlastitim intervjuima što putem medijskih izvora analiziramo i interpretiramo s kulturnoantropološke pozicije.

³ Engl. *gig economy*; prema Jadranki Polović (2019), koja se u svom članku poziva i na Milanovićeve teze, gig ekonomija “odnosi se na sustav slobodnog tržišta u kojem se neovisni radnici i profesionalci uključuju u kratkoročne (*short-term*) poslovne aranžmane”.

U svojem istraživanju usredotočili smo se isključivo na iznajmljivače koji spadaju u kategoriju tzv. domaćina time što pružaju usluge ugošćivanja u vlastitom domaćinstvu. Njihovo se iznajmljivanje stanova i apartmana ne smatra samostalnom djelatnosti, već je riječ o ostvarivanju dohotka od imovine na koji plaćaju godišnji paušalni porez.⁴ U siječnju i veljači 2019. godine, po okončanju adventskih zbivanja u gradu, te nakon toga u rujnu, na kraju ljetne sezone, proveli smo ukupno deset polustrukturiranih intervjua s iznajmljivačima privatnog smještaja. Dodatne za analizu iskoristive iskaze iznajmljivača i druge relevantne informacije pronašli smo u stručnim radovima na specijaliziranim portalima i u novinskim člancima posvećenima tom segmentu domaćeg turizma, koji su objavljeni u razdoblju od 2016. do 2020. godine. Kazivače smo inicijalno tražili tako što smo iznajmljivačima smještaja koji su oglašeni na *web*-stranici Turističke zajednice grada Zagreba grupno *e-mailom* poslali molbu za razgovor. Od preko stotinu kontaktiranih svega nam je njih petnaestak išta odgovorilo. U slučaju pozitivnih reakcija javljali smo se pojedincima nastojeći dogovoriti intervju. Do troje sugovornika došli smo pak preko vlastitih privatnih socijalnih kontakata. Među intervjuiranima bilo je sedam ženskih i tri muške osobe, osmero njih zaposlenih, a svi naši sugovornici bili su u dobi između 25 i 65 godina.

Epidemija koronavirusa i potres u Zagrebu nagnali su nas da im se u rujnu 2020. godine nanovo obratimo kako bismo doznali jesu li u novim, po njih kudikamo gorim okolnostima i dalje aktivni u tom poslu te, ako jesu, kako se snalaze i što predviđaju da bi se u tom području moglo dalje događati. U tom navratu četvero osoba odgovorilo je na naša pitanja upućena putem *e-maila*, a sukus njihovih odgovora u dobroj je mjeri potvrdio uvide koje smo stekli praćenjem medijskih sadržaja o toj temi od proljeća 2020. godine.

⁴ Pravilnikom o paušalnom oporezivanju djelatnosti iznajmljivanja i organiziranja smještaja u turizmu "visinu paušalnog poreza donosi predstavničko tijelo jedinice lokalne samouprave za područje naselja u kojem se djelatnosti iznajmljivanja i smještaja u turizmu pružaju". Pravo na paušal ima fizička osoba – "građanin, iznajmljivač odnosno nositelj ili član obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva". U slučaju našeg istraživanja to su bili oni koji organiziraju "smještaj u sobi, apartmanu i kući za odmor, do najviše 10 soba, odnosno 20 kreveta" (*Narodne novine* 1/2019, "Pravilnik o paušalnom oporezivanju djelatnosti iznajmljivanja i organiziranja smještaja u turizmu", https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_1_13.html (pristup 1. 11. 2020.)).

Gradsko upravljanje i poslovne prilike iznajmljivača: "Turizam se nama događa"

Od svojih zametaka u 2010. godini do 2020. kratkoročno iznajmljivanje privatnog smještaja u Zagrebu profiliralo se s jedne strane kao važan segment turističke ponude grada, a s druge kao raširena privredna djelatnost među domicilnim stanovništvom. Ujedno se ispostavilo kao posao koji od vlasnika nekretnine, a katkad i od članova njihovih obitelji, iziskuje ozbiljan angažman.

Unatrag nekoliko godina fenomenom izrazite popularnosti dnevnog najma stanova u hrvatskoj metropoli sve više su se bavili i mediji, a percepciju zainteresiranih za dnevni najam dodatno su oblikovali portali specijalizirani za temu iznajmljivanja privatnog smještaja. Najčešće je bila riječ o savjetima iznajmljivačima kako uspješno započeti i razvijati poslovanje, kako racionalizirati vlastite radne aktivnosti te ostvariti što veći profit (poput *web*-stranice Udruge privatnih iznajmljivača Zagreb⁵ ili privatne *web*-stranice Brune Babića,⁶ voditelja udruženja Apartmani u centru Zagreba). Pojedini su se tekstovi upuštali u raspravljanje posredničke uloge platformi kao što su *booking.com* i *Airbnb* ili pak zakonodavnih i drugih uloga Grada Zagreba i ministarstava nadležnih za područje iznajmljivanja nekretnina (ponajviše na portalima *Cimerfraj.hr*,⁷ *CroatiaLink.com*⁸).

Usporedi li se s otprije uhodanim iznajmljivanjem privatnog smještaja na Jadranu,⁹ to što se u apostrofiranom desetljeću događalo u

⁵ www.upiz.hr (pristup 17. 11. 2020.).

⁶ <https://www.brunobabic.com/> (pristup 17. 11. 2020.).

⁷ <https://www.cimerfraj.hr/> (pristup 17. 11. 2020.).

⁸ <https://croatialink.com/> (pristup 17. 11. 2020.).

⁹ Još u 1980-ima, u vrijeme kasnog socijalizma, privatni smještaj počeo je, ponajprije na jadranskoj obali, snažnije dolaziti do izražaja. Kako hotelski smještaj, planskoj gradnji unatoč, nije više mogao zadovoljiti pojačanu potražnju, pojedinci su to iskoristili odlučivši vikendice i apartmane, koje su inicijalno gradili za vlastiti, nuditi turistima za njihov odmor (v. npr. Kranjčević 2017: 183). Međutim, rat u 1990-ima ugrozio je turističke potencijale u Hrvatskoj pa je do procvata privatnog smještaja došlo zapravo tek u drugoj polovici 1990-ih, što je imalo i socijalnu dimenziju u situaciji propasti industrije i gašenja radnih mjesta, te još izraženije u 2000-ima (Petrić i Mimica 2011: 13). Otada je broj ležajeva u tom sektoru rastao dok je istovremeno broj ležajeva u hotelima opadao. Prema podacima s kraja 2018. godine u Hrvatskoj se iznajmljivanjem kuća, apartmana, soba i stanova bavilo oko 100 000 osoba, a registriranih kreveta u smještaju tog tipa u 2019. godini bilo je 720 000 (*Jutarnji list*, 10. 9. 2018., <https://www.>

Zagrebu moguće je protumačiti kao modernizirani “zimmer frei” u gradskoj i kontinentalnoj destinaciji. On dakako nema isključivo sezonalni karakter, a model mu je bio turistički boom u sektoru privatnog smještaja u zapadnoeuropskim metropolama. No uz koncept “zimmer frei” za ocjenjivanje kako se u Zagrebu odvija i na grad odražava dnevni najam stanova iskoristiv je također koncept “poduzetničkoga grada” (Harvey 1989). Prema tom konceptu iskorištavanje industrijskog i/ili kulturnog nasljeđa, prirodnih ljepota, festivala i kulturnih događanja u turističke svrhe postaje važan strateški plan za regeneraciju bivših industrijskih gradova, kao i za pokretanje njihovih stanovnika koji bi se poduzetnički trebali uključiti u tako zamišljen turizam. Riječ je o strategijama koje potpadaju pod ono što što David Harvey naziva “urbanim poduzetništvom”, oblikom urbanog upravljanja koji uključuje široku koaliciju snaga koje organiziraju prostor, koaliciju različitih društvenih aktera čiji su gradska vlast i administracija tek dio (Harvey 1989: 6). Jedan od mogućih recepata kako da se postindustrijski grad nosi sa sve većom ekonomskom polarizacijom stanovnika, tercijarizacijom, deindustrijalizacijom, rastom udjela neformalne ekonomije, gentrifikacijom i fleksibilizacijom rada, dakle ključnim procesima koji ga obilježavaju (v. Majetić 2014), jest da nastoji postati “inovativno, uzbudljivo, kreativno i sigurno mjesto za život i posjet, igru i potrošnju” (Harvey 1989: 9). Tu svoj obol daje i iznajmljivanje privatnog smještaja koje je jedan od temelja za iskorištavanje lokalnih resursa i autohtonog proizvoda te za realizaciju novih ideja, proizvoda i usluga (v. Portolan 2013).

Činjenica da Zagreb prednjači u odnosu na ostatak Hrvatske po orijentaciji privatnih osoba na kratkoročni najam stanova u turističke svrhe ukazuje, između ostalog, na računicu gradskih vlasti prema kojoj će nova vrsta poduzetnika – privatni iznajmljivači – igrati važnu ulogu u financijskoj i kulturnoj održivosti Zagreba. Nizak paušalni porez na području Grada Zagreba u 2019. godini, u rasponu od 150 do 300 kuna po krevetu, ondašnja zamjenica gradonačelnika Olivera Majić pravdala je promicanjem privatnog poduzetništva, a u sklopu toga i iznajmljivanja privatnog smještaja kao važnog segmenta turističkog gospodarstva, koje se ne smije pretjerano porezno opterećivati.

jutarnji.hr/globus/Globus-biznis/kako-je-eksplozirao-trend-iznajmljivanja-privatnih-stanova-u-turistickoj-sezoni-zimi-obiteljski-dom-ljeti-zimmer-frei/7811655/ (pristup 15. 11. 2020.)).

Želimo da Zagreb postane cjelogodišnja destinacija za brojne turiste. Stoga ćemo nastaviti ulagati u kvalitetu ponude i usluga te nastojati da se boravak turista u Zagrebu produži na više od četiri dana kao što je do sada bilo uobičajeno. Turistička ponuda sastoji se od mnogo segmenata među kojima su infrastruktura, kulturni i sportski objekti, različiti eventi te smještajni kapaciteti među kojima su od izuzetne važnosti upravo privatni iznajmljivači. U Zagrebu je ukupno 6910 ležajeva u privatnim objektima.¹⁰

Brojčani podaci s kojima je završila zagrebačka turistička sezona u 2019. godini službeno su prezentirani kao najbolji ikad, s posjetom od 1 459 572 turista koji su ukupno ostvarili 2 656 964 noćenja, što je oko četiri posto dolazaka i pet posto noćenja više negoli u 2018. godini.¹¹

Pa ipak, naši se sugovornici baš i nisu osjećali dijelom “koalicije upravljača gradom”. Suradnja vlasti i iznajmljivača mogla bi, smatraju, biti na kudikamo višoj razini. Primjerice, ukazivali su nam na nepotrebno velik opseg administrativnih poslova koji nužno prethode samom iznajmljivanju nekretnina u turističke svrhe. Njihovim riječima, “dugo im je trebalo da srede papirologiju”. Brojne upute na specijaliziranim portalima potvrđuju da je legislativa u tom području komplicirana, kao što nam i obavljani razgovori sugeriraju da česte promjene zakonskih propisa stvaraju podosta stresa iznajmljivačima. Turistička zajednica grada Zagreba iznajmljivačima dotle služi kao izvor pokoje informacije. Ondje se, kako kaže jedna naša sugovornica, “dijele brošure”. Stoga se dio intervjuiranih pri svojem osposobljavanju za nove poslovne izazove radije oslanja na različite forume i druge oblike formalnog i neformalnog udruživanja ili se pak educira kroz različite stručne seminare.

Citat iz podnaslova “Turizam se nama događa” predstavlja supstancu mišljenja nekih od involviranih aktera o izostanku proaktivnih politika upravljačkih struktura različitih razina u području turizma. Riječ je o mišljenju na kakvo smo nailazili pretražujući apostrofirani medijski sadržaj:

S vjetrom u leđima nakon deset godina uzastopnog rasta međunarodnih turističkih kretanja možemo konstatirati da su se akteri turi-

¹⁰ “Konferencija za novinare: Paušalni porez po krevetu na području grada Zagreba”, 24. 1. 2019., *Grad Zagreb, službene stranice*, <https://www.zagreb.hr/konferencija-za-novinare-pausalni-porez-po-krevetu/137910> (pristup 10. 11. 2020.).

¹¹ *hrturizam.hr*, 17. 1. 2020., <https://hrturizam.hr/advent-u-zagrebu-generirao-dvoznamenkasti-rast-dolazaka-i-nocenja/> (pristup 27. 11. 2020.).

stičke industrije “uljuljali” u komfor predvidljivog poslovanja i sigurnih prihoda. Turizam nas je razmazio. Naviknuti smo na pozitivne vijesti o turističkim zbivanjima obilježene globalizacijom turizma, stalnim rastom ponude i potražnje, razvojem novih destinacija, suvremenim trendovima putovanja te sve mobilnijom potražnjom,¹²

odnosno razgovarajući s iznajmljivačima:

Hrvatski se turizam još uvijek događa, bez obzira na upravljanje nekim pojavnim oblicima. Najčešće smo u neplanskoj zoni dolaska turista. Isto tako je i gradu Zagrebu otvaranjem granica, dolaskom turista, prirodno došla situacija da grad Zagreb odjednom primi turiste koji inače ne bi dolazili u hotele. Nije Zagreb doveo turiste, nego su turisti Zagrebu došli. Moje prepoznavanje te situacije, jer to se dogodilo svugdje oko nas, to je samo trebalo znati, trebalo je gledati vani.

Naši su se sugovornici u svojim kritičkim opaskama podjednako referirali na nacionalnu i lokalnu turističku strategiju:

Na razini grada i na razini države vi nemate nikakvu strategiju, da oni kažu nešto unaprijed konstruktivno, pozitivno, da otvaraju nešto i da onda ljude usmjeravaju u tom pravcu. Onda bi se ljudi znali odrediti. Ovako mi svi glavinjamo. Nešto tražimo.

Jedna od naših sugovornica turističku strategiju dovodi u vezu s gentrificacijom centra Zagreba. No pritom gentrificaciju s jedne strane doživljava kao posljedicu izostanka strategije:

S obzirom na to da Hrvatska nema strategiju ni u čemu i da mi srljamo kao guske u magli u svemu i gledamo samo od izbora do izbora, to će ići po nekoj inerciji. To će tako i ostati i neće se dogoditi ništa... Centar grada će ostati mrtav što se tiče svakodnevnog života i to će biti turistički centar. To će u biti postati jedan veliki hotel, cijeli centar grada,

a s druge strane ističe da se to na razini Turističke zajednice grada Zagreba nastoji riješiti:¹³

To im je problem, da nema života, nema male djece, nema škole, nema vrtića, nema... To se u Zagrebu sad pokušava riješiti ovim nekim

¹² Turistički žurnal, 7. 2. 2020., <https://www.turistickizurnal.com/intervjui/vreme-je-za-promene-intervju-dr-sc-goran-corluka/> (pristup 27. 11. 2020.).

¹³ O distinkciji između gentrificacije i turističke gentrificacije, određenju potonje i akterima potencijalno involviranim u bavljenje njezinim posljedicama u Zagrebu vidi više u Kesar, Deželjin i Bienenfeld 2015.

projektima otvaranja dvorišta preko ljeta, pa ti nekakvi programi... Mislim, Zagreb je tu stvarno što se toga tiče fenomenalan. I taj Advent i taj prošle godine sedmi mjesec, pa ono tamo na Zrinjevcu, ono čitanje knjiga s onim stolicama, ona plaža, otvaranje tih dvorišta, tematski parkovi, onaj Art park na Gornjem gradu [...] pa onda taj tunel... Festival svjetla. Mislim, stvarno, to je ova gospođa, predsjednica Turističke zajednice grada Zagreba, Bienenfeld, tako nešto. Mislim, ja joj skidam kapu. Ta žena je toliko kreativna i toliko... Mislim, ima ideja. Ne može ona to sama, ali treba uvijek... Prema tome, ona je tu ta koja vuče konce.

Posljednjih pet godina u Zagrebu dominira javni narativ o Adventu kao sinergijskom proizvodu gradskih vlasti i građana, izuzetno prepoznatljivom i uspješnom u globalnim razmjerima. No u adventskom periodu odozgo organizirana, a odozdo realizirana kulturna, zabavna i gastroponuda mali su dio cjeline koju treba imati u vidu. Fenomen velike fluktuacije gostiju u Zagrebu, koji su bilo na proputovanju ili odmoru, proteže se i na druga godišnja doba i mjesece, izvan te uske zimske sezone, a jedan naš sugovornik ocjenjuje ga riječima: "Turisti su Zagrebu došli, nije ih grad doveo." Baš kao rečenica "Turizam se nama događa" taj citat također sugerira da državne i gradske nadležne institucije stihijski pristupaju povećanoj potražnji i ponudi privatnog smještaja u turističke svrhe, ali i široj turističkoj problematici. On, dakako, sažeto ukazuje na to i kako akteri koji su nam bili u fokusu ocjenjuju utjecaj globalnih tokova u turizmu na kratkoročno iznajmljivanje stanova. U krajnjoj liniji takvi stavovi impliciraju labavu poziciju kojega god turističkog subjekta, koja za posljedicu ima njegovu/njihovu popriličnu, makar ne i potpunu, a ni nužno negativnu izloženost kretanjima u turizmu. Sve je, sažmemo li sljedeći iskaz, stvar snalaženja:

Pokušavamo negdje uzeti neku lovu. Ljudi na taj način razmišljaju. Ono, uzet ćemo tu nešto, pa ćemo tu, pa ćemo pokrpati, pa možda ovo preprodam, pa ovo... Ako ne bude išlo, dat ću u dugoročni najam. Ljudi svašta izmišljaju.

Gostoljubivost domaćina i zadovoljstvo gostiju kao zalog za razvijanje socijalnih kontakata

Premda su ljudi koje smo intervjuirali u većoj mjeri davali do znanja da se bave iznajmljivanjem nekretnina no što su svoju djelatnost povezivali

s pojmovima “turizam” i “turisti”, dio njih je uz ekonomsku motivaciju isticao ostvarivanje novih socijalnih veza, naglašavao gostoljubivost i dijeljenje vlastitih materijalnih i nematerijalnih resursa s drugima kao vrijednosti koje ulažu u taj posao. Naši su uvidi u dobroj mjeri kompatibilni onima istraživača u Helsinkiju koji su u razgovorima sa sličnim brojem kazivača ustanovili da iznajmljivanje privatnog smještaja preko Airbnb pridonosi socijabilnosti koju ovi kao domaćini ostvaruju sa svojim gostima čime se, dakako, nadilazi komercijalni moment transakcije (v. Ikkala i Lampinen 2015).

Kratkoročno iznajmljivanje privatnog smještaja u turističke svrhe najčešće se svodi na tri glavne faze: komunikaciju s potencijalnim gostima, primanje gostiju te čišćenje nakon njihova odlaska.¹⁴ No angažman domaćina ne ostaje isključivo na tome. Posvetiti se gostu koliko i kako priliči, biti dobar i ljubazan domaćin, dio je ukupne kvalitete ponude i itekako utječe na zadovoljstvo postojećih te eventualni dolazak novih gostiju, a što je vidljivo iz izjava naših sugovornika:

To je jako zanimljivo i dinamično... I ljudi su zanimljivi. Onda tražite te informacije i tako... Oduševljeni su gradom. Javlja nam se poslije. Donose poklone. Recimo, imali smo ljude s otoka, pa donose svoj med.

Pogotovo ako sam imala lufta, znala sam si dati truda. Nije to baš bio neki standard svaki put, ali uvijek je bila neka posudica s bombonima, i to ne bilo kakvim, nego one nekakve Celebrations, Mars, Twix, tako nešto. I naravno, čajići, kavice i takve stvari.

Kojiput takav domaćinski pristup ne vodi samo socijabilnosti u simelovskom smislu, kakvom se bave Tapio Ikkala i Airi Lampinen (2015) i kod koje vrijednost izvire iz same interakcije, već se pretače u dugotrajnije, prijateljske veze domaćina s njihovim gostima:

S nekima postanete prijatelji, ono, dopisujete se i ročkase si čestitamo i šaljemo slike i tako. Ima dragih ljudi. Sa jednim sam iz Amerike fakat dugogodišnji prijatelj. On di god putuje po svijetu mi šalje reportaže di je bio, šta je radio i dolazi svake godine u Hrvatsku.

Vidjela sam po nekim stvarima u principu kad se ti nekome posvetiš, da ti sjedneš s njim, da ti malo porazgovaraš, pa ga pitaš tko je, šta je,

¹⁴ V. npr. *Jutarnji list*, 18. 11. 2016., <https://www.jutarnji.hr/domidizajn/interijeri/pri-ca-svena-sege-iz-zagreba-saznajte-iz-prve-ruke-na-primjeru-stana-od-50-kvadrata-kako-uspjesno-iznajmiti-stan-i-sto-sve-ocekivati/4709093/> (pristup 27. 11. 2020.).

otkud je. Da, na primjer, kad mu objasniš di, šta, dućan za jesti ili bilo šta, dobiješ... Evo, neki dan su mi se javili jedni turisti koji su bili prije dvije godine ovdje. Ponovno su u Hrvatskoj. Sad su u Splitu. Žele se naći s nama. Doći će u Zagreb u petak da samo popijemo kavu, piće...

U jednom intervjuu nam je rečeno da otkad je konkurencija u Zagrebu porasla “sve je manje moguće da se netko gostima bavi nakon što odradi osam sati na redovnom poslu u nekoj firmi”. Naši su nam razgovori pokazali da će se netko tko je u mirovini, tko ima privatnu firmu, radi u školstvu ili pak ima status roditelja odgajatelja ipak lakše vremenski organizirati kako bi ispunio sve obveze vezano uz smještaj koji nudi i goste koje dočekuje. Jednostavnije mu je i nositi se s nepredviđenim pomicanjima termina za *check-in* koja nužno mijenjaju privatne rasporede. Riječima jedne majke: “Vodite dijete doktoru, gost kaže: ‘Evo, ja sam baš došao pola sata ranije’, a vi ste ga očekivali kasnije. I to su te neke stvari na koje ne možete utjecati.”

Već i sama smjena gostiju u Zagrebu svaki dan ili svakih nekoliko dana, makar to bilo i planirano, iziskuje veliku fleksibilnost domaćina. Iskustva iznajmljivača sugeriraju da se “tim poslom sve teže baviti ako vam to nije jedini posao”. U svakom slučaju, ni netko kome je najam stanova dodatni posao uz onaj primarni, dakle izvor sekundarnog prihoda, ne može si priuštiti da se prema iznajmljivanju smještaja odnosi kao da je usputna stvar. I on mora itekako voditi računa o recenzijama na platformama kao što su booking.com i Airbnb, o kojima u dobroj mjeri ovisi popunjenost kapaciteta.

Trudim se imati dobru ocjenu. Uvijek imam ocjenu 9.8/10 i meni je to zadovoljavajuće. Meni je zadovoljavajuće ono koliko sam pun, kakve recenzije dobivam i ljudi su zadovoljni. Nikad nisam imao pritužbe. Ono, meni je to... To mi je više kao hobi nego kao posao, ali ga odradujem kao posao zato što sam i u poslu profesionalan i hoću to odraditi da je lako. Radim u uslužnim djelatnostima i primarni mi je cilj da čovjek bude zadovoljan, da bude sretan i da se vrati opet.

Iskaze u kojima se ističe domaćinski odnos prema gostu moguće je povezati s tezom da ljudi koji sudjeluju u poduzetništvu kroz kratkoročno iznajmljivanje “pokušavaju transformirati tržište odozdo prema gore”, ponajprije svojim neformalnim aktivnostima iz kojih se vidi da “čeznu za odomaćenim tržištem – organiziranim oko društvenih veza i aktivnosti koje su oduvijek povezane s domom” (Fitzmaurice et al. 2018: 6). Uvodeći

ekonomsku razmjenu u sferu domaćeg (ibid.: 16) te nastojeći vlastitom gostoljubivošću ponuditi autentično iskustvo Zagreba, sudjeluju s jedne strane u stvaranju “postturiističkih očekivanja” za pronalaženje “obične” svakodnevice u odabranoj gradskoj destinaciji (Füller i Michel 2014: 1306), a s druge strane u novom tipu ekonomije koji omogućuje monetizaciju privatnog stambenog prostora i monetizaciju gostoljubivosti.

“Budite domaćini, ne iznajmljivači”, poručuje Danijela [Čavlović, predsjednica Zajednice obiteljskog turizma pri HGK-u] koja zna da gost traži da mu budeš predan jer jedino tako se dobivaju dobre ocjene – koje su danas glavna i najvažnija referenca na digitalnim servisima.¹⁵

Ima li se u vidu potonje, iznajmljivanje privatnog smještaja kao drugi posao doista se može protumačiti na tragu Milanovićeve teze o suvremenoj inačici komodifikacije naše imovine, koja uključuje i naše slobodno vrijeme (2019a: 190). No aktere te komodifikacije u ovom slučaju, unatoč činjenici da djeluju u kapitalističkom ekonomskom modelu, teško bismo mogli etiketirati kao kapitaliste. Pogotovo ih ne doživljavamo na način na koji Milanović općenito razumije aktere komodifikacije, kao “kapitalističke proračunate strojeve” (ibid.: 195) čija je ljubaznost isključivo investicija, a motivirana je sustavom ocjenjivanja i recenzija za usluge koje nude (ibid.: 193). Kako primjećuje Duncan Green, Milanović ljudsku prirodu vidi kao “beznadno iskvarenu sve većom komodifikacijom privatne sfere” (Green 2019).

Iako je kod naših sugovornika glavni motiv bavljenja kratkoročnim iznajmljivanjem privatnih nekretnina zacijelo financijska dobit, svoditi ih na “proračunate strojeve” značilo bi zanemariti elemente suradnje i kooperativnosti koji se ostvaruju personaliziranom razmjenom specifičnom za tu vrstu posla (v. Fitzmaurice et al. 2018: 8). Zamislivi drukčiji politički i društveni okvir unutar kojega se vodi briga o potrebama zajednice, zelenoj politici, dostupnim socijalnim uslugama, i koji se odupire gentrifikaciji, dozvolio bi tim poduzetničkim akterima da se uključe u snage koje imaju “potencijal transformirati se u progresivni urbani korporatizam” koji, stvarajući saveze i prostorne veze, može ublažiti kapitalističku dominaciju nad društvenim životom (Harvey 1989: 16).

¹⁵ rtl.hr, 8. 1. 2018., <https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/hrvatska/2766929/boom-privatnog-smjestaja-u-zagrebu-preko-popularnog-airbnb-a-se-iznajmljuje-40-posto-vise-stanova-nego-lani/> (pristup 27. 11. 2020.).

Ujedno bi takav, poželjniji okvir pomogao u stvaranju “osjećaja društvene solidarnosti, građanskog ponosa i odanosti mjestu, pa čak i omogućio da slika grada pruži mentalno utočište u svijetu koji kapital sve više tretira kao bezmjestan” (ibid.: 14).

Mikropoduzetništvo i/ili krpanje budžeta

Novinski članci na temu kratkoročnog iznajmljivanja privatnog smještaja barataju pojmovima “novi biznis”, “stavljanje nekretnine na tržište kratkoročnog najma”, “plan poslovanja”, “investiranje u apartman”, “kanali za promociju”, “popunjenost kapaciteta” koji sugeriraju da je tu riječ o nekom obliku (mikro)poduzetništva. Uostalom, način rada i aspiracije naših kazivača, makar na mikrorazini, usporedivi su s premisom da je uspješan poduzetnik onaj “koji prepoznaje potrebe tržišta i poslovnu priliku, koji pronalazi nova, inovativna rješenja da tu priliku iskoristi i koji poduzima poslovne aktivnosti s ciljem stjecanja profita” (Obad i Škokić 2019: 82). Međutim, iako je očito da su prepoznali poslovnu priliku, gotovo svi napominju kako ne mogu živjeti samo od iznajmljivanja. Priznaju da im ono dobro dođe za popunjavanje proračuna, no inzistiraju na tome da se iznajmljivanjem stana “ne može obogatiti”. Platforma Airbnb, na kojoj i većina naših sugovornika oglašava svoje apartmane za iznajmljivanje, redovito objavljuje izvještaje *The Economic Impacts of Home Sharing in Cities Around the World* te u jednom navodi: “Stotine tisuća domaćina širom svijeta iskazali su dobrodošlicu tim putnicima i primili ih u svoj dom. Njihovo ugošćivanje pomaže im skrpati kraj s krajem”.¹⁶

Sudeći i po iskazima iznajmljivača koje smo zatekli u medijskim člancima, kod privatnog smještaja ovog tipa najčešće se radi o “krpanju budžeta”. Ili, konkretnije, a zapravo i s nešto manje egzistencijalnim prizvukom: iznajmljivanje služi “za pokrivanje minusa, školarinu djeteta i njegove dodatne aktivnosti, neko putovanje...”, njime se ostvaruje “lijep dodatni dohodak”.¹⁷

¹⁶ Airbnb, 2015., “Shared Opportunity. How Airbnb Benefits Communities”, https://www.ftc.gov/system/files/documents/public_comments/2015/05/01740-96152.pdf (pristup 1. 12. 2020.).

¹⁷ Jutarnji list, 18. 6. 2017., <https://www.jutarnji.hr/biznis/karijere/htjeli-bi-iznajmiti-stan-da-kapne-neka-lova-zaboravite-na-podstanare-pravi-biznis-je-u-ovome-to-je-kljuc-uspjeha/6256591/> (pristup 1. 12. 2020.).

Neki od naših sugovornika naslijedili su nekretninu koju su onda odlučili “staviti u pogon”, da “ne stoji prazna”, odnosno da bude “samo-održiva” te da je kasnije u životu oni ili njihova djeca imaju na raspolaganju kad im zatreba. Za prenamjenu, odnosno preuređenje vlastite nekretnine, odlučila se i nekolicina kojima je ona dotad predstavljala stambeni prostor.

Ne, nije bio novac motivacija. Mi smo ustvari krenuli u to da nam stan ne stoji. Rekli smo: “Pa čekaj, mi smo kao malo bedasti, stan nam stoji. Idemo nešto napraviti.” Ne, nije bila zarada, ali nije baš ni bio prevelik rad, da ste skoro na nuli.

Motivacija je stavljanje novokupljene nekretnine u funkciju i povećanje prihoda nakon umirovljenja, te ostvarenje samoodrživosti nekretnine. Da sama financira svoje troškove. Nisam željela apartman dati u dugoročni najam kako bi moja obitelj i ja imali mogućnost dolaska i boravka u Zagrebu po vlastitoj želji.

Drugi su se upustili u kupnju stana bilo na kredit bilo ušteđevinom kako bi započeli s biznisom tog tipa. Riječ je kod njih o nekoj vrsti investicije, no nipošto nisu kalkulirali kako će na taj način doći do velikog novca.

Kupnja apartmana je moja prva privatna investicija. Iskreno, oni koji misle da će se iznajmljivanjem stanova obogatiti, varaju se. Pogotovo za sve iznajmljivače koji su u taj posao ušli s mojim ciljem. A to je, prihodom od najma pokrivati trošak rate kredita plus režije. Ukoliko je prihod veći, također uplaćujem u kredit kako bih ga što prije otplatio. Cilj je otplatiti kredit bez prevelikog opterećenja svoje plaće od primarnog posla te jednog dana imati nekretninu u svom vlasništvu.

Svi ti stanovi naposljetku predstavljaju tzv. “drugu nekretninu” pa utoliko s njima povezane iznajmljivačke djelatnosti dovode u pitanje početnu ideju ekonomije dijeljenja kao svojevrsnog alternativnog turističkog modela prema kojem pojedinci ustupaju (nerijetko dakle uopće ne ostvaruju financijsku dobit) ili eventualno vrlo povoljno na kraći period iznajmljuju stanove u kojima inače žive. Slobodni stanovi koji se nalaze u optjecaju za iznajmljivanje potvrđuju da u Hrvatskoj “od 2000. nasljeđivanje stambenog prostora postaje puno učestalijim oblikom stambene tranzicije, s obzirom na to da umiru generacije baka i djedova, vlasnika trajnijeg i masovnije izgrađenoga stambenog fonda od pedesetih godina nadalje” (Rodik et al.: 331), odnosno ukazuju na linear-

ni rast vlasničkog statusa te porast kreditnog opterećenja za kupovinu nekretnine (ibid.: 337).

Takvi stambeni trendovi u Hrvatskoj očito generiraju rast broja nekretnina za najam, a tržišne cijene najma oblikuju pak iznajmljivačke trendove. Neki su naime od intervjuiranih s dugoročnog najma stanova prešli na kratkoročni, jedno iskustvo pretočili u drugo te svoj način rada prilagodili novim poslovnim okolnostima. Kratkoročno iznajmljivanje pokazalo im se “triput isplativijim” mada ni oni ne spominju značajnu financijsku dobit. Dapače, žale se da u novije vrijeme sve veći troškovi opremanja apartmana otežavaju ostvarivanje dobiti. Riječ je o domino efektu jer smo iz razgovora doznali da su stanovi, odnosno apartmani koji se kratkoročno iznajmljuju u Zagrebu “preinvestirani”, da se “puno više u to ulaže nego vani”, a na portalima se može naići i na informaciju da “vlasnici ponekad znaju opremiti apartman podnim grijanjem, stavljati klima uređaj i TV u svaku sobu”.¹⁸ Gotovo svi iznajmljivači ističu da je “ogromna konkurencija”, a usto i da je “tržište prezasićeno”, odnosno da se “nakupilo previše apartmana”. Posljedica toga je da se “cijene ruše”, a u prednosti ostaju oni s boljom lokacijom nekretnine i osiguranim parkirnim mjestom za goste, kao i oni koji su ranije započeli s poslom. No garancije za uspjeh u smislu zarade nema.

Spočetka su neki od naših kazivača plaćali za čišćenje apartmana, nosili posteljinu i ručnike u praonice na pranje, ali ubrzo su uvidjeli da im ti rashodi onemogućuju pozitivno poslovanje pa su sve preuzeli na sebe, makar to, riječima jednoga, znači “zaboraviti na svoje slobodno vrijeme”. Baš zbog racionalizacije vlastita vremena netko se pak odlučuje kupiti posteljinu koju ne treba peglati, šalje gostima šifre pomoću kojih sami mogu ući u apartman da ih ne mora osobno dočekivati i doživja se sličnim, manje opterećujućim recepturama poslovanja.

Jasno je da je mnogo raznih obaveza i odluka pred onima koji žele dobro poslovati, kako u tom smislu kaže jedna naša sugovornica: “Ne možete vi samo otvoriti apartman, staviti plavu pločicu, poslikat ga i oglasit.” Ili kako to napominje Anamarija Cicarelli, voditeljica Savjetovališta

¹⁸ Poslovni puls, 5. 2. 2019., <https://poslovnipuls.com/2019/02/05/postaje-li-za-grebacko-trziste-prezasiceno-stanovima-za-dnevni-najam/> (pristup 1. 12. 2020.).

za obiteljski smještaj Interligo: “Odavno je prošlo vrijeme kad je bilo dovoljno samo postaviti oglaš i čekati.”¹⁹

Pojedinim kazivačima korisna su bila ranija iskustva u uslužnom sektoru, što osobna primjerice “preko rada u ugostiteljstvu”, a što obiteljska “preko roditelja koji iznajmljuju kuće, apartmane, imaju restoran na Jadranu”. Nekima je poznavanje rada s digitalnom tehnologijom znatno pojednostavilo komunikaciju s gostima putem internetskih aplikacija i platformi, a nekima su okončane računovodstvene karijere pomogle u efikasnijem praćenju financijskih aspekata posla. Slična iskustva i ocjene pojedini iznajmljivači podastiru i u medijima:

Vaši benefiti kao jednog iznajmljivača su ogromni. Štediš vrijeme, imaš život, zarađuješ, a nisi rob posla, podigao si poslovanje na razinu više, imaš bolje ocjene jer su ti gosti takvi kojima je to standard. Mogao bih nabrajati do sutra...²⁰

Različiti tipovi obrazovnog i kulturnog kapitala igraju važnu ulogu u poslovnim odlukama i funkcioniranju naših sugovornika, no stan koji se može ponuditi gostu osnova je bez koje ne ide.

U tom smislu konkretnom se djelatnošću mogu baviti samo “oda-brani”, no isto tako stoji da je iznajmljivanje stanova i apartmana kakvim se bave naši sugovornici neutemeljeno držati rentijerskim biznisom. Iskazi iznajmljivača s kojima smo razgovarali, makar je dio njih u prvi plan stavljao bezazleniju ideju o usputnom poslu i/ili ne dokraja preciznu tezu o krpanju budžeta, ipak ostavljaju prostora za prepoznavanje mikropoduzetništva u svemu tome. Baš zato, iako ga je potrebno supostaviti drugim spomenutim konceptima da bi pridonio analizi kratkoročnog iznajmljivanja privatnog smještaja u Zagrebu, Milanovićev koncept “dnevnog kapitalizma” ne treba odbaciti. On nam naime i kod tog tipa mikropoduzetništva pomaže detektirati kapitalističku logiku po kojoj se i nekretnina i vrijeme i ideja, čak na dnevnoj bazi, mogu trži-ti. Međutim, kritiku treba usmjeriti na paušalnost Milanovićeve tvrdnje

¹⁹ *index.hr*, 19. 7. 2019., <https://www.index.hr/vijesti/clanak/strucnjakinja-objasnila-sto-se-to-dogadja-s-privatnim-smjestajem-u-2019/2102154.aspx> (pristup 30. 11. 2020.).

²⁰ *hrturizam.hr*, 2. 8. 2019., <https://hrturizam.hr/tomislav-maglic-privatni-iznajmljivac-samoprijava-gostiju-je-buducnost-najma-privatnog-smjestaja/> (pristup 30. 11. 2020.).

da smo svi (dnevni) kapitalisti, odnosno da to možemo biti. Premda se može govoriti o novom tipu ekonomije koji omogućuje monetizaciju stana, dinamika kojom unutar tog užeg kruga "odabranih" akteri ulaze u biznis s kratkoročnim iznajmljivanjem i izlaze iz njega ukazuje na svojevrsnu osobnu prepuštenost investicijskom riziku i nemalim radnim opterećenjima te podsjeća na nesmiljenu logiku kapitalizma da samo najbolji uspijevaju, odnosno da su oni koji uspiju najbolji. Sve će se to osobito zorno pokazati nakon potresa koji je jedan naš kazivač zloguko spomenuo prije no što je do njega u Zagrebu stvarno došlo: "Mislim da svi u Zagrebu znaju da smo mi na rasjednoj liniji, da jedan potres i... Znete kako će grad izgledati." Epidemija koronavirusa nije toliko narušila izgled grada koliko je izmijenila ritam života i rada u njemu, a svakako se i kroz njezino dugo trajanje iskristaliziralo tko su najizdržljiviji akteri na tržištu kratkoročnog najma privatnog smještaja.

Umjesto zaključka: "poslovni je subjekt ugašen"

S obzirom na svojevrsni zastoj turizma u Zagrebu od veljače 2020. godine, odnosno na negativne reperkusije epidemije na poslovanje hotela, hostela, restorana i suvenirnica, što je sve povezano s vrlo slabim posjetom gostiju, ne čudi ocjena kakvu se može zateći u medijima: "Grad Zagreb najveća je turistička žrtva epidemije korona virusa."²¹ Kolateralne žrtve epidemije, poput drugih navedenih, svakako su i iznajmljivači privatnog smještaja u Zagrebu. Oni su k tome dodatno na gubitku zbog potresa koji je pogodio Zagreb 22. ožujka 2020. godine i u kojem su, među mnogim drugim objektima, srušeni ili znatno oštećeni brojni stanovi u centru grada namijenjeni kratkoročnom najmu. U razdoblju od potresa do srpnja 2020. godine zbog toga je zatvoreno 90-ak objekata za privatni smještaj.²² To se možda i ne čini velikim brojem, no broj poslovnih subjekata koji su prestali s tim poslom zapravo je puno veći jer su pojedini apartmani iznajmljeni ljudima čiji su stanovi bili neupotrebljivi nakon potresa ili su u njih preselili sami iznajmljivači

²¹ Plavakamenica.hr, 27. 4. 2020., <https://plavakamenica.hr/2020/04/27/grad-zagreb-najveca-je-turisticka-zrtva-epidemije-korona-virusa/> (pristup 17. 11. 2020.).

²² aa.com.tr, 25. 7. 2020., <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/pad-turizma-u-zagreb-bu-gosti-is-sad-a-i-s-dalekog-istoka-prava-rijetkost/1921856> (pristup 20. 11. 2020.).

kako bi stanove u kojima inače žive obnavljali od oštećenja. Isto tako, mnogi još saniraju štete na svojim privatnim smještajnim jedinicama, a pojedini te objekte, iako ih trenutno ne iznajmljuju, nisu dosad odjavili. Kako to objašnjava jedan iznajmljivač, “više mi se isplati i dalje plaćati kvartalno paušal, nego kasnije ponovno prolaziti cijelu proceduru prijavljivanja”. Konačno, neki su se s kratkoročnog prebacili na dugoročno iznajmljivanje.²³

Našim smo kazivačima, s obzirom na sve što se zbilo nakon prvih intervjua, postavili nekoliko pitanja kako bismo doznali: kako se koronakriza odrazila na njihovu iznajmljivačku djelatnost; je li im nekretnina nastradala u potresu i, ako jest, jesu li je uspjeli obnoviti; hoće li se nastaviti baviti iznajmljivanjem apartmana; koja su njihova predviđanja o tom obliku turističke ponude u budućnosti. Dvoje od četvero koji su nam odgovorili na pitanja prestalo se baviti tim poslom:

Potražnja je nestala i prestao sam s iznajmljivanjem. Jer smo prvo dugo čekali statičare nakon potresa, zatim nam preko mjesec i pol dana nisu uključili plin, a stan bez tople vode i grijanja ne mogu iznajmljivati. Onda je došla korona i dodatno se sve zaustavilo te sam odlučio prodati stan i otkazati apartman.

Na samom početku koronakrize odlučila sam prestati se baviti kratkoročnim najmom zbog neizvjesnosti cijele situacije s najmom ove godine, kao i zbog količine posla koji treba obavljati želite li se tim baviti na kvalitetan način.

Ni drugo dvoje ne posluje, barem što se tiče 2020. godine:

Moja nekretnina (apartman) stradala je u potresu, ali ne toliko da se ne bi mogla ubrzo sanirati i nastaviti poslovanje, ali zajednički dijelovi moje zgrade u kojoj se nekretnina nalazi pretrpili su znatna oštećenja (npr. stubište, tj. stepenice koje su i dan-danas nesanirane i opasne po život), što onemogućava poslovanje mog apartmana, te sam morao otkazati poslovanje za ovu godinu u cijelosti.

Ova je godina za mene poražavajuća. Do sada sam izdala samo 5 računa za cca 20-ak dana (od čega su posljednji gosti boravili 11 dana krajem 8/20). Ostalo je bila realizacija oko Nove godine – prije korone. Sve rezervacije za ovu sezonu su do danas otkazane, a novih rezerva-

²³ *telegram.hr*, 24. 5. 2020., <https://www.telegram.hr/zivot/prosle-godine-u-travnju-u-zagreb-je-doslo-115-000-turista-ove-godine-1205-moze-turizam-prezivjeti-koronu-i-potres/> (pristup 20. 11. 2020.).

cija uopće nema. [...] Trenutno dvojim da li da ove godine apartman iznajmim studentima ili bračnom paru do ljeta ili da prihvatim ono što nam novo vrijeme nosi. Što ću napraviti, još nisam sigurna.

Interesantno je, međutim, da unatoč njihovu odustajanju od daljnjeg poslovanja ili iskazane neizvjesnosti što će s njime biti, predviđanja naših sugovornika o tome kakva je budućnost kratkoročnog iznajmljivanja apartmana odišu umjerenim optimizmom:

Ipak se nadam da bi se ponovno razigravanje moglo dogoditi na proljeće ako se situacija s koronom bude smirivala ili barem kvalitetno kontrolirala.

Moja budućnost je završena što se tiče iznajmljivanja, stan se prodaje. A vjerujem da će se tržište oporaviti i da će ljudi uskoro početi normalno putovati. Kada se riješi pandemija.

Vrlo je teško predvidjeti budućnost i poslovanje, koje, vidjeli smo, može biti skopčano s nizom predvidivih i nepredvidivih okolnosti. Ovaj oblik turističke ponude svakako ima svoju budućnost, šteta je da sustav nije postavljen tako da podupre hitno krizna stanja i osigura mogućnost obavljanja gospodarskih aktivnosti promptno.

Spomenutih manjkavosti upravljanja kriznim stanjima odozgo dotiče se i objava predsjednika Udruge privatnih iznajmljivača Zagreb na web-stranici te udruge. U toj se objavi, naime, prilično ogorčeno konstatira da “razumijevanja za nas i situaciju u kojoj se nalazimo nema od strane institucija koje su nadležne za nas” jer ni nakon šest mjeseci “vapaja da se kolegama u obiteljskom smještaju otvori neka povoljna kreditna linija kojom bi premostili tešku situaciju u kojoj se nalaze mnogi od naših kolega nije se desilo ništa”.²⁴

Saniranje ekonomskih posljedica dviju kriza – zdravstvene i one uzrokovane prirodnom katastrofom – u svrhu poslovnoga “premošćivanja teške situacije” ispada da je prepušteno individualnim rješenjima. Dakle, poslovni subjekti trebali bi se osloniti na vlastite snage što, dakako, uključuje i osobna financijska sredstva. Ili, drugim riječima, od iznajmljivača se, iako formalno-pravno ne spadaju u kategoriju poduzetnika, ipak očekuje “poduzetničko upravljanje privatnim smještajem u vrijeme krize” (Cerović, Milohnić i Grudić-Kvasić 2014).

²⁴ upiz.hr, 14. 10. 2020., <https://upiz.hr/koronavirus-potres/> (pristup 20. 11. 2020.).

To nas vraća na prije iznesenu tezu da su za snalaženje i održavanje u ovoj vrsti ekonomske aktivnosti itekako važne i druge vrste kapitala uz onaj ekonomski. Tomu je tako, po svemu sudeći, ne samo u vrijeme izrazite turističke potražnje za kratkoročnim najmom nego još i više kada takve potražnje gotovo uopće nema. No nemaju svi jednake resurse za iznalaženje rješenja za brojne izazove koji se pojavljuju. Dok neke “borbe” iznajmljivači mogu voditi ujedinjeno jer su im problemi i ciljevi zajednički, kod drugih su pak u međusobno različitim pozicijama. U svakom slučaju, rizik investicije sveden je isključivo na pojedinca. Opisano stanje stvari baš i ne ide u prilog “popravljanju kapitalizma” koje, kako smo već na početku istaknuli, kao ideju promovira, a kao projekt zaziva Milanović “jer smo danas svi kapitalisti”.

Postoje i dodatni razlozi za rezervu prema Milanovićevu motrištu. Ako se, naime, kratkoročni najam stanova prepusti nesmiljenoj tržišnoj konkurenciji u kojoj će “preživjeti” snalažljiviji i bogatiji, izgubit će se potencijal iznajmljivača-domaćina u cjelini da razvijajući neformalne oblike turističke ponude, mijenjaju postojeće i pronalaze nove modele samopoduzetništva. Kratkoročno iznajmljivanje privatnog smještaja moglo bi, naime, održati li se u širim razmjerima i ne postane li isključivo utrkom za ocjenama i popratnim “zvjezdicama”, konkurirati ekskluzivnijem hotelskom smještaju otvorenosti prema onim gostima koji privatnost i atmosferu doma nalaze važnijim od visoke razine usluge. To bi, nesumnjivo, pospješilo socijalnu mobilnost.

Za opstanak iznajmljivanja kakvo je u Zagrebu doživjelo procvat unatrag nekoliko godina od velike su važnosti i uređeniji zakonski i porezni okviri. Pomoću takvih okvira ne bi se lakše riješili samo specifični problemi iznajmljivača nego i onaj skupih ili čak nedostupnih stanova za dugotrajni najam, koji muči korisnike usluga, a uredio bi se i sada problematičan status platformskih agencija. Naime, njihove mogućnosti da izbjegnu oporezivanje i tako dodatno uvećaju ionako velike zarade djeluju vrlo nepravedno iz perspektive malih poslovnih subjekata koji su da bi mogli poslovati gotovo pa primorani na suradnju s tim agencijama. Za pretpostaviti je da bi bolja zakonska regulativa posredno pridonijela i rješavanju problema gentrifikacije centra grada, za koji često i sami iznajmljivači bivaju označeni kao krivci.

Za konkretno poslovanje iznajmljivača najvažnije je pak to što bi se efikasnom regulativom stalo na kraj teškoćama s fleksibilizacijom i

prekarizacijom rada u tom području, a zacijelo i smanjilo ugrozu od kontingencije. Ne bi se time spriječila potencijalna šteta od nesvakidašnjih nepogoda poput potresa, ali iznajmljivači bi bili zaštićeniji od devijacija kapitalizma (koje Milanović pomalo podcjenjuje) no što je sad slučaj. Sad, naime, biti “dnevni kapitalistom” i nije ono što si može svatko priuštiti niti je nešto što bi svatko poželio jer je tržište krajnje nesigurno. Na taj način valja razumjeti i procjenu naše sugovornice, iznesenu pola godine nakon potresa i po duljem trajanju epidemije, da će zbog toga što je “velik broj manjih iznajmljivača odustao od tog posla što zbog krize što zbog potresa, omjer ponude i potražnje biti zadovoljavajući za one koji opstanu u tom poslu”.

Literatura

- Atkinson, Rowland i Gary Bridge, ur. 2005. *Gentrification in a Global Context. The New Urban Colonialism*. London: Routledge.
- Fitzmaurice, Connor J., Isak Ladegaard, William Attwood-Charles, Mehmet Cansoy, Lindsey B. Carfagna, Juliet B. Schor i Robert Wengronowitz. 2018. “Domesticating the Market. Moral Exchange and the Sharing Economy”. *Socio-Economic Review* 18/1: 81–102.
- Füller, Henning i Boris Michel. “‘Stop Being a Tourist!’ New Dynamics of Urban Tourism in Berlin-Kreuzberg”. *International Journal of Urban and Regional Research* 38/4: 1304–1318.
- Gravari-Barbas, Maria i Sandra Guinand, ur. 2019. *Tourism and Gentrification in Contemporary Metropolises*. Abingdon, New York: Routledge
- Green, Duncan. 2019. “Book Review. Branko Milanovic, *Capitalism, Alone. The Future of the System that Rules the World*”. *From Poverty To Power*, 15. studenoga. Dostupno na: <https://oxfamblogs.org/fp2p/book-review-branko-milanovic-capitalism-alone-the-future-of-the-system-that-rules-the-world/> (pristup 13. 11. 2020.).
- Harvey, David. 1989. “From Managerialism to Entrepreneurialism. The Transformation of Urban Governance in Late Capitalism”. *Geografiska Annaler* 71B/1: 3–17.
- Ikkala, Tapio i Airi Lampinen. 2015. “Monetizing Network Hospitality. Hospitality and Sociability in the Context of Airbnb”. *CSCW*: 1033–1044.
- Kesar, Oliver, Renata Deželjin i Martina Bienenfeld. 2015. “Tourism Gentrification in the City of Zagreb. Time for a Debate?” U *Interdisciplinary Management Research* 11. Dražen Barković i Bodo Runzheimer, ur. Opatija, 657–668
- Kranjčević, Jasenka. 2017. “Abandoned Tourism Resorts in Croatia. The Consequences of Discordant Spatial Planning and Tourism Development

- Policies". U *Evolution of Destination Planning and Strategy. The Rise of Tourism in Croatia*. Larry Dwyer, Renata Tomljenović i Sandra Čorak, ur. London: Palgrave Macmillan, 173–200.
- Langley Paul i Andrew Leyshon. 2017 "Platform Capitalism. The Intermediation and Capitalisation Oo Digital Economic Circulation". *Finance and Society* 3/1: 11–31.
- Majetić, Filip. 2014. "Grad u postindustrijsko doba. Važnija ekonomska obilježja suvremenog grada". *Socijalna ekologija* 23/1: 57–76.
- Milanović, Branko. 2019a. *Capitalist, Alone. The Future of the System That Rules the World*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Milanović, Branko. 2019b. "Why We are All Capitalists Now! And How This Could Reduce Inequality". *YouTube*, 17. studenoga. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=3c9K4CmLonM> (pristup 1. 11. 2020.).
- Obad, Orlanda i Tea Škokić. 2019. "Brižno poduzetništvo u ženskim poslovnim praksama. Od reprodukcije do destrukcije patrijarhata". *Etnološka tribina* 49/42: 80–101.
- Petrić, Lidija i Jerolim Mimica. 2011. "Smjernice razvoja kapaciteta privatnog smještaja kao značajnog segmenta ponude smještaja u Republici Hrvatskoj". *Acta turistica nova* 5/1: 7–51.
- Polović, Jadranka. 2019. "Gig ekonomija. Novi feudalizam u eri tehnološkog buma". *Geopolitika. News*, 18. studenoga. Dostupno na: <https://www.geopolitika.news/analize/dr-sc-jadranka-polovic-gig-ekonomija-novi-feudalizam-u-eri-tehnoloskog-buma/> (pristup 15. 11. 2020.).
- Portolan, Ana. 2013. "The Impacts of Private Accommodation Attributes on Tourism Demand". DIEM: Dubrovnik International Economic Meeting 1/1.
- Ravenelle, Alexandra. 2017. "Sharing Economy Workers. Selling, Not Sharing". *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 10/2: 281–295.
- Ravenelle, Alexandra. 2019. *Hustle and Gig. Struggling and Surviving in the Sharing Economy*. Oakland: University of California Press.
- Rodik, Petra, Teo Matković i Josip Pandžić. 2019. "Stambene karijere u Hrvatskoj. Od samoupravnog socijalizma do krize financijskog kapitalizma". *Revija za sociologiju* 49/3: 319–348.
- Schor, Juliet. B. 2017. "Does the Sharing Economy Increase Inequality Within the Eighty Percent? Findings From a Qualitative Study of Platform Providers". *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 10: 263–279.
- Schor, Juliet B., William Attwood-Charles, Mehmet Cansoy, Isak Ladegaard i Robert Wengronowitz. 2020. "Dependence and Precarity in the Platform Economy". *Theory and Society* 49: 833–861.
- Srnicek, Nick. 2016. *Platform Capitalism*. Cambridge, Malden: Polity Press.

Pogovor Transformacije rada

Ovaj zbornik donosi izvoran pregled različitih transformacija rada u postsocijalizmu u zemljama s prostora bivše socijalističke Jugoslavije i u srednjoistočnoj Europi i to iz pravne, filozofske i antropološke perspektive. U njemu se propituju različite implikacije postsocijalističkih transformacija sfere rada, na inovativan se način istražuju procesi proizvodnje znanja o sferi rada, industriji i društvu te se proučava kako su hegemonijski diskursi oblikovali uvriježena znanstvena i opća shvaćanja postindustrijskog obrata zanemarujući pritom iskustva sadašnjih i bivših radnika iz regije koji su se tako našli na dnu društvene ljestvice, stigmatizirani zbog nemogućnosti prilagodbe na nove okolnosti (Kideckel 2002). Zbornikom se također ukazuje na to da neoliberalizam prožima ne samo sferu rada nego i sferu svakodnevnog života, posebice kroz nove orodnjene oblike prekarnog afektivnog rada.

Objavljeni tekstovi doprinos su aktualiziranom interesu znanstvene zajednice za klasu i radne odnose u razdoblju državnog socijalizma i tijekom postsocijalističke transformacije (Archer et al. 2015; Siefert 2020; Ost 2015). Taj je interes doveo do velikog broja istraživanja u posljednjem desetljeću kojima su pridonijeli i novi društveni pokreti usmjereni na pitanja eksploatacije rada i prekarnosti u postsocijalizmu (Horvat i Štiks 2015). Dubinske studije slučaja u zborniku prilog su širim antropološkim diskusijama o tekućim transformacijama rada i subjektiviteta radnika, na tragu uvjerljive argumentacije Ognjena Kojanića prema kojoj je “najveći doprinos antropologije postsocijalizma antropologiji europske periferije u minucioznom etnografskom pristupu prostorima i ljudima koji su marginalizirani kao posljedica političko-ekonomskih procesa i diskursa” (Kojanic 2020). U ovom ću se pogovoru usredotočiti na one rezultate i analize koje smatram najzanimljivijima te ću ih

povezati s tekućim debatama u području klase i rada. Antropološkim i etnografskim studijama prikazanim na stranicama zbornika pristupam iz perspektive vlastitih istraživanja vezanih uz rad i povijest roda, a posebice onih o povijesti tekstilnih radnika na prostoru zemalja bivše socijalističke Jugoslavije (Bonfiglioli 2019).

Prva skupina članaka obrađuje konceptualna pitanja, promjene zakonskih okvira i hegemonijsku proizvodnju znanja u sferi rada. Sven Cvek piše o tome da su se u socijalističkoj Jugoslaviji diskursi o post-industrijskom društvu provlačili kroz rasprave već tijekom 1980-ih, a korišteni su kao opravdanje za promjene u klasnim odnosima kojima je cilj bio disciplinirati radnike. Jugoslavija je sudjelovala u globalnim promjenama kapitalističkog sustava, a promjene u diskursu u korist kapitala bile su prisutne već i prije 1989. godine. Cvek se bavi ulogom sociologa u tom procesu, s posebnim osvrtom na Josipa Županova prema čijim teorijskim zamislima socijalistički egalitarizam sprečava reforme i vrednovanje intelektualnog znanja, zbog koalicije između političke birokracije i egalitarnog radništva. Smatralo se da se radnička klasa opire društvenim promjenama, naročito zbog štrajkova u kojima je tijekom 1989. godine sudjelovalo više od pola milijuna radnika, a što je Cvek, u suradnji s Jasnom Račić i Snježanom Ivčić, već istraživao u projektu i izložbi o kombinatu Borovo (Cvek et al. 2019). Cvekovo poglavlje doprinos je recentnoj literaturi o položaju manualnog radništva u tranziciji iz tržišnog socijalizma u kapitalizam i iz socijalističke Jugoslavije prema nacionalnim državama. Sudjelovanje radnika u takozvanoj antibirokratskoj revoluciji nije jednoznačno jer obuhvaća različita politička stajališta o pitanju struktura moći u samoupravljanju i o mogućem smjeru reformi jugoslavenskog gospodarstva: prema egalitarizmu, jačoj tržišnoj orijentaciji ili izraženijem nacionalizmu (Musić 2013; Archer i Musić 2020). Također, ovaj je rad doprinos literaturi koja ukazuje na veze i dijalog između stručnjaka sa zapada i s istoka o razvoju tržišnih ekonomija, a koja istražuje kulturne utjecaje zapadnog kapitalizma na tržišni socijalizam, posebice u Jugoslaviji (Bockman 2011; Jelača et al. 2017).

Važnost klasnog sukoba u preispitivanju ustaljenih pojmova poput postindustrijskog društva i prekarnosti središnja je tema analize Mislava Žitka. Autor se vraća na debate o prekarnosti i prekarizaciji rada u suvremenom društvu na temelju radova etabliranih teoretičara koji su razmatrali to pitanje, poput Baumana, Becka i Castellsa.

Oni pretpostavljaju da će globalizacija i tehnološke promjene dovesti do neizbježnog dolaska postindustrijskog društva, a pritom se ne bave klasnim sukobom i politikama koje ljude čine prekarnima. Žitko se osvrće i na Standingov pokušaj definiranja prekarijata kao nove klase, koji u konačnici nije sasvim uspješan jer zamagljuje granice između prekarizacije društvenog života i prekarizacije rada. U tekstu se stoga predlaže korištenje Polanyieva koncepta ukotvljenosti rada u društvenoj strukturi i koncepta moralne ekonomije E. P. Thompsona, kako bi se naglasilo da prekarnost nije ni sveprisutna ni neizbježna. Radovi E. P. Thompsona u posljednje se vrijeme iznova otkrivaju na prostoru bivše Jugoslavije, a riječ je ponajprije o zborniku *The Railway: An Adventure in Construction* koji je taj britanski povjesničar uredio i gdje se raspravlja o sudjelovanju međunarodnih omladinskih brigada u izgradnji željezničke pruge Šamac – Sarajevo. Jedan od prijevoda tog djela objavljen je uz uvodni tekst Slobodana Karamanića, a drugi u zborniku koji su uredili Tanja Petrović i Andrea Matošević, gdje ga prate novi tekstovi drugih autora o povijesti omladinskih radnih akcija (Thompson 2019, 2020; Matošević i Petrović 2020).

Temu klase obrađuje i Mario Reljanović, koji istražuje kako promjene u radnom pravu dovode do prekarizacije radnika. Autor ističe načine na koje su se države na prostoru bivše socijalističke Jugoslavije pridružile “trci do dna” kojom se smanjuju troškovi proizvodnje u globalnoj kapitalističkoj ekonomiji, a detaljno se bavi slučajem Srbije, koja nudi subvencije multinacionalnim kompanijama za lokalna ulaganja; međutim, multinacionalne kompanije obično otvaraju različita prekarna i slabo plaćena radna mjesta koja eksploatiraju radnike, a ujedno i ugrožavaju sindikalno udruživanje (v. i Radenković 2016). Promjene u pravnom okviru odraz su postepenog odumiranja klasične socijalne funkcije nacionalne države nakon 20. stoljeća, a ugovori na određeno vrijeme, prekovremeni rad i nedostatak stanki tijekom rada postaju pravilo. Radnici ne prihvaćaju takvu eksploataciju, što se vidi i iz činjenice da više od 100 000 radnika godišnje odlazi iz Srbije i drugih zemalja bivše Jugoslavije kako bi posao potražilo u zapadnoj Europi. Država problem rješava zapošljavanjem stranih radnika iz Indije, Kine i drugih zemalja s jeftinijom radnom snagom kako bi opskrbila *greenfield*-kompanije. Takav “uvoz” stranih radnika u nekim zemljama srednjoistočne Europe događao se i u vrijeme socijalizma, ali je tada bio vezan uz politiku hladnog rata, a ne uz globalnu “trku do dna”

radi smanjenja troškova proizvodnje te je lokalnim i stranim radnicima osiguravao agentivnost, što danas nije slučaj (Alamgir 2020).

Uz intenzifikaciju i eksploataciju rada prostor zemalja bivše Jugoslavije nakon 1989. godine karakteriziraju i deindustrijalizacija i zatvaranje tvornica. U porastu je broj povijesnih i antropoloških tekstova o radničkim uspomena na rad tijekom socijalizma i njihovim iskustvima postsocijalističke transformacije i zatvaranja tvornica. Druga skupina radova u knjizi posvećena je deindustrijalizaciji, nostalgiji i industrijskoj strukturi osjećaja radnika, a temelji se na istraživanjima obavljenima u okviru projekta TRANSWORK (Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj, 2017–2021). Suradnici na projektu obavili su 132 tematski usmjerena intervjua s radnicima različitih dobni skupina i društveno-ekonomskih statusa u svim krajevima Hrvatske, od Pule, Rijeke, i Čakovca do Iloka i Dubrovnika. Razgovori su se bavili promjenama u području rada nakon završetka socijalizma 1990. godine, nakon globalne financijske krize 2007./2008. godine te kao posljedica ulaska Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine.

Reana Senjković u svom prilogu pokazuje da takozvana postsocijalistička nostalgija radnika nije puka fantazija, nego je utemeljena na proživljenim iskustvima solidarnosti, jednakosti i sigurnosti posla što je izgubljeno u tranziciji i deindustrijalizaciji. U dijalogu s literaturom koja se bavi deindustrijalizacijom u Sjevernoj Americi i Zapadnoj Europi (Strangleman 2017; Strangleman et al. 2013; High et al. 2017), autorica ističe da slične osjećaje izražavaju i nekadašnji industrijski radnici na Zapadu: radnici s “Istoka” kao i sa “Zapada” lakše su nalazili posao, osjećali su ponos zbog svojih postignuća na radnom mjestu, bili su zadovoljni plaćom i radili su kod istog poslodavca do odlaska u mirovinu. Međutim, koncept “nostalgije” prvenstveno se koristi kao dio znanstvenog opisa kada se raspravlja o iskustvima radnika u postsocijalističkim zemljama, što navodi na pomisao da je riječ o stigmatizaciji svake alternative trenutno prevladavajućem neoliberalnom režimu (što se vidi i iz sintagme koja se javlja u državama bivše Jugoslavije: “Nisam jugo-nostalgičar, ali...”). U sljedećem poglavlju Sanja Potkonjak i Tea Škokić kroz prizmu koncepta višestrukih temporalnosti sagledavaju propast željezare u postindustrijskom Sisku koja je ranije zapošljavala i do 14 000 radnika. Zemljopisni i afektivni krajolici koje stvara deindustrijalizacija te migracija mnogih stanovnika u Zagreb vode do kulturnog

sukoba između starijih generacija – koje Sisak nakon deindustrijalizacije smatraju gradom “bez budućnosti” – i mlađih generacija koje svoju budućnost pokušavaju izgraditi u Zagrebu ili u Sisku, unatoč svim njegovim transformacijama.

Nina Vodopivec također raspravlja o kolapsu industrije, i to na primjeru propasti tvornice tekstila u Murskoj Soboti u Sloveniji; tvornice koja je u socijalističko doba zapošljavala i do 6 000 radnika, a čije je zatvaranje 2009. godine dovelo do gašenja 2 635 radnih mjesta. Afektivno i utjelovljeno iskustvo deindustrijalizacije vidljivo je u izrazima kao što su “obično smeće” i “zadnje smeće” kojima radnice iskazuju osjećaj da ih se obezvrjeđuje. Vodopivec pokazuje da se radnike više ne smatra akterima društvene modernizacije, već socijalnim problemom, dok ih se u doba socijalizma hvalilo za marljivost i poticalo na samoodricanje za zajednicu, što se posebice odnosilo na radnice u radno intenzivnim industrijama poput tekstilne. Stoga trenutna situacija dovodi do gubitka odnosa povjerenja i reciprociteta kao i do pomanjkanja diskurzivnog prostora za artikulaciju traume, što uzrokuje probleme u fizičkom i mentalnom zdravlju, osobito kod nezaposlenih žena. Strategije preživljavanja bivših radnika i poziv na novu vrstu “moralne ekonomije” ugrađeni su u vrednovanje i dignitet manualnog rada doživljen za vrijeme socijalizma (“Mene su ljudi pitali: kako si ti preživjela? Preživjela sam. Uspijeva mi. Imam sreću da imam takav karakter i da imam zlatne ruke.”). Takvi su rezultati slični onima iz drugih istraživanja industrijskih radnica u svim državama bivše Jugoslavije, što naglašava društveno značenje i utjelovljeno iskustvo tvorničkog rada, kao i orodnjenu industrijsku strukturu osjećaja prisutnu u “ženskim tvornicama” (v. Bonfiglioli 2019; v. i Kosmos et al. 2020).

Deindustrijalizacija i zatvaranje radnih mjesta na prostoru bivše Jugoslavije i u srednjoistočnoj Europi popraćeni su s jedne strane preživljavanjem radnih mjesta u industriji u vlasništvu države – s time da su ta radna mjesta ispražnjena od svojeg ranijeg značenja i sadržaja (Rajković 2018) – te s druge intenzifikacijom rada i eksploatacijom u preostalim industrijskim poslovima, posebice u novim privatnim tvrtkama koje su osnovala multinacionalne kompanije. Sljedeća skupina tekstova posvećena je upravo intenzifikaciji rada, prekarnosti i riziku, a sadrži tri studije slučaja koje se bave automobilskom industrijom u Mađarskoj, željezarnom u Bugarskoj i dječjim vrtićima u Hrvatskoj. Tibor

Meszmann analizira kvalitetu radnih mjesta u premještenim automobilskim tvrtkama u Mađarskoj gdje prekarnost, prisila i intenzifikacija rada utječu i na radnike koje se inače smatra dobro plaćenim “elitnim” radnicima. Premještanje nekih segmenata automobilske proizvodnje u srednjoistočnu Europu dovelo je do otvaranja 180 372 nova radna mjesta između 2008. i 2018. godine, tako da je njihov ukupni broj u automobilskoj industriji u Češkoj, Mađarskoj, Slovačkoj, Poljskoj i Rumunjskoj narastao na 736 961. To je premještanje dovelo do smanjivanja kvalitete radnih mjesta i to ne samo u odnosu na radne režime u zapadnoj Europi nego i njihove degradacije i intenzifikacije rada nakon preseljenja, što je Meszmann pokazao na primjeru tvornica premještenih u grad Kecskemét, gdje nakon preseljenja dolazi do povećanja rizika po zdravlje radnika i do nesreća na radu.

Sveprisutnost rizika za današnje industrijske radnike tema je članka Dimitre Kofti. Njezino istraživanje usmjereno je na željezaru u gradu Perniku u Bugarskoj, koja je u vrijeme državnog socijalizma zapošljavala i do 9 000 radnika, a gdje danas autorica uočava promjenu značenja i interpretacije koncepta rizika za radnike. Radnici koje je intervjuirala Dimitra Kofti pogođeni su teškom neimaštinom i alijenacijom, a socijalnu skrb zamjenjuje “rodbinska skrb”. Zbog velike zaduženosti radnicima je teško poduzimati političke akcije protiv vodstva tvornice, a premda ih intenzifikacija rada dovodi u rizičan položaj, i oni sami preuzimaju dodatne rizike. To je u skladu s karakterističnim načinom konstruiranja muškosti u teškoj industriji pri čemu radnici u Perniku katkad namjerno ne koriste sigurnosnu opremu kako bi istaknuli svoju agentivnost i vještinu u radu. Za razliku od prethodnih studija o teškoj industriji i muškosti, istraživanje Jelene Ostojić, Marka Lučića, Katarine Jaklin i Tea Matkovića o osobitostima rada i zaposlenosti u dječjim vrtićima u Hrvatskoj ističe feminizaciju te prekarizaciju tog sektora. Velik broj ugovora na određeno vrijeme i njihovo izrazito kratko trajanje ima negativan utjecaj na iskustvo rada i kvalitetu života zaposlenica u sustavu ranog i predškolskog obrazovanja, čiji se ugovori često prekidaju uoči Božića ili tijekom ljetnih praznika te se ponovno sklapaju nakon njih. To ima posebno negativan utjecaj na radnice koje ne mogu planirati život zbog nedostatka sigurnosti radnog mjesta.

Sljedeća skupina tekstova odmiče se od industrijskog rada te se bavi pitanjima migracije, afektivnog rada i roda, a vezano uz val izbjeglica s

Bliskog istoka duž takozvane balkanske rute od 2015. godine naovamo, kao i istodobni val ekonomskih migranata s prostora bivše Jugoslavije koji bolji život traže u zapadnoj Europi. Romana Pozniak istražuje stanje humanitarnih radnika i radnica iz Hrvatske koji pružaju pomoć izbjeglicama duž balkanske rute. Riječ je o radnicima koji nerijetko djeluju u okviru aktivističkih nevladinih udruga i uključeni su u različite oblike “vernakularnog humanitarizma” (Brković 2017). Ipak, njihova ovisnost o međunarodnom financiranju dovodi do napetosti između propisane racionalnosti humanitarnog rada i emocija koje su posljedica afektivnog rada na terenu. Mnogi lokalni humanitarni radnici brigu o sebi shvaćaju kao luksuz uzimajući u obzir kako žive primatelji njihove pomoći, ali nedostatak brige o sebi – uz prekarnost njihova posla i nužnost suzdržavanja od političkog angažmana i političke kritike – ostavlja posljedice na njihovo mentalno zdravlje. Autorica raspravlja i o proizvodnji znanja u području humanitarizma te o tome kako se u okviru neoliberalnog guvermentaliteta koncept brige o sebi koristi kao mehanizam kontrole kojim se potiče individualna otpornost, a čime se istodobno odgovara na kritike o globalnosti odnosa moći kao i o ograničenjima humanitarizma u reakciji na njih.

Danijela Majstorović također ispituje kako neoliberalizam prožima svakodnevni život, a usredotočuje se na životne odluke bosansko-hercegovačkih migrantkinja koje su u Njemačku emigrirale u potrazi za boljim životnim prilikama i boljim poslom u medicinskoj njezi i skrbi za starije. Premda su neke migrantkinje visokoobrazovane, većina ih radi slabo plaćene i manje cijenjene poslove. Riječ je o migraciji u Njemačku koja se opisuje kao “treći val”, koji je uslijedio nakon priljeva izbjeglica iz Bosne i Hercegovine tijekom 1990-ih te nakon ranijih migracija gastarbajtera u vrijeme socijalizma (Bernard 2019). Razočaranje političkom situacijom u Bosni i Hercegovini i “negativnim mirom” jedan je od razloga koji tjera mnoge građane Bosne i Hercegovine na emigraciju u Njemačku (od 2015. godine u Njemačku se iselilo više od 200 000 bosanskohercegovačkih ekonomskih migranata). O Bosni i Hercegovini te osjećaju života u državi koja stagnira i koja guši nade svojih stanovnika u bolju budućnost pisalo se već mnogo iz raznih perspektiva uključujući i perspektivu rada (Hromadžić 2015; Jansen 2015). Čini se da je tu opet riječ o “rodbinskoj skrbi” gdje ranije obiteljske veze i odnosi oblikuju smjer migracije. Težak rad u Njemačkoj obavlja se nauštrb vre-

mena provedenog s obitelji i djecom koji su u domovini, ali koji barem dobivaju novčane doznake koje im migrantkinje šalju. Globalni karakter sektora pomoći u kućanstvu u središtu je zanimanja brojnih publikacija i istraživačkih projekata posljednjih godina.¹

Naposljetku, autori dvaju tekstova zanimaju se za pitanja klase i komodifikacije u sferi kulture i svakodnevnog života u Hrvatskoj, fokusirajući se na komercijalizaciju tradicijske glazbe i industriju turizma koja se ubrzano mijenja. Joško Čaleta ukazuje na to kako su klapski pjevači – koji su u vrijeme socijalističke Jugoslavije pjevali rekreativno i amaterski – u današnje vrijeme postali plaćeni profesionalci koji ovise o turizmu i “gažama” kako bi spojili kraj sa krajem. Tea Škokić i Ozren Biti analiziraju još jedan postsocijalistički fenomen, a to je pojava “dnevnik kapitalista” i “urbanog poduzetništva” s naglim porastom iznajmljivanja privatnog smještaja preko Airbnba u Zagrebu, što se za mnoge iznajmljivače pretvorilo u stalan posao, a sada je gotovo sasvim nestalo zbog pandemije koronavirusa.

Sve u svemu, ovaj zbornik daje značajan i inovativan pregled tekućih transformacija rada i diskursa o radu na prostoru bivše Jugoslavije i srednjoistočne Europe te time pridonosi širim globalnim raspravama o deindustrijalizaciji i postindustrijskom društvu. Bogatstvo radničkih narativa vidljivo u većini tekstova omogućuje čitatelju da istraži subjektivnost različitih društvenih skupina i kategorija radnika, od tekstilnih radnika u Sloveniji do radnika željezare u Bugarskoj, od bosansko-hercegovačkih medicinskih sestara koje su emigrirale u Njemačku, do zaposlenica dječjih vrtića u Hrvatskoj. Postfordistička čežnja za fordističkim vremenima² – kada su sigurnost radnog mjesta i socijalna zaštita bile barem moguće, ako ne i sveprisutne – te osjećaj obezvrjeđenosti i prekarnosti u postsocijalističkim neoliberalnim vremenima čine se konstantnima, baš kao što se konstantnim čini i orodnjeni, afektivni i emotivni karakter postsocijalističkog iskustva rada. To se ne odnosi samo na humanitarne radnike na balkanskoj ruti nego i na bivše industrijske radnike – koji su oličenje gubitka zbog zatvaranja tvornica – kao i na sadašnje industrijske radnike, koji doživljavaju intenzifikaciju ritma

¹ Vidi pogotovo publikacije projekta Dom Equal na Sveučilištu u Veneciji, <https://domequal.eu/>.

² O postfordističkom afektu v. Muehlebach i Shoshan 2012.

rada u industrijskoj proizvodnji u *greenfield*-kompanijama. Ova će zbirka biti od velikog interesa za istraživače antropologije, sociologije i povijesti rada te druge znanstvenike koji žele analizirati postsocijalističke i postfordističke transformacije rada u bivšoj Jugoslaviji i srednjoistočnoj Europi iz globalne, usporedne perspektive.

S engleskog preveo Mateusz-Milan Stanojević

Afterword

Transformations of work

This edited collection presents an original and diversified overview of post-socialist work transformations in the post-Yugoslav region and in Central Eastern Europe more broadly, exploring such changes through legal, philosophical and anthropological perspectives. Alongside tracing the different legal and social implications of post-socialist transformations of the working sphere, the volume also innovatively explores processes of knowledge production about the sphere of work, industry and society. It also examines how hegemonic discourses have dictated common scholarly and popular understandings of the post-industrial turn, sidelining the experiences of current and former industrial workers in the region. These workers have been placed at the bottom of the social scale, and have been stigmatised alongside the old socialist system for not being able to adapt to new circumstances (Kideckel 2002). The volume also shows how neo-liberalism permeates not only the sphere of work but also the sphere of everyday life, particularly through new gendered forms of precarious, affective labour.

The different chapters in the volume add to the current renewed scholarly interest in class and labour relations during the period of state socialism and during post-socialist transformations (Archer et al. 2015; Siefert 2020; Ost 2015). This interest has led to the production of a remarkable amount of research in the past decade, also as a result of new social movements addressing issues of labour exploitation and precarity in post-socialism (Horvat and Štiks 2015). The in-depth case studies presented here contribute to wider anthropological debates on ongoing transformations of work and workers' subjectivity, following Ognjen Kojanić's convincing argument that "the greatest contribution

that the anthropology of post-socialism can offer to the anthropology of European peripheries is in the meticulous ethnographic attention paid to spaces and peoples that get marginalised as a consequence of political-economic processes and marginalising discourses” (Kojanic 2020). In this afterword I will highlight what in my view are the most interesting findings presented in the different book chapters that make up the collection, and I will connect these to ongoing debates in the field of class and labour. I approach the anthropological and ethnographic approaches presented here through my own research on labour and gender history, and particularly the history of textile workers in post-Yugoslav states (Bonfiglioli 2019).

The first cluster of articles addresses conceptual debates, legislative changes and hegemonic knowledge production in the sphere of work. Sven Cvek discusses how discourses on the post-industrial society were already permeating socialist Yugoslavia in the 1980s, and how these discourses justified a shift in class relations that aimed to discipline workers. Yugoslavia partook in the global rearrangements in the capitalist system, and the changes in discourse in favour of capital were already present before 1989. Cvek addresses the role played by sociologists, particularly Županov, who theorised socialist egalitarianism as blocking reforms and the valorisation of intellectual knowledge, because of the pact between the political bureaucracy and egalitarian-minded workers. The working class was seen as resisting social change, particularly because of ongoing strikes that involved over half a million employees in 1989, which Cvek investigated through the case of the Borovo leather factory, in a research project and exhibition together with Jasna Račić and Snježana Ivčić (Cvek et al. 2019). This chapter adds to recent debates on the position of blue-collar workers in the transition from market socialism to capitalism, and from Yugoslavia to post-Yugoslav nation-states. Workers’ participation in the “anti-bureaucratic revolution” appears to be ambivalent, encompassing various political stances related to power structures in self-management and to possible reforms of the Yugoslav economy in a more egalitarian, more market-oriented or more nationalist direction (Musić 2013; Archer and Musić 2020). This research connects to the literature that shows the interconnections and exchanges between Western and Eastern

experts on the development of market economies, and which explores the cultural influence of Western capitalism on market socialism, in Yugoslavia in particular (Bockman 2011; Jelača et al. 2017).

The importance of class conflict in rethinking commonly used categories such as post-industrial society and precarity is also at the core of the analysis proposed by Mislav Žitko. He revisits the different debates on precarity and the precarisation of labour in contemporary society, and the works of well-known authors on the subject, such as Bauman, Beck and Castells. These authors assumed the inevitable advent of a post-industrial society due to globalisation and technological change, without, however, considering the issue of class conflict and the policies that make people precarious. He also comments upon Standing's attempt to define the precariat as a new class, which is ultimately unsatisfactory, as it tends to blur the boundaries between the precarisation of social life and the precarisation of work. Žitko suggests instead considering Polanyi's idea of the embeddedness of work in the social structure and E.P. Thompson's concept of moral economy, to emphasise that precariousness is neither ubiquitous nor inevitable.

The writings of E.P. Thompson are recently being rediscovered in post-Yugoslav space, particularly his edited volume *The Railway: An Adventure in Construction*, in which the British historian discusses his participation in international youth brigades constructing the Šamac–Sarajevo railway. A new edition was published with an introduction by Slobodan Karamanić, while the recent Serbian translation of the volume is accompanied by new texts engaging with the history of youth actions, edited by Tanja Petrović and Andrea Matošević (Thompson 2019, 2020; Matošević and Petrović 2020).

The theme of class is also explored in the contribution by Mario Reljanović, who looks at how workers are being made precarious through changes in labour legislation. The author highlights how post-Yugoslav states are joining in the “race to the bottom” for production costs in the global capitalist economy, notably in the case of Serbia, by offering subsidies to multinational companies for local investments. However, this tends to create a myriad of exploitative and precarious, low-paid jobs, with unionisation also at threat (see also Radenković 2016). The legislative changes reflect the nation-state gradually losing

its usual social functions after the twentieth century, with temporary contracts, overtime and no pauses during work being the rule. Workers are not accepting the current exploitation, as shown by over 100,000 workers who have left Serbia and the other post-Yugoslav states to find work in Western Europe. The state is then resorting to the solution of hiring foreign workers from India, China and other countries with a cheaper workforce, to supply greenfield companies. Such “import” of foreign workers happened during socialism as well in several Central and Eastern European countries, but it was more rooted in Cold War geopolitics than in the global “race to the bottom” for production costs, and it allowed for local and foreign workers’ agency, in contrast to the present-day situation (Alamgir 2020).

Alongside labour intensification and exploitation, deindustrialisation and factory closures are also a phenomenon that characterises the post-Yugoslav region after 1989. A growing historical and anthropological literature addresses industrial workers’ memories of work under socialism and their experiences of post-socialist transformations and factory closures. The second cluster in the book is dedicated to deindustrialisation, nostalgia and workers’ industrial structures of feeling, based on research conducted for the TRANSWORK project (Transformation of Work in Post-Transitional Croatia, 2017–2021). This project resulted in 132 thematically focused interviews being gathered, conducted with workers of different ages and socio-economic status in all parts of Croatia, from Pula, Rijeka and Čakovec, to Ilok and Dubrovnik. The interviews discussed the changes that took place in the workplace after the end of state socialism in 1990, after the global financial crisis of 2007–2008 and as a result of Croatia’s accession to the European Union in 2013.

Reana Senjković’s chapter shows that workers’ “post-socialist nostalgia” is in fact not a fantasy, but is rooted in lived experiences of solidarity, equality and job security that were lost with transition and deindustrialisation. In dialogue with the existing literature addressing deindustrialisation in North America and Western Europe (Strangleman 2017; Strangleman et al. 2013; High et al. 2017), the author highlights that similar feelings are expressed by former industrial workers in the West: both “Eastern” and “Western” workers found a job easily, felt

proud of their achievements in the workplace, were satisfied with their salaries and worked for the same employer until their retirement. The concept of “nostalgia”, however, is mainly used as a scholarly object when discussing workers’ experiences of post-socialist countries, which hints at the stigmatisation of any possible alternative system in the current neo-liberal context (exemplified in post-Yugoslav states by the phrase “I am not Yugonostalgic, but...”) In the following chapter by Sanja Potkonjak and Tea Škokić, the collapse of the ironworks in the post-industrial town of Sisak, which used to employ up to 14,000 workers, is investigated through the lens of “multiple temporalities”. The geographical and affective landscapes generated by deindustrialisation and by the migration of many inhabitants to the capital city of Zagreb created a cultural conflict between older generations who see the city as having “no future” after deindustrialisation, and younger generations who are attempting to build their own future either in Zagreb or in Sisak itself, despite the transformations.

Nina Vodopivec also discusses industrial collapse and ruination, and particularly the closure of the textile mill in Murska Sobota, Slovenia. The mill employed up to 6,000 workers during socialist times and its closure led to the loss of 2,635 jobs in 2009. The affective and embodied experience of deindustrialisation materialises in the workers’ use of words such as “rubbish” and “garbage” to express their feelings of devaluation. Vodopivec shows that workers are no longer seen as agents of social modernisation, but as a social problem, while during socialism they were praised for their diligence and encouraged to make further self-sacrifices for the community. This was particularly the case for female workers in labour-intensive industries such as the textile industry. The current situation therefore leads to a breakdown in trust and reciprocity, and the lack of discursive space to express such trauma results in physical and mental health issues, particularly for women who are unemployed. Former workers’ survival strategies and call for a different kind of “moral economy” are embedded in the valorisation and dignity of manual work experienced during socialist times (“People used to ask me: how have you survived? I have survived. I am managing to press on. I have been blessed that my nature is what it is and that I have golden hands”.) Such findings are similar to those

found in other studies dealing with female industrial workers across post-Yugoslav states, which emphasise the social meaning and embodied experience of factory work, and the gendered industrial structure of feeling present in “women’s factories” (see Bonfiglioli 2019; see also Kosmos et al. 2020).

Deindustrialisation and job losses in the post-Yugoslav region and in Central and Eastern Europe more broadly were accompanied by the survival of state-sponsored industrial jobs emptied of their past meaning and content (Rajković 2018), or by labour intensification and exploitation in the remaining industrial jobs, particularly within new private firms set up by multinational companies. This is the subject of the following cluster of papers dedicated to labour intensification, precarity and risk, which presents three case studies: the automotive industry in Hungary, the steel industry in Bulgaria and the childcare sector in Croatia. Tibor Meszmann presents his research on job quality in a relocated automotive company in Hungary, where precarity, coercion and labour intensification affect even those perceived as “elite” workers with good wages. The relocation of certain sectors of automotive industrial production to Central and Eastern Europe brought 180,372 new jobs between 2008 and 2018, reaching a total of 736,961 jobs in Czechia, Hungary, Slovakia, Poland and Romania. This relocation implied not only a deterioration of job quality in comparison to the work regime in Western Europe, but also further deterioration of job quality and increased intensification once the factories were in place, as in the case of Kecskemét studied here, where health risks were also intensified, and accidents were frequent.

The pervasiveness of risk for current industrial workers is explored further in Dimitra Kofti’s chapter on the Bulgarian steel industry, which highlights changing values and ideas of risk in the Pernik steel industry, which employed up to 9,000 workers during state socialism. The workers interviewed by Kofti have also been affected by severe dispossession and alienation, with widespread poverty and social welfare replaced by “kinfare”. Workers’ overall indebtedness makes it difficult to take political initiative against the management, and while intensification puts workers at risk, risk-taking is characteristic of the construction of masculinity in heavy industry, with workers at times refusing to use

safety equipment in order to establish their own agency and mastery. In contrast to the previous case studies focusing on heavy industry and masculinity, the study by Jelena Ostojić, Marko Lučić, Katarina Jaklin and Teo Matković on the childcare sector in Croatia highlights the feminisation and precarisation of this field. The frequency of temporary contracts and of extremely short contracts has a negative effect on the experience of work and quality of life of childcare employees, whose contracts are often discontinued around Christmas or the summer holidays and resumed afterwards. This has a specifically devaluing effect on female workers, who are unable to plan their lives because of the lack of job security.

Moving away from the field of industrial work and into the study of migration, a further cluster of articles explores issues related to migration, affective labour and gender, in relation both to the wave of Middle Eastern refugees along the Balkan route from 2015 onwards, and to the simultaneous wave of post-Yugoslav economic migrants seeking out better opportunities in Western Europe. Romana Pozniak addresses the condition of Croatian humanitarian workers who have engaged in providing aid to refugees along the Balkan route. These workers often belong to activist NGOs and engage in different forms of “vernacular humanitarianism” (Brković 2017). Their dependence on international funding, however, is creating a tension between the prescribed rationality of humanitarian aid and the emotions generated by affective labour on the ground. For many local humanitarian workers, self-care is seen as a luxury given the situation in which aid recipients live. This lack of self-care, alongside the precarity of their work and the need to limit their political engagement and criticism, takes its toll on their mental health. The author also reflects on knowledge production in the field of humanitarianism and on how the concept of self-care is used as a control mechanism for neo-liberal governmentality in order to foster individual resilience, while taming criticism of global power relations and the limits of humanitarianism in tackling inequalities.

Danijela Majstorović also addresses the ways in which neo-liberalism permeates everyday lives, and particularly the choices of Bosnian women who migrated to Germany in search of better employment and opportunities in the care and medical sector, some with higher quali-

fications, but most doing underpaid and undervalued jobs in nursing and elderly care. This movement towards Germany can be described as a “third wave” of migration, after the influx of Bosnian refugees in the 1990s and the earlier migration of Gastarbeiters during the socialist era (Bernard 2019). The disillusionment with Bosnian state politics and its “negative peace” is one of the reasons pushing many Bosnian citizens to emigrate to Germany (since 2015 over 200,000 Bosnian economic migrants moved to Germany). Much has been written about Bosnia and the feeling of living in a state of stagnation, including from a work perspective that stifles its inhabitants’ hopes for the future (Hromadžić 2015; Jansen 2015). “Kinfare” seems to be again at work here, with previous family ties and connections shaping the direction of their migration. The hard work done in Germany comes at the expense of time with their family and children back home, who are nonetheless the beneficiaries of the remittances. The global character of domestic work has been at the core of several publications and research projects in recent years.¹

Finally, two additional articles address issues of class and commodification in the spheres of culture and everyday life in Croatia, focusing on the commercialisation of traditional music, and on the rapidly changing tourist industry. Čaleta addresses how traditional *klapa* singers, who met mainly recreationally during socialist times, have now turned into paid professionals who depend on tourism and “gigs” to make ends meet. Škokić and Biti analyse another post-socialist phenomenon, namely the emergence of “daily capitalists” and “urban entrepreneurship,” with the booming of private Airbnb hosting in Zagreb. This often turned into a full-time job for many, but has now almost completely disappeared because of the Covid-19 pandemic.

Overall, this edited collection presents a significant and innovative overview of ongoing transformations of work and discourses about work in the post-Yugoslav region and Central and Eastern Europe more broadly, and it speaks to wider global debates on deindustrialisation and post-industrial society. The richness of workers’ narratives in most of the chapters allows the reader to explore the subjectivity of diffe-

¹ Notably, see the outputs of the Dom Equal project based at the University of Venice, <https://domequal.eu/>.

rent social groups and categories of workers, from textile workers in Slovenia to steel workers in Bulgaria, from Bosnian migrant nurses in Germany to childcare employees in Croatia. The overall post-Fordist longing for a Fordist time² in which job security and social protection were at least possible, if not widespread, and the feeling of devaluation and precarity in post-socialist, neo-liberal times, seems to be a constant theme. Another recurring theme is the gendered, affective and emotional character of the post-socialist labour experience, which does not only apply to humanitarian aid workers on the Balkan route, but also applies to former industrial workers embodying the loss that has resulted from factory closures or to current industrial workers experiencing the intensification of working rhythms in greenfield industrial plants. The collection will be of great interest to scholars addressing the sphere of labour from anthropological, sociological and historical perspectives, not only in post-Yugoslav and Central Eastern European states, but also globally.

Literatura

- Alamgir, Alena K. 2020. “‘Inappropriate Behavior’: Labor Control and the Polish, Cuban, and Vietnamese Workers in Czechoslovakia”. U *Labor in State-Socialist Europe, 1945–1989. Contributions to a History of Work*. Marsha Siefert, ur. Budimpešta: Central European University.
- Archer, Rory, Igor Duda i Paul Stubbs, ur. 2016. *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. Farnham: Ashgate.
- Archer, Rory i Goran Musić. 2020. “When Workers’ Self-Management Met Neoliberalism. Positive Perceptions of Market Reforms among Blue-Collar Workers in Late Yugoslav Socialism”. U *Labor in State-Socialist Europe, 1945–1989. Contributions to a History of Work*. Marsha Siefert, ur. Budimpešta: Central European University.
- Bernard, Sara. 2019. *Deutsch Marks in the Head, Shovel in the Hands and Yugoslavia in the Heart. The Gastarbeiter Return to Yugoslavia (1965–1991)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Bockman, Joanna. 2011. *Markets in the Name of Socialism. The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford: Stanford University Press.
- Bonfiglioli, Chiara. 2019. *Women and Industry in the Balkans. The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*. London, New York: I. B. Tauris.

² On post-Fordist affect, see Muehlebach and Shoshan 2012.

- Brković, Čarna. 2017. *Managing Ambiguity. How Clientelism, Citizenship, and Power Shape Personhood in Bosnia and Herzegovina*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Cvek, Sven, Jasna Račić i Snježana Ivčić. 2019. *Borovo u štrajku. Rad u tranziciji 1987–1991*. Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju.
- High, Steven, Lachlan MacKinnon i Andrew Perchard, ur. 2017. *The Deindustrialized World. Confronting Ruination in Postindustrial Places*. Vancouver, Toronto: UBC Press.
- Horvat, Srećko i Igor Štiks, ur. 2015. *Welcome to the Desert of Post-Socialism. Radical Politics after Yugoslavia*. Brooklyn: Verso.
- Hromadžić, Azra. 2015. *Citizens of an Empty Nation. Youth and State-Making in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Jansen, Stef. 2015. *Yearnings in the Meantime. "Normal Lives" and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Jelača, Dijana, Maša Kolanović i Danijela Lugarić, ur. 2017. *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia. (Post)Socialism and Its Other*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kideckel, David A. 2002. "The Unmaking of an East-Central European Working Class". *Postsocialism. Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia*. C. M. Hann, ur. London i New York: Routledge, 141–57.
- Kojanic, Ognjen. 2020. "Theory from the Peripheries What Can the Anthropology of Postsocialism Offer to European Anthropology". *Anthropological Journal of European Cultures* 29/2: 49–66, 57.
- Kosmos, Iva, Tanja Petrović i Martin Pogačar, ur. 2020. *Zgodbe iz konzerve. Zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadranu*. Ljubljana: Inštitut za kulturne in spominske študije ZRC SAZU.
- Muehlebach, Andrea i Nitzan Shoshan. 2012. "Introduction. Special Collection on Post-Fordist Affect". *Anthropological Quarterly* 85/2: 317–43.
- Musić, Goran. 2013. *Serbia's Working Class in Transition. 1988–2013*. Beograd: Radnička štampa.
- Ost, David. 2015. "Class after Communism. Introduction to the Special Issue". *East European Politics and Societies and Cultures* 29/3: 543–64.
- Radenković, Ivan. 2016. *Foreign Direct Investments in Serbia*. Beograd: Standard 2.
- Rajković, Ivan. 2018. "For an Anthropology of the Demoralized. State Pay, Mock-Labour, and Unfreedom in a Serbian Firm". *Journal of the Royal Anthropological Institute* 24/1: 47–70.
- Siefert, Marsha, ur. 2020. *Labor in State-Socialist Europe, 1945–1989. Contributions to a History of Work*. Budimpešta: Central European University.
- Strangleman, Tim. 2017. "Deindustrialisation and the Historical Sociological Imagination. Making Sense of Work and Industrial Change". *Sociology* 51/2: 466–482.
- Strangleman, Tim, James Rhodes i Sherry Linkon. 2013. "Introduction to Crumbling Cultures. Deindustrialisation, Class, and Memory". *International Labor and Working-Class History* 84: 7–22.

Thompson, Edward P., ur. 2019. *The Railway. An Adventure in Construction*. Helsinki: Rab-Rab Press.

Thompson, Edward P., ur. 2020. *Pruga. Avantura izgradnje* / Andrea Matošević i Tanja Petrović, ur. *Duh pruge. Zbornik radova o knjizi E. P. Thompsona*. Beograd: Fabrika knjiga.

O autorima

OZREN BITI viši je znanstveni suradnik u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Bavi se temama vezanim uz popularnu, potrošačku i medijsku kulturu, s posebnim interesom za fenomene sporta i rada. Suradnik je na znanstvenom projektu TRANSWORK – Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (HRZZ). Objavio je autorske knjige *Nadzor nad tijelom: vrhunski sport iz kulturološke perspektive* (2011) i *Domaći teren: sociokulturno istraživanje hrvatskog sporta* (2018) te je suurednik (s Petrom Bagarićem i Teom Škokić) zbornika *Stranputice humanistike* (2017).

CHIARA BONFIGLIOLI održava predavanja o temama rodni i ženskih studija na Sveučilištu College Cork (UCC) u Irskoj. Doktorirala je na Sveučilištu u Utrechtu, a postdoktorske stipendije koristila je na Sveučilištu u Edinburghu, Sveučilištu u Puli i Institutu za humanističke znanosti u Beču. Bavi se istraživanjem transnacionalne ženske i feminističke povijesti, prije svega na prostoru bivše Jugoslavije i u Italiji. Autorica je knjige *Women and Industry in the Balkans: The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector* (2019).

SVEN CVEK radi na Odsjeku za anglistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Glavni mu je istraživački interes mjesto kulture u procesu povijesne i društvene promjene. Autor je monografije *Towering Figures: Reading the 9/11 Archive* (2011), jedan je od urednika knjige *Naša priča: 15 godina ATTACK!-a* (2013) te koautor studije *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987.–1991.* (2019).

JOŠKO ČALETA je etnomuzikolog, glazbeni pedagog, kompozitor, glazbeni producent i dirigent. Od 1997. godine znanstveni je suradnik u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Sudjelovao je na četrdesetak međunarodnih skupova vezanih uz temu tradicijske glazbe i plesa, autor je brojnih znanstvenih i stručnih članaka objavljenih u svjetskim i domaćim publikacijama kao i producent niza nosača zvuka hrvatske tradicijske

glazbe i klapskog pjevanja. Teme koje istražuje vezane su uglavnom uz svjetovnu i sakralnu vokalnu glazbenu tradiciju dalmatinskog priobalja, otoka i zaleđa. Suradnik je na znanstvenom projektu TRANSWORK – Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (HRZZ).

KATARINA JAKLIN magistra je sociologije i asistentica u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Dosad je radila na većem broju istraživačkih projekata unutar civilnog sektora, a ponajviše se bavi pitanjima nestandardnih oblika zapošljavanja i uvjeta rada te industrijskim odnosima. Članica je udruge Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju (BRID).

DIMITRA KOFTI docentica je na Odsjeku za antropologiju Sveučilišta Panteion u Ateni. Njezini istraživački interesi uključuju ekonomsku antropologiju, antropologiju rada, antropološku teoriju, historijsku antropologiju, usmenu povijest i etnografski film. Provela je dugotrajna terenska istraživanja transformacija rada u kontekstu procesa privatizacije u Bugarskoj i dužničkih odnosa i financijalizacije u Grčkoj.

MARKO LUCIĆ diplomirao je 2014. godine sociologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2015. godine bavi se problematikom tržišta rada na projektima i aktivnostima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje te kroz istraživačke angažmane u civilnom društvu. Najprije je bio vanjski suradnik HZZ-a, a kasnije zaposlenik Odjela za analize i istraživanja. Krajem 2017. i početkom 2018. godine bio je gostujući istraživač u Ekonomskom institutu. Osim ekonomske sociologije i ekonomike tržišta rada njegov istraživački interes obuhvaća i metodologiju analize društvenih mreža. Objavljivao je u domaćim i stranim stručnim časopisima te izlagao na domaćim i stranim konferencijama.

DANIJELA MAJSTOROVIĆ redovna je profesorica lingvistike i kulturoloških studija na Odsjeku za anglistiku Filološkog fakulteta Sveučilišta u Banjoj Luci. Diplomirala je na Sveučilištu u Ohiju (2003), bila je gostujuća istraživačica na Sveučilištu u Lancasteru (2006), stipendistkinja programa Fulbright (UCLA, 2012–2013), postdoktorantkinja na Odsjeku za kulturološke studije na Sveučilištu u Alberti, gostujuća istraživačica na Sveučilištu u Indiani (2016) te stipendistkinja Humboldtove Fondacije

za napredne istraživače na Sveučilištu u Giessenu (2019–2021). Bavi se kritičkom analizom diskursa, kvalitativnim društvenim istraživanjima te jugoslavenskim studijama i migracijama. Objavila je više od 25 znanstvenih članaka i nekoliko knjiga, među kojima i *Discourse and Affect in Post-socialist Bosnia and Herzegovina: Peripheral Selves* (2021).

TEO MATKOVIĆ viši je znanstveni suradnik u polju sociologije i socijalnih djelatnosti, zaposlen pri Centru za istraživanje i razvoj obrazovanja Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu. U svojem znanstvenom djelovanju tematizira nejednakosti i promjene na tržištu rada i u obrazovanju, kao i djelovanje obrazovnih politika i politika tržišta rada.

TIBOR T. MESZMANN znanstveni je suradnik u Srednjoeuropskom institutu za rad (Central European Labour Studies Institute – CELSI) u Bratislavi i član Grupe za javnu sociologiju Helyzet u Budimpešti. Njegova su istraživanja na razmeđu industrijskih odnosa i sociologije rada, a u posljednje vrijeme uglavnom prati zbivanja u Mađarskoj. Njegova trenutačna istraživanja i publikacije pokrivaju pitanja utjecaja tehnoloških promjena na tržišta rada, pogotovo rad preko platformi, oblike zapošljavanja i radni odnos na transnacionalnim tržištima rada, kao i industrijske odnose te rad i zapošljavanje u automobilske industriji.

JELENA OSTOJIĆ asistentica je na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Dosad je radila na Studiju socijalnog rada, katedri za socijalne politike te Odjelu za analitiku i istraživanje Hrvatskog zavoda za zapošljavanje. Bavi se pitanjima rada i zapošljavanja, socijalnim politikama te industrijskim odnosima. Članica je udruge Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju (BRID).

SANJA POTKONJAK izvanredna je profesorica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i voditeljica poslijediplomskog doktorskog studija etnologije i kulturne antropologije. Autorica je metodološkog priručnika *Teren za etnologue početnike* (2014) i suautorica (zajedno s Nevenom Škrbić Alempijević i Tihanom Rubić) studije *Misliti etnografski: kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji* (2016). U središtu interesa su joj kvalitativne metode, etika znanstvenog istraživanja, kulture rada te

proizvodnja i konstrukcija urbanih prostora koje promišlja iz perspektive antropologije postsocijalizma i tranzicije te urbane i postindustrijske antropologije. Suradnica je na znanstvenom projektu TRANSWORK – Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (HRZZ).

ROMANA POZNIAK radi kao doktorandica u Institutu za etnologiju i folkloristiku na projektima TRANSWORK – Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj i ERIM – Europski režim iregulariziranih migracija na periferiji EU: od etnografije do pojmovnika (HRZZ). Prethodno je bila zaposlena u sektoru neprofitnih organizacija na projektima vezanima uz izbjeglištvo i migracije. Uz poslijediplomski studij na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, pohađa međunarodnu doktorsku školu *Transformations in European Societies* sa sjedištem na Sveučilištu Ludwig-Maximilian u Münchenu. Znanstveni fokus pronalazi u antropologiji humanitarizma, studijama izbjeglištva i antropologiji rada. U disertaciji se bavi praksama i politikama humanitarizma, aktivizma i voluntarizma u posttranzicijskoj Hrvatskoj.

MARIO RELJANOVIĆ zaposlen je kao znanstveni suradnik u Institutu za komparativno pravo u Beogradu (2004.–2012. te od 2018. godine do danas). U razdoblju od 2012. do 2018. godine bio je zaposlen na Pravnom fakultetu Sveučilišta Union u Beogradu, u zvanju izvanrednog profesora. U razdoblju od 2009. do 2018. godine bio je rukovoditelj pravne klinike za radno pravo na istom fakultetu. Bavi se područjima radnog i socijalnog prava, pravne informatike, antidiskriminacijskog prava i ljudskih prava. Objavio je više od stotinu znanstvenih i stručnih radova te je autor i koautor većeg broja monografija. Sudjelovao je na više desetaka nacionalnih i međunarodnih projekata u području radnog i socijalnog prava, pravosuđa i ljudskih prava.

REANA SENJKOVIĆ zaposlena je u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu kao znanstvena savjetnica u trajnom zvanju. Iz kulturno-antropološke perspektive istražuje u područjima popularne kulture socijalističkog i postsocijalističkog razdoblja. Suradivala je na projektima MZO-a i DAAD-a. Bila je voditeljica projekta Domovinski rat i ratne žrtve u 20. stoljeću: etnografski aspekti i voditeljica na projektu *Closing the Gap Between Formal and Informal Institutions In the Balkans* (INFORM),

Obzor 2020. Voditeljica je projekta TRANSWORK – Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (HRZZ). Autorica je pet znanstvenih monografija. Za knjigu *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture* primila je Godišnju državnu nagradu za znanost (2009). Za knjigu *Svaki dan pobjeda: kultura omladinskih radnih akcija* primila je Godišnju nagradu “Milovan Gavazzi” Hrvatskog etnološkog društva (2016).

TEA ŠKOKIĆ znanstvena je savjetnica zaposlena u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Teme kojima se bavi dolaze iz područja rodne i feminističke antropologije te antropologije rada, a rezultate istraživanja izlaže na znanstvenim skupovima te objavljuje u znanstvenim i stručnim časopisima. Autorica je knjige *Ljubavni kod: ljubav i seksualnost između tradicije i znanosti* (2011) te suautorica knjige *Polutani dugog trajanja: balkanistički diskursi* (2014, s Andreom Matoševićem). Suuredila je četiri zbornika: *Između roda i naroda: etnološke i folklorističke studije* (2004, s Renatom Jambrešić Kirin), *Split i drugi: kulturnoantropološki i kulturnostudijski prilozi* (2007, s Ines Pricom), *Horror, porno, ennui: kulturne prakse postsocijalizma* (2011, s Ines Pricom) te *Stranputice humanistike* (2017, s Petrom Bagarićem i Ozrenom Bitijem). Posljednjih deset godina sustavno se bavi procesima i posljedicama deindustrijalizacije u gradu Sisku, o čemu je u suradnji sa Sanjom Potkonjak objavila više znanstvenih članaka.

NINA VODOPIVEC socijalna je antropologinja koja od 2006. godine radi kao istraživačica u Institutu za noviju povijest u Ljubljani. Bavi se socioekonomskim transformacijama u Sloveniji u vremenu postsocijalističkog restrukturiranja, pri stupanju zemlje u Europsku uniju te uvođenju strukturnih reformi i mjera štednje nakon financijske krize. Pritom je usredotočena na iskustva rada i života ljudi. Njezin je rad, koji se temelji na terenskim istraživanjima, fokusiran na načine kako industrijske radnice i radnici doživljavaju i sukreiraju makropromjene u društvu i kulturi. Njezini istraživački interesi zahvaćaju područje studija rada, radništva, sjećanja i roda te socijalnu, historijsku i ekonomsku antropologiju.

MISLAV ŽITKO je postdoktorand na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Bavi se istraživanjima na području filozofije znanosti, socijalne epistemologije i političke ekonomije. Suradnik

je na znanstvenom projektu TRANSWORK – Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (HRZZ). Njegove recentne publikacije uključuju uredničku knjigu *Metafilozofija i pitanja znanstvene metodologije* (2020, suurednik Borislav Mikulić) i knjigu *The Political Economy of Digital Monopolies* (2021, koautori Paško Bilić i Toni Prug).